ALTAY TAYFUN ÖZCAN

HAZAR KAĞANLIĞI

ve Etrafındaki Dünya

Kronik

2. BASKI

HAZAR KAĞANLIĞI VE ETRAFINDAKİ DÜNYA

—

ALTAY TAYFUN ÖZCAN

KRONIK KİTAP: 99
Asya Tarihi Dizisi: 11

YAYIN YÖNETMENİ
Adem Koçal

EDİTÖR
Can Uyar

DÜZELTİ
Göksel Gökçe

KAPAK RESMİ
Anatoliy Mihaiyloviç Buldakov, Svyatoslav.
Hazarların Yenilişi

KAPAK TASARIMI
Kutan Ural

MİZANPAJ
Nurel Naycı

1. Baskı, Mart 2019, İstanbul
2. Baskı, Nisan 2020, İstanbul

ISBN
978-975-7635-00-6

KRONİK KİTAP
Şakayıklı Sk. N°8, Levent
İstanbul - 34330 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 34569

www.kronikkitap.com
kronikkitap

BASKI VE CİLT
Optimum Basım
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1
34295 K. Çekmece / İstanbul
Telefon: (0212) 463 71 25
Matbaa Sertifika No: 41707

ALTAY TAYFUN ÖZCAN

HAZAR KAĞANLIĞI
ve Etrafındaki Dünya

Kronik

DOÇ. DR. ALTAY TAYFUN ÖZCAN

15 Mayıs 1979'da Giresun'da doğdu. İlk, Orta ve Lise eğitimini Giresun'da tamamladıktan sonra 1998 yılında Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde okumaya hak kazandı. Bir yılı İngilizce hazırlık sınıfında geçen Tarih öğrenimini 2003'te Prof. Dr. İsmail Aka'nın danışmanlığında *İslam Öncesi Türk ve Moğollarda Hâkimiyet Anlayışı* tezi ile tamamladı. Aynı yıl Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi programında Yüksek Lisans Eğitimine başladı. Bu sırada İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Latin Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Prof. Dr. Bedia Demiriş'ten Latin Dili Gramer derslerini takip etti. 2005'te Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu danışmanlığında hazırladığı *Hazar Kağanlığı–Bizans İmparatorluğu İlişkileri* başlıklı tezi ile Yüksek Lisans Eğitimini tamamladı. 2005 yılında Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Programında başladığı Doktora Eğitimini 2010'da Prof. Dr. İsmail Aka'nın danışmanlığında *Moğol–Rus İlişkileri (1223–1341)* başlıklı tezi ile tamamladı. 2015'te Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda jürinin mülakatı neticesinde oy birliği ile Doçent unvanını aldı.

Altay Tayfun Özcan hâlen, 2005 yılında Araştırma Görevlisi olarak adım attığı Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Doçent Doktor unvanı ile görev yapmaktadır. 2018 yılında *Moğol–Rus İlişkileri (1223–1341)* başlıklı eseri ile *Türkiye Bilimler Akademisi Telif Eser Ödülü* ile taltif edilmiştir.

Altay Tayfun Özcan çalışmalarında İngilizce, Latince ve Rusça kullanmaktadır. Evlidir ve Gündüz Ural ile Çağatay Uluç adlı iki erkek evlat sahibidir.

Halam, Emekli Öğretmen
Seniye Özcan'a ithaf...

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ xi

KISALTMALAR xv

GİRİŞ 1
İtil'in Batısında Değişen Şartlar 1
Ortak Tehditler ve Ortaklık: Bizans-Göktürk İttifakının Ortaya Çıkışı 9
Göktürk Ülkesinde İlk Bizans Elçisi: Zemarkus ve İstemi Han ile Görüşmesi 13
572–578 Bizans-Sasani Harbi 18
Göktürk Ülkesinde İkinci Bizans Elçisi: Valentinos ile Turksanthos'un Görüşmesi 20
Göktürklerin Kırım Seferi (581) ve Sonrası 26

I. BÖLÜM
TARİHİNİN ŞAFAĞINDA HAZARLAR:
VII. YÜZYIL

VII. Yüzyılın İlk Çeyreğindeki Büyük Kapışma: Bizans–Sasani Harbinin Başlaması ve Gelişimi 33
Batı Göktürk Kağanlığının Sasani–Bizans Mücadelesine Dâhil Olması 38
Göktürk Sürprizi: Tong Yabgu Kafkasya'da 44
Herakleios'un Sasani Seferi 51
Tong Yabgu'nun II. Kafkasya Seferi ve Tiflis'in Ele Geçirilmesi 55
Şad'ın Seferi ve Göktürk Hâkimiyetinin Albanya'ya Yayılması 59
Şad'ın Albanya'da İdaresini Tesis Etmesi ve Ermenistan Seferi 63
Göktürklerin Ermenistan ile Albanya'dan Çekilişleri ve Hazar Kağanlığının Temellerinin Atılması 66

Arap İlerleyişinin Kafkasya'ya Ulaşması ve 642 Belencer Seferi 76
Arapların Ayn Calut'u: 653 Felaketi 79
Hazar Kağanlığı, Albanya ve Araplar 86
Büyük Bulgar Hanlığı ve Hazar Kağanlığı 92
Arap–Hazar Savaşının İkinci Safhası 101

II. BÖLÜM
TARİHİNİN ZİRVESİNDE HAZAR KAĞANLIĞI: VIII. YÜZYIL

II. Justinianus'un Kerson'daki Sürgün Hayatında Hazar Kağanı ile İlişki Kurması ve Geleceği 107
II. Justinianus'un İkinci Kez Bizans Tahtına Oturması ve İlk Hazar–Bizans Krizinin Ortaya Çıkışı 112
II. Justinianus'un Kerson Seferi ve Hazar Kağanlığının Kırım'da Güç Kazanması 115
Hazar Kağanlığı ve Kerson'daki İsyan 120
II. Justinianus'un İktidarının Sonu 124
Hazar–Arap Mücadelelerinin Yeniden Başlaması (702–717) 127
Hazar–Arap Mücadelelerinin Sıklık Kazanması (717–730) 132
Mesleme ibn Abdülmelik'in İkinci Kafkasya Valiliği ve Hazarlarla İlişkileri 148
Kafkasya'daki İkinci Felaket: Erdebil Bozgunu 153
Said b. Amr'ın Süpürme Harekâtı 159
Arapların Karşı Saldırısı 164
Hazar Kağanı'nın Kızı Çiçek'in Bizans İmparatoru III. Leo'nun Oğlu Constantin ile Evliliği 172
737 Seferi ve Mervan'ın Hazar Kağanı'na Boyun Eğdirmesi 175
Hazar–Arap Mücadelelerinin Dinamikleri Üzerine 192
Kafkasya Emiri Yezid ile Hatun'un Evliliği ve Hazar Kağanlığının 762 ve 764 Kafkasya Seferi 196
Kafkaslarda Arap Gücünün Kopuşu ve Hazar Kağanlığı Prestijinin Yükselişi 205
Doros Sorunu 209
Dnyeper Boylarının Hazar Kağanlığı İdaresine Geçmesi 211

III. BÖLÜM
TARİHİNİN GÜNBATIMINDA HAZAR KAĞANLIĞI: IX. YÜZYILIN BAŞINDAN 965'TEKİ YIKILIŞA

Rus–Vareglerin Karadeniz'in Kuzeyine Gelişi ve Hazar Dünyasındaki Değişim 217
Sarkel Kalesinin İnşası 227
Rus Savaş Beylerinin Slav Topraklarında Ortaya Çıkışı 240
Rus Savaş Beylerinin Dnyeper Boylarına İlermesi 245
Filozof Constantin-Kirill'in Hazar Kağanı'na Seyahati ve Bunun Mahiyeti 249
Rus Knezlik Rejiminin Merkeziyetçi Tutumu 256
Oleg'in Faaliyetleri ve Hazar Kağanlığının Dnyeper'den Sökülüşü 263
İkinci Macar Göçünün Don Boylarına Ulaşması 271
Peçeneklerin Hazar Dünyasına Sokuluşu 288
İtil Boylarında Değişen Dünyalar: İtil ve Bulgar 297
Dnyeper Boylarında Değişen Dünyalar: Ruslar, Bizanslılar, Hazarlar, Peçenekler ve Bulgarlar 308
Bizans İmparatorluğu ve Kuzey: Değişim ile Yeni Bir Başlangıç Arasında 313
Hazar Kağanlığının Güney ve Doğu Sınırlarında Değişen Dünyalar 322
Hazar Kağanlığının Sonu 328

SONUÇ 341
KRONOLOJİ 347
KAYNAKLAR 351
DİZİN 371

ÖNSÖZ

"Türk asrı" denildiğinde akıllara bir çırpıda XVI. yüzyıl gelmesine karşın VIII. yüzyıl aslında bu tabiri daha çok hak etmektedir. Zira XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti, Safevi Şahlığı ve Babür Sultanlığı Macaristan'dan Hindistan'a kadar bir kama gibi uzanan sahada karşı konulamaz bir üstünlük elde edebilmişlerse de yine bu yüzyıl içerisinde Türk coğrafyasının geriye kalan kısmı derin bir durağanlık içerisine girmiş bulunuyordu. VIII. yüzyıl ise Avar, Göktürk, Türgiş, Uygur, Kimek, Karluk ve Hazar Kağanlıklarının devirlerine sahne olan, Almanya'dan Moğolistan'ın doğu kesimlerine kadar uzanan geniş bir coğrafyada kesintisiz Türk egemenliğinin yaşandığı bir dönem olarak tüm azameti ile karşımızda durmaktadır. Bu devletlerin her birinin VIII. yüzyılı aynı istikrarda geçirdiğini söylemek elbette mümkün değildir. Nitekim Avar Kağanlığı VIII. yüzyılda yeniden ayağa kalkmaya teşebbüs eden bir görünüm arz ederken Göktürk Kağanlığı VIII. yüzyılı epey istikrarsız şekilde geçirmiş ve hem ikbal dönemini hem de çöküş evresini aynı yüzyılın ilk yarısı içerisinde yaşamıştı. Göktürk Kağanlığının tarih sahnesinden çekilmesini VIII. yüzyılın ikinci yarısında yeni idarelerin; Uygur, Kimek ve Karluk Kağanlıklarının ortaya çıkması takip etmiştir. Ancak tüm bu devletlerden sadece bir tanesi, Hazar Kağanlığı, VIII. yüzyılın tamamını tarihinin en parlak devri olarak geçirmiştir. Bu devlet, bundan başka üç yüz yıllık tarihi, Türk tarihinin en uzun süre

ayakta kalan birkaç devletinden biri olması, bilimsel literatürde Pax Hazarica olarak anılacak bir huzur dönemi geçirmesi, bozkır devleti olarak kurulmasına karşın zaman içerisinde dönüşüm geçirerek kurumsal bir devlete dönüşmesi ve daha başka yönleri ile Türklüğün geçmişinde mümtaz bir yere sahiptir.

Hazar Kağanlığı, Türk tarihindeki yeri yanında dünya tarihinin son derece önemli hadiselerinin içerisinde "kilit" konumunda bulunmasından ötürü, dünya tarihinde de bir mevki sahibidir. Nitekim Hazar Kağanlığı 650 ile 965 arasında geçirdiği üç yüz yıllık evrede tüm dünyayı içine alan Arap ve Viking saldırıları gibi iki kasırgayı göğüsleyen bir devlet olmasının yanında Macar ve Peçenek göçleri gibi iki fırtınayı da yaşamıştı. Bugün, VII ile X. yüzyıl arasındaki üç yüz yıllık devirde Hazar Kağanlığı olmadan bir Bizans tarihinin yazılamayacak olması, bir Arap tarihi, bir Rus tarihi, bir Macar tarihinin kaleme alınmayacak olması Hazar Kağanlığının dünya tarihinde edindiği yer ile ilgilidir. Bu, siyasi tarih yanında Kafkasya ve Balkanlar gibi bölge tarihleri ile dünya iktisat tarihi için de geçerlidir. Tüm bu açılardan bakıldığında Hazar Kağanlığı gerçek manada etrafındaki dünya ile bütünleşmiş bir devlet olarak kendisini göstermektedir. Geçmişinin Grekçe, Farsça, Arapça, Latince, Rusça ve Çince gibi dillere yayılmış olması da bu özelliğinin bir neticesidir.

Hazar Kağanlığının dünya ile bütünleşik bir devlet olması ve "o olmadan diğerlerinin tarihinin yazılamayacak olması", Hazar tarihinin incelenmesinde iki farklı durumu ortaya çıkarmıştır. Bunlardan ilki Hazar Kağanlığının tarihi Bizans, Arap, Rus, Macar gibi farklı devlet ve toplulukların tarihi incelenirken çok yönlü olarak ele alınmıştır. Ancak Hazar Kağanlığının tarihinin müstakil bir mesele olarak ele alınmaması, Kağanlığın sadece söz konusu toplumların tarihlerinin içerisinde ne gibi bir yer tuttuğunun ortaya konulmasına neden olmuştur. Bundan ötürü de Hazar tarihin anlaşılmasının önünde çeşitli engeller ortaya çıkmıştır. Dahası bu sırada son derece hatalı bazı tespitler de ortaya

atılmış ve bilimsel hayat içerisinde tekrar edile edile "bilimsel gerçek" hâline dönüşmüşlerdir. Emevi Halifeliğinin Hazar sınırlarına saldırılarını Constantinopolis'e ulaşma çabası ile ilgili görmek yahut Hazarların Araplara karşı koymasını Bizans İmparatorluğunun müttefikliğine bağlayarak izah etmek bunlar arasında en dikkat çeken ve bilinenlerdendir. Oysaki Hazar Kağanlığının dış siyaseti, bu yanlış tasavvurlardan farklı bir özellik gösteriyordu.

Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya başlıklı incelememizin temelini 2004–2005'te Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu danışmanlığında hazırladığımız *Hazar Kağanlığı–Bizans İmparatorluğu İlişkileri* başlıklı yüksek lisans tezi teşkil etmektedir. Yüksek lisans öğreniminden hemen sonra başlayan doktora süreci ve ardından ele alınan incelemeler sırasında bir kenara kaldırdığımız bu tetkik, doçentlik mülakatı esnasında Prof. Dr. Salim Cöhce'nin Hazar tarihi meselelerinden birisi ile alakalı bir çalışma yapmamız hususundaki önerisi ile yeniden gündeme geldi ve yüksek lisans tezi çalışmaları sırasında incelemeyi arzu ettiğimiz, ancak ulaşmak mümkün olmayan bazı tetkiklere erişmemizle hayat buldu. Bununla birlikte, başlangıçta sadece yüksek lisans tezinin merkeze alındığı bir çalışma olarak planladığımız süreç, Hazar Kağanlığının genel siyasî ilişki ağının araştırılmasına doğru eğilim gösterdi. Başlangıç planına uymayan bu durumun çalışmanın yükünü daha da artırdığını söylemeye elbette lüzum yoktur. Bu yük, çalışmanın bazı zamanlarda birkaç kez kenara kaldırılmasına karar verilmesine de neden oldu. Ancak her seferinde kendisini masanın üzerinde bıraktırabilecek kadar çekici olmayı başardı.

Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya'nın temelini atan ve sadece metod açısından değil, aynı zamanda diğer pek çok konuda katkısını gördüğüm hocam Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'nu burada şükranla yâd etmem gerekir. Ege Üniversitesi Tarih Bölümüne sâde bir öğrenci olarak adımımı attığım ilk günden bu güne değin ilgi ve alakasını asla kesmeyen, her zaman destek olan hocam Prof. Dr. İsmail Aka'ya ise minnettarlığımı bir kere

daha sunmak isterim. Çalışma hayatımda her zaman desteğini gördüğüm sevgili eşim Arş. Gör. Fatma Çağım Özcan ise yoğun arkeoloji doktorası çalışmaları arasında desteklerini esirgemedi. Kendisine de teşekkürlerimi sunmak isterim.

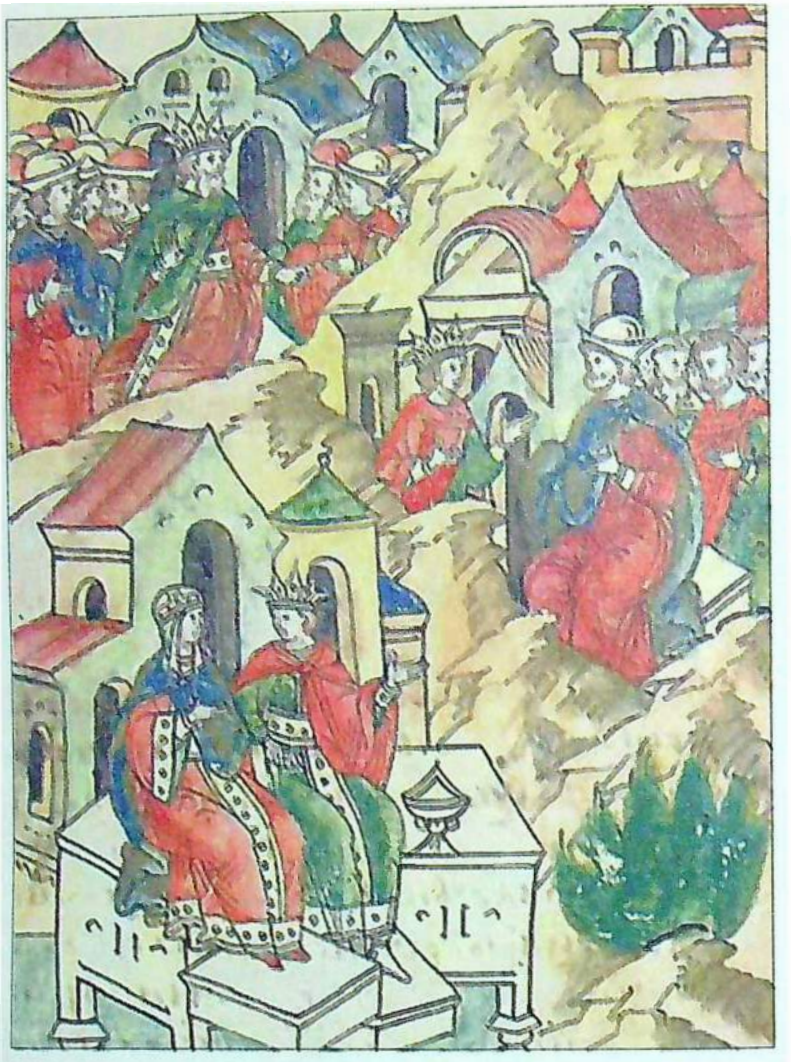
Doç. Dr. Altay Tayfun Özcan
11 Ocak 2019

KISALTMALAR

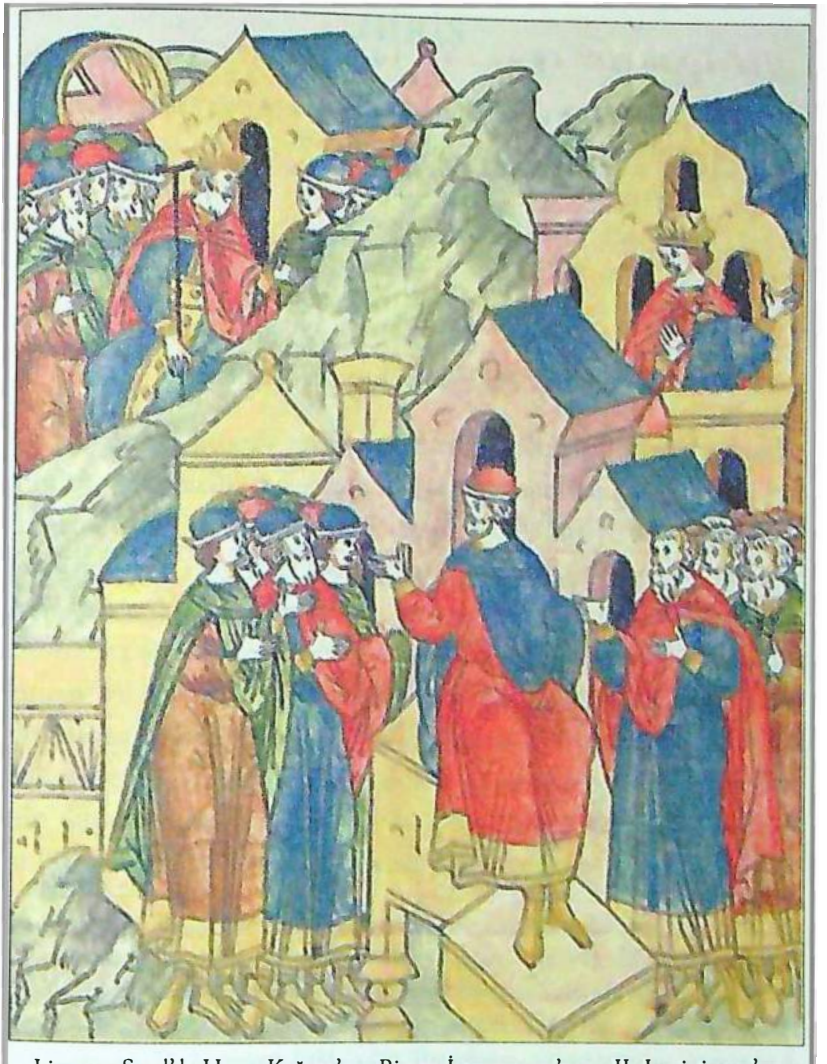
AEMA	*Archivum Eurasiae Medii Aevi.*
AOASH	*Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.*
BSOAS	*Bulletin of the School of Oriental and African Studies.*
CSHB	*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.*
DAİ	Constantinus Porphyrogenitus, "De Administrando Imperio", Vol. III, recognovit I. Bekkerus, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Vol. XVIII, Bonnae 1840.
EI²	*Encyclopedia of Islam 2nd edition.*
FHG	*Fragmenta Historicorum Graecorum.*
HJAS	*Harvard Journal of Asiatic Studies.*
İbnü'l-Esîr III	İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi El-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, III. Cilt, Çev. A. Ağırakça, Red. M. Tulum, Bahar yay., İstanbul 1991.
İbnü'l-Esîr V	İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi El-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, V. Cilt, Çev. Y. Apaydın, Red. M. Tulum, Bahar yay., İstanbul 1986.
JBS	*Journal of Baltic Studies.*
MGH	*Monumenta Germaniae Historica.*
MGH S	*Monumenta Germaniae Historica*, Scriptores
MGH SRM	*Monumenta Germaniae Historica*, Scriptorum Rerum Merovingicarum.
PCC SL	*Patrologiae Cursus Completus*, Series Latina.
PG	*Patrologiae Cursus Completus*, Series Graeca Posterior.

PVL	*Povest' Vremennıh Let*, Çast Pervaya Tekst i Perevod, Podgotovka Teksta D.S. Lihaçeva, Perevod D.S. Lihaçeva i B.A. Romanova, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva–Leningrad 1950.
RPC	*Russian Primary Chronicle*, Laurentian Text, translated and edited by S.H. Cross and O.P. Sherbowitz–Wetzor, The Mediaeval Academy of America, Cambridge–Massachusetts 1953.
SRG	*Scriptores Rerum Germanicarum.*
VV	*Vizantiyskiy Vremennik.*

İtil Bulgarları
9. ve 10. yüzyılda
Bulgar
Kiev
Dnyeper
Don
İtil
8. yüzyılda
Sarkel
7. yüzyılda
İtil
Bosporus
Phanagoria
Tamatarka
Kerson
Feodosiya
Doros
HAZAR KAĞANLIĞI
Karadeniz
Semender
Belender
Derbent
Hazar Denizi
Aral Gölü
Halifelik
Bizans İmparatorluğu
km
0
500

16. Yüzyıl Rus eserlerinden Litsevoy Svod'da Hazar Kağanı'nın tahtını kaybetmiş II. Justinianus'u huzuruna kabulü ve ardından eski Bizans İmparatoru ile Kağan'ın kız kardeşi arasında gerçekleşen evliliği gösteren minyatür.

Litsevoy Svod'da Hazar Kağanı'nın Bizans İmparatoru'nun, II. Justinianus'un teslim edilmesi için gönderdiği elçilik heyetini kabulü ve maiyeti ile bu meseleyi görüşmesini gösteren minyatür.

GİRİŞ

İtil'in Batısında Değişen Şartlar

557'de Bizans kronik yazarları, Kandih adlı bir kişinin başkanlığındaki Avar elçilik heyetinin Constantinopolis'e gelişini yeni bir döneme geçiş gibi aktarırlar[1]. Kandih'in Avarları "*halkların en büyüğü ve en kuvvetlisi*" olarak takdim etmesi ve teması aktaran Menander Protector'un onları "*Avarlar yenilmezdiler ve tüm düşmanlarını sürebilir ve kökünden yok edebilirdiler*" sözleri ile tanımlaması[2] bu algının temel nedeniydi. Bu havanın ortaya çıkması hiç de boşuna değildi. Nitekim 552'de Göktürkler tarafından mağlup edilmelerinin ardından batıya doğru göçen Juan-Juan bakiyelerinin tabiyet altına aldıkları Var ve Huni adları ile anılan boylarla birleşmeleri ile Doğu Roma sınırında beliren bu halk[3] 557'de

1 Avarların Bizans İmparatorluğu sınırlarına gelişi ile ilgili kayıtlar için bk. Menander Protector, *Continatio Historiae Agathiae*, *FHG*, Collegit, Disposuit, Notis et Prolegomenis Illustravir Carolus Müllerus, Volumen Quartum, Parisiis 1868, s.203; *Menander the Guardsman*, translated by R.C. Blockley, Francis Cairns LTD, Liverpool 1985, s.49; Theophanis, *Chronographia*, Volumen I, ex recessione Ioannis Classeni, *CSBH*, Volumen XLIII, Bonnae 1839, s.359; *The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284–813*, Translated with Introduction and Commentary by C. Mango and R. Scott with assistance of G. Greatrex, Clarendon Press, Oxford 1997, s.339-340.

2 Menander Protector, *Continatio Historiae Agathiae*, s.203; *Menander the Guardsman*, s.49.

3 Theophylact Simocatta, bu halkın Avar adını takınmasını "sahtekârlık" sözleri ile nitelendiriyorsa da bu ad, varlıkları Priskos tarafından bile bilinen *Var* ve *Hunni* adlı iki boydan ilkine aitti. Buna karşın Theophylact Simocatta'nın, bu

İtil ırmağını[4] geçtikten hemen sonra Menander Protector'un sözlerindeki gibi yolları üzerindeki halkları egemenlikleri altına almışlardı[5]. Bu halkların kimler oldukları kaynaklarda ifade

halkın Avar adını almalarını sahtekârlık olarak tanımlanması, öyle görünüyor ki bu halkın idareci kesimini oluşturan halkın Çin kaynaklarında Juan Juan olarak geçen, gerçekte ne olduğu bilinemeyen adlarını bir kenara bırakarak Avar adını takınmaları ile ilgiliydi. Theophylact Simocatta'nın kayıtları için bk. Theophlacti Simocattae, "Historiarum libri Octo", recognovit I. Bekkerus, *CSHB*, Vol. XXII, Bonnae 1834, s.283-284. Priscos'un kayıtları için bk. E. Chavannes, *Batı Türkleri*, çev. M. Koç, Selenge yay., İstanbul 2013, s.293. E. Chavannes da meseleyi Theophylact Simocatta gibi düşünek düşüncelerini şu şekilde ortaya koyar: "*İşte, 558'de Avrupa'da zuhur eden bu Avarlar yani şu bizim sahte Avarlar, düşmanları Türklerin önünden kaçıyor ve Alanların aracılığıyla Bizanslılardan yardım istiyorlardı. Bunlar Kafkaslara geldiklerinde, burada yaşayan sekene onları amansız Avarlar zannettikleri için, uzlaşmak maksadıyla zengin hediyeler sundular. Berikiler de kendilerine bu denli yarar sağlayan korkunun sürdürülmesinde bir sakınca görmediler. Böylece Avarlar adı onlara miras kaldı. Aslında bunlar, adlarını çok eski iki Uygur* (doğrusu Ogur) *prensinden alan Uar ve Kun adlı iki Uygur (doğrusu Ogur) kabilesiydi. Theophylacte zamanında sahte Avarlar içinde kimin Uar, kimin Kunlardan olduğunu ayırt edebiliyordu*". E. Chavannes bir başka yerde de Avarların aslında Juan Juan olduğunu, Uar Hunnilerin de bu adı Juan Juan olarak sanılmak için aldıklarını ifade eder. Bk. E. Chavannes, *Batı Türkleri*, s.294-296. Avarların kökeni ile ilgili olarak ayrıca bk. L. Gumilöv, *Eski Türkler*, Rusçadan çeviren D.A. Batur, Birleşik yay., İstanbul 1999, s.60; S. Szádeczky-Kardoss, "Avarlar", çev. R. Sezer, *Erken İç Asya Tarihi*, ed. D. Sinor, İletişim yay., İstanbul 2012, s. 283-284; I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century The Magyar Chapter of the Jayhani Tradition*, Brill Publishing, Leiden-Boston 2016, s.247-248; W. Samolin, "Some Notes on the Avar Problem", *Central Asiatic Journal*, Vol. 3/ 1, 1957, s.62-65; C.A. Macartney, "On The Greek Sources for the History of the Turks in the Sixth Century", *BSOAS*, Vol. 11/ 2, 1944, s.268-270; P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, çev. E. Mızrak, Selenge yay., İstanbul 2006, s.47.

4 İtil adının Ortaçağda yaygın şekilde kullanılmasına dair bk. A.V. Podosinov, "Eşçe Raz O Drevneyşem Nazvanii Volgi", *Drevneyşie Gosudarstva Vostoçnoy Evropı 1998 g.*, red. T.M. Kalinina, İzdatel'skaya Firma "Vostoçnaya Literatura" RAN, Moskva 2000, s.238-239.

5 Menander Protector, *Continatio Historiae Agathiae*, s.203; *Menander the Guardsman*, s.49.

edilmiyorsa da bunların Don ırmağına doğru uzanan sahada yurt tutmuş Barsil[6], Onogur[7], Sabirlerin bir kısmı[8] ve İtil ırmağı ile Taman yarımadası arasındaki Hun adı ile anılan unsur[9] olduğu anlaşılmaktadır. Başında kağan gibi, henüz Bizans bürokrasisi tarafından tanınmayan bir unvana sahip bir hükümdarın[10] idaresinde olan Avarların, Bizans sınırlarında bölgedeki siyasî vaziyeti değiştirebilecek derecede kuvvetli bir şekilde belirmeleri Bizans bürokratlarının gözünden kaçabilecek türden değildi[11]. Gelişmelerle ilgili bilgi veren kaynak yazarlarının beyanları, Bizans saray çevresinin hudutlarına gelen bu bozkırlıları şüpheyle karışık bir hisle karşıladıklarını göstermektedir. Buna mukabil Avarlar

6 Barsillerle ilgili olarak bk. S.G. Klyashtorny, "The Terkhin Inscription", *AOASH*, Vol. 36/ 1–3, 1982, s.348; A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo i ego Rol' v İstorii Vostoçnoy Evropı i Kavkaza*, İzdatel'stvo Akademiya Nauk, Moskva 1990, s.83-84; Barsillerin kökenine ilişkin bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata (V-XIII vv.)", *AEMA*, Vol. XI/ 2001, s.265 (Bundan sonra S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I)

7 Onogurlarla ilgili olarak bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.288-292.

8 Suvar adı ile ilgili olarak bk. O. Karatay, "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.X/ S.1, 2010, s.100-106; A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.83.

9 Bu hususta M. Grignaschi'nin değerlendirmelerine bk. M. Grignaschi, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", *VII. Türk Tarih Kurumu Kongresi Bildirileri*, C. I, Ankara 1972, s.235.

10 *Kağan* unvanının, *Şan-yü* sanının Moğolca karşılığı olduğu ve zaman içerisinde Türkçeye ve devlet teşkilatına girdiği hususunda genel bir kanaat bulunmaktadır. Son olarak M.L. Kaya Kağan ve Han unvanlarının sosyal unvanlardan neşet ettiğine yönelik ilgi çekici, ancak üzerinde daha fazla durulmasını hak eden bir görüşte bulunmuştur. *Kağan* unvanı ile ilgili olarak bk. V.S. Taskin, "O Titulah Şan'yuy i Kagan", *Mongolica (Pamyati Akademika V.Ya. Vladimirtsova 1884–1931)*, İzdatel'stvo Nauka, Moskva 1936, s.213-218; K. Shiratori, "Kaghan Unvanının Menşei", *Belleten*, C. 9/ 36, 1945, s.497-504; M.L. Kaya, *Bilge Yazıtlar*, Kitap Otağı yay., Ankara 2018, s.11.

11 Avar idaresinin bölgededeki siyasî hayatı değiştirmesi ile ilgili olarak şu değerlendirmelere de bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.297.

esasında basit bir taleple Bizans İmparatorluğunun kapısını tıklatıyorlardı: Yerleşilecek bir alanın tahsis edilmesi ve kendilerine yıllık vergi ödenmesi karşılığında imparatorluğun düşmanları ile mücade etmek[12].

Bizans İmparatoru I. Justinianus (527–565) Avar elçisinin ilettiği teklifi, Kutrigur ve Utrigurların Bizans sınırlarında tehlike arz eden varlıklarının[13] gölgesi altında memnuniyetle kabul etti ve bir nezaket gösterisi olarak Valentinos adlı bir kişinin başkanlığındaki elçilik heyetini Avar Kağanı'na gönderdi. Bunu, Avarların birbiri peşine Utigur, Zali, Sabir ve Antları yenilgiye uğratmaları takip etti[14]. Görünürde Avarlar bu saldırılarla Bizans sınırlarını tehlikeden korumuş oluyorlardı. Ancak zaferleriyle egemenlikleri altındaki toprakları ve askerî güçlerini daha da artırıyorlardı. Böylelikle Utigurların egemenlik altına alınması ile Karpat ve Tuna'ya kadar dayanmaları örneğinde de görüldüğü

12 Menander Protector, *Continatio Historiae Agathiae*, s.203; *Menander the Guardsman*, s.49.

13 Bizans İmparatorluğu–Utrigur / Kutrigur ilişkileri için bk. S. Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284–641*, çev. T. Kaçar, TTK yay., Ankara 2016, s.603; I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.251-252.

14 Menander Protector, *Continatio Historiae Agathiae*, s.203-204; *Menander the Guardsman*, s.51. İ.G. Semönov, Theophylact Simocatta'nın saydığı Onogur ve Barsilleri de bu listeye ekler. Bk. İ.G. Semönov, "Kavkaz v Politiçeskih Otnoşeniyah İrana s Vizantiey i Tyurskim Kaganatom v 556–591 godah", *Hazarskih Al'manah*, Tom 13, Moskva 2015, s.235. Ancak bunları, yukarıda da ifade edildiği üzere, 557'deki göç sırasında Avar idaresine geçen boylar olarak değerlendirmek daha doğru gibidir. Diğer taraftan daha sonraki tarihlerde Avarların arasında Kutrigurların bulunması, Bizans İmparatorluğu ile varılan anlaşmadan sonra onların da Avar egemenliğine girdiklerine işaret eder. Bununla birlikte Menander'in iki tarafı dost olarak tanımlaması, Kutrigurların herhangi bir mücadele olmadan Avar egemenliğine dâhil olduklarını düşündürür. Kutrigur ve Utrigurlarla ilgili olarak bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.280-288. L. Gumilöv, Kutrigurların Avarlara boyun eğmesi ile ilgili farklı bilgiler paylaşır. Bk. L. Gumilöv, *Eski Türkler*, s.63-64. O. Karatay Avarların Sabirler üzerindeki egemenliklerini sınırlı bir hâkimiyet olarak değerlendirmiştir ki bakış açısında haklı olabileceği yönler bulunmaktadır. Bk. O. Karatay, "Suvarlar", s.108.

üzere[15] Bizans'ın çok daha güçlü bir komşusu olarak beliriyorlardı. Constantinopolis'teki bürokratlar elbette bu tehlikeli durumu görüyor ve bu ortam içerisinde Avarlarla ilişkilerinin yol ayrımına geldiğini de fark ediyorlardı. Bu denklem içerisinde taraflar arasında gerginliğin çıkması uzun sürmedi[16]. Ancak tam da bu sırada meselelerin içerisine çok daha güçlü bir aktör dâhil oluyordu. Onlar, Avarların İtil'in batısına geçmelerine neden olan Göktürklerdi. Herhalde Bizanslıları Avarlara karşı cüretkâr bir siyaset takip etmelerine cesaretlendiren de bu yeni gelişmeydi. Nitekim Bizanslı Theophanes'in, İstemi Han'ın 563'te[17] Constantinopolis'e gönderdiği elçilik heyetine ilişkin kayıtları[18] Göktürk heyetinin I. Justinianus'tan, tam da Avarlar ile Bizanslılar arasında kızılca kıyamet kopacağı sırada Avarların Bizans topraklarına kabul edilmemesini istediklerini gösterir.

15 İ.G. Semönov, "Kavkaz v Politiçeskih Otnoşeniyah İrana s Vizantiey i Tyurskim Kaganatom", s.235.

16 Menander Protector, *Continatio Historiae Agathiae*, s.205; *Menander the Guardsman*, s.53.

17 Tarih ile ilgili olarak bk. E. Chavannes, *Batı Türkleri*, s.289. Ancak E. Chavannes, 563'teki elçilik heyetinin Göktürklerden değil, Avarların sınırlarında yaşayan Hermichionların efendisi Askel adlı bir idareci tarafından gönderdiği kanaatindedir. Bk. E. Chavannes, *Batı Türkleri*, s.295-296. Bu şüphe daha sonraki yıllarda taraftar bulmuş ve daha da geliştirilmiştir. Bu hususta bk. C.A. Macartney, "On The Greek Sources for the History of the Turks in the Sixth Century", s.271-273. M.İ. Artamonov ise 563'deki elçilik heyetinin Türklerin idaresindeki bir bey tarafından gönderilmiş olduğu kanaatindedir. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar*, Rusçadan Çeviren D. Ahsen Batur, Selenge yay., İstanbul 2004, s.182. Söz konusu elçilik heyeti ile ilgili olarak ayrıca bk. L. Gumilöv, *Eski Türkler*, s.61; J. Harmatta, "Byzantinoturcica", *Acta Antiqua*, Vol. 10/1962, s.140-148; M. Dubrovits, "The Altaic World Throught Byzantine Eyes: Some Remarks on the Historical Circumstances of Zemarchus' Journey to the Turks (AD 569-570)", *AOASH*, Tomus 64/ 4, 2011, s.380-381.

18 Bizanslı Theophanes'in eseri, günümüze ancak, Hazar kökenli bir ailenin soyundan gelen Photius'un aktardığı bazı kayıtları ile ulaşabilmiştir. Photios'nun soyu ile ilgili olarak bk. Yu. Brutskus, "Vryagi i Kolbyagi", *Seminarium Kondakovianum*, Tom 7 / 1935, s.94; M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium 600–1025*, Macmillan Press, London 1996, s.226.

Bu, Bizans İmparatorluğunun Balkanlarda karşı karşıya bulunduğu tehdit havası içerisinde reddedebilecekleri bir istek değildi:

> *Doğuda Don nehri kıyısında, bir zamanlar Massagetler olarak anılan, Persler tarafından kendi dillerinde Kermichiones adı verilen Türkler yaşar. Bunlar o dönemde İmparator Justinianos'a Avarları kurtarmamasını dileyerek, hediyelerle birlikte elçiler gönderdiler*[19]*. İmparator hediyeleri içtenlikle kabul etti ve elçilere her tür iyilikseverlik (misafirperverlik) ve insancıllık sergileyerek onları yurtlarına gönderdi. Pannonia'da yaşayan Avarlar çok geçmeden (sınıra) yaklaştıklarında, Roma barışından (=müreffehliğinden) faydalanmayı diliyorlardı. Türklere güvence verilmesi ve imzalanan anlaşmalardan dolayı bu barış isteklerini reddedilmiş sayıyorlardı*[20]*.*

Menander Protector'un eserinde ise İstemi Han'ın gönderdiği mektubun içeriğini yansıtan bir cümle bulunur ki olayların gelişimini öğrenmek noktasında ehemmiyetlidir:

---

19 Corippus'un eserinde elçilik heyetini gönderen hükümdarın adı Ensultan şeklinde kaydedilmiştir ki metni yayıma hazırlayan kişi bunun Enscultor yahut Scultor şeklinde olabileceği üzerinde durmuştur. İstemi Han'ın isminin Bizans kaynaklarındaki kullanım şekillerine bakıldığında Corripus'un ifadesinin İstemi Han'ı tanımladığı anlaşılmaktadır. Bk. Coripi Africani Grammatici, "Libri qui Supersunt", *MGH*, Recensuit Iosephus Partsch, Berolini 1879, s.147. Ayrıca bk. C.A. Macartney, "On The Greek Sources for the History of the Turks in the Sixth Century", s.267; M. Dubrovits, "The Altaic World Throught Byzantine Eyes", s.380/ 47. dn. İstemi Han'ın adının kaynaklardaki kullanımına dair bk. E. Chavannes, *Batı Türkleri*, s.289/ 33. dn., 290; D. Sinor, "Kök Türk İmpatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı", çev. T. Tekin, *Erken İç Asya Tarihi*, ed. D. Sinor, İletişim yay., İstanbul 2012, s. 406-407.

20 Theophanes Byzantius, *FHG*, Collegit, Disposuit, Notis et Prolegomenis Illustravir Carolus Müllerus, Volumen Quartum, Parisiis 1868, s.270; Theophanes of Byzantium, *The Library of Photius*, Vol. I, By J.H. Freese, The Macmillan Company, New York 1920, s.73. Buradaki çeviride A. Ahmetbeyoğlu'nun yaptığı tercümeye bağlı kaldım. Bk. A. Ahmetbeyoğlu, "Bizans Tarihçisi Theophanes Byzantios'da Türkler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVII/ 2, 2012, s.543-544. Ayrıca bk. A.A. Vasiliev, *The Goths in Crimea*, Cambridge-Massachusetts 1936, s.74; C.A. Macartney, "On The Greek Sources for the History of the Turks in the Sixth Century", s.267.

Onlar kuş değiller ki gökyüzüne havalanıp uçarak Türklerin kılıçlarından kaçabilsinler. Onlar balık değiller ki denizin derinliklerine batıp da gizlensinler. Anca yeryüzünün üzerinde sürterler. Bundan ötürü Eftalitlerle savaşa son vermemle birlikte Avarların üzerine yürüyeceğim ve benim şiddetime dayanamayacaklar[21].

Bu kayıt, Göktürklerin Bizanslılardan sadece Avarları topraklarından def etmelerini istediklerini değil, aynı zamanda kendilerinin de Avarlar üzerine yürüyeceklerini bildirdiklerini göstermektedir. Göktürk heyetinin Bizans bürokrasisi üzerinde ne derecede tesir uyandırdığı, kısa süre sonra Constantinopolis'e gelen Avar elçilik heyetine Justinos'un cesaretle çıkışı[22] ile kendisini apaçık gösterir. Bizanslılar cüretkâr komşularına karşı yeni bir müttefik bulmanın güvencini yaşıyorlardı. Ancak Bizans bürokratlarının şimdi cevabını en çok merak ettikleri soru şu idi: Göktürkler ne zaman Avarlara saldıracaklardı?

İstemi Han'ın 565'te Çaç'ı ele geçirmesini müteakip 567'de Nesef'te Eftalitlerin sonunu getiren zaferini kazanmasının ardından Avar meselesini halletmek üzere İtil'e doğru sefer düzenlemesi beklenebilirdi. Avarların, aynı dönemde batıya doğru kaymaya başlayarak sonunda Panonnia'ya ulaşmaları[23] belki de bu beklentinin Avarları da içine alması ile alakalıydı[24]. Ancak, Eftalit harbi bitip de Göktürk Kağanlığı ile Sasani Şahlığı sınır

21 Menander Protector, *Continatio Historiae Agathiae*, s.205; *Menander the Guardsman*, s.45. (Grekçe kaynakların FHG ve CSHB'deki neşirlerinden yapılan tercümelerimiz Latince metinlere dayanmaktadır.) Ayrıca bk. L. Gumilöv, *Eski Türkler*, s.61. Heyetin ana gayesinin Avarlara karşı ittifak olması Corippus'un eserindeki bilgilerle de desteklenir. Bk. Coripi Africani Grammatici, "Libri qui Supersunt", s.147. Ayrıca bk. M. Dubrovits, "The Altaic World Throught Byzantine Eyes", s.380/ 47. dn.

22 Menander Protector, *Continatio Historiae Agathiae*, s.218-219; *Menander the Guardsman*, s.93, 95, 97.

23 Avarların ağırlık merkezlerini Pannonia'ya çekmelerine dair bk. I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.253.

24 P.B. Golden da Avarların batı yönündeki ilerlemelerini Göktürk ileri harekâtıyla ilişkilendirmiştir. Bk. P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.47-48.

komşusu olunca, taraflar arasındaki ilişkilerin boyutu ortak düşmana karşı müttefiklikten çıkarak yeni bir karakter kazandı. Şimdi Göktürklerin gündeminde Eftalit "bariyeri"nin aşılmasından sonra Çin'den gelip kendi topraklarından batıya doğru ilerleyen ipeklileri taşıyan kervanların güvenli bir şekilde "müttefikleri" Sasani Şahlığı[25] topraklarından geçerek Akdeniz sahillerine ulaşması bulunuyordu[26]. Fakat bu gündem, VI. yüzyılda Harezm'in kuzeyinde ve hatta Çin'e kadar olan bölgelere değin ticaret kabiliyetine ulaşmış olarak ciddi bir ekonomik kuvvet sahibi olan Sasaniler[27] için büyük bir tehditti. Çünkü onlar, egemenlikleri altındaki topraklarında son derece kaliteli ipeklilerin üretildiği bir sanayiye sahiptiler ve Çin'den gelecek ipekliler bu üretimden elde edecekleri kârı baltalayabilecek bir mahiyet arz ediyordu. Kendi ipeklilerini Suriye limanlarına taşımak için Bizans İmparatorluğu ile kanlı ve usandırıcı mücadelelere girmekten çekinmemiş olan Sasaniler için, bu sefer de yine aynı gaye uğruna Göktürkler ile bir gerginliğe girmek hiç de korkutucu değildi[28]. Bu atmosfer içerisinde mücadele için bir bahane lazımdı. Bu bahane kısa süre içerisinde, İstemi Han'ın, harbin sonlanmasından bir süre sonra Eftalitlerin daha önce Sasanilere ödediği vergiyi talep ettiğinde red cevabı alması[29] ile sağlanmış oldu. Bir süre sonra Göktürk elçilerinin ticari çıkarlarını korumak üzere

25 Eftalitlere karşı Göktürk-Sasani ittifakı için bk. E. Chavannes, *Batı Türkleri*, s.292; L. Gumilöv, *Eski Türkler*, s.65-67; A. Taşağıl, *Gök-Türkler I–II–III*, TTK yay., Ankara 2012, s.32.

26 Göktürkler zamanında ipek yolu ile ilgili olarak bk. L. Gumilöv, *Eski Türkler*, s.69-70, 197-198.

27 Sasanilerin ticarî güçleri ile ilgili olarak bk. N.V. Pigulevskaya, "Vizantiyskaya Diplomatiya i Torgovlya Şelkom v V-VII vv.", *VV*, Tom. I/ 1947, s.207-208.

28 Göktürklerle Sasaniler arasındaki anlaşmazlığın ticarî yönü ile ilgili olarak bk. A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, s.32; N.V. Pigulevskaya, "Vizantiyskaya Diplomatiya i Torgovlya Şelkom", s.208-209; L. Gumilöv, *Eski Türkler*, s.71-73. Soğd tüccarlarının iki devlet arasındaki ilişki üzerindeki tesire dair bk. D. Sinor, "Kök Türk İmpatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı", s.405-406.

29 Hadiselerin gelişimine ilişkin bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.180; L. Gumilöv, *Eski Türkler*, s.75.

gittikleri Sasani sarayında hakaretle karşılanmak bir yana canlarından da olmaları[30] Göktürkleri yeni bir mücadele ortamına çekiyordu. Avarlar üzerine yürümesi beklenen Göktürklerin atlarının başı şimdi yavaşça İran'a, Sasanilere dönüyordu.

Ortak Tehditler ve Ortaklık: Bizans-Göktürk İttifakının Ortaya Çıkışı

Sasani-Bizans harbinin sona erdiği 567'nin son aylarında[31] Göktürk elçilik heyetinin Constantinopolis kapısından girişi, VI. yüzyılda uluslararası yalnızlaşma içerisine girmiş Bizans bürokrasisi tarafından büyük memnuniyetle karşılandı. 563'teki Göktürk heyeti ile ilgili bilgilerin aksine bu seferki heyete dair kayıtların çok daha güçlü bir tonla kaynaklarda yer bulması bir açıdan bununla ilgiliydi. Ancak asıl belirleyici husus, Göktürk heyetinin geliş nedeninin bu sefer daha farklı olmasıydı. Daha önceki diplomatik ilişkilerinde sadece Avarları konu edinen Göktürkler şimdi gündemlerine Bizans İmparatorluğunun düşmanı Sasanileri de almışlardı ve Constantinopolis'in kapısını bu kez ittifak için çalıyorlardı.

Menander Protector, bir tarihçi olarak Göktürk elçilik heyetinin gönderilme nedenini iyi tahlil etmiştir. Yazarın gayet ayrıntılı şekilde üzerinde durduğu üzere Göktürk Kağanlığı, İpek Yolu'nun önemli bir kısmını elinde bulunduran bir devlet olarak, bu yolu Akdeniz dünyasına taşıyan İran ile ticaret ilişkisinin kesintisiz bir şekilde devamını amaçlamış, ancak Sasaniler buna olumlu bir cevap vermek bir yana, diplomatik kanun ve usulleri de çiğneyerek karşılık vermişlerdir. Yazar, Göktürk heyetinin uğradığı akıbet üzerine Göktürklerin takip ettikleri siyasetinin ciddi bir değişimden geçtiğini şu sözlerle aktarır:

30 Yaşanan gelişmelerle ilgili olarak bk. Menander Protector, *Continatio Historiae Agathiae*, s.225-226; *Menander the Guardsman*, s.113-114; A.T. Özcan, "Menander Protector'un Doğu Roma Elçisi Zemarcus'un Göktürk Kağanlığına Yaptığı Seyahate İlişkin Kaydı", *Kubaba*, S. 23/ 2014, s.29-30.

31 Tarihleme ile ilgili olarak bk. E. Chavannes, *Batı Türkleri*, s.298.

Hadiselerden ötürü Soğdların başındaki Maniach meseleye müdahil olarak İstemi'yi Türklerin Romalılarla dostluk kurmasının yararlı ve iyi bir iş olacağı, onların ipeklileri kullanmada diğerlerine göre daha yatkın olmalarından ötürü ipek ithaline de oldukça hazır olduklarını söyledi ve İstemi'yi cesaretlendirdi. Maniach Romalılarla Türkler arasında dostluk bağlarını kurmak üzere Türklerin elçilik heyetiyle birlikte yola çıktı. İstemi'nin tavsiyeleri ile Roma İmparatorluğuyla görüşecek daha başkaları da kendisine katıldı. Onlar ayrıca çeşitli hediyeler ile pahalı ipekli hediyeler ve mektuplar da taşıyorlardı[32].

N.V. Pigulevskaya, haklı olarak Bizans İmparatoruna sunulan hediyeler içerisinde yer alan ipeklileri[33], iki taraf arasındaki ilişkinin temel unsurunun, sürükleyici etkeninin ipek olmasının bir delili olarak değerlendirmiştir. Gerçekten de bu temaslarla ilgili bilgi veren gerek Menander Protector ve gerekse Byzantiumlu Theophanes'in ifadeleri[34], Göktürk Kağanlığının elçilerinin Constantinopolis'i ziyaretlerinin odak noktasında, ipek ticaretiyle ilgili çıkarlarının bulunduğunu gösterir. Göktürk elçilerinin bu talebi Bizans İmparatorluğunun iktisadî çıkarlarına da uygundu. Nitekim Göktürkler için olduğu gibi Bizanslıların da Sasanilerle yaşadığı sorunların temelinde İran hükümetinin İpek Yolu'nu kesmesinin yarattığı sorunlar yatıyordu[35]. Bizans İmparatorluğunun bu sorunu aşamadığı ve sıkıntısını derinden hissettiği sırada başkentlerine benzer şikâyetlere sahip Göktürk heyetinin gelişi bu açıdan bakıldığında Bizans İmparatorluğunun

32 Menander Protector, *Continatio Historiae Agathiae*, s.226; *Menander the Guardsman*, s.115; A.T. Özcan, "Menander Protector'un Doğu Roma Elçisi Zemarcus'un Göktürk Kağanlığına Yaptığı Seyahate İlişkin Kaydı", s.30.

33 N.V. Pigulevskaya, "Vizantiyskaya Diplomatiya i Torgovlya Şelkom", s.210.

34 Theophanes of Byzantium, s.74. Ayrıca bk. M. Dubrovits, "The Altaic World Throught Byzantine Eyes", s.383.

35 Bizans İmparatorluğunun İpek Yolu ticaretinden elde ettiği kâr, bunun ekonomisi açısından önemi ile Bizans–Sasani ilişkilerinde İpek Yolu'nun ne kadar belirleyici olduğu hususunda bk. E. Chavannes, *Batı Türkleri*, s.296-297; N.V. Pigulevskaya, "Vizantiyskaya Diplomatiya i Torgovlya Şelkom", s.185-199; L. Gumilöv, *Eski Türkler*, s.73.

arayıp da bulamadığı bir şeydi. Nitekim Göktürk müttefikliği ile Bizans İmparatorluğu Sasanilerle daha etkin bir mücadeleye girişebilecek ve dahası belki de Kırım üzerinden yeni bir İpek Yolu teşkil edilebilecekti[36].

567'de Constantinopolis'e ulaşan Soğd asıllı Göktürk elçisi Maniach'ın diplomatik teması, İstemi Han'ın mektubunun Bizans İmparatoru II. Justinos'a sunulması ve ardından tercüme edilip huzurda okunması ile başladı. Ne yazık ki bu mektubun mahiyeti kaynaklara yansımamıştır. Ancak İmparator'un Maniakh ile konuşması sırasında Eftalitlerin durumu, Göktürklerin gücü ve Avarlarla ilgili sorular yöneltmesi[37], mektubun içeriğinin genel olarak Göktürklerinin başarılarının aktarılması ile sınırlı olduğunu, ancak bu arada Avarların da konu edildiğini göstermektedir[38]. Bununla birlikte görüşmenin esas odak noktasında, her iki tarafın ekonomik çıkarlarına zarar veren Sasani Şahlığı bulunuyordu. Nitekim Menander Protector, Bizans İmparatoru II. Justinos'un elçilik heyetine yönelttiği sorularının ardından

36 Söz konusu güzergâh ve Göktürklerin bu yol üzerindeki egemenliklerinin dönem ticareti açısından önemine dair bk. N. Pigulevskaya, *Vizantiya na Putyah v İndiyu, İz İstorii Torgovli Vizantii s Vostokom v IV-VI. vv.*, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1951, s.191-211; A.A. İerusalimskaya, *Kavkaz na Şelkovom Puti*, Sanktpeterburg.1992; R.K. Kovalev, "Commerce and Caravan Routes Along the Northern Silk Road (Sixth-Ninth Centuries), Part I: Western Sector", *AEMA*, Vol. 14/ 2005, s.60-62, 78. Kafkasya'nın VI. yüzyıl ile X. yüzyıla uzanan dönemde ipek ticaretindeki konumu ile ilgili olarak ayrıca bk. A.A. İerusalimskaya, "O Severokavkazskom 'Şelkovom Puti' v Rannem Srednevekov'e", *Sovetskaya Arheologiya*, No 2/ 1967, s.55-78; E.R. Knauer, "A Man's Caftan and Leggings from the North of the Caucasus of the Eight to Tenth Century: A Genealogical Study", *Metropolitan Museum* Journal, Vol. 36/ 2001, s.125-154.

37 Menander Protector, *Continatio Historiae Agathiae*, s.226; *Menander the Guardsman*, s.115; A.T. Özcan, "Menander Protector'un Doğu Roma Elçisi Zemarcus'un Göktürk Kağanlığına Yaptığı Seyahate İlişkin Kaydı", s.30.

38 M. Dubrovits de Maniakh'ın görevinin bir parçasının Avarlara karşı Bizans İmparatorluğu ile ittifak kurmak olduğunu ifade eder. Bk. M. Dubrovits, "The Altaic World Throught Byzantine Eyes", s.382-383.

görüşmenin nihai mevzusuna döner ve bunu aralarındaki uzlaşının temellerine değinmesi takip eder:

> *Ardından da ondan (=II. Justinos'tan) Romalılar ile Türkler arasında barış ve askeri ittifakın sağlanmasını istediler. Roma idaresine karşı mücadele edecek herkese karşı kendilerinin hazır olacaklarını ve kendi sınırları civarındakilere karşı savaşa istekli olduklarını eklediler. Bunu ifade eder etmez Maniach ve onunla birlikte orada olanlar ellerini göğe kaldırdılar ve söylediklerinin ve sözlerinin yürekten ve samimi olduğu hususunda büyük yeminler ettiler. Eğer sözleri gerçekleşmez veya buna dikkat göstermezlerse kendilerinin ve İstemi'nin kendisi ile halkının tamamının lanetlenmesine dua ettiler. Böylelikle Türk halkı ve Romalılar arasında dostluk kurulmuş oldu*[39].

Daha önce M. Dubrovits'in de dikkati çektiği üzere[40], Bizans sarayına sunulan teklifin "barış ve askeri ittifak" kapsamında olması ve nihayetinde sağlanan uzlaşının "dostluk" olarak adlandırılması, Bizans sarayında "barbar" olarak görülen bir unsur ile yapılan anlaşmanın alışılmışın dışında bir boyutta olduğuna işaret eder. Bu ilişki ile ilgili bilgilerde temasın evrelerinin "barış ve askeri ittifak" ile "dostluk" gibi kelimelerle karşılanmış olmasına özenle dikkat etmek gerekir. Bu kelimeler elbette boşuna, gelişigüzel kullanılmış olmaktan çok Bizans İmparatorluğunun Göktürk Kağanlığı ile kurduğu ilişkiye ne kadar önem verdiğini ve dahası muhatabını eş bir güç olarak gördüğüne delalet eder. Bu bakış elbette Avarlarla ilişkileri kadar Sasanilerle ilişkilerinin gelecekte ne şekilde bir görünüm alacağına dair endişe ile karşılanan ihtimallere dayanıyordu[41]. İmparator'un Göktürklere göndereceği elçilik heyetinin başına önemli bir komutanı getirmesi de bunun bir sonucuydu.

---

39 Menander Protector, *Continatio Historiae Agathiae*, s.226-227; *Menander the Guardsman*, s.117; A.T. Özcan, "Menander Protector'un Doğu Roma Elçisi Zemarcus'un Göktürk Kağanlığına Yaptığı Seyahate İlişkin Kaydı", s.29-30.

40 M. Dubrovits, "The Altaic World Throught Byzantine Eyes", s.383.

41 O. Karatay, Bizans İmparatorluğunun Göktürk heyetine olumlu cevap vermesinde Göktürklerin Bizans sınırlarına yürümeleri ihtimalini görmüştür. Bk. O. Karatay, *Hazarlar, Yahudi Türkler Türk Yahudiler Ötekiler*, Kripto yay., İstanbul 2018, s.23-24.

Göktürk Ülkesinde İlk Bizans Elçisi: Zemarkus ve İstemi Han ile Görüşmesi

II. Justinos, Maniakh ile görüşmenin tamamlanmasının ardından ittifak teklifine olumlu cevabını İstemi Han'a iletmek ve iyi niyetini göstermek üzere Göktürk topraklarına gönderilecek elçilik heyetinin hazırlanması talimatını verdi. Elçilik heyetinin başına, Bizans İmparatorluğunun doğu sınırlarındaki en önemli komutanı olan Zemarcus'un getirilmesi, II. Justinos'un Göktürklerle kurduğu ittifaka ne denli bir hassasiyetle yaklaştığına işaret eder[42].

Zemarcus'un 569–570 yıllarındaki bir yıllık yolculuğu[43] ile ilgili, esasen pek çok açıdan önemli olan bilgileri[44] bu noktada aktarmanın gereği yoktur. Ancak Zemarkos, zorlu bir yolculuğun ardından Menander Protector'un *Ektag* olarak andığı, gerçekte Kuça'nın kuzeyindeki bir dağda[45] bulunan İstemi Han'ın

42 Ayrıca bk. M. Dubrovits, "The Altaic World Throught Byzantine Eyes", s.384; J. Pohl, *Die Awaren Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr.*, Verlag C.H. Beck, München 1988, s.42-43.

43 Zemarcus'un yolculuğunun tarihi ile ilgili olarak bk. M. Dubrovits, "The Altaic World Throught Byzantine Eyes", s.385.

44 Menander Protector, *Continatio Historiae Agathiae*, s.227; *Menander the Guardsman*, s.117, 119; A.T. Özcan, "Menander Protector'un Doğu Roma Elçisi Zemarcus'un Göktürk Kağanlığına Yaptığı Seyahate İlişkin Kaydı", s.31-33. Yolculuğu ile ilgili pek çok mesele M. Dubrovits tarafından kusursuz şekilde izah edilmiştir. Bk. M. Dubrovits, "The Altaic World Throught Byzantine Eyes", s.385-399. Ayrıca bk. N.V. Pigulevskaya, "Vizantiyskaya Diplomatiya i Torgovlya Şelkom", s.112-113.

45 Daha önceki incelememizde, Menander Protector'un *Ektag* kelimesin manasını "Altın" olarak ifade etmesinden ötürü –inceleme sırasında tetkikini ne yazık ki gözden kaçırdığım– M. Dubrovits gibi bu noktanın Altay dağları olduğunu değerlendirmiştik. Bk. A.T. Özcan, "Menander Protector'un Doğu Roma Elçisi Zemarcus'un Göktürk Kağanlığına Yaptığı Seyahate İlişkin Kaydı", s.3. M. Dubrovits'in görüşleri için bk. M. Dubrovits, "The Altaic World Throught Byzantine Eyes", s.386-387. Ancak daha sonra, Altay dağlarının Batı Göktürk Kağanlığı için epeyce doğuda kaldığı hususundaki bazı değerlendirmeler daha cazip gelmeye başladı ve bundan ötürü biz de Ektag'ın önce E. Chavannes ve ardından daha başka bilim adamlarının da değerlendirdikleri çekilde Kuça'nın

huzuruna vardı. Menander Protector Bizans elçisi ile İstemi Han arasındaki görüşmenin seyrini genel, ancak taraflar arasındaki ittifakın onaylandığını gösterir ifadelerle sürdürür:

> *Siz, Romalıların kıymet verdikleri ve amaçlarınızdan mutluluk duydukları pek çok halkın efendisi. Büyük imparatorumuz beni aracı kılarak huzurunuzun ve talihinizin daimi olmasını diler. Düşmanlarınıza karşı her zaman üstün gelmenizi ve hasımlarınızı yağma etmenizi arzu eder. Dostluğumuzu noktalayabilecek hoşnutsuzluk bizden uzak dursun. Elbette, Türkler ve onların hâkimiyetindeki topraklarda yaşayan halklar benim için dostlukların makamındadırlar, siz de aynı şekilde karşılık olarak bizi böyle görüyorsunuz". Zemarchus bu şekilde konuşma yaptıktan sonra İstemi de aynı hislerle karşılık verdi*[46].

Türklerle Bizanslılar arasındaki resmî görüşmenin ardından İstemi Han Sasaniler üzerine sefere çıktı. Muhtemelen Sasanilerin de beklediği bu hareketliliği, ordugâhın Talas'ta[47] bulunduğu sırada Sasani elçilerinin İstemi Han'ın huzuruna çıkarak ilişkileri yeniden tanzim etmeye çalışmaları izlediyse de Göktürkler tarafından soğuk bir şekilde karşılandılar[48]. Bundan sonra Menander Protector, İstemi Han'ın seferi ile ilgili bilgilerini keser ve anlatısını Zemarkos'un dönüş yolculuğunun ayrıntılarını aktarmakla

---

kuzeyinde Yulduz vadisinde, Tekes ırmağı ile Ebi Nor arasında bulunduğuna ilişkin görüşlerin daha doğru bir yaklaşım sunduğu hususunda ikna olduk. Söz konusu görüşler için bk. E. Chavannes, *Batı Türkleri*, s.299-300, 328-329; S. Gömeç, *Köktürk Tarihi*, Türksoy yay., Ankara 1999, s.16; E. Aydın, "Tonyukuk Yazıtında Geçen Ek Tag Üzerine", *Belleten*, C. LXX/ S.257, 2006, s.93-94.

46 Menander Protector, *Continatio Historiae Agathiae*, s.228; *Menander the Guardsman*, s.119; A.T. Özcan, "Menander Protector'un Doğu Roma Elçisi Zemarcus'un Göktürk Kağanlığına Yaptığı Seyahate İlişkin Kaydı", s.31.

47 Talas'ın stratejik önemi ile ilgili olarak bk. E. Chavannes, *Batı Türkleri*, s.302.

48 Menander Protector, *Continatio Historiae Agathiae*, s.228; *Menander the Guardsman*, s.121, 123; A.T. Özcan, "Menander Protector'un Doğu Roma Elçisi Zemarcus'un Göktürk Kağanlığına Yaptığı Seyahate İlişkin Kaydı", s.32. Theophanes Confessor'un bu hususta sınırlı da olsa bilgilerine bk. Theophanis, "Chronographia", s.378; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.362.

sürdürür. Zemarkos en nihayetinde 571'in sonbaharında[49] Constantinopolis'e ulaştı ve İstemi Han'ın mektubunu II. Justinos'a sundu. Bu mektubun içeriği de yine belirsizdir. Ancak Menander Protector'un bir başka hususiaki ifadesi, İstemi Han'ın mektubunun ana temasını Sasanilere karşı yürütülecek mücadelenin esaslarının muhatabına iletilmesi olduğunu gösterir:

> *Romalılar ile Persler arasındaki savaşın farklı bir sürü nedeni vardı. En önemlisi de Türk halkının imparatoru Perslere karşı ordu sevk etmesi için kışkırtmasıydı. Çünkü Türkler Media'yı istila etmişler ve tarumar etmişlerdi. Bundan ötürü de ortak düşmanlarını yok edebileceklerine dair Justian'a elçiler göndererek Perslere savaş açmasını sağlamak için tahrik ediyorlardı. Elbette bir taraftan Romalılar, diğer taraftan da Türkler saldıracaklardı ve ortalarında bulunan Persler ezilecekti. Bu şeylere büyük bir itimat gösteren Justin kolayca Perslerin gücünü yok edeceğini ve tamamen ortadan kaldıracağını düşündü. Bundan ötürü de Türklerin dostluğunu ve güvenini korumak üzere yapabildiği kadarıyla tüm hazırlıklarını yaptı*[50].

Ancak İstemi Han'ın, Zemarkos'un Türkistan'dan ayrıldığı sıradaki düşüncelerini yansıtan bu stratejik anlayışın temelinde, Sasani Şahlığı ile mücadelesinin uzun soluklu olacağına dair sarsılmaz güveni yatıyordu. Muhtemelen Sasanilerle mücadelesinin yıllar süreceğini öngörüyor ve elçisinin Constantinopolis'e ulaşmasını takip eden bir yıllık sürede Bizans İmparatorluğunun da mücadeleye dâhil olacağını varsayıyordu. Ancak hadiseler beklediği şekilde gitmedi ve Göktürk seferi mücadelenin daha ilk safhasında İstemi Han'ın Sasani sınırından püskürtülmesi ile son buldu[51]. Bunu taraflar arasında 571'de Amu Derya'nın sınır olarak belirlenmesi esasına dayanan bir anlaşmanın

49 R.C. Blockley'in tarihleme ile ilgili notuna bk. *Menander the Guardsman*, s.286/170. dn.

50 Menander Protector, *Continatio Historiae Agathiae*, s.236-237; *Menander the Guardsman*, s.147.

51 Bu mücadele ile ilgili olarak bk. M. Grignaschi, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", s.236.

imzalanması takip etti[52]. Dahası iki taraf, uzlaşının ötesinde akrabalık ilişkisi de kurdular[53]. Barış anlaşmasında, ilişkilerin gerilmesine neden olan ipek ticareti konusunun ele alınıp alınmadığı belirsizdir. Ancak bundan hemen sonra Göktürklerin Kafkasya'ya doğru yayılma stratejisi ortaya koymaları, Sasanilerin takip ettikleri ipek siyasetinden geri adım atmayarak Türkistan'ı Akdeniz dünyasına açacak "kapı"sını kapalı tutmaya devam ettiklerini, Göktürklerin ise durum karşısında ipek ticaretini farklı bir güzergâh üzerinden sürdürmeye karar verdiklerini göstermektedir. Şimdi Kafkasya'ya adım atmakla Göktürkler, aşamadıkları İran'ı "bypass" ederek daha önceki devirlerde sınırlı da olsa işlemiş bir yolu[54] yeniden canlandırma çabasına giriyorlardı. 568'de diplomatik yollarla Utigurları egemenlik altına almış olmaları onlara zaten bu bölgede faaliyet gösterme imkânı veriyordu[55]. Muh-

52 Gelişmelerle ilgili olarak bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.180-182, 184; L. Gumilöv, *Eski Türkler*, s.75. Belâzurî, bu sınırı, iki tarafın toprakları arasına bir set inşa edildiğini ifade ile gösterir. Bk. el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.280-281.

53 Belâzurî'nin eserine de bu mücadeleler hikayevî bir tarzda yansımış ve taraflar arasındaki çatışmaları takiben evlilik ilişkisinin kurulduğu ifade edilmiştir. Bk. el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. M. Fayda, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 2002, s.280. Sebeos'un eserinde İstemi Han'ın kızının adı "Kayen" olarak aktarılır. Bk. *The Armenian History attributed to Sebeos*, translated with notes by R.W. Thompson, historical commentary by J. Howard-Johnston, assistance from T. Greenwood, Part I Translation and Notes, Liverpool University Press, Liverpool 1999, s.14, Derbendnâme'de de bu evlilikten bahsedilir. Ancak eserin yazarı Göktürklerle Hazarları –eserinin pek çok yerinde olduğu gibi burada da– birbirine karıştırdığı için Sasanilerle evlilik ilişkisi kuran tarafın Hazar Kağanı olduğunu ifade eder. Bk. *Derbendnâmeh*, s.5-6. Evliliğin yılı ile ilgili farklı değerlendirmeler de vardır. Bk. L. Gumilöv, *Eski Türkler*, s.65-66/62. dn.; O. Karatay, *Hazarlar*, s.21.

54 Göktürklerden önce Çin–Kırım arasındaki ticaret ilişkileri için bk. H. Toll, "Zametki o Kitayskom Şekle na Yuge Rossii", *Seminarium Kondakovianum*, Tom I / 1927, s.85-92.

55 M. Dubrovits, "The Altaic World Thought Byzantine Eyes", s.394-395; A.T. Özcan, "Menander Protector", s.33. Ayrıca bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.297.

temelen 571-572'de tamamlandığı anlaşılan[56] yeni seferleri neticesinde ise Göktürkler, başlarında İstemi olmak üzere İtil'i aşıp önce Don'dan Kuban'a değin uzanan bölgeye yayılmış durumdaki Onogur boylarını –ki bunlardan ikisi Banacar ve Belencer boyları idi[57]-, ardından da güneyindeki Alanları yenilgiye uğrattılar ve idareleri altına aldılar[58]. Böylece Göktürk Kağanlığının sınırları Avar idaresindeki Kutrigurların yaşadığı Don boylarına kadar genişletilmiş oluyordu[59]. Artık daha önce tamamı Avar idaresinde bulunan Ogur boyları Don ırmağı sınır olmakla Avar ve Göktürkler arasında ikiye bölünmüş oluyordu[60]. Ancak bu hat, Valentinos'un Göktürk ülkesinde bulunduğu günlerde Göktürkler lehine değişme göstermeye gebeydi.

---

56 Söz konusu seferin tarihi ile ilgili tartışmalar genel olarak 568 ile 571 arasına yoğunlaşmıştır. Bu hususdaki değerlendirmeler genel olarak S.A. Romaşov tarafından bir araya getirilmiştir. Bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.298-299. Ayrıca bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.185-186; L. Gumilöv, *Eski Türkler*, s.76; P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.49; İ.G. Semönov, "Kavkaz v Politiçeskih Otnoşeniyah İrana s Vizantiey i Tyurskim Kaganatom", s.239, 241.

57 Belencerlerin soyu ile ilgili olarak ayrıca bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata (V-XIII vv.)", *AEMA*, Vol. XII/ 2002-2003, s.91 (Bundan sonra S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II). Belencer kelimesi ile ilgili olarak bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata (V-XIII vv.)" (III), *AEMA*, Vol. XIII/ 2004, s.189 (Bundan sonra S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" III).

58 Menander Protector, *Continatio Historiae Agathiae*, s.246; *Menander the Guardsman*, s.175, 177; *The History of al-Tabari*, Volume V, translated and annotated by C.E. Bosworth, State University of New York Press 1999, s.152-153 (Bundan sonra al-Tabari V) Göktürklerin seferi ile ilgili olarak ayrıca bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.296-299.

59 Kutrigurların yaşadıkları bölge ve siyasî durumları ile ilgili olarak bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.286-287, 299-300.

60 S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.300.

572–578 Bizans-Sasani Harbi

II. Justinos, İstemi Han'ın bir sene önce kaleme alınmış mektubunu dinlerken, Göktürklerin Sasani seferinin başarısızlıkla neticelenerek sınırlarına çekildiklerini, dahası, Sasanilerle bir anlaşma imzaladıklarını muhtemelen biliyordu. Ancak Bizans İmparatoru, bu duruma aldırış etmeden Sasanilere yönelik savaş hazırlıklarına devam etti. Sasanilerin Himyeri hükümdarını kışkırtarak Bizans İmparatorluğunun müttefiki Habeşîleri Arabistan'dan çıkartmaları[61], Bizanslıların da buna Ermeni beylerini destekleyerek isyan etmelerine yardım etmeleri[62], Sasanilerin de bu isyanın kaynağını öğrenmesi[63] gibi hadiselerin birbirini takip etmesiyle taraflar arasındaki ilişkiler günbegün gerildi[64]. Neticede 572'de Sasani Şahı Hüsrev'in (531–579) ödenmesi gereken vergiyi talep etmek üzere gönderdiği heyetin İmparator II. Justinos tarafından "*eğer Sasaniler bir parmağını oynatırsa onun da kolunu oynatacağı ve İran'ı istila edeceği*" tehdidi ile yüzyüze gelmesiyle savaş resmen başladı[65]. Harbin ilk aşaması, Bizans Doğu Orduları Komutanı Marcianos'un Fırat'ı hızla geçerek bugünkü Urfa dolaylarındaki Osrhoene'ye ulaşması, eş zamanlı olarak bir diğer ordunun Arzenene'ye girmesi ile Bizans lehine başladı. Bununla birlikte Bizans ordusunun, kuşatma altında tuttuğu Nisibis önlerinde Sasani

61 *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, Part II AD 363–630 A Narrative Sourcebook, Edited and Compiled by G. Greatrex and S.N.C. Lieu, Routledge-Taylor and Francis Group, London and New York 2002, s.141.

62 Söz konusu isyan ile ilgili olarak bk. *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, s. 137-141; 149; N.H. Baynes, "The Successors of Justinian", *The Cambridge Medieval History*, Vol. II, ed. H.M. Gwatkin and J.P. Whitney, The Macmillan Company, New York 1913, s.270.

63 *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, s.141.

64 Theophylact Simocatta, Bizans-Sasani harbinin çıkışının nedenlerine Sasanilerin Türkistan'dan dönmekte olan Zemarkos'a pusu kurmalarını ekler. Bk. Theophlacti Simocattae, "Historiarum libri Octo", s.132.

65 Menander Protector, *Continatio Historiae Agathiae*, s.238-239; *Menander the Guardsman*, s.151, 153, 155.

ordusuna karşı aldığı ağır yenilgi[66] durumu bir anda tersine çevirdi ve bunu, Sasanilerin "*karşılarında kimsenin duramadığını*" görerek mücadele sahasını Antioch'a kadar genişletmeleri izledi. Mücadelenin ilk birkaç yılı içerisinde kaynak yazarları Sasani saldırıları neticesinde iki yüz doksan iki bin esirin düşman eline düştüğünü ifade ile Sasani zaferinin görkemini ve kendilerinin çaresizliğini tasvir etmeye çalışırlar[67]. Ancak uğranılan asıl ve en büyük kayıp, esirlerden çok öte, 573'te Sasanilerin Akdeniz'e ulaşmayı başarmaları ile ilgiliydi. Zira bu başarı, Sasanilere, Sasani topraklarında üretilen ipeklilerin Akdeniz üzerinden Avrupa'ya açılması ve Bizans İmparatorluğunun ipek ticaretindeki şimdiye değin süren tekel gücünü kırdıkları manasına geliyordu. Bir Süryani kaynağı Bizans İmparatorluğunun doğudaki en önemli kalelerinden Dara'nın 573 sonbaharında Sasanilerin eline düşmesi[68] karşısında II. Justinos'un müthiş bir ümitsizliğe kapılarak dükkânların kapatılıp ticarete ara verilmesini emrettiğini ifade eder[69]. Bu kayıt, her ne kadar II. Justinos'un akıl sağlığını kaybettiği ile ilgili bilgiler içerisinde aktarılıyorsa da aslında İmparator, uğranılan kaybın Bizans İmparatorluğunun ticaret hayatı üzerinde ne kadar ağır bir tahribat yaratacağını gören, akıllı, ancak kararını telaş içerisinde alacak derecede hassaslaşmış bir kişi özelliği gösterir. Bu hassasiyet bir süre sonra daha da derinleşecekti.

Dara'dan sonra Mardin'in kaybedilmesi[70] üzerine II. Justinos'un hassas kişilik yapısı ciddi bir psikolojik rahatsızlığa dönüştü ve bunu, yetkilerini muhafız ordusu komutanı Tiberius'a devretme kararı takip etti[71]. Tiberius, belki de bir asker olma-

66 *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, s.144-145.

67 *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, s.146-147, 150; N.H. Baynes, "The Successors of Justinian", s.272.

68 *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, s.148, 150.

69 A.A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. T. Alkaç, Alfa yay., İstanbul 2016, s.204-205; N.H. Baynes, "The Successors of Justinian", s.272.

70 *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, s.149.

71 Menander Protector, *Continatio Historiae Agathiae*, s.240; *Menander the Guardsman*, s.157; *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, s.151.

sının verdiği bakış açısı ile Bizans ordusunun cephede yaşadığı zorlukları iyi tahlil ederek hemen Sasanilere barış önerdi ve bunu taraflar arasında ateşkes sağlanması ve bir süre sonra da süresinin uzatılması takip etti. İmparatorluk bu kararla ağır bir vergi yükünü üstlenmiş olsa da, Sasani saldırılarının daha da geniş bir alanı içine almasının önünü kesiyordu[72]. Ancak barış şartları, savaşın nedenlerini yok etmediği için 575'de mücadele kaldığı yerden devam etti. Şimdi Malatya üzerinde yoğunlaşan mücadele kısa süre sonra kuzeye sirayet ederek Ermenistan merkezli bir hâl aldı[73]. Bununla birlikte 576'da Dara ile Nisibis arasında cereyan eden bir mücadelede Justinos adlı bir Bizans komutanının Hüsrev Anuşirvan'ı ağır bir yenilgiye uğratarak doğuya doğru atmayı başarması[74] savaşın seyrini bir anda değiştirdi. Artık Sasani Şahlığı'nda büyük bir psikolojik kırılma yaşanmaya başlamıştı. 577'nin ortasına kadar sürecek saldırılarda Bizans İmparatorluğu orduları Babylonia'ya kadar olan bölgeleri tehdit eder hâle gelmeyi başardı[75]. Bu sırada Tiberius'un bir elçisi de uzak diyarlarda, bu zaferden çok daha etkili bir son hazırlayabilecek bir tasarı ile yol alıyordu. Adı Valentinos'tu.

Göktürk Ülkesinde İkinci Bizans Elçisi: Valentinos ile Turksanthos'un Görüşmesi

Bizans–Sasani sınırlarındaki askerî hareketlilik hızla devam ederken, İmparator Tiberius, çarpışmaların bundan sonraki senelerde daha da ağır bir hâl alacağını öngörüyordu. Nisibis yakınlarında kazanılan zafer önemliydi ve İmparatorluğa rahat bir

72 Menander Protector, *Continatio Historiae Agathiae*, s.240-242; *Menander the Guardsman*, s.157, 159, 161; *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, s.151-153;

73 *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, s.153-157.

74 *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, s.157-158.

75 *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, s.158; N.H. Baynes, "The Successors of Justinian", s.274.

nefes aldırmıştı. Ancak bu nefes, zaferin bir şartı olan düşmanın nefesini kesmeye yetmiyordu. İşte, bir komutan olarak Tiberius, elinde bulundurduğu askerî imkânları daha da artırmak gerektiğini kuşkusuz ki biliyordu. Böylesi bir durum içerisinde, selefi II. Justinos zamanında kökleşen Göktürk Kağanlığı ile ittifakın Sasanilerle mücadelesinde ne kadar hayatî neticeler yaratacağını da yine muhakkak tahlil ediyordu. Yeniden bir ilişki kurmak onun için hiç de zor değildi. Nitekim İstemi'nin elçisi Tagma'nın Constantinopolis'e gelmesinden sonraki süreçte Göktürk ve Bizans elçileri veya tüccarları birbirlerinin ülkelerine gelip gitmeyi sürdürmüşlerdi[76] ve böylesi bir ortam içerisinde bir diğer elçiyi Göktürkleri, Sasanilere saldırmaya ikna etmek için Türkistan'a göndermek olağandışı bir durum sayılmazdı. Yine Tiberius, muhakkak Göktürklerin 570'lerin başında İtil'in ötesine düzenledikleri seferle ilgili haberleri de alıyor ve güneye doğru ilerleyerek Sasanilere saldırmalarının Bizans–Sasani mücadelesini sonlandırmada ne kadar önemli olabileceğini öngörüyordu. İşte gerek Göktürk elçilik heyetlerinin Constantinopolis'teki faaliyetleri ve gerekse Göktürk ordularının artık neredeyse Sasani sınırlarının Kafkasya hattına ulaşmış hâlde bulunmasından cesaret alan İmparator Tiberius kuvvetle muhtemel, 576 baharında[77] Göktürklere bir heyet göndermeye karar verdi ve bunun için muhafız kıtasından Valentinos adlı bir subayı seçti.

Hazırlıkların tamamlanmasından sonra yola koyulan Valentinos, Sinop'tan Kerson'a, buradan Fulla üzerinden Taman yarımadasına ve ardından doğuya doğru ilerleyerek muhtemelen İtil'in batısında bulunduğu sırada *Akkakas* adı ile andığı yerleşim

76 Menander Protector, *Continatio Historiae Agathiae*, s.244-245; *Menander the Guardsman*, s.171.

77 Menander Protector elçinin "Tiberius'un iktidarının ikinci yılında olduğunu ifade etmektedir. Buna göre bu 7 Aralık 575–7 Aralık 576 tarihine denk gelmektedir. Bk. Menander Protector, *Continatio Historiae Agathiae*, s.244; *Menander the Guardsman*, s.171. O. Karatay ise Turksanthos'un konuşmasıyla ilgili bir alıntılama yaparken görüşmeyi 572'de gerçekleşmiş gibi sunar. Bk. O. Karatay, *Hazarlar*, s.20.

birimi yakınlarından geçti[78] ve zorlu bir yolculuğun ardından kuvvetle muhtemelen Sır Derya yakınlarındaki bir yerde bulunan[79] İstemi Han'ın oğlu "*Turksanthos'un savaş karargahı*"na vardı[80]. Görüşme, Valentinos'un, Tiberius'un tahta çıktığını ilan etmesi ve ardından da Göktürklerin Sasanilere karşı sefere çıkmaları isteğini sunması ile başladı. Bununla birlikte burada hiç beklemediği şekilde ağır bir üslupla talebi reddedildi ve hatta kendisi ile beraberindekilerin hayatı tehlikeye düştü. Menander Protector, yaşananları şu sözlerle aktarır:

> *Turksanthos hemen dedi ki "Siz on dilli, ancak sahtekârlık için birini kullanan Romalılar değil misiniz?". Bunları söyler söylemez on parmağını ağzına soktu ve hemen gerisingeri çıkarıp dedi ki: "Ağzıma on parmağımı soktuğum gibi siz Romalılar da pek çok ve değişik diller kullanıyorsunuz. Bu şekilde bana ve benim kölelerim olan Uarchonitlere dalavere çeviriyorsunuz. Evet, bütün halkları büyülü sözlerinizle ve kurnaz karakterinizle okşuyor ve kandırıyorsunuz. Ardından da mahvedilmiş halde kalanları terk ediyor ve ülkelerinin zor durumda kalmasından yararlanmakla mutlu oluyorsunuz. Siz de bütünüyle sahtekârlık yapmak ve tertip kurmak üzere elçi olarak bana gönderilerek geldiniz. Sizi bana gönderen de hile hainlikten başka bir niyeti*

78 Daha önce Akkaras'ın nerede bulunduğuna yönelik bazı değerlendirmeler yapılmıştır. Mesela E. Chavannes burayı Aral Gölü'nün kuzeyinde bir nokta olarak değerlendirmiştir. Bk. E. Chavannes, *Batı Türkleri*, s.303. Ancak, Valentinos'un yolculuğuna genel olarak bakıldığında Akkaras'ın Aral gölü civarında olmasının mantıkî tarafı yoktur, özellikle de buranın İtil'in batısında bulunduğu muhakkak olan bir Utigur beyinin kontrolü altındaysa. Biz, bunun yerine, kentin daha sonra Sarığşın olarak anılacak İtil kenti ile de ilişkisinin olabileceğini düşünüyoruz. Bunda temel husus, Sarığşın ve Akkakas adının anlam itibari ile birbirine yakın "beyaz" manası vermesi yanında Valentinos'un yolculuğu ile ilgili satırlarda buranın İtil'e yakın bir konumda gösterilmesidir. Ancak bu konuda ayrıca bir inceleme yapmak lüzumu hissettiğimizi de ifade etmemiz gerekir.

79 Yer ile ilgili olarak bk. M. Grignaschi, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", s.241/ 44. dn.

80 Yolculuk ile ilgili olarak bk. Menander Protector, *Continatio Historiae Agathiae*, s.245; *Menander the Guardsman*, s.171, 173.

olmadan sizleri bana sevk etti. Aslına bakacak olursanız sizi hemen şuracıkta öldürmeyi ertelememem gerekir. Ancak yalan söylemek ve kalleşlik yapmak bir Türk için alışılmadıktır ve halkımız için de yabancıdır. Bundan ötürü sizin hükümdarınız bana ceza ödemelidir. Benimle dostça konuşurken (bir yandan da) efendilerinden kaçan kölelerimiz Uarhonitlerle anlaşma içerisine girdi. Uarhonitler, istememle birlikte Türklere tâbimişçesine bana geri dönerler. Eğer atıma vurduğum kırbacımı görseler kaçarlar ve yeryüzünün derinliklerinde kendilerine sığınacak yer ararlar. Durmaya cüret edecek olurlarsa biçilirler, tıpkı, kılıçla değil de, atlarımızın nallarının altında karıncalar gibi ezilirler. Uarhonitler ile ilgili olarak bundan emin olun.

Siz Romalılar, niçin benim elçilik heyetimi Kafkasya yolundan Bizans'a yol almasını buyurdunuz da başka bir yol yoktur dediniz? Bunu, yolculuğun zorluğundan ötürü Romalıların sınırlarının istila edilmesininin önüne geçmek için mi yaptınız? Ancak ben Dnyeper ırmağının, İster'in, Hebrus'un nereye aktığını, kölelerimiz Uarhonitlerin istila etmek üzere Roma mülküne nereden geçtiklerini çok çok iyi bilirim. Elbette ben, sizin gücünüzü de bilmiyor değilim. Güneşin ilk doğduğu yerden battığı yerin en sonundaki sınırlara değin topraklar benim malumumdur. Siz, ey zavallılar, gözlerinizin önüne Alan halkını ve dahi Unigurları[81] *koyun. Onlar yenilmez Türk halkına karşı dikkat çekici güçlerine, cesaretlerine ve kalabalıklıklarına güvenerek muharebeye giriştiler. Ama ümit ettikleri hiçbir şey gerçekleşmedi ve küçük parçalara ayrıldılar. Bize itaat ettiler ve bizim kölelerimiz sınıfına dâhil oldular"*[82].

Bizans İmparatorluğunun Avarlarla münasebetlerinin bekledikleri şekilde bir görünüm almamasından kaynaklanan[83] bu sert

81 Metnin orijinalinde *Utigur* olarak geçiyorsa da R.C. Blockley, ibareyi *Unigur* olarak tashih etmiştir ve bu, S.A. Romaşov tarafından da yerinde görülmüştür. Biz de bu tespitlere uyuyoruz. Bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.297.

82 Menander Protector, *Continatio Historiae Agathiae*, s.245-246; *Menander the Guardsman*, s.173, 175, 177.

83 Turksanthos'un sözlerinin Bizans–Avar münasebetleri ile ilişkisiyle alakası üzerine bk. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth Eastern Europe 500–1453*, Praeger Publishers, New York and Washington 1971, s.168.

ifadeler, esasında, Göktürklerin Bizanslılara verdikleri açık bir ultimatomdu. Ancak artık önemli olan Bizans heyetinin bu sözlere ne cevap vereceğiydi. Bir muhafız kıtası subayı olsa da Valentinos, bir diplomat edası ile Turksanthos'un sözlerinin bitmesinin ardından söz alarak, elçilik heyeti olarak kendisinin huzuruna geldiklerini ifade edip Turksanthos'tan canlarını bağışlamasını ve öfkesini yatıştırmasını istemiş; ardından da Bizans İmparatorluğu ile ittifak kurmanın, babasının mülküne sahip olması gibi kendisine bir miras olarak kaldığını vurgulayarak Göktürklerin Sasanilere karşı Bizans İmparatorluğu ile ittifakını devam ettirmesini ikinci defa dilemiştir[84]. Bunun üzerine Turksanthos, içinde bulundukları ortamın özelliğini hatırlayarak, Valentinos'a heyetin babasının ölümü sırasında geldiklerini söylemiş ve bundan ötürü de matem merasimine uygun olarak heyettekilerin yüzlerini kesmelerini istemiştir. Ne ile karşı karşıya kalabileceklerini kestiremeyen Valentinos ve arkadaşları, Turksanthos'ın sözleri karşısında tereddütsüz şekilde yüzlerini keserek mateme uymaktan başka çare bulamadılar[85].

Valentinos'un ikinci kez ve bu sefer çok daha ricacı bir dille Turksanthos'u müttefikliğe davet etmesine karşın olumlu bir cevap alamaması, aksine muhataplarının kendilerini İstemi Han'ın matemine pek de arzu etmedikleri bir tarzda katılmaya mecbur tutması, Göktürklerin Bizans İmparatorluğu ile bugüne kadar sürdürdükleri diplomatik ilişkilerde bir kırılmanın yaşandığını gösterir. Bizans İmparatorluğunun izlediği Avar siyasetinin Göktürklerce tasvip edilmemesinden kaynaklanan bu tutum değişikliğinin Göktürk–Bizans ilişkilerinin bundan sonraki evresinde daha sert bir krize dönüşeceği, Valentinos ve beraberindekilerin

84 Menander Protector, *Continatio Historiae Agathiae*, s.246-247; *Menander the Guardsman*, s.177.

85 Bizans heyetin karşı karşıya kaldığı davet 572'de Mukan'ın ölümü üzerine düzenlenen matemde Çinli elçilerden de istenmişti. Ancak Çinli elçiler bu âdete uymayı reddetmişlerdi. Bk. E. Chavannes, *Batı Türkleri*, s.304; A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, s.26.

matem merasimine iştirak etmelerinden hemen sonra, Tardu'nun yanına gitmelerinden az önce belli olmuştu. Menander Protector, bunu şu ifade ile kısa, ancak gayet açık şekilde gösterir:

> *Valentinos ayrılırken Turksanth, çok yakında Bosporus[86]'a saldıracağı tehdidini savurdu. Hakikaten de Bohan'ı hemen Bosporus'u almak için güçlü bir Türk ordusuyla gönderdi. Bunun yanında Anagay da kısa süre önce başka bir Türk ordusuyla bu bölgede karargâh kurmuştu[87].*

Göktürk komutanı Bohan ve tâbi Utigur beyi Anagay[88] henüz faaliyetlerine girişmeden, Valentinos ve heyetinin karşı karşıya kaldıkları muamele de gözle görünür şekilde kötüleşmişti. Menander Protector'un bu muamele ile Bosporus saldırısını bir arada değerlendirerek beklenmedik gelişmeleri "*açıkça Romalılarla savaş çıkarmaya çalışmak*" olarak yorumladığı görülür[89]. Gerçekten de Bohan ve Anagay'ın Bosporus'u ele geçirdikten sonra Kerson'a kadar sokulmaları[90], Göktürklerin artık daha öncekinden farklı bir politika takip etmeye başladıklarını gösterir. Bununla birlikte bu harekâtı sadece Bizanslılara yönelik bir hamle olarak değerlendirirsek meselenin odak noktasını atlamış oluruz. Aslında Göktürkler, sadece şimdi değil, birkaç yıldır takip ettikleri Kafkasya ve çevresindeki bölgedeki yayılmalarını devam ettiriyorlardı. Bosporus saldırısı bu açıdan bakıldığında sadece Bizans İmparatorluğuna verilen bir ders veya bir gövde gösterisi değil, ipek yolunu Karadeniz'e ulaştırmak stratejisi ile alakalı politikanın bu sefer Bizans topraklarını hedef almasıyla ilgiliydi. Göktürklerin siyaset değişikliğine gitmelerinin temelinde İtil'in

86 Şimdiki Kerç kenti.

87 Menander Protector, *Continatio Historiae Agathiae*, s.247; *Menander the Guardsman*, s.179.

88 Onun Utigur beyi olması ile ilgili olarak bk. Menander Protector, *Continatio Historiae Agathiae*, s.245; *Menander the Guardsman*, s.173. Ayrıca bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.125-126.

89 Menander Protector, *Continatio Historiae Agathiae*, s.247-248; *Menander the Guardsman*, s.179.

90 *Menander the Guardsman*, s.277/ 235. dn.

batısındaki bölgelerde daha etkin bir hâle gelmek niyeti bulunuyordu. Daha başka kaynaklarda, Bizans kaynaklarının bahsetmediği Göktürk faaliyetlerine ilişkin kayıtlar, Göktürklerin İtil ötesi harekâtlarının sadece bir Bizans karşıtlığından kaynaklanmadığını, aksine Göktürklerin kendileri için bir ticaret yolu veya kanalı açmaya çalıştıklarını göstermektedir. Göktürkler kendilerini denizlere ulaştıracak bir kanal açıyorlardı. Bu, kelimenin tam anlamı ile bir Türk kanalıydı.

Göktürklerin Kırım Seferi (581) ve Sonrası

İtil ötesindeki Göktürk seferi Bohan adlı bir komutanın idaresinde 577'de Bizans'ın Kırım'daki önemli kentlerinden Bosporus'un ele geçirilmesiyle başladı. Kısa süre sonra Utigur beyi Anagay'ın komutasındaki bir diğer ordu kalenin güvenliğini sağlamak üzere yakınlarda bir yere konuşlandı[91] ve dört yıl boyunca burada kalmaya devam etti. 581'de bu ordu yeniden harekete geçtiğinde ilk hedefi Bizans İmparatorluğunun Kırım'daki en önemli kenti Kerson oldu[92]. Bosporus'un kaybından sonra Kerson'un da tehlikeye düşmesi, Kırım'daki Bizans egemenliğinin ve aynı zamanda Karadeniz ticaretindeki Bizans üstünlüğünün yok olması gibi karanlık bir ihtimali ortaya çıkarıyordu. Ancak, bir anda her şey değişti ve Kırım seferinin Göktürkler lehine karşı konulamaz bir zafer vaat ettiği bir anda Türk ordusu geri çekildi. Seferle ilgili bilgi veren kaynaklarda bu çekilişin nedeni ifade edilmemiştir.

91 Menander Protector, *Continatio Historiae Agathiae*, s.247; *Menander the Guardsman*, s.179. Bilim adamları Bosporus'un Göktürk eline geçmesi ile ilgili farklı tarihleri ifade etmişlerdir. Mesela A.Yu. Kulakovskiy 575'i kabul ederken daha başkaları ise 576 ve 579 tarihlerini öne çıkarırlar. Bk. Yu. Kulakovskiy, "K İstorii Bospora Kimmeriyskago v Kontse VI veka", *VV*, Tom. III/ 1896, s.14; A.A. Vasiliev, *The Goths in Crimea*, s.74. Bununla birlikte, Menander Protector, saldırıyı Valentinos'un Göktürk ülkesinden ayrılmasından kısa süre sonraya tarihler ki bu durumda 577 daha emniyetli, daha güvenilir bir tarih olarak karşımıza çıkar.

92 *Menander the Guardsman*, s.277/ 235. dn.

Ancak, 581'de Doğu Göktürk Kağanı Taspar'ın ölümü, hemen sonrasında yaşanan taht tartışmaları ve Kağanlık bünyesinde kendisini gösteren hassas durum akla getirilecek olunursa bu çekilişin dâhili meselelerle ilgili olduğu açıktır. Nitekim Taspar Kağan'ın Türk töresine uygun olarak vasiyet ettiği[93] şekilde ölümünden sonra yerine ağabeyi Mukan'ın oğlu Ta-lo-pien'in geçmesi isteğine uyulmaması hanedan içerisinde ciddi bir kriz yaratmış ve bunu en nihayetinde iç savaş takip etmişti[94]. İşte 581'de Göktürk Kağanlığının çok yaklaştığı İpek yolunu denize ulaştırma projesinin nihayete erdirilememesi, temelinde hukukun çiğnenmesinden kaynaklanan bir iç çekişme ile ilgiliydi[95]. Durumu daha da ağırlaştıran, Göktürklerin bölgedeki kazanımlarının kısa süre içerisinde yok olacağı idi. Bosporus'taki kazılarda ortaya çıkarılmış 590'a tarihli Eupaterius adlı bir yazıtta kentin Bizans hâkimiyetinde bir şehir olarak tanımlanması, Bosporus'daki Göktürk hâkimiyetinin iç savaşı takip eden süreçte son bulduğuna işaret eder[96].

Bosporus örneği acaba, Kafkasya'daki Göktürk hâkimiyetinin akıbeti ile ilgili genel geçer bir tasavvur sağlayabilir mi? Ne yazık ki bu hususta kat'i bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak tek başına bile Bosporus örneği, Göktürklerin İtil ötesindeki kazanımlarının iç savaş sonrası ciddi bir zarar gördüğü

93 Söz konusu vasiyet ile ilgili olarak bk. A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, s.34. Ancak A. Taşağıl'ın ilgili kayıt ve Türklerdeki veraset sistemi ile ilgili vardığı netice, bizim değerlendirmemizden farklıdır.

94 A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, s.31, 34-44.

95 O. Karatay ise Göktürk ilerleyişinin durmasının daha farklı değerlendirmiştir: *"(...) Belki de Valentinos, İstemi'nin ölümüyle oluşan havanın da yardımıyla, Göktürk saldırısının daha geniş çapta olmasını engellemiştir"*. Bk. O. Karatay, Hazarlar, s.50.

96 Yu. Kulakovskiy, "K İstorii Bospora Kimmeriyskago v Kontse VI veka", s.3-4, 15-16; A.A. Vasiliev, *The Goths in Crimea*, s.75-76; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.187; Yu.M. Mogariçev – S.B. Soroçan, "K Voprosu ob Administrativno–Territorial'nom Ustroystve Bospora vo Vtoroy Polovine VI–VIII vv.", *Dobrudja Sbornik*, Tom 30/2015, s.151; D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, s.170; G. Vernadsky, *Ancient Russia*, Yale University Press, New Heaven 1959, s.192; I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.253.

noktasında önemli bir delildir. Buna karşın, 588–589'da Kafkaslarda Sasaniler için tehdit teşkil edecek bir halk için Theophylact Simocatta ve Theophanes Confessor'un (760–818) "Türk" adını kullanmaları, Göktürklerin İtil ötesi seferleri sırasında egemenlik altına aldıkları veya bölgeye taşıdıkları bir halkın harekât kabiliyeti gösterebilecek bir güce sahip olduğunu gösterir[97]. Bu halk kimdi, Göktürklerin bölgeye taşıdıkları bir boy muydu, yoksa Ogur göçleri sırasında gelen bir boydu da Göktürk egemenliğine geçmesiyle Türk olarak mı anılmaya başlandı? Ne yazık ki kaynaklarımız bu sorularımıza cevap verebilecek bilgileri barındırmamaktadır. Ancak şu kesindir: Göktürkler VI. yüzyılın sonlarında İtil ötesinde varlık gösterebilecekleri bir halk kesimine sahip bulunuyorlardı. Daha sonra Hazar adıyla anılacak olan halk bu halk mıydı? Bunu da kesin bir şekilde cevaplayabilmek mümkün değildir. Ancak 620'li yıllarda gerek Bizans kaynaklarında ve gerekse Kafkasya kaynaklarında Hazar adının belirmesi öyle birden bire şekillenen bir sosyolojik yapı olmasa gerektir. Bu konuda ayrı bir incelemenin ortaya konulması gerektiğini hatırlatarak şu ana kadarki tetkiklerimizin Hazarların VI. yüzyılın sonlarında, Göktürk Kağanlığındaki çeşitli sorunların etkisiyle batıya yönelen Tiele–Töles boylarından birisi olduğu ve İtil boylarına gelmelerinden sonra Barsil ve bir zamanlar Suvar boy konfederasyonuna bağlı boyları egemenlik altına alarak bir güç hâline geldikleri gibi henüz çok da olgunlaşmamış bir ön tahlili ortaya çıkardığını ifade etmeliyim.

* * *

563'te Avarlara karşı bir ittifak olarak başlayan ve kısa süre sonra Sasanilerin her iki tarafın düşmanı hâline gelmesi ile perçinlenen Göktürk–Bizans ilişkileri, Bizans İmparatorluğunun

97 Bununla birlikte pek çok bilim adamı, 581 sonrasında İtil'in batısındaki Göktürk hâkimiyetinin yıkıldığını ifade etmiştir. Bk. G. Vernadsky, *Ancient Russia*, s.195, 201; I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.350. S.A. Romaşov ise Alanların Göktürk tâbiyetinden çıkmalarını 630 olarak gösterir. Bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.107.

Avarlara karşı takip ettiği siyasetin Göktürkler tarafından memnuniyetsizlikle karşılanması ve hemen ardından da 581'de Bizans idaresindeki Bosporus ile diğer Kırım kentlerinin Göktürk tehlikesi altına düşmesi ile ciddi bir kriz içerisine girdi. Ancak elbette ki bu aşılamaz bir kriz değildi. Buna karşın 581'de Taspar Kağan'ın ölümünden sonra yaşanan ağır süreç, Göktürklerin bütün enerjisini iç meselelere çekti ve bu siyasi ortam içerisinde Türkler yeniden Constantinopolis'e bir heyet göndermeyi akıllarından bile geçirmediler. Bizans İmparatorluğu ise şiddetli çarpışma haberlerinin geldiği Türkistan'a bir heyet göndermeye pek istekli yaklaşamazdı. Elimizde bu dönemde bir ilişkinin varlığını apaçık şekilde gösteren tek bir veri bile bulunmamaktadır. 599'da[98] Bizans İmparatorluğuna ulaşan bir mektup[99] kendi içerisinde bazı sorunları içerse de Göktürklerin iç savaşı büyük bir zaferle sonlandırdıklarını Bizans tarafına müjdelemek üzere kaleme alındığını göstermektedir. Mektup içerisinde Göktürk-Bizans

98 E. Chavannes mektubun 598'de gönderildiğini kabul eder. Bk. E. Chavannes, *Batı Türkleri*, s.310. Mektupla ilgili değerlendirmelerini paylaşan L.N. Gumilev ve P.B. Golden da bu tarihe yakın bir konum alarak mektubun 598'de Bizans İmparatoru'na gönderildiğini ifade ederler. Bk. L.N. Gumilöv, *Eski Türkler*,172; P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.49. Bununla birlikte Theophylact Simocatta ilgili teması 595 hadiselerini içerisine yerleştirir. Bk. E. de la Vaissiére, "Theophylact's Turkish Exkurs Revisited", *De Samarcande á Istanbul: étapes orientales*, ed. V. Schiltz, Paris 2015, s.91-92. Ancak biz "Göktürk Kağanlığı'ndan Bizans İmparatoru Mauricius'a Gönderilen Mektup Üzerine" başlıklı bir incelememizde ilgili mektubun 599'da gönderildiği neticesine ulaştık. Bu makale 2019 yılı içerisinde yayımlanması planlanan *Prof. Dr. Ahmet Taşağıl Armağanı* içerisinde neşredilecektir.

99 Theophlacti Simocattae, "Historiarum libri Octo", s. 282-285. Mektup içerisindeki bazı hususlar E. Chavannes ve son olarak da E. de la Vaissiére tarafından ele alınmıştır. Bk. E. Chavannes, *Batı Türkleri*, s.310-316; E. de la Vaissiére, "Theophylact's Turkish Exkurs Revisited", s.91-102; E. de la Vaissiére, "İlk Türk Hakanlıklarının Tarihi Üzerine Yeni Bilgiler", *Ötüken'den İstanbul'a Türkçe'nin 1290 Yılı (720-2010) Sempozyumu*, yayına hazırlayan M. Ölmez, İstanbul Büyükşehir Belediyesi yay., İstanbul 2011, s.234. Ayrıca bk. L. Gumilöv, *Eski Türkler*, s.146.

ilişkilerini yeniden canlandırmayı isteyen bir siyaset dilinin kullanılması, Göktürklerin Bizans ile ilişkilerini bir kenara kaldırmamış olduklarını göstermekte ve muhataplarını bir müttefik olarak görmeye devam ettiklerine işaret eder[100].

VII. yüzyılın ikinci çeyreğinin hemen başında Göktürkler yeniden Kafkasya'da sahneye çıktıklarında Bizans İmparatorluğu ile anlaşmaya meyletmeleri de kuşkusuz bu bakış açısı ile ilgiliydi. Göktürk Kağanlığı ve Bizans İmparatorluğu dünyaya yeniden bir arada meydan okuyorlardı. Ancak bu sırada İtil'in ötesinde, eskisi kadar yalnız da değillerdi. Şimdi Hazarların devri başlıyordu.

100 L. Gumilev Göktürk–Bizans ilişkilerindeki müttefiklik durumunun temasların sürmesine bağlı olmadığını, sürekli bir ittifak hâlinin varolduğunu düşünmektedir. Diğer taraftan yazar, taraflar arasındaki müttefikliği çok daha geniş bir coğrafî düzleme yayarak İran–Avar–Doğu Göktürk müttefikliğine karşı Batı Göktürk–Bizans–Çin ittifakının var olduğunu düşünür. Hatta bir keresinde yazar 626'da Constantinopolis kuşatması ile Doğu Göktürklerinin Çin'e düzenledikleri saldırıları irtibatlı görmüştür. Bk. L. Gumilöv, *Eski Türkler*, s.235-236, 245. Yazarın bu değerlendirmesi, söz konusu mücadeleleri bir dünya savaşı olarak görmesinden ileri gelir. Ancak ittifakların bu şekilde bir kutuplaşma içerisinde bulunduğunu kabul etmek için daha fazla veri ve delil gerekmektedir.

I. BÖLÜM

TARİHİNİN ŞAFAĞINDA HAZARLAR: VII. YÜZYIL

VII. Yüzyılın İlk Çeyreğindeki Büyük Kapışma: Bizans-Sasani Harbinin Başlaması ve Gelişimi

VI. yüzyılı, Doğu ve Batı hududunda türlü tehlikeler altında geçiren Bizans İmparatorluğu, VII. yüzyılın perdesini bu sefer çok daha tehlikeli neticeler verebilecek yeni bir Sasani istilası ile açtı[1] ve 603'te başlayan saldırılar birkaç yıl içerisinde pek çok Bizans kentinin Sasani kontrolü altına girmesiyle neticelendi. Dahası kısa süre sonra Bizans direnişi tamamıyla kırıldı ve 606'da Mezopotamya ile Suriye, 607'de Filistin, 608'de Doğu ve İç Anadolu birbiri peşine Sasanilerin eline geçti. İşte, 610'da Kartaca *thema*sının başında bulunan Herakleios Constantinopolis'e gelerek İmparatorluk tahtına oturduğunda Bizans İmparatorluğu böylesi çalkantılı bir süreç içerisine girmişti ve Sasanilerin saldırılarının Constantinopolis'e uzanması beklenmedik bir ihtimal değildi. Çünkü Phokas'ın tahttan indirildiği sıradaki karmaşadan yararlanan meşhur Sasani komutanı Şahrvaraz, Fırat'ı geçerek önce Zenobia'yı ardından da Hieropolis'i zapt etmeyi başararak Constantinopolis'e uzanan yolun ağzına gelmiş durumdaydı[2]. Constantinopolis ahalisinin, Herakleios'u bir kurtarıcı gibi coşkuyla karşılamaları, bu tabloya bakıldığında hiç de şaşırtıcı değildir.

1 VII. yüzyılın başlarında patlak veren Bizans–Sasani mücadelelerinin nedenlerine ilişkin bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.191.

2 Hadiselerin gelişimine ilişkin bk. C. Foss, "The Persians in the Roman Near East (602–630 AD)", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Third Series, Vol. 13/2, 2003, s.151-152; G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçeye çeviren F. Işıltan, TTK yay., Ankara 2011, s.86.

Ancak şüphesiz Herakleios'un aklından geçenler halkın coşkusundan oldukça uzaktı. Nikephoros'un Herakleios'un başkenti Kartaca'ya taşımaya niyetlendiğine ilişkin tuttuğu kayıt İmparatorluğunun Sasani tehlikesini atlatamayacağını öngören bir hükümdarın düşünce dünyasının izlerini sunar[3].

Herakleios, Bizans İmparatorluğu tahtına oturduğunda öncelikle Sasani tehlikesine karşı hangi önlemleri alacağını tespitle meşgul oldu. Bu sırada bir yandan da Sasani ordularının İmparatorluğundan yeni yerler kopardığı haberlerini alıyordu. Mesela 611'de Kayseri'nin zaptı, 613'te Şam'ın ve bir sene sonra Kudüs'ün düşüşü Herakleios'un kulağına çalınan önemli kayıplardı. Bilhassa bunlardan sonuncusu, kentin dinî ehemmiyetine bakıldığında İmparatorluğun Sasanilerle mücadelede direniş imkânlarının ne kadar zayıf olduğu hususunu tüm çıplaklığı ile gözler önüne serer. Sasaniler Kudüs'ü zapt ettikten sonra, burada korunan kutsal haçı memleketlerine taşırken de bu durumu tahlil ediyor ve haçı bir zafer nişanı olarak başkentlerine götürüyorlardı[4]. Bizans yurttaşlarının, kutsal haçın "dinsiz"lerin eline düşmesinden ötürü ne denli derin bir keder içerisine düştüklerini tahmin etmek zor değildi. Bu

3 Bu kayıt ve mahiyeti ile ilgili olarak bk. G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.86. Herakleios'un içinde bulunduğu durum ile ilgili olarak ayrıca bk. A.A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s.231.

4 Gelişmelerle ilgili olarak bk. N.H. Baynes, "The Successors of Justinian", s.289-290; A.A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s.231-232; G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.88-89; S. Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, s.615-616; C. Foss, "The Persians in the Roman Near East", s.152-153. L. Gumilev, Herakleios'un karşı saldırısını Kudüs'ün Sasaniler eline düşmesinden ötürü bir Haçlı seferine benzetir. Bk. L. Gumilöv, *Eski Türkler*, s.231. Herakleios'un bir hitabında ağır bir dinî ton kendisini gösteriyorsa da mücadelenin genelini bir din harbi olarak görmek pek de doğru değildir. Mesela Tiflis'in Herakleios ve Tong Yabgu tarafından kuşatma altına alındığı günlerde kenti komutanı ile askeri ile Hıristiyanlar müdafa ediyordu. Bk. D. Shapira, "Armenian and Georgian Sources on the Khazars: A Re-Evaluation", *The World of the Khazars*, ed. P.B. Golden, H. Ben-Shammai and A. Róna-Tas, Brill Publishing, Leiden-Boston 2007, s.331. Herakleios'un hitabındaki dini ton ile ilgili olarak bk. S. Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, s.625.

durum karşısında Herakleios, Sasanilere karşı harekâtı çok daha erkene alması gerektiğini görüyordu. Daha önceki imparatorlar gibi Göktürklerle ittifaka yönelerek Göktürk Kağanı Shih-pi ile temas kurması da bununla ilgiliydi. Ancak ilişkinin olumlu netice vermesi sadece diplomatik alan ile sınırlı kalmış[5], beklendiği şekilde ortak bir askerî harekâtın ortaya çıkmasını sağlamamıştır. Bunun nedeni tam olarak kestirilememektedir. Belki bunda, iki tarafın Herakleios'un büyük seferi sırasında bir araya gelmeye sözleştikleri gibi bir ihtimali de ele almak mümkün olabilir. Ancak bu konuda gerçek ne olursa olsun, Herakleios'un Göktürklerle ilişki kurması, Bizans diplomasisinde bu "eski dost"un hâlâ önemli bir noktada bulunduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.

614–615'de Bizans İmparatorluğu hâlâ Sasani saldırılarıyla sarsılmaya devam ediyordu. Öte yandan İmparatorluğun tek sorunu doğu sınırları değildi. Zira Balkan sınırlarının Avarlar tarafından sıkıştırılması mevcut durumu daha da ağırlaştırıyordu. 615'te bir Sasani gücünün Kadıköy'e ulaşmasının şaşkınlığını üzerlerinden atamamış Bizanslılar 616'da gözlerini bu sefer Sasani saldırısına uğrayan Mısır'a çevirmişken[6] 617'de Balkan hudutlarından ani bir Avar saldırısı ile sarsıldılar[7]. Anadolu'daki güçleri Balkanlara çekerek Avar tehlikesini püskürtmek Herakleios'un elindeydi. Ancak bu karar, bu sefer de Sasanilerin Anadolu'nun geri kalan kısmını kolaylıkla ele geçirebilecekleri yeni bir tehlike yaratabilirdi. Deneyimli bir idareci olan ve bundan ötürü de asla acele karar vermeyen Herakleios, bu şartlar altında daha önceki İmparator Phokas'ın yolunu tutarak Avarlara ödediği yıllık vergiyi daha da artırmak sözü vermek durumunda kaldı

5 O. Pritsak, "Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri", çev. O Karatay, *Türkler*, C. II, ed. H.C. Güzel vd., Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s.516-517; L. Gumilöv, *Eski Türkler*, s.231.

6 C. Foss, "The Persians in the Roman Near East", s.153; S. Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, s.617.

7 N.H. Baynes, "The Successors of Justinian", s.291; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.193.

ve bu sayede karşı karşıya kaldığı tehlikeli durumdan sıyrılmayı başardı[8]. Diğer taraftan bu şekilde Balkanlardaki kuvvetlerini Anadolu'ya sevk etmek ve dolayısıyla Sasanilerle daha etkin bir mücadele içerisine girme imkânına da sahip oluyordu. Ancak yine de beklemeyi uygun görüyor ve hazırlıklarını tamamlamaya gayret ediyordu. Bu istek 624'e gelindiğinde artık tamamlanmış duruma gelmişti.

Bizans karşı saldırısı o kadar etkili oldu ki pek çok noktada Sasani gücü geriye atıldı. Bilhassa 624'te Dvin, Gence ve Nahçivan gibi son derece stratejik noktaların Bizans eline geçmesi dikkat çekicidir. Hatta Sasanilerin önemli kalelerinden birisi olan Taht-ı Süleyman'a da saldırdı ve belki de Kudüs'ün bir intikamı olarak buradaki ateşgedeyi tahrip etti[9]. Bunu, 624'de Herakleios'un ordusunun başına geçmek üzere doğuya yönelmesi ve 625'in yaz sonuna değin Kafkasya'da Sasanilerle şiddetli mücadelelere girişmesi takip etti[10]. Bu çarpışmalar sırasında İmparator Laz, Çerkes, Gürcü ve Abazaların da desteğine başvuruyordu. Bununla birlikte kayıtlar, bu yardımın mücadelelerin gidişatına pek az tesirinin olduğunu gösterdiği gibi bu unsurların pek de güvenilir dostlar olmadığına işaret eder[11]. Bundan ötürü Bizans İmparatoru kendisine zafer getirebilecek daha güçlü ve bundan daha da önemlisi "güvenilir" müttefikliklere mecbur olduğunu görüyordu. İşte bu ihtiyaç, Göktürkleri yeniden sahnenin önüne getirecek planların masaya yatırılmasına neden oluyordu.

---

8 N.H. Baynes, "The Successors of Justinian", s.291-292; G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.93.

9 Herakleios'un karşı saldırısı ile ilgili olarak bk. N.H. Baynes, "The Successors of Justinian", s.293-294; S. Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, s.618, 625; L. Gumilöv, *Eski Türkler*, s.233.

10 Kafkasya'daki Bizans–Sasani kapışmasına ilişkin bk. C. Zuckerman, "Heraclius in 625", *Revue des Études Byzantines*, Vol. 60/ 2002, s.189-197.

11 Theophanis, "Chronographia", s.478; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.442.

Lazica hudutlarında bulunduğu sırada[12] Herakleios 625'te[13] memurlarından Andre'yi son derece zengin hediyelerle "kuzey"e doğru Göktürklere gönderdi[14]. Yaptığı yolculuk son derece kritik bir evrede gerçekleşmesine karşın Andre'nin Göktürk topraklarına yaptığı seyahat ile ilgili hiçbir ayrıntı kaynaklara geçmemiştir. Bununla birlikte seyahatin ardından Bizans elçisi muhtemelen İtil boylarında[15], Bizans kaynaklarında Ziebel, Kalankatlı Moses'in eserinde Jebu Xak'an[16], Sebeos'un eserinde Çepetuh[17], *K'art'lis*

12 Nicephorus Constantinopolitanus, "Breviarium Historicum", consilio B.G. Niebuhrii, *CSHB*, Vol. XXXVIII, Bonnae 1834, s.17; Nikephoros Patriarch of Constantinople, Short History, text, Translation and Commentary by Cyril Mango, Dumbarton Oaks, Washington 1990, s.55; Theophanis, "Chronographia", s.485; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.446.

13 Tarih ile ilgili olarak bk. L. Gumilöv, *Eski Türkler*, s.234; C. Zuckerman, "The Khazars and Byzantium - the First Encounter", *The World of the Khazars*, ed. P.B. Golden, H. Ben-Shammai and A. Róna-Tas, Brill Publishing, Leiden-Boston 2007, s.413; J. Howard-Johnston, "Herakleius' Persian Campaigns and the Revival of the East Roman Empire 622–630", *War in History*, Vol. 6/ 1, 1999, s.41.

14 *The History of the Caucasian Albanians by Movses Dasxurançi*, translated by C.J.F. Dowsett, Oxford University Press, London 1961, s.87. (Kalankatlı Moses'in bu eserinin Z. Bünyatov tarafından Rusçadan Azerbaycan Türkçesine tercüme edilmiş hâli Türkçeye tercüme olunmuştur. Ancak biz, bazı hususlarda müracaat etsek de, eseri İngilizce çevirisinden takip etmeyi uygun gördük. Bk. Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi ve Alban Salnamesi*, Azerbaycan Türkçesine çeviren Z. Bünyadov, Türkiye Türkçesi Y. Gedikli, Selenge yay., İstanbul 2006) Bizans kaynaklarında ise Andre'nin adı bir tarafa, bir elçilik heyetinin gönderildiği bile telaffuz edilmeden sadece "ittifakın sağlanması için" temas kurulduğu bildirilir. Bk. Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.17; Nikephoros, *Short History*, s.55; Theophanis, "Chronographia", s.485; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.446. Ayrıca bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.195; L. Gumilöv, *Eski Türkler*, s.234; M. Bíró, "Georgian Sources on the Caucasian Campaign of Heracleios", *AOASH*, Tomus XXXV/ 1, 1981, s.128.

15 M. Grignaschi'nin değerlendirmesine bk. M. Grignaschi, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", s.242.

16 *The History of the Caucasian Albanians*, s.87.

17 *The Armenian History*, s.54.

C'xovreba'da Jebu Xak'an veya Jebu Xana, Juanser'in eserinde ise Jibga adıyla geçen[18] Yabgu Kağan[19] ile görüştü ve Herakleios'un mektubunu arz etti. Bu görüşme, neticede Bizans–Sasani savaşına son verecek büyük bir askerî hareketliliğin ilk adımıydı.

Batı Göktürk Kağanlığının Sasani-Bizans Mücadelesine Dâhil Olması

Muhtemelen İtil boylarında veya İtil'in çok da uzağında bulunmayan doğusundaki bir yerde Tong Yabgu'nun huzuruna çıkan Andre, yüklü hediyelerini takdim etmesinden sonra Herakleios'un Göktürk yardımını talep ettiğine ilişkin dileğini iletti. Tong Yabgu bu isteğe karşılık olarak "*Onun düşmanlarından intikamını*

18 Juanser, "History of King Vaxt'ang Gorgasali", *Rewriting Caucasian History The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles the Original Georgian Texts and the Armenian Adaptation*, translated with Introduction and Commentary by R.W. Thompson, Clarendon Press, Oxford 1996, s.234.

19 Söz konusu kişinin Batı Göktürk Kağanı Tong Yabgu olduğunu pek çok bilim adamı kabul etmiştir. Bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Z. Ay, Selenge yay., İstanbul 2008, s.31; M. Grignaschi, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", s.241; W. Barthold – P.B. Golden, "Khazar", *EI²*, Vol. IV, Brill Publishing, Leiden 1997, s.1172; L. Balogh, "Notes on the Western Turks in the Work of Theophanes Confessor", *AOASH*, Tomus 58/ 2, Part II, 2005, s.189; O. Pritsak, "Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri", s.517; A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, s.93; M. Tezcan, "Yabgu Unvanı ve Kullanımı", s.321; O. Karatay, *Hazarlar*, s.62, 74. Bu hususta görüş bildiren daha başka bilim adamları için bk. P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.251; M. Grignaschi, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", s.238/ 37. dn. L. Gumilev ise Ziebel'i Tong Yabgu'nun kardeşi olarak değerlendirmiştir. Bk. L. Gumilöv, *Eski Türkler*, s.257. E. de la Vaissiére ise kaynaklarda adı farklı şekillerde geçen Göktürk hanedan üyesinin Sibi adlı bir kişi olduğu hususunda epey ikna edici bir makale kaleme almıştır. Bk. E. de la Vaissiére, "Ziebel Qaghan Identified", *Constructing the 7th Century*, ed. C. Zuckermann, Paris 2013, s.745. Bununla birlikte yeri geldiğinde ifade edileceği üzere Herakleios'un kızı Eudocia'nın 629'da Göktürk ülkesine gittiği sırada, yoldayken müstakbel eşinin ölüm haberini alması Tong Yabgu'nun ölüm tarihi ile uyumlu bir görünüm arz etmektedir. Diğer taraftan Kafkasya kaynaklarındaki isim de Tong Yabgu adını açık şekilde çağrıştırmaktadır.

alacağım ve doğrulup kahraman ordumla birlikte ona yardım etmek üzere bizzat gideceğim. Onun talebini, isteği doğrultusunca kılıç ve yay ile savaşarak yerine getireceğim" sözleri ile olumlu cevap verdi[20]. Bunu, Tong Yabgu'nun, Andre'yi, bin kişilik seçme bir güç ile birlikte yolcu etmesi ve hızla ilerlemek suretiyle Kur üzerinden, kuvvetle muhtemelen Lazica bölgesi civarında bulunan Herakleios'un karargâhına ulaşmaları takip etti. Burada heyet ile Herakleios arasında gerçekleşen görüşmenin seyri kaynaklara yansımamıştır. Ancak, Andre'nin Bizans karargâhına ulaşmasından kısa süre sonra[21],

20 Görüşme ile ilgili kayıtlardan en mühimi Kalankatlı Moses'in eserinde bulunur. Bk. *The History of the Caucasian Albanians*, s.87. Nikeophoros da taraflar arasındaki görüşmeden bahseder. Ancak verdiği bilgi Göktürk komutanının Herakleios'un teklifini kabul ettiği ile sınırlıdır. Bk. Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.17-18; Nikephoros, *Short History*, s.55. Theophanes Confessor ise sadece bir teklifin iletildiğinden bahseder, ancak sonraki gelişmelere dair teferruat paylaşmaz. Bk. Theophanis, "Chronographia", s.486; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.446. Kalankatlı Moses, Herakleios'un teklifi ile Jebu Xak'an adı ile andığı Tong Yabgu'nun olumlu görüş beyan etmesini "yağma"nın teklif edilmesi ile bunun kabul edilmesi arasındaki bir diplomatik ilişki olarak takdim eder. Bununla birlikte ittifakın merkezinde yağmadan çok Göktürk Kağanlığının Sasani Şahlığı ile hudut sorunları ve ticaret yollarının güvenliği meseleleri bulunuyordu. E. de la Vaissiére ise Göktürklerin Kafkasya'daki faaliyetlerini Türkistan'daki dâhilî meseleler ve yeni *ülüş* mıntıkaları elde etmek gayesi ile alakalı görmüştür. Bk. E. de la Vaissiére, "Ziebel Qaghan Identified", s.746.

21 Andre ile birlikte Göktürk elçilerinin Kafkasya'ya gelişi ve Göktürk ordusunun Kafkasya'ya varışı arasındaki süre tespit edilebilirlikten uzaktır. Bunun en önemli nedeni, hadiseler hakkında bilgi veren kaynakların malumatının birbirinden farklı hadiseleri içermesi ile alakalıdır. Mesela Kalankatlı Moses, Göktürk elçilerinin Lazica'ya gelmesinden bahsetmezken Bizans kaynakları da "Ziebel"in gelişinden önce vuku bulduğu anlaşılan Göktürk saldırısına değinmezler. Bu farklılık, hadiseler arasındaki kronolojiyi sabit bir noktaya yerleştirmek noktasında ciddi bir engeldir. Diğer taraftan Kalankatlı Moses'in kronolojisi de –Hüsrev'in Şad'ın mektubuna karşılık gönderdiği fermandan sonraki kayda bakıldığında da açık şekilde görüldüğü üzere– M.İ. Artamonov'un ifadesi ile "*el yazmasının varaklarından birisinin karışmasından ötürü*" epey karışıktır. Nitekim elde bulunan kaynakta, Andre'nin Göktürklere elçi olarak gönderilmesi Göktürklerin Kafkasya seferinden sonraya yerleştirilir ve

627'de[22], başında Tong Yabgu'nun Şad unvanını taşıyan, ismi bilinmeyen yeğeni[23], Hazar ve çevresindeki boylardan oluşturulmuş bir ordunun[24] başında, muhtemelen efendisinin Kafkasya'ya gelmesine kadar Herakleios'un olası bir Sasani saldırısına uğramasını engellemek üzere[25] Kafkasya'ya girdi ve bunu Albanya'ya

ardından yeniden Şad'ın seferi ile ilgili bilgilere geçilir. Bu karışık kronolojiden ötürü hadiselerin ana seyrini takipte esas kaynak gurubu olarak Bizans kroniklerini takip etmek ve burada yer almayan kimi hususları da bu kronoloji içerisinde uygun bir zaman aralığına yerleştirmek lüzumu vardır. Kalankatlı Moses'in eseri içerisindeki kronolojik hususiyet ile ilgili olarak ayrıca bk. M. Grignaschi, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", s.241/ 45. dn.

22 M. Bíró, "Georgian Sources on the Caucasian Campaign of Heracleios", s.128.

23 Kalankatlı Moses'in karışık kronolojisi burada da kendisini gösterir. Nitekim ilgili saldırının başlangıcı daha sonraki sayfalara kaydedilmiştir. Bk. *The History of the Caucasian Albanians*, s.88. Ayrıca bk. P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.237; C. Zuckerman, "The Khazars and Byzantium", s.412. Kaynakta Şad'ın adı ifade edilmez. M.İ. Artamonov'a göre o, "Buli" adlı bir hanedan azası idi. Ancak bu yorumunu kaynaklarla destekleyememiştir. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.198.

24 Hadiseleri aktaran Kalankatlı Moses, orduyu Hazar ordusu olarak sunar. Bu ifadeyi daha sonraki yıllarda Hazarların elde edecekleri gücün bir yansımasıyla ilişkilendirebilmek, anakronizm olarak ele almak mümkün gibi görünse de Tong Yabgu'nun Kafkasya'da belirmesiyle ilgili Theophanes Confessor'un eserindeki bilgilerde de Hazar adı kullanılır. Bu durum, artık Hazarların kesin olarak ortaya çıkmış olduklarını gösterir. Bk. *The History of the Caucasian Albanians*, s.82-83, 94; Theophanis, "Chronographia", s.486; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.446-447. İki kaynağın bu noktada örtüşmesi, Herakleios'a yapılan yardımın diplomatik olarak Göktürk, askerî olarak artık bölgede yeni yeni ortaya çıkan Hazar gücüne dayandığına işaret eder. Nikephoros'un eserinde aynı hususta Hazar adının geçmeyerek sadece Türk adının kullanılması bu değerlendirmeye hilaf teşkil eder gibidir. Ancak bunun "toptan" bir ifade olduğu, yazarın idare ile tâbi unsur arasında ayrıma gitmek yolunu tutmadığı anlaşılmaktadır. İlgili kayıt için bk. Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.17-18; Nikephoros, *Short History*, s.55. Sefere katılan ordunun ana kısmının Hazarlardan müteşekkil olmasına ilişkin bk. L. Balogh, "Notes on the Western Turks", s.189.

25 M. Bíró, bu seferi Herakleios'un askerî hazırlıklarına zaman kazandırmakla ilişkilendirmiştir. Bk. M. Bíró, "Georgian Sources on the Caucasian Campaign of Heracleios", s.128. Ancak değerlendirmesi ikna edici değildir.

konuşlanması takip etti. Kalankatlı Moses bu ilerleyiş sırasında Albanya'nın tamamının yakılıp yıkıldığından ve ahalisinin de katledildiğinden veya esir edildiğinden bahseder. Şad'ın bundan sonraki hedefi Atropatane bölgesinin kuzeyine ilerlemek oldu ve burada da benzer faaliyetlerde bulundu[26]. Göktürk ordusunun bundan sonra güneye ilerlemesi beklenirken Şad, Aras kıyılarına yöneldi ve ırmağın sahillerine karargâh kurdu.

Yaşanan gelişmeler Sasani Şah'ı için son derece şaşırtıcı idi. Zira daha önce, bölgedeki askerî güçler arasında boy göstermeyen yeni bir oyuncu sahneye giriyordu ve daha da önemlisi, bu güç, düşman unsurun, yani Bizans İmparatorluğunun müttefiki olarak kuzey hudutlarında beliriyordu. Hüsrev Perviz, bu şartlar altında son bir şansını deneyerek Göktürk komutanına bir mektup göndermeye karar verdi ve kısa süre sonra Sasani elçileri ellerinde efendilerinin mektubu ile Şad'ın ordasında belirdiler[27]. Kalankatlı Moses'in gayet uzun bir şekilde aktardığı mektubunda Hüsrev Perviz, Şad'a "*Kimin idaresinde benim ülkeme girdin*" şeklinde soru yönelttikten sonra "*Eğer altına, gümüşe, değerli taşlara, mermerşahî ve altınla ve incilerle süslenmiş mor kaftanlara ihtiyacın varsa arzularını tatmin ettiğinden iki katını verebilirdim*" diyerek Bizans İmparatorluğu ile ittifak durumunu bozmaya kalkıştı. Bunu, ülkesini terk etmediği takdirde ne ile karşı karşıya kalacağına dair etkileyici tehdidi takip eder:

> *Bundan ötürü sana diyorum ki, onun (=Herakleios) boş talepleri için bana yönelik saldırını tekrarlama. Eğer yaparsan, kendi tercihinizi yapmış olursunuz, ancak şimdi sana peşinen yapacaklarımı*

26 *The History of the Caucasian Albanians*, s.88.

27 Yukarıda da ifade edildiği üzere Kalankatlı Moses'in eserinin elyazması varaklarının karışmasından ötürü, anlatının genelinde kronolojik sorunlar vardır. Bu noktada Şad ile Hüsrev arasındaki yazışmaların seyri hususunda bir karmaşa kendisini gösterir. Ancak öyle anlaşılıyor ki –aşağıda da takip edeceğimiz üzere– ilk mektubu gönderen Hüsrev'dir ve bunu Şad'ın notası ve ardından da Hüsrev'in akrabalık bağlarını vurgulayan, ancak kesinlikle bir geri adım atmak mahiyeti taşıyan mektubu takip etmiştir.

söylüyorum. Seninle ittifak ederek benden aldıklarını terk etmesi için, onun ülkesinden benim meşhur ve muzaffer komutanım Şahrvaraz ile iki kahraman askerimi Şahen ve K'rtakaren'i, ayrıca batıya doğru göndermiş bulunduğum seçme ve tamamen iyi tarzda silahlanmış on binlerce askerimi çağıracağım. Onların yularlarını doğuya doğru çevirecek, tüm kudretimle senin üzerine yürüyecek ve yeryüzünün sonuna sürene dek seni ne serbest bırakacağım ne rahat bırakacağım ne de dinlenmene izin vereceğim[28].

Hüsrev'in bu tehdidi savurması gerçekten ilgi çekicidir. Zira bu sözlerle Şad'ı Göktürklere savaş ilan etmekle tehdit ediyordu. Herhalde Şah bu sözlerle Göktürk ordusunu kuzey sınırından uzaklaştırabileceğini düşünüyordu. Bununla birlikte hiç beklemediği bir tonda, çok sert bir karşılık gördü:

Eğer Romalıların hükümdarı(nın topraklarından) çekilmezsen, zorla ele geçirdiğin kent ve toprakların tamamını ona terk etmezsen, şimdi elinde bulundurduğun toprakların(ahalisi olan) esirlerin tamamını Hıristiyan ulusunun ibadet ettiği ve onurlandırdığı Haç'ın parçaları ile birlikte iade etmezsen, eğer onun topraklarında bulundurduğun ordularını geri çağırmazsan, kuzeyin hükümdarı, tüm dünyanın efendisi, senin hükümdarın ve dahi hükümdarların hükümdarı sana der ki: "Sana döneceğim, Asur'un idarecisi, ve ona (=Herakleios'a) karşı işlediğin her bir şeytanlığın iki katını sana ödeteceğim! Kılıcımla toprakların üzerine çullanacağım, senin seninkiyle onun üzerine aniden saldırdığın gibi... Canını bağışlamayacağım, ne de yapacağımı söylediğimi geciktireceğim"[29].

Kalankatlı Moses bu satırların ardından, Sasani Şahı Hüsrev Perviz'in aldığı nota karşısında ne denli büyük bir buhrana girdiğini tasvire girişir. Yazar, düşmanlarının Hüsrev'e karşı birleşmelerine rağmen Şah'ın geri adım atmadığı, aksine kendisine gönderilen tehdit edici ifadelere cesaretle cevap verdiğini ifade eder. Buna mukabil, mektubun içeriği, yorumuna taban tabana zıttır:

28 *The History of the Caucasian Albanians*, s.82.

29 *The History of the Caucasian Albanians*, s.88.

Git ve benim kardeşim olan hükümdarına, Hak'an'a de ki, senin hanedanın benim atalarım ve bizatihi benim tarafından onurlandırılmış ve şereflendirilmiştir, tıpkı bizim sevgili kardeşimiz (Hak'an gibi). Nitekim biz, oğullarımız ve kızlarımızdan ötürü birbirimizin müttefikiyiz. (Bu iyi ilişkileri) Kesmiş olmak ve bana ait köleler olan kaynar kafalı Romalıların kelimeleri ile kışkırtılmaya müsaade etmek sana yakışmaz[30].

Daha önce gönderdiği mektubunda Şad'ı, saldırılarını kesmemesi durumunda "yeryüzünün sonuna kadar takip etmek"le tehdit eden Hüsrev'in şimdi iki devlet arasındaki akrabalık ilişkilerini[31] hatırlatır bir seviyeye gelmiş olması dikkat çekici ve bir o kadar da şaşırtıcı bir değişimdir. Bu zamana kadar kuzey sınırında ciddi bir önlem alma gereği duymayan Hüsrev'i alalecele Derbend hattını[32] güçlendirmeye çalışması da bu değişimin

30 *The History of the Caucasian Albanians*, s.88.

31 Nitekim yukarıda da üzerinde durulduğu gibi İstemi Han'ın kızı Sasani Şah'ı Hüsrev'in annesi idi. Söz konusu akrabalık ilişkisine dair bk. *The Armenian History*, s.14; el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.280. Ayrıca bk. J. Harmatta, "Byzantinoturcica", s.147; A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, s.87-88.

32 Bakü'nün kuzeyinde, Tiflis'in doğusu istikametinde Hazar Denizi'nin kıyısında yer alan Derbend hattı, İran ve dolayısıyla tüm çevre bölgesini Kafkasların kuzeyinden gelecek saldırılara karşı koruyan bir istihkâmdı. Ortaçağ yazarlarının Derbend'in inşa edilmesini V. yüzyıl ile ilişkilendirmelerine karşın arkeolojik kazılardan elde edilen neticeler, yapının 570'lerden sonra inşa edildiğini göstermiştir. Derbend'in inşa tarihi, durumu ve bölgenin savunmasındaki yerine ilişkin olarak bk. M. Gadjiev, "On the Construction Date of the Derbend Fortification Complex", *Iran and the Caucasus*, Vol. 12/ 2008, s.1-15; L. Gumilöv, *Eski Türkler*, s.245-246; A.A. Kudryavtsev, "O Datirovke Pervıh Sasanidskih Ukrepleniy v Derbendte", *Sovetskaya Arheologiya*, No. 3/ 1978, s.243-258; A.A. Kudryavtsev, "Dlinnıe Stenı' na Vostoçnom Kavkaze", *Voprosı İstorii*, No. 11/ 1979, s.31-43; O.G. Bol'şakov, *İstoriya Halifata*, Tom II, Epoha Velikih Zavoevaniy 633–656, İzdatel'skaya Firma Vostoçnaya Literatura, Moskva 2002, s.174; M. Grignaschi, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", s.232; A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.101; K. Czeglédy, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762–764 A.D.", *AOASH*, Tomus 11/ 1, 1960, s.76. Derbendname'de Mesleme ile Abdülaziz Bahilî arasındaki bir konuşmada yer alan ifadeler, Derbend'in bölgenin savunması açısından önemini iyi şekilde yansıtan detaylarla bezelidir. Bk. *Derbendnâmeh*, s.52.

göstergesidir. Ancak beklediği saldırı, umduğundan daha çabuk gerçekleşecekti.

Göktürk Sürprizi: Tong Yabgu Kafkasya'da

Hüsrev Perviz ile Şad arasındaki yazışmaların sonlanmasından kısa süre sonra Kalankatlı Moses'in Jebu Xak'an, Sebeos'un Çepetuh ve Bizans kaynak yazarlarının Ziebel adı ile andıkları[33] Tong Yabgu, 627'de[34] "hesapsız bir kuvvetle" Albanya'ya girdi[35] ve ardından Kafkasya'nın kuzey ve güneyini birbirine bağlayan Derbend'e yöneldi. Kalankatlı Moses'in, Tong Yabgu'nun Çolay kalesindeki faaliyetleriyle ilgili aktardıkları son derece dramatiktir:

> *Dünya çapında öfke bizimle yüzleştiğinde denizin dalgaları (Derbend'in) üzerinden taştı, yere indirdi ve kökünden temelini yıktı geçti. Onların dehşeti onlara saldıran çirkin, geniş yüzlü ve dağınık saçlı, kadın kılıklı kirpiksiz çetenin görünmesiyle daha da arttı ve önlerinde titremeye başladılar, özellikle de onların kıvrık ve son derece iyi kullandıkları yaylarını, üzerlerine ağır dolu taneleri gibi yağan oklarını gördüklerinde ve onların üzerlerine arsız ve kurt gibi aç bir şekilde üşüştüklerini gördüklerinde. Kentin dar sokaklarında ve caddelerinde acımasız bir şekilde onları (=kentlileri) katlettiler. Gözleri, güzel, yakışıklı yahut genç erkek veya kadın ya da zayıf ve yardıma muhtaç ayırt etmedi. Topal veya yaşlı ayırmadılar. Ne merhamet, acıma ne de öldürülmüş annelerini sıkı sıkı tutan ve memelerinden süt yerine kan emen bebeklere sevecenlik gösterdiler. Saman içindeki alev gibi bir kapıdan girdiler ve diğerinde belirdiler, yaptıklarıyla kuşlara ve yabanî hayvanlara iş bıraktılar*[36].

33 *The History of the Caucasian Albanians*, s.83 vd.; Theophanis, "Chronographia", s.486; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.447; *The Armenian History*, s.54.

34 Theophanes Confessor "Ziebel"in Kafkasya'ya gelişini 624–625 olarak gösterir. Bk. Theophanis, "Chronographia", s.486; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.447.

35 *The History of the Caucasian Albanians*, s.83.

36 *The History of the Caucasian Albanians*, s.83-84. Ayrıca bk. Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s.146; D. Shapira, "Armenian and Georgian Sources on the

Kalankatlı Moses'in bu sözlerini takip eden ifadeleri, Derbend'in ele geçirilmesinin bölgede büyük bir endişenin ortaya çıkmasına neden olduğunu gösterir:

> *Yavaş yavaş dalgalar üzerimize geliyordu. Partav kentini idare etmekten ve savunmasından sorumlu olan komutan, prens, olup bitenin hepsini öğrendiğinde korkudan kalenin ortasına yığılan kalenin askerî gücüne ne yapıldığı ile ilgili bir nutuk çekti. Konuşmak için ağzını açtı, ancak korkusundan tek bir laf bile edemedi. Zira cesaretini kaybetmişti ve bir titremedir aldı adamı gitti, bacakları (bu sırada) birbirine vuruyordu. Onun korkusunu gören kalabalık yüksek sesle ona bağırdılar, dediler ki "Niçin hepimizi, kendimizi ve çocuğumuzu çoluğumuzu bu kana susamış canavarlara verecek olduğumuz zamanı beklemek için buraya kapattın? Kentte böylesi bir kargaşa varken onlar gelmeden nasıl kurtulabilir ve kaçabiliriz? Ölüm saçan düşman bize neredeyse üç mil yaklaştı". Ardından da birbirlerine dediler ki: "Niçin hiçbir şey yapmıyor ve kenti kabrimiz yapıyoruz? Malımızı ve taşınabilir eşyalarımızı bırakalım ve (kentten) ayrılalım, ancak ve ancak bu durumda belki kendimizi korumuş oluruz"*[37].

Partav ahalisinin bir kısmının bu şekilde bir karar alarak kenti terk etmeleri felaketleri ile daha çabuk yüzleşmelerine neden oldu. Zira kurtulmak ümidi ile kaçarlarken yolları bölgede keşfe çıkmış olduğu anlaşılan[38] bir Göktürk birliği tarafından kesildi. Kaçak Partavlıların bir kısmı öldürülürken geriye kalanları ise esir olarak karargâha gönderildi. Kentin dışına açılan yollarında bunlar yaşanırken Partav'daki durum da bundan farklı bir

---

Khazars", s.341. Derbend geçidinden Çor geçidi olarak bahseden Sebeos da Yabgu'nun buradaki faaliyetlerine değinir. Ancak hiçbir ayrıntı vermez. Bk. *The Armenian History*, s.54.

37 *The History of the Caucasian Albanians*, s.84.

38 Kalankatlı Moses'in, Göktürklerin diğer kaçakları takip etmediğine ilişkin kaydı, Göktürk saldırısının ahaliyi cezalandırmaktan çok belirli bir plan dâhilinde, bir hedefe yönelik gerçekleştirilmiş olduğunu gösterir. Seferin ilerleyen aşamadaki hâli Göktürklerin bu sıradaki faaliyetlerinin stratejik noktaları vurmak, buraları ele geçirmek ve alanda keşifte bulunmak maksatlı olduğuna işaret eder. Kayıt için bk. *The History of the Caucasian Albanians*, s.84.

gelecek beklentisi vermiyordu. Bu şartlar altında kentin valisi, kenti kurtarmanın mümkün olmadığını görerek en azından kendi canını düşünerek İran'a kaçtı[39]. Bu sırada, Göktürk ordusu tüm hızıyla Atropatane'ye doğru ilerlemeye devam ediyordu[40]. Theophanes Confessor'un bu ilerleyişe dair kayıtları, Sasanilerin çekilişi ve Azerbaycan'daki yerleşim birimlerinin Göktürk–Hazar ordusu tarafından yakılıp yıkılması gibi genel bir takım bilgilerle sınırlıdır[41]. Buna mukabil Sebeos, harekâtın bölge üzerindeki tesirlerini daha iyi şekilde ortaya koymuştur. Nitekim onun kayıtlarına göre, Göktürk saldırısı ile karşı karşıya kalan ve mevcut durum içerisinde Sasanilerin bile direnemediğini gören Ermeni Prensi Smbat, Sasanilere "isyan ederek", "Kuzey bölgelerinin hükümdarı Büyük Kağan'a teslim olmuş" ve onun emriyle "Çepetuh'un", yani Tong Yabgu'nun "hizmetine girmiş"ti[42]. Bu teslim, Göktürk Kağanı için son derece önemliydi. Zira böylelikle bölgenin önemli yerel unsurlarından birisinin biat ettiği bir güce dönüşmüş oluyordu. Muhtemelen bu biat tek bir bağlılık sunumu da değildi. Bu konudaki gerçek ne olursa olsun, Smbat'ın Göktürklere tâbi olmasının kendisine sağladığı avantajı gören ve Sasanilerin de ileri harekâtına mani olamadıklarına şahit olan Tong Yabgu, harekâtının sarsılmaz bir hâl aldığını şüphesiz ki iliklerine kadar hissediyordu. Sasanilerin kuzeye doğru bir püskürtme saldırısına girişemeyeceklerine duyduğu güven içerisinde, seferinin nihai saldırısını Bizans İmparatoru Herakleios ile

39 *The History of the Caucasian Albanians*, s.84-85.

40 Kalankatlı Moses ve Theophanes Confessor'un Göktürk seferi ile ilgili bilgileri farklı coğrafî yönleri işaret ettiği için, Göktürk ordusunun harekât planını kat'i surette ortaya koyabilmek zordur. Bununla birlikte coğrafî bağlamdan bakıldığında, Göktürklerin Derbend'e ilerledikten sonra Atropatane'ye geçmiş oldukları anlaşılmaktadır.

41 Theophanis, "Chronographia", s.486; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.447. Nikephoros ise Tong Yabgu'nun bu harekâtından bahsetmeden doğrudan Herakleios ile aralarındaki görüşmeden bahis açar. Bk. Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.17-18; Nikephoros, *Short History*, s.55.

42 *The Armenian History*, s.54. Bu kayıt için ayrıca bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.198; M. Grignaschi, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", s.239-240.

birlikte yapmak üzere kuzeye, Tiflis'e ilerlemesi takip etti. Aynı sırada Lazica'daki karargâhında sıkışıp kalmış Herakleios da buraya ileriyordu[43]. Nihayetinde 627 Haziranında[44] Herakleios ile Tong Yabgu, Tiflis önlerinde bir araya geldiler. Bu görüşme Theophanes Confessor tarafından etkileyici sözlerle aktarılır:

> *Bu arada İmparator Lazica'dan ayrılıp onlarla bizzat buluşmak ve karşılaşmayı istedi. Ziebel, İmparatoru gördüğünde ona atılmak üzere ilerledi ve onun boynunu sevecenlikle öptü ve saygılarını sundu. Persler Tiflis kentinden (olanları) izliyorlardı. Türklerin ordusunun tamamı, hükümdarın saygınlığından ürpermişçesine yere kapanıp yüzlerini (toprağa) kapatarak tamamen bilinmeyen halklarının tatbik ettikleri şekilde tuhaf hürmetlerini sunarak İmparatoru selamladılar. Aynı şekilde ordu komutanları da taşların üzerine çıkarak bunun üzerinden kendilerini attılar. Ziebel İmparatora, onun sözlerinden memnun kalarak ve onun görünümünden ve bilgeliğinden hayranlık içerisine düşerek yeni yetme kötü yaratılmışlıktan azade oğlunu*[45] *takdim etti*[46].

Nicephoros'un kayıtları bundan bir ölçüde farklı ayrıntılarla bezelidir:

> *Herakleios ondan ötürü mutlu oldu ve ona doğru ilerledi. (O da) İmparatorun yakınında olduğunu duyunca kalabalık Türk ordusuyla yola düştü. Atından inerek onun huzurunda yere serildi. Beraberindekilerin tamamı da aynısını yaptılar. Onların kendisine saygı gösterilerini görünce*[47] *İmparator onların önderlerine, eğer güçlü ve güvenilir dostluğu*

43 Theophanis, "Chronographia", s.486; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.447; *The History of the Caucasian Albanians*, s.85; M. Bíró, "Georgian Sources on the Caucasian Campaign of Heracleios", s.129.

44 Tarihleme ile ilgili olarak bk C. Zuckerman, "The Khazars and Byzantium", s.415.

45 630'da Kafkasya'daki Göktürk harekâtını idare edecek Şad unvanlı komutan kuvvetle muhtemelen Tong Yabgu'nun bu oğluydu.

46 Theophanis, "Chronographia", s.486; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.447.

47 Göktürklerde attan inerek yere kapanmak suretiyle karşı tarafa saygı sunmak âdeti Çin yıllık yazarları tarafından da Türklerin belirleyici bir selamlaması olarak ifade edilmiştir. Bk. T.D. Baykuzu, *Son Bilgiler Işığında Kürşad İsyanı*,

başlatmak isterse üzerine bindiği atıyla yaklaşmasını bildirdi[48] *ve ayrıca onu oğlu olarak andı. Böylelikle sonunda İmparatorun huzuruna girmiş oldu. (İmparator başındaki) tacını kaldırıp Türkün başına yerleştirdi. Bunların olup bitmesinden sonra onu yemek törenine davet etti, tüm tören eşyalarını ve ayrıca kraliyet kıyafeti olarak yapılmış olanları ve inciden küpeleri ona hediye etti. Ona eşlik eden diğer efendilere de korkusuz bir şekilde kendi elleriyle küpeler verdi*[49]*. Bundan sonra Avarların kendisine karşı teşebbüs ettikleri olur mu diye korkuyla evlilik ilişkisiyle onu güçlü bağlarla bağladı. Bunun için kızı Eudocia'nın resmini göstererek şunları söyledi: "Bizi öncelikle Tanrı bir araya getirdi ve senin benim oğlum olmanı istedi. İyice bak, kızım ve Romalıların Augustası. Eğer bana yardım edersen ve düşmanlara karşı kuvvet verirsen, sana eş olarak vermeye söz vermem mümkündür". Bu barbar resmin güzelliğinden ve kıyafetin modelinden aşka tutuldu, onunla ittifaka çok daha hazır hale geldi. Bunun üzerine hiç zaman kaybetmeden pek çok Türk askerini başlarında komutanlarıyla birlikte İmparatora teslim etti*[50]*.*

Göktürk–Bizans resmî temaslarını, müttefik kuvvetlerin Tiflis'i kuşatmaları izledi[51]. Tiflis'in kaybının, sadece Kafkasya'daki

---

Kömen yay., Konya 2016, s.18. Yine İbn Ruste ve İbn Fadlan da Bulgarlarla ilgili olarak bu selamlama usulüne değinirler. Bk. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, çev. R. Şeşen, Yeditepe yay., İstanbul 2002, s.21; "Ibn Rusteh, *el-A'lâk el-nefîse*", R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK yay., Ankara 2001, s.37.

48 Muhtemelen Herakleios'un buradaki tutumu, daha önceki yıllarda Avarlar tarafından pusuya düşürülmelerinden kaynaklanan bir korkuydu

49 Hediye takdiminden Kalankatlı Moses de bahseder. Bilgileri sınırlı olsa da, Nikephoros'tan farklı olarak hediyelerin karşılıklı sunulduğunu belirtir. Bk. *The History of the Caucasian Albanians*, s.85.

50 Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.18-19; Nikephoros, *Short History*, s.55, 57. Evlilik sözleşmesi, şaşırtıcı bir şekilde eski bir Gürcü menkıbesi içerisine de girmiştir. Oysaki Gürcü kaynaklarında Tong Yabgu ile Herakleios'un buluşmalarının izi bile yer almaz. Bk. M. Bíró, "Georgian Sources on the Caucasian Campaign of Heracleios", s.129. Herakleios ile Göktürk Kağanı arasındaki görüşme ile ilgili olarak ayrıca bk. J. Howard-Johnston, "Herakleius' Persian Campaigns", s.23-24.

51 *The History of the Caucasian Albanians*, s.85. Theophanes ve Nicephoros ise buradaki bilgiden farklı olarak Göktürk komutanının, Herakleios ile

Sasani egememenliği ile ilgili değil, İran'daki merkez topraklarının güvenliği açısından da önemli olduğunu kuşkusuz ki bilen Hüsrev Perviz, durum üzerine Şapraplakan adlı bir komutanını alelacele Tiflis'e sevk etti. Kalankatlı Moses, Tiflis ahalisinin bu ordunun geldiği haberini alarak kuvvet bulduklarını ifade ediyorsa da, bundan sonra herhangi bir mücadeleden bahsetmeyerek Tiflis kuşatması anlatısına devam etmesi, söz konusu kuvvetin herhangi bir müdahalede bulunmaya cesaret bile gösteremeden bölgeden çekilip gittiğini göstermektedir. Artık kent kaderiyle baş başa bulunuyordu.

Tiflis, Bizans ve Göktürk müttefik kuvvetlerince kentin batı ve kuzey yönlerinden kuşatma altına alındı. Bu sırada dört tekerlekli "balista"nın ve çok büyük kayalar atan mancınıkların kent surlarını dövdüğü, kentlilerin de buna karşı açılan gedikleri hızla kapattıkları gibi ayrıntılar kaynaklara yansımıştır. Ancak en nihayetinde, bu kadar çabaya karşın müttefik ordu kenti ele geçirmeyi başaramadı ve hatta bu sırada epey asker kaybettiği gibi mevsim şartlarının da tesiri ile geri kalanların da takati kesildi[52]. Bunu, kuşatmanın ikinci ayının sonunda[53] müttefik ordunun komutanları Herakleios ve Tong Yabgu'nun durumu istişare etmeleri takip etti. Kalankatlı Moses, görüşmeyi şu sözlerle aktarır:

Niçin kuvvetlerimizi bu şekilde yitirmeye tahammül edelim ki? Eğer güçlü bir adamı bağlarsak, dilediğimiz gibi evini yağmalayabileceğimiz

görüşmesinin ardından Tiflis önlerinden çekilip gittiğini ifade ederler. Bk. Theophanis, "Chronographia", s.486; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.447; Nikephoros, *Short History*, s.55. Bu farklı bilginin, Bizanslı kaynak yazarlarının kuşatma ile ilgili ayrıntıları kasıtlı olarak atlamalarıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Benzer durum Gürcü kaynakları için de geçerlidir. Zira burada, yeri geldiğinde ayrıca ifade edileceği üzere, kuşatmanın ilk aşamasında varlıklarından bahsedilmeyen Göktürk–Hazar kuvvetlerine ancak Herakleios'un güneye ilerlemesinden sonra yer verilir. Bk. M. Bíró, "Georgian Sources on the Caucasian Campaign of Heracleios", s.129-130.

52 *The History of the Caucasian Albanians*, s.85.

53 Kuşatmanın süresine ilişkin bk. G. Vernadsky, *Ancient Russia*, s.202; C. Zuckerman, "The Khazars and Byzantium", s.415.

doğru değil midir?[54] *Hararetli İmparator Herakleios ne yapılacaksa düzenledi ve ona yardıma gelen adama dedi ki "Ordunla birlikte bu sene için huzur içerisinde geri dön, çünkü görüyorum ki soğuk havalardan ötürü zorlanıyorsun ve gelecek olan yaz sıcaklarında da Pers hükümdarının merkezinin bulunduğu Dicle ırmağı üzerindeki Asuristan ülkesindeki cehennem gibi sıcaklara da dayanamayacaksın. Bir sonraki sene geldiğinde ve sıcak aylar geçtiğinde planlarımızı yerine getirebilmemiz için hemen geri dön. Ben Pers hükümdarı ile mücadele etmeye ve ülkesi ile halkını tehdit edip bezdirmeye ara vermeyeceğim"*[55].

Tong Yabgu'nun Tiflis önlerinden ayrılma hazırlıklarına girişmesi kentte büyük bir coşkuya neden oldu. Kalankatlı Moses'in kayıtları, bu haklı coşkunun seviyesini gösterdiği gibi Tiflis ahalisinin Herakleios ile Tong Yabgu arasındaki ilişkiyi nasıl gördüklerine, nasıl yorumladıklarına da işaret eder:

Üzerine Honk hükümdarının (=Hun–Göktürk) görüntüsünü çizdikleri bir arşın büyüklük ve genişlikte koca bir balkabağı getirdiler. Kimsenin göremediği kirpiklerinin[56] *olduğu yere ince bir çizgi çektiler,*

54 Kalankatlı Moses'in eserini İngilizce'ye tercüme eden C.J.F. Dowsett bu ifadenin İncil'den alıntılandığını tespit etmiştir. Dolayısıyla bu sözü doğrudan Yabgu'ya atfetmektense, onun bu sıradaki durumunu yansıtan bir tasvir olarak değerlendirmek gerekir.

55 *The History of the Caucasian Albanians*, s.85-86. Gürcü kaynaklarından birisinde Herakleios'un *Jibgu* adlı birisini Tiflis'te vali olarak bıraktığı ve iç kalenin ele geçirilmesi ile vazifelendirdiği ifade edilir. Bk. M. Bíró, "Georgian Sources on the Caucasian Campaign of Heracleios", s.130; D. Shapira, "Armenian and Georgian Sources on the Khazars", s.337-338. Kaydın bu şekilde tutulması, bir hatadan çok Herakleios'u yüceltmek istenmesiyle ilgili olsa gerektir. Ancak dikkat çeken husus, Tiflislilerin tutumu ile kaynak yazarlarının ifadeleri arasındaki farklılıktır. Muhtemelen bu durum, daha önce D. Shapira'nın farklı bir hususta dikkati çektiği, Gürcistan'da yaşanan bazı dinî sorunlardan ötürü tarihî kaynakların yeniden yazılması ile ilgiliydi. Bk. D. Shapira, "Armenian and Georgian Sources on the Khazars", s.331-332.

56 Yukarıda ifade edildiği üzere burada yazarın kullandığı kelimeyi P.K. Patkanov da, C.J.F. Dowsett gibi "kirpik" olarak vermiştir, ancak "cümlenin gelişi" "kaş" manasının daha yerinde olduğu bir durum ortaya koymaktadır. Bk. *Istoriya Agvan Moyseya Kagankatvatsi*, perevod s armyanskogo K.P. Patkanova, Tipografi İmperatorskoy Akademii Nauk, Sanktpeterburg 1861, s.108.

sakal bölgesini yüzkızartıcı bir şekilde çıplak bıraktılar, geniş bir burun deliği ile birkaç saçı bunun altına bıyık olarak yerleştirdiler ki herkes onu tanıyabilsin. Bunu, onların karşısına getirip surun üzerine yerleştirdiler ve orduya gösterdiler, (ardından da) seslendiler: "Bak İmparator, senin hükümdarın! Dön ve ona ibadet et, zira bu Jebu Hak'an!". Mızrağı aldılar ve gözlerinin önünde gülünç hâle getirdikleri balkabağına sapladılar. Diğer hükümdarla (=Herakleios) alay edip güldüler, hakaret ettiler ve onu iğrenç bir oğlancı olarak andılar. Hükümdarlar bunu görüp işittiklerinde öfkelendiler ve kızdılar, ancak nefret ve kinlerini kalplerine gömdüler, kafalarını birbirlerine vurdular ve kuvvetli bir yemin ettiler. Hakaret edildikleri bu aşağılanmayı yapanların kendilerinden öc alana dek onların krallıklarında yaşayanların tekini bile canlı bırakmayacaklarına ant içtiler. Döndüler, tehditler savurdular ve geri çekildiler[57].

Bu mühim kayıt, Tiflislilerin, Tong Yabgu'yu Herakleios'tan çok daha tehlikeli bir düşman olarak görmelerinden başka, Bizans İmparatoru'nu Tong Yabgu'nun hizmetinde bir kişi gibi görecek derecede aşağı konumda değerlendirdiklerine işaret eder. Bu yakıştırmacanın abartılı olduğunu kuşkusuz ki Tiflisliler de biliyordu. Ancak yaptıkları bir gerçeğe dayanıyordu: Ahali Tiflis önlerindeki ordunun büyük oranda Tong Yabgu'nun kuvvetinden müteşekkil olduğunu görüyor ve gücün kimin elinde olduğunu tahlil ediyordu.

Herakleios'un Sasani Seferi

Tong Yabgu, Tiflis kuşatmasının kaldırılmasının ardından, Herakleios'un hizmetine kırk bin kişilik bir ordu bırakarak kuzeye

57 *The History of the Caucasian Albanians*, s.86. *K'art'lis Cxovreba*'da da bu anlatıya benzer bir kısım vardır. Burada da Herakleos bir keçiye benzetilerek alay edilir. Ancak bu bahiste ve Tiflis'teki kuşatmada Göktürk ve Hazarların varlığından bahsedilmez. Bk. M. Bíró, "Georgian Sources on the Caucasian Campaign of Heracleios", s.129; D. Shapira, "Armenian and Georgian Sources on the Khazars", s.338.

çekildi[58]. Bizans ordusunun bu sırada beş bin kişiden müteşekkil olmasına dikkat edilirse Herakleios'un komutasındaki ordunun bu hâliyle neredeyse Göktürk ordusuna yardımcı bir unsur görünümünde olduğu söylenebilir[59]. Çin kaynaklarında Tong Yabgu'nun İran'a saldırdığı ve Şah'ı öldürdüğü ile ilgili bir kayıt, 619'daki mücadelelerden temel alıp[60] muhtemelen bu sıradaki haberleri abartılı yansıtsa da[61] Sasani harbinin nihayete ermesinde Göktürklerin ne kadar önemli yer tuttuğuna işaret eder. Herakleios'un Eylül ayında hızla güneye doğru ilerlemeye başlaması üzerine Sasani Şahı'nın alalacele bölgeye sevk ettiği Sarbaros ile bir yazışmasında Sasani komutanının daha çok Türk kuvvetlerinden çekindiklerine işaret eden kayıtlar[62] elbette bu gerçeğin düşmanları tarafından da görülmesi ile ilgiliydi.

Bizans İmparatoru Herakleios büyük kısmı Göktürk egemenliğindeki Hazarlardan müteşekkil bir güç ile güneye doğru ilerleyerek ilk önce Albanya'yı, ardından da Atropatane'yi zapt etti. Bu hızlı başarı şüphesiz kendinden önce Göktürklerin buradaki faaliyetleriyle yakından ilgiliydi. Ancak Atropatane'nin güneyine geldiğinde harekâtının en zorlu aşamasıyla karşı karşıya bulunuyordu. Herakleios Atropatane'den aşağı inerek 9 Ekim'de Gence'ye ulaştı

58 Theophanis, "Chronographia", s.486; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.447. Ordu sayısı ile ilgili olarak ayrıca bk. J. Howard-Johnston, "Herakleius' Persian Campaigns", s.31.

59 C. Zuckerman da Herakleios'un elde ettiği zaferde Hazar askerlerinin rolüne vurgu yapar. Bk. C. Zuckerman, "The Khazars and Byzantium", s.416-417.

60 Tong Yabgu'nun 619'daki seferi ile ilgili olarak bk. Z.V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s.73; A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, s.93.

61 Söz konusu kayıt ve bunun ne şekilde değerlendirilmesi gerektiği ile ilgili olarak bk. S. Shirota, "The Chinese Chroniclers of the Khazars: Notes on Khazaria in Tang Period Text", *AEMA*, Vol. 14/ 2005, s.236-237; E. Chavannes, *Batı Türkleri*, s.321; C. Zuckerman, "The Khazars and Byzantium", s.417; A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.88.

62 Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.19; Nikephoros, *Short History*, s.57.

ve buradaki iki haftalık istirahatten sonra[63] Nahcivan'a yöneldi. Bunu, Urmiye'ye varışı ve ardından da dağ geçitlerini kullanarak İran içlerine girmeye karar vermesi takip etti[64]. Theophanes Confessor tam da bu sırada Bizans ordusundaki Türk askerlerinin "kış şartları ve Perslilerin ardı arkası kesilmeyen saldırılarını görerek" teker teker memleketlerine dönmeye başladıklarından bahseder[65]. Ancak daha başka kaynaklarda Herakleios'un kış şartlarının ağırlaşması üzerine ordusunu Gence'de kışlattığından bahsedilmesine bakılacak olunursa Theophanes Confessor'un "kışlamak üzere geri bir noktaya çekilmek" ile "kaçma"yı birbirine karıştırdığı anlaşılmaktadır. C. Zuckermann da benzer bir bakış açısı ile yazarın ifadelerinde ordunun Gence'de iki kez kışlamış olmasından kaynaklanan bir hatanın izini aramış, diğer yandan da Herakleios'un zaferini tamamen bir "Roma zaferi" olarak takdim etmek arzusu ile ilişkilendirmiştir. Theophanes Confessor'un, Türklerin seferin bundan sonraki kısımda yer aldıklarına ilişkin açık bir kayıt paylaşmaması da bu tutumu ile ilişkili olabilir. Diğer taraftan Nicephoros'un Theophanes Confessor'un aksine Türklerin çekildiğine ilişkin bir bilgi vermemesi dikkat çekicidir[66].

Kışlayarak ordusunu dinlendiren Herakleios yaz başında ilerleyişine kaldığı yerden devam etti ve sonunda dağ silsilesini aşarak İran sınırlarına girdi. 12 Aralık 627'de Ninive önlerine geldiğinde, başında Rahzadh adlı bir komutanın bulunduğu Sasani ordusu ile kıyasıya bir muharebeye girişti[67]. Ctesiphon muharebesi adıyla

63 Tarihleme ile ilgili olarak bk. C. Zuckerman, "The Khazars and Byzantium", s.415.

64 Seferin ilerleyişi ile ilgili olarak bk. C. Zuckerman, "The Khazars and Byzantium", s.415.

65 Theophanis, "Chronographia", s.487-488; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.447.

66 Theophanis, "Chronographia", s.487; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.448. C. Zuckermann'ın değerlendirmeleri için bk. C. Zuckerman, "The Khazars and Byzantium", s.415. 416.

67 Herakleios'un söz konusu harekatı için bk. N.H. Baynes, "The Successors of Justinian", s.298-299.

tarihe geçen bu mücadelede Herakleios Sasani ordusu karşısında daha önce hiçbir Bizans komutanına nasip olmamış müthiş bir zafer kazandı[68]. Bunu, hem Sasanilerin bir sonraki hamlesini beklemek, hem de istirahat etmek üzere ikinci kez Gence'ye yönelmesi takip etti[69]. Burada kaldığı süre zarfında bazı önemli Sasani komutanlarının ve üst düzey bürokratların Şah Hüsrev'e başkaldırdıklarını öğrenerek Sasani gücünün kendiliğinden çözülüşüne tanıklık etti. Bu isyancı gurup, Hüsrev Perviz'in oğullarından birinin kendi saflarına katılmasıyla daha da güçlendi ve ardından Hüsrev'i ortadan kaldırarak oğlu Kavad'ı Şahlık tahtına geçirdi[70].

Hüsrev'in ölümü, Sasani Şahlığı ile Bizans İmparatorluğu arasındaki savaş şartlarını ortadan kaldırıyordu: Artık ne Maurice hayattaydı, ne Phokas ne de Hüsrev Perviz. Kavad, aktörleri yok olmuş bu savaşı devam ettirmenin gereksizliğini en az kendisini iktidara taşıyan çevre kadar biliyordu. Bu şartlar, Kavad'ın iktidara gelmesinden hemen sonra Sasanilerin Herakleios ile ilişki kurarak barış görüşmelerine başlamalarını beraberinde getirdi[71] ve neticede, 3 Nisan 628'de Sasanilerin zaptettikleri kale ve kentleri Bizans İmparatorluğuna iade etmeleri, esirlerin değiş tokuşu ve İran'a götürülmüş Haç'ın parçalarının Kudüs'e iadesi maddelerinde uzlaşarak sulh sağladılar[72].

Sasani Şahlığı ile Bizans İmparatorluğu arasında savaşı sona erdiren barış anlaşmasını bir benzerinin Göktürklere de sunulduğuna ilişkin bir kayıt bulunmamaktadır. Theophanes Confessor barış görüşmeleri sırasında bir Sasani devlet adamının Bizanslılarla yapılacak anlaşma ile ilgili mütalasında Türklerle de bir anlaşma

68 Zafer ile ilgili olarak bk. J. Howard-Johnston, "Herakleius' Persian Campaigns", s.25.

69 Gence'deki ikinci istirahat ile ilgili olarak ayrıca bk. C. Zuckerman, "The Khazars and Byzantium", s.415.

70 A. Stratos, *Byzantine Empire in the Seventh Century (602–634)*, Vol. I, Adolf M. Hakkert Publisher, Amsterdam 1980, s.223-229.

71 A. Stratos, *Byzantine Empire*, s.229-231.

72 Theophanis, "Chronographia", s.501-503; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.455, 457. Anlaşma ile ilgili olarak ayrıca bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.201.

sunulması lüzumunu ifade ettiği görülür[73]. Buna mukabil, kaynakta bu lüzumun yerine getirilmesine ilişkin bir çabadan bahsedilmez. Aksine bir anlaşmanın yapılmadığına dair elde çok güçlü bir delil vardır. Göktürkler, Sasani–Bizans uzlaşısının sağlanmasından hemen sonra çok daha güçlü bir orduyla yeniden Tiflis önlerinde belirdiler. Ancak bu sefer çok daha farklı bir niyetle, Kafkasya'yı egemenlik altına almak üzere gelmişlerdi.

Tong Yabgu'nun II. Kafkasya Seferi ve Tiflis'in Ele Geçirilmesi

Bizans İmparatorluğu ile Sasani Şahlığı arasındaki mücadeleleri bitiren anlaşma, savaşın yükünü ağır vergilerle sırtlanmış Constantinopolis ve diğer Bizans merkezlerinde coşkuyla karşılandı. Bu heyecan Kudüs'te ise daha farklı hislerle yaşanıyordu. Zira Sasanilerin buradan alarak İran'a götürdükleri haç parçaları dinî törenle yeniden eski yerine, Kudüs'e dönüyordu[74]. Bizans İmparatorluğunun değişik merkezlerinde eğlence hazırlıkları sürerdursun Kafkasya'da ise farklı bir meşgale devam ediyordu. Göktürk ordusu yeniden Kafkasya'nın eşiğine gelmişti. Hem de bu sefer, yardımcı bir güç olarak değil, bölgedenin efendisi olmak üzere...

Göktürklerin ikinci Kafkasya seferi, başında yine bir Şad'ın, ancak bu sefer Tong Yabgu'nun, muhtemelen Herakleios'a takdim ettiği oğlu olan Şad'ın idaresindeki ordunun 629'da doğrudan Tiflis önlerine varması ile başladı. Kısa süre içerisinde herhangi bir zorluk çekmeden Tiflis'in çevresine hâkim olan Şad, hemen kenti muhasara altına aldı. Kalankatlı Moses'in, iki ay devam eden mücadelelerle ilgili kayıtları, Tiflis müdafilerinin

73 Krş. Theophanis, "Chronographia", s.500; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.454.

74 Theophanis, "Chronographia", s.503-505; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.457-459; Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.25; Nikephoros, *Short History*, s.67. Ayrıca bk. A.A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s.235; S. Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, s.620.

sonunda mücadele edemeyecekleri derecede tâkatlerinin kesilip perişan düştüklerine işaret eder[75]. Bu durumları, bir süre sonra Kalankatlı Moses'in Jebu Xak'an adı ile andığı Tong Yabgu'nun Tiflis önlerine gelişi[76] ile daha ağır bir hâl aldı. Nitekim Tong Yabgu'nun intikali ile Tiflis'e umumî taarruz emri verilmesi bir oldu ve daha ilk saldırıda Göktürk ordusu direnişi yok ederek kenti zapt etmeyi başardı. Daha önce Derbend ve Partav kalelerinin ele geçirilmesinde olduğu gibi, Kalankatlı Moses'in Tiflis ile ilgili anlatısı da yine dramatik bir tondadır:

> *Kılıçlarını çektiler ve tek bir kişiymişlercesine surlara saldırdılar. Birbirlerinin üzerine yığılarak, sayıları o kadar çoktu ki sonunda surlara çıktılar. Kara bir gölge kentin zavallı ahalisinin üzerine çöktü. Eklemleri boşaldı ve kolları gücünü yitirdi. Yenildiler. Siperlerinden döküldüler, kuşları avlayanların kafeslerinde serçenin titremesi gibi dehşete kapıldılar. Hiç kimsenin bu korkunç felakette ailesini uyaracak, sevgili karısını meyveleri kurttan saklamasını tembihlemek için veya bir ebeveyn olarak vazifelerini düşünebilecekleri bir vakti yoktu. Aşırı yorgunluktan ötürü solukları kesilmiş olanlar veya felakete uğramış olanlar kendilerini saklamak için çabalıyordu. Çoğu kilisenin kutsal yerlerine ve sunağın kulplarına yapışmışken kimisi çatıya, kimisi lağım çukurlarına gizlenmişti. Annelerin çocukları için yaktıkları ağıtlar büyük bir koyun sürüsündeki dişilerin kuzularını çağırmaları gibi yükseliyordu. Bundan sonra acımasız orakçılar geldiler, elleri kan seli boşalttı, ayakları cesetleri ezdi, gözleri dolu sağanağı gibi düşen ölüleri gördü. Ağlama ve iniltiler kesildiğinde ve hiçbir kimse hayatta kalmadığında Hazarlar anladılar ki kılıçları ağzına kadar içmişti*[77].

75 *The History of the Caucasian Albanians*, s.94.

76 Kalankatlı Moses, *Jebu*'nun Tiflis önlerine gelişini doğrudan ifade etmez. Buna mukabil ilerleyen satırlarda *Jebu*'ya göndermede bulunması, kuşatmanın başlamasından sonra, tam olarak hangi aşamada olduğunu bilemediğimiz bir sırada Tiflis'e geldiğine işaret eder. Juanser ise Tong Yabgu'yu, *Jibga* adıyla, –daha önce de ifade edildiği üzere– Herakleios'un seferine çıkarken Tiflis önlerinde bıraktığı bir komutan olarak gösterir. Bk. Juanser, "History of King Vaxt'ang Gorgasali", s.234.

77 *The History of the Caucasian Albanians*, s.94-95.

Bu katliam devam ederken Göktürkler bir yandan da daha önceki kuşatmada Tong Yabgu'yu hakaretle tasvir eden idarecileri korkunç şekilde cezalandırmakla meşguldüler. Kalankatlı Moses bunların akıbetini şu sözlerle aktarır:

> *Hükümdarın önüne esir olarak biri Pers idarecisi, diğeri ise yerli bir Gürcü olan*[78] *iki kişiyi getirdiler. Hükümdar onların gözlerinin, onun görüntüsünü küçümseyici bir şekilde kör olarak tasvir etmelerinin öcü olarak çıkarılmasını emretti. Ardından da korkunç işkencelerle boğazlandılar ve sonra derileri vücutlarından yüzüldü, gerdirildi, ayağa kaldırdılar ve içini samanla doldurdular ve surun üzerine astılar*[79].

Bundan bir yıl önce Bizans ve Göktürk kuşatmasına karşı başarı ile direnen Tiflis'in şimdi daha ilk umumî taarruzda düşüşü, Göktürklerin bir önceki kuşatmada kalenin gücünü sınayarak bu sefer daha hazırlıklı bir şekilde bölgeye gelmeleri etkiliydi. Diğer taraftan Göktürkler bu sefer daha da kalabalıklardı. Nitekim Kalankatlı Moses, Göktürk ordusunun asker sayısını "*sayıları o kadar çoktu ki birbirlerinin üzerine yığılarak surlara çıktılar*" sözleriyle betimler.

Tiflis'in zaptı Göktürklerin Kafkasya'daki faaliyetleri içerisinde şüphesiz ki en önemli başarıydı. Kentin büyük bir yağmadan geçirilip ciddi bir zenginlik elde ettikten sonra Tong Yabgu danışmanları ile birlikte oğlu Şad'ı ordusunun başında bırakıp Albanya topraklarına ilerlemelerini emrederek bölgeyi terk etti ve memleketine doğru yol almaya başladı. Kalankatlı Moses'in, Tong Yabgu'nun Şad'a ve komuta heyetine talimatları ile ilgili ifadeleri Göktürklerin faaliyetlerinin amacını ve tabiyet altına alma esaslarını yansıtır:

78 Muhtemelen I. Stephen. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.202.

79 *The History of the Caucasian Albanians*, s.95. Kalenin komutanının derisinin yüzüldüğünden Juanser de bahseder. Bununla birlikte burada, farklı olarak derisinin Herakleios'a gönderildiği ifade edilir. Bk. Juanser, "History of King Vaxt'ang Gorgasali", s.235; M. Bíró, "Georgian Sources on the Caucasian Campaign of Heracleios", s.131.

Ülkelerinin asilleri ve önderleri oğlumun huzuruna gelir, ülkelerini benim hâkimiyetim altında olmasına rıza gösterir, kent ve kaleleri ile pazarlarını ordularıma teslim ederlerse onların yaşamasına ve bana hizmet etmelerine izin verin. Ancak, eğer bunu yapmazlarsa onbeş yaşın üzerindeki hiçbir kimsenin canını bağışlamayın[80]*, oğlanları ve kadınları benim için ve kendiniz için köle ve cariye olarak alın*[81].

Bu satırlar, Tong Yabgu'nun Kafkasya politikasının, Herakleios'a yardım etmekten bölgeye egemen olmaya doğru geliştiğine ve değiştiğine işaret eder. Elbette bu egemenlik, Göktürklerin Türkistan'dan Karadeniz'e ulaşan bir ipek yolu kurma stratejilerinden bağımsız değildi[82]. Ancak, diğer taraftan Göktürkler Kafkasya'yı doğrudan merkezî idare altına almak yerine, bozkır devletlerinin genel hâkimiyet telakkisine uygun olarak yerel idare sınıfına boyun eğdirmekle egemenlikleri altına almaya çalışıyorlardı[83]. Bu egemenlik anlayışını bir süre sonra Kafkasya'da vergi düzeninin kurulması takip edecekti. Kafkasya hızla Göktürk egemenliğine giriyordu. Diğer taraftan Göktürkler hızla, bölgede bir vergi sistemi kurmaya teşebbüs ediyorlardı.

80 Bu kural Osmanlı seferlerinde yirmi yaş altındaki esirlerle ilgili ilkeyi hatırlatır. Nitekim Macaristanlı Georgius, II. Murat'ın sefer neticesinde elde edilenlerin onda birini almaktan başka "*Aşar hakkı olarak yirmi yaşına kadar olan tüm gençlerin kendisine verilmesini*" istediğini ifade ettiği gibi Yıldırım Bayezid de Niğbolu muharebesinde yirmi yaş altındaki esirlerin hayatlarını bağışlamıştır. Bk. Macaristanlı György, *Türkler*, çev. L. Aslan Özcan, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2009, s.58; *The Bondage and Travels of Johann Schiltberger, A Narrative of Bavaria, in Europe, Asia and Africa 1396–1427*, Translated by J. Buchan Tefler, Printed for Hakluyt Society, London 1900, s.5.

81 *The History of the Caucasian Albanians*, s.95.

82 Bu konuda L. Gumilev'in değerlendirmelerine de bk. L. Gumilöv, *Eski Türkler*, s.254.

83 M.İ. Artamonov, Göktürk Kağanlığı ile Bizans İmparatorluğu arasında Tiflis'in Bizans İmparatorluğuna, Albanya'nın ise Göktürk Kağanlığına ait olduğuna dair biz uzlaşı sağladıkları fikrindedir. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.202-203. Ancak değerlendirmesi ikna edici değildir. Tiflis'teki söz konusu durum için bk. G. Huxley, "Byzantinochazarika", *Harmathena*, No.148/1990, s.72-73. Krş. C. Toumanoff, "Caucasia and Byzantine Studies", *Traditio*, Vol. 12/ 1956, s.417.

Şad'ın Seferi ve Göktürk Hâkimiyetinin Albanya'ya Yayılması

Şad, babası Tong Yabgu'nun emri doğrultusunda ordusunu iki ayrı kola ayırarak Albanya'ya ilerledi ve bir süre sonra buradaki Pers idarecisi Sema Vştnas ile bölgenin dinî önderi Katolikos Viroy'a elçiler gönderdi[84]. Sasani idarecisi kendisine iletilen itaat teklifini "*Sen de kimsin*" şeklinde bir ifadeyle başlayan sözlerle reddetmesine karşın Şad'a direnecek kadar cesaret gösteremeyerek İran'a kaçtı. Viroy'un durumu ise daha farklıydı. Kalankatlı Moses'in ifadeleri din adamının, karşı karşıya kaldığı tehlike ile Sasani Şahı'ndan korkusu arasında sıkışıp kaldığını gösterir. Fakat nihayetinde, "*ülkesinin yıkımının ve felaketinin önüne geçmek*" üzere Şad'ın huzuruna gitmeye karar verdi. Bunu yaparken bir yandan da Sasani Şahı Kovrat'a bir mektup yazarak düşmanının tehdidini haber vermekten ve onun emirlerine sadık kalacağını bildirmekten de geri durmuyordu. Becerikli din adamı, cevap mektubu gelene kadar Şad'ın elçilerini oyalayacak mahireti gösterdi. Fakat zaman onun için daralıyordu Manastırında din adamının kararını efendilerine iletmek üzere bekleyen Göktürk elçilerinin sözleri bu sıradaki durumu iyi şekilde yansıtır:

> *Niçin bekliyorsun, niçin geciktiriyorsun, görüyorsun ki Albanya'nın tamamına yayılan saldırının vakti gelmiştir. Biz sana efendilerimizin ve hâkimimiz Şad'ın gizli niyetini bildirdik. Eğer onun emrine uygun hareket etmezsen, kaçmak ve kurtulmak için acele et. Senden hürmet gördük ve elinden hediyeler aldık. Tanrımızdan korkarız. Seni aldatamayız ve askerlerimizin ellerini sana, seninle olan halka ve milletine kaldırmasını izleyemeyiz*[85].

Artık Viroy, bu sözlerle zamanın sonuna geldiğinin farkına varmıştı. Ancak geç kalmıştı. Katolikos'un Şad'ın elçilerini oyalamaya devam ettiği sırada Kalankatlı Moses'in "karanlık bir

84 *The History of the Caucasian Albanians*, s.95-96.

85 *The History of the Caucasian Albanians*, s.96.

sis" olarak tasvir ettiği Göktürk–Hazar ordusu Albanya'nın tamamını da içine alan geniş çaplı bir harekâta girişmişti. Yazar, belirli bir yerleşim birimini işaret etmeden Göktürk saldırısının kapsamını "*Ülkemizin tamamında, kentlerimizde veya kasabalarımızda, evlerimizde veya yollarımızda ayak basılmadık tek bir yer kalmamıştı*" sözleriyle tasvir eder ve bunu dramatik sözleri takip eder[86]. Kalankatlı Moses, olan biteni tek bir gün içerisinde olduğunu belirterek Göktürk–Hazar seferinin hızını ortaya koymaya çalışır. Bunu, Şad'ın ikinci bir elçilik heyetini Viroy'a göndermesi ve Viroy'a şu şekilde seslenmesi takip etti:

> *Daha önce sana emrettiğim şekilde davran ve sen ile senin beraberindekiler ve ülkende hayatta kalan herkes yaşasın. Eğer geri çevirirsen, yakalanmanı ve isteğin hilafına huzuruma getirilmeni emredeceğim*[87].

Bu emir üzerine Viroy artık memleketinde sükûnet içerisinde yaşamasının imkânsızlığını görerek ülkenin önemli kimselerini bir araya getirdi ve ne yapılması hususunda istişarede bulundu. Neticede ciddi bir yekûn tutan zenginliği alarak Şad'ın huzuruna çıkmak üzere yola koyulmaya karar verdi[88]. Bu yolculuk Kura ırmağı kıyılarında, Uti bölgesindeki Urdi ovasında son buldu. Albanya tarihi yazarı, Viroy ve beraberindekilerin bu ovayı Şad'ın askerlerinin kalabalıklığından tanıyamadıklarını ifadeyle Göktürk–Hazar ordusunun gücünü tasvir etmeye çalışır. Bu sırada Şad ise otağını Albanya'nın merkezi olan Partav'a kurdurmuştu[89]. Kalankatlı Moses karşı karşıya kaldığı manzarayı şu sözlerle tasvir eder:

> *Dağların arasından vadileri geçip de Uti bölgesinin güzel ve bereketli ovasına geldiklerinde Şad'ın ordusunun hesap edilemez sayıdaki ordusundan ötürü burayı tanıyamadılar. Bir zamanlar Kızıldenizin ortasında (kalmış Yahudiler) gibi, sayısız ordunun kenarları onların*

86 *The History of the Caucasian Albanians*, s.96-97.

87 *The History of the Caucasian Albanians*, s.97.

88 *The History of the Caucasian Albanians*, s.98.

89 M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.203. Uti bölgesi ile ilgili olarak bk. D. Shapira, "Armenian and Georgian Sources on the Khazars", s.340.

sağında ve solunda duvar gibi yükselerek hükümdarının oğlunun sarayına değin uzanıyordu. Onu, aynı yerde, bereketli su kaynaklarının yer aldığı büyük Partav kentinin kuzeyinde karargâh kurmuş halde buldular. Onları ağır yük taşıyan sıralanmış develer gibi, divanları üzerinde dizlerinin üzerine çökmüş halde[90] *gördüler. Her birisi, ağzı temiz olmayan hayvanların eti ile dolu bir kâse ile yemeklerini batırdıkları, içinde tuzlu su bulunan çanağa, Tiflis'teki yağmadan getirdikleri gümüş bardağa ve altın işlemeli sürahilere sahipti. Ayrıca içki içecekleri boynuzlara ve et sularını, aynı şekilde yağlı ve buzlu şeyleri yalayarak içtikleri çorom şekilli yıkanmamış pislikte kaplara sahiplerdi. İkisi veya üçü bir kaba sahipti, açgözlülük ve vahşi bir şekilde sek şarabı veya deve sütünü*[91] *keçi derisi gibi şişmiş karınlarına indiriyorlardı. Bizim alıştığımız şekilde önlerinde sakiler, arkalarında hizmetkârlar bulunmuyordu, hükümdarın oğlu da dâhil. Bununla birlikte askerler mızrak ve kalkanla silahlanmışlardı ve sarayın üyelerinin çevresini dikkatle gözlüyorlardı*[92].

Göktürk–Hazar ordusunun ve ardından da Şad'ın içinde bulunduğu otağ içerisinin tasvirini Viroy ve heyetinin Şad'ın huzuruna çıkmak üzere otağ içerisine adım atmalarına dair kayıtlar izler. Önde Viroy, arkasında ellerinde hediye ve zenginlikleri taşıyan yoldaşları birkaç koruma noktasından geçtikten sonra Şad'ın içinde bulunduğu "en içerdeki" odanın önüne geldiler. Şad'ın maiyetindekiler heyete yere kapanarak zemini üç kere öpmelerini emretti. Bunun yerine getirilmesinin ardından diğerleri dışarıda kaldı ve Viroy "ikinci kapı"dan içeri alındı. Artık Şad'ın huzuruna ulaşmış olan Viroy, sükût içerisinde ilerledikten sonra onun önünde eğilerek yeri öptü ve Şad ile yanında bulunanlara hediyelerini hürmet gösterileri içinde takdim etti. Viroy'un başlangıçtaki hisleri ne olursa olsun burada hiç de beklemediği

90 Eserin Rusça çevirisindeki kullanıma da bk. *İstoriya Agvan Moyseya Kagankatvatsi*, s.125.

91 Metin yazarının bu içeceğin ne olduğunu anlayamadığı anlaşılmaktadır. Burada Göktürk–Hazar askerlerinin içtiklerinin kımız olması gerekir.

92 *The History of the Caucasian Albanians*, s.99-100.

büyük bir izzeti ikram ile karşılandı. Kalankatlı Moses'in "*Şad, hediyeleri kendi elleriyle kabul etti ve onun böylesi bir kalabalıkla gelmiş olduğunu görmekten büyük bir memnuniyet duydu. Ardından da ona, onunla birlikte tahtına oturmasını emretti*"[93] sözleri bugünün okuyucusu için bile beklenmedik, şaşırtıcı bir netice gibidir. Ardından Şad, Viroy'un yüzüne bir süre sessizce baktıktan sonra şunları söyledi:

> *Sen benim babamsın, senin onaylaman demek Tanrının onaylaması gibidir. Niçin bana gelmekte duraksadın, böylece ordularımın ülkeni tarumar etmesinden kurtulabilirdin. Bununla birlikte şimdi geldiğine göre ordumdaki askerlerin tamamının karargâhlarına geri dönmelerine ilişkin benim adıma düzenlenen emirname ilan edilmiştir. Ben de ülke sınırlarına bir daha zarar vermeye kalkışmayacağım. Bütün ordu benim ağzımdan çıkan sözlere itaat edecektir. Babam Jebu Xak'an'ın hayatı üzerine yemin ederim ki benden rica ettiğin ne olursa olsun herhangi bir kusur olmadan bahşedilecektir. Sen, prensliğinin tamamına evlerine ve ellerindeki işlerine dönmelerini emredeceksin. Çevrendeki ülkelere saldıracağım ve ordum sınırlarında istirahate çekilecek. Her bir yıkıcı saldırı karşılığında insan ve hayvan olarak iki katını tazminat olarak sana vereceğim. Zira babam üç krallığı, Albanya, Lp'ink ve Çolay'ı, sonsuza değin kendisinin hassa mülkü olarak almıştır*[94].

Göktürk diplomatik gelenekleri ve siyasî nezaket açısından dikkatle değerlendirilmesi gereken yönlere sahip bu sözleri, Katolikos'un ayağa kalkması, Şad'ın önünde ikinci defa eğilmesi ve "*Bizler senin babanın ve senin kölelerinizi (=tebanızız), ben ve bu ülkenin sakinlerinin tamamı. Bizleri sizin hizmetkârlarınız olarak*

93 *The History of the Caucasian Albanians*, s.100. Anlatı yazarı, bu noktada Zemarkos'a uygulandığı şekilde Viroy ve yanındakilerin ateş arasından geçirilmesine ilişkin bir ifadede bulunmaz. Daha sonraki uygulamalarda Hıristiyanların bunu din dışı bir adet olarak değerlendirmelerine sıklıkla değinmelerine bakıldığında Kalankatlı Moses'in kaynaklarının bu ritüeli bilerek atladıkları anlaşılmaktadır.

94 *The History of the Caucasian Albanians*, s.100. Ayrıca bk. Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s.168.

ayırın ve kılıçlarınızı bizim üzerimizden babana ve sana Sasanilere hizmet ettiğimiz gibi hizmet etmemiz için kaldırınız" sözlerini zikretmesi takip etti. Kalankatlı Moses, bu sözlerin gerek Şad ve gerekse maiyeti üzerinde müthiş bir etki yaparak, eskiden düşmanlık hisleri içinde bulunmalarına karşın şimdi "kuzu" gibi olduklarını ve Albanya Katolikosu'na sempati ile bakmaya başladıklarını ifade eder[95]. Ancak gerçekte olan bölgelenin Göktürklere teslim olmasının resmen tanınmasıydı.

Viroy ile Şad arasındaki görüşmenin dostça geçen ilk safhasını, Katolikos ve beraberindekilerin yemeğe davet edilmesi takip etti. Albanya tarihi yazarı, heyete içi et dolu bir kâse verildiğini, ancak onların bunu yemek istemeyerek oruç bahanesinde bulunduklarını, bunun üzerine Türklerin bazlama ikramıyla karşılaştıklarını ifade eder[96]. Katolikos Viroy'un Göktürk–Hazar karargâhında bundan sonra bir süre daha kaldığı ve hatta Şad ile yakın bir ilişki kurduğu görülmektedir. Kalankatlı Moses, Şad'ın tüm Albanyalı esirlerin serbest bırakılması ile ilgili emrini ve ardından orduda yapılan arama faaliyetini Viroy ile Şad arasındaki yakın ilişkilerin bir neticesi olarak takdim etmesi[97], bu süre zarfında din adamının Göktürkler nezdinde ne kadar iltifat gördüğünün bir delili olarak değerlendirmek lazımdır.

Şad'ın Albanya'da İdaresini Tesis Etmesi ve Ermenistan Seferi

Şad'ın, Katolikos'u memnun eden bir tutum takınması sürecini Albanya'nın şiddetli bir kıtlıkla karşı karşıya kalması ve ardından da salgın hastalığın toplumun önemli bir kesimini içine alması böldü[98]. Kalankatlı Moses, bu kıtlığın başlangıcını fare istilası ile açıklamışsa da yaşanılanların daha çok Göktürk–Hazar saldırısı

95 *The History of the Caucasian Albanians*, s.100-101.
96 *The History of the Caucasian Albanians*, s.101.
97 *The History of the Caucasian Albanians*, s.101-102.
98 *The History of the Caucasian Albanians*, s.102-103.

sırasında yakılıp yıkılan tarlaların o sene ürün verememesi ve saldırılar sırasında ölen insanların cesetlerinden kaynaklanan bir salgın ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır[99]. Kalankatlı Moses'in Şad ile ilgili bakış açısının tam bu noktadan sonra değişmesi de bu ortamın yarattığı sıkıntılarla ilgiliydi:

> *Kuzeyin efendisinin (=Şad) gücü arttı ve egemenliğindeki topraklar üzerinde korku ve dehşet saçtı. Memurlarını altın ve gümüş, işlenmiş demir ve bakır işleyen çeşitli zanaatkârlara gönderdi. Tüccarlardan ve Kur ile Aras üzerindeki balıkçılardan ağır vergi talep etti ve Sasani mülkiyet kanunlarına göre (de ilave olarak?) bir drahmi (istedi). Ülkenin üretiminin tamamını soruşturduğunda, kendisinden hiçbir şeyin saklı kalmadığı hususunda ikna olunca Armenya topraklarına ilerlemeye karar verdi, burayı ve civarını kendisine tâbi kıldı*[100].

Yazar, Şad'ın uygulamalarını Katolikos Viroy ile ilişkilerinde sergilediği tutumundaki değişimle ilişkili gibi göstermeye çalışıyorsa da emirlerin mahiyeti, Göktürk Kağanlığı idaresindeki diğer toprak parçalarında da uygulanan vergi sisteminin burada da kurulmasıyla ilgiliydi ve bu yönüyle yaşananlar tamamıyla idarî bir meseleydi[101]. Şad da bu sistem içerisinde Göktürk Kağanlığındaki idare düzenine uygun olarak genel bir vali olarak

99 Sadece burada değil, büyük istila hareketlerinden sonra, istilaya maruz kalan bölgelerde büyük kıtlık yaşandığına ilişkin elde pek çok misal vardır.

100 *The History of the Caucasian Albanians*, s.104.

101 Nitekim Batı Göktürk Kağanı T'ung Yabgu'nun 611'de idareyi aldığından bahseden Çin kaynaklarından *T'ung Tien*, Kağan'ın idaresi altındaki ülkelerde ciddi bir vergilendirme faaliyeti içerisine girdiğini ifade eder: *(...) Kardeşi T'ung Yabgu tahta geçti. T'ung Yabgu bilgili ve cesurdu, savaşta mükemmeldi. Kuzeyde Tölesler ile beraber oldu. Batıda Po-ssu'ya karşı geldi. Güneyde Chi-pin (Kaşmir)'i kabul etti. Neticede hepsi ona bağlandı. Yüzbinlerce yay çeken askeri vardı. (...) Onun batı bölgelerinin bütün prensleri, ilteber ve tudunların emrine girmişlerdi. Üstelik bir tudunu onları teftiş yoluyla idare için göndermişti ve bu şekilde onların vergilerini kontrol ediyordu.* Bk. A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, s.109. Kalankatlı Moses'in bilgileri, bu sistemin bölgenin tâbi kılınmasından hemen sonra Albanya'da da ele alındığını göstermekte ve Çin kaynağındaki kayıtla birbirlerini desteklemektedir.

beliriyor[102], daha doğrusu kendisine bir idare kuruyordu. Ancak Kalankatlı Moses, ne yazık ki Göktürklerin takip ettikleri vergi sisteminin detayları hususunda bilgi vermeyerek vergi usulünün esaslarını öğrenebileceğimiz malumatın önüne geçmiştir. Yine de Kafkasya'dan vergi topladıklarını gösteren bir kayıt paylaşmakla Göktürk Kağanlığının Kafkasya'daki faaliyetlerinin ve egemenliğinin basit bir yayılma seferinden çok öte, bir sisteme dayandığını gösterir.

Şad, Albanya'da Göktürk vergi sistemini kurduktan sonra Armenya'ya doğru ilerledi ve bölgenin Sasanilerle Bizanslılar arasında yapılan anlaşmayla Constantinopolis idaresine terk edilmiş olmasına[103] aldırmadan ülkeyi zapt etti. Bunu, güneye doğru yayılmak gayesi ile Kalankatlı Moses'in "*cesur ve kanaasamış bir adam*" olarak tanımladığı Çorpan Tarkan[104] adlı komutanını üç bin kişilik seçme bir orduyla "*önünden giderek kendisi için güvenli bir yol hazırlaması için*" güneye sevk etmesi takip etti[105]. Şad, bu orduyu önden sevk etmekle ilerleyeceği topraklarda güçlü bir Sasani ordusunun bulunup bulunmadığından emin olmak istiyor ve muhtemel bir baskınla karşılaşmamak için de titiz davranıyordu. Bu şüphesinde haklıydı. Nitekim Armenya'nın güneyinde konuşlanmış hâldeki Sasani komutanı Şahrvaraz, yeni gelişmeler üzerine Honah adlı bir komutanını on bin kişilik bir ordunun başında kuzeye göndererek düşmanı yok etmekle görevlendirmişti. Ancak Çorpan Tarkan, kısa süre içinde kuvvetli bir ordunun üzerine geldiğini öğrendi ve hızlı bir ilerleyişle düşmanına doğru yürüyüşe geçti. Kalankatlı Moses bu son derece önemli muharebeyi şu sözlerle atarır:

> *Düşmanlar onun gelişini öğrenmeleri üzerine, intikalini beklemek üzere yol üzerinde pusuya yattılar. Ordularının yarısını onları karşılaması için tertip ettiler. İki ordu karşı karşıya geldiğinde Hazarlar*

102 Göktürk devlet teşkilatında Şad'ın konumu ile ilgili olarak bk. M.L. Kaya, *Bilge Yazıtlar*, s.13.

103 Söz konusu taksimata dair bk. G. Ostrogorsky, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s.96.

104 Çorpan Tarkan için bk. P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.202-204.

105 *The History of the Caucasian Albanians*, s.104.

hemen kaçmaya başladılar, ancak sonrasında her iki kanat kendisini göstererek onlarla mücadeleye tutuştu. Ateşin Sevan gölünün kıyısındaki sazları içine alması gibi onları sardılar. Hiçbirisini sağ bırakmadılar ve pek çok kişinin akibetinin kötü haberini bildirecek birisi bile kalmadı. Gururları onlara karşı döndü, zira insan kendi gücü ile kuvvetli değildir, düşmanı zayıf yapan Tanrı onu güçlü kılar[106].

Daha önce M.I Artamonov'un da dikkat çektiği üzere[107], bu zafer bozkır ordularının geleneksel sahte ricat taktiğinin başarılı bir şekilde uygulanmasıyla kazanılmıştı. Ancak zaferin yarattığı gelecek daha parlaktı. Artık, Göktürk–Hazar ordusunun önünde tek bir engel, öncü kuvvetleri yenilmiş ve bundan ötürü de psikolojik olarak zinde durumda bulunmayan Şahrvaraz'ın komutasındaki Sasani ordusu bulunuyordu. Kalankatlı Moses'in, Göktürk–Hazar kuvvetinin zaferinin ardından büyük zenginlik sahibi olduklarına ilişkin ifadelerinin ardından "*hükümdarın hükmü ve komutanların gücünün önlerinde bir hiç olduğunun farkına vardılar*" şeklindeki beyanı[108], Göktürk–Hazar ordusundaki hemen her kişinin öncü kuvvetlerin zaferinin kendilerine sağladığı avantajın farkında olduklarına işaret eder. Ancak, bu avantaj Türkistan'daki hadiselerin şekillenişine sıkı sıkıya bağlıydı.

Göktürklerin Ermenistan ile Albanya'dan Çekilişleri ve Hazar Kağanlığının Temellerinin Atılması

Çorpan Tarkan'ın Kafkasya'da Sasanilere karşı önemli bir zafer kazanmasının ardından Göktürklerin güneye doğru yol alması beklenirken her şey ansızın Türkistan'dan gelen bir haberle değişti. Kalankatlı Moses bu havadisi şu şekilde aktarır:

Ardından kuzeyin kazanı yüzünü oğullarına çevirdi ve kendi akrabalarıyla mücadeleye girişti. Öfkesinin tamamı evlatlarını ziyaret

106 *The History of the Caucasian Albanians*, s.105-106.

107 M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.207.

108 *The History of the Caucasian Albanians*, s.106.

ediyor, bir (suç) karşılığında bin veya ikibin kat, hatta onbin kat ceza kesiyordu. (...) Hazarlar Armenya, Gürcistan ve Albanya'daki üç Krallığın geçitleri boyunca üstünlük kurmuşlardı ve onlar burada durduklarında kuzeyin yıkıcı arslanından, Jebu Xak'an'ın kendisinden kurt gibi aç yavrusu Şad'a korkunç bir haber geldi: "Eşkiyalar başıma üşüştüler ve benim yüzümü yeniden göremeyeceksin... Çünkü kendi mevkimi koruyamadım ve tedbirsiz bir şekilde benim için uygun olmayan hükümdarlarıklar üzerinde kendimi heba ettim. Gururum, göklere çıkmış bir konumdan düşmeme neden oldu. Seninle birlikte olan halkı yok etmeyi kesme, neler olduğunu görüyorsun, senin felaketini hazırlamakta acele etmeyecek olan bu halktan kurtulmaya çalış. Ben ise kayboldum ve evlatsız kaldım"[109].

Kalankatlı Moses'in aktardıklarında Kağan'ın Şad'a halkı katletmesini emretmesine ilişkin kaydın, biraz önce de gördüğümüz gibi, Şad'ı genelde Göktürk–Hazarları kötü gösterme niyeti ile yakından ilişkili olduğu üzerinde durulabilir. Ancak yine de buradaki haberler bir gerçeğe dayanıyordu. Tong Yabgu, kağanlık konumunu koruyamayarak kötü bir pozisyona düşmüştü Kalankatlı Moses'in paylaştığı bu haber Bizans sarayına da ulaşmıştı. Nitekim Herakleios ile Tong Yabgu arasındaki uzlaşıda "sözü verilen" Eudocia, 629'un muhtemelen sonlarında henüz yolda bulunduğu bir sırada mustakbel kocasının ölüm haberini almış ve geri dönüşe geçmişti[110].

Kafkaslardaki siyasî durumu temelden değiştirebilecek son derece üstün bir konuma erişmiş olmasına karşın Şad, babası Tong Yabgu'nun mektubu ile bir anda çaresiz bir durumda kaldı. İlerleyerek zafer elde etmenin bir an meselesi olduğu sırada

109 *The History of the Caucasian Albanians*, s.106.

110 E. de la Vaissiére, "Ziebel Qaghan Identified", s.745; M. Grignaschi, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", s.244. Kayıtta bu hadise 629'a tarihlenmiştir. Ayrıca bk. C. Zuckerman, "La Petite Augusta et le Turc. Epiphania-Eudocie sur les Monnaies d'Heraclius", *Revue Numismatique*, Tome 150, 1995, s.125. Bu yönü ile Kalankatlı Moses'in eserinde Jebu Hak'an'ın karışıklıklarla karşı karşıya kalma tarihi ile bu tarih çelişir gibi görünmektedir. Bununla birlikte burada birkaç yıllık bir hata payının olduğunu değerlendirmek gerekir.

bu kararın kendi gücünü tüketmekten başka bir netice vermeyeceğini görerek ordusuna kuzeye çekilme emri verdi. Bu çekiliş o kadar hızlı oldu ki Kalankatlı Moses'in eserinde bile buna ilişkin tek bir kayıt bile bulunmaz. Son Sasani hükümdarı III. Yezdigert (632–652) ve komutanları bu şartlar altında can havli ile Albanya'ya ulaştıklarında artık ne Şad ne de Göktürk–Hazar ordusu burada bulunuyordu[111]. Bundan sonra Hazar kuvveti ve başındaki Şad ile maiyeti için yeni bir macera başlıyordu. Ancak ne yazık ki bundan sonra nelerle karşılaştıkları, akıbetlerinin ne olduğu gibi sorular cevapsız kalmaktadır. Bununla birlikte, ileride görüleceği üzere, Göktürklerin Kafkasya seferine iştirak eden Hazarların 650'li yıllardan itibaren kağan unvanlı bir idarecinin idaresinde devlet sahibi bir halk olarak belirmeleri, geri çekilmesinden sonra Şad'ın veya bir akrabasının Türkistan'a geri dönmeyerek Kafkasya'nın kuzeyi ile İtil ırmağı arasındaki bölgeye yerleştiği hususunda bazı değerlendirmelere sebebiyet vermiştir. Bu hususla ilgili ortaya atılan mütalaları burada sıralamaya yahut değerlendirmeye lüzum yoktur. Ancak Müslüman yazarların *İşa* adı ile andıkları bürokratik unvanın *Aşina* adı ile yahut *Şad* unvanı ile ilişkilendirilmesinden Hazar hükümdarının *kağan* unvanını takınmasına, kağanın tahta çıkış seremonisinden devlet hiyerarşisinde kullanılan *ilteber* ve *tudun* gibi unvanlara kadar uzanan Göktürk Kağanlığı ile Hazar Kağanlığı arasındaki benzerlik, pek tabiidir ki sadece Hazar Kağanlığının Göktürk modeline göre kurulduğu ile izah edilemez. Aksine bütün bunlar, Hazar Kağanlığının, farklı bir adla farklı bir coğrafyada bizzat Göktürk hanedan ailesinden bir kişi tarafından kurulan yeni bir Göktürk Kağanlığı olduğuna işaret eder[112]. *Ermeni Coğrafyası* adlı eserde

111 M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.209.

112 Bu konuda O. Karatay'ın değerlendirmeleri önemlidir. Bk. O. Karatay, *Hazarlar*, s.25. Ayrıca bk. P.B. Golden, "Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship Revisited", *AOASH*, Vol. 60/ 2, 2007, s.174-177; S.A. Pletnöva, *Hazarı*, İzdatel'stvo Nauka, Moskva 1986, s.21; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.230; P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.53; E. de la Vaissiére, "Ziebel

Hazar Kağanı'nın eşinin Barsil boyundan olduğundan bahsedilmesi[113] –Barsillerin VII. ve VIII. yüzyıllarda Tibetliler tarafından Göktürk konfederasyonunun on iki boyundan birisi olarak kaydedilmiş olmasına bakıldığında[114]– Hazar Kağanlık ailesinin tercihinin Barsillerle geçmişteki biraradalık kültürü ile ilgili olduğu üzerinde durulabilir. Esasında bu türden idarî unvan ve sistem ile ilgili benzerliklere bakıp da ilişkilendirmelerde bulunulan Hazar Kağanlığı ile Göktürk Kağanlığı arasındaki bağ, Hazar Kağanlığı zamanındaki yazarlar tarafından da gayet iyi biliniyordu. Mesela Derbendnâme'de 653'te Araplara saldıran hükümdarın "Çin Kağanı" olarak anılmasına baktığımızda[115] yahut daha sonraki zamanda eserini yazsa da İbnü'l Esir'in Belencer zaferinden

Qaghan Identified", s.746; O. Karatay, "Kafkaslarda Göktürk ve Hazarlar", *Yeni Türkiye*, S.72/2015, s.214-215; İ.G. Semönov, "K Rekonstruktsii Voenno–Politiçeskoy i Etniçeskoy Strukturı Rannego Hazarskogo Kaganata", *Hazarı Mif i İstorii*, red. A. Alikberov, T. Kalinina et al, Moskva–İerusalim 2010, s.66-67; M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium*, s.222. Yine Hazar Kağanlığı idaresindeki bölgelerde gerçekleştirilen kazılarda, Orhun abidelerinde kullanılacak Runik alfabe ile yazılmış bazı eşyanın ele geçmesi de bu açıdan ayrıca değerlendirilmesi gereken bir hususdur. Bk. S.A. Pletnöva, *Hazarı*, s.48. Bazı bilim adamları ise bazı meselelerde itirazlarını belirtmişlerdir. Bunlardan üçü *İşa* kelimesi ile *Aşina* kelimesi arasındaki ilişkilendirmeleri şüpheyle karşılayan V. Minorsky, A.P. Novosel'tsev ve C. Zuckerman'dır. Bu görüşler için bk. V. Minorsky, "A New Book on the Khazars", *Oriens*, Vol. 11/ 1–2, 1958, s.133; A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.55; C. Zuckerman, "The Khazars and Byzantium", s.404.

113 *The Geography of Ananias of Sirak*, The Long and the Short Recensions, Introduction, Translation and Commentary by R.H. Hewsen, Wiesbaden 1992, s.57A.

114 S.G. Klyashtorny, "The Terkhin Inscription", s.348.

115 *Derbendnâmeh*, s.40. Buna benzer şekilde Kalankatlı Moses de, 660 dolaylarında Kafkasya Hunlarının saldırılarından bahsederken onların "Türkistan hükümdarı"na tâbi olduklarını ifade eder. Bk. *The History of the Caucasian Albanians*, s.160. Bu durum esas itibari ile bölgede Hazar kağanlarının Türkistan ile bağlantılı kimseler olduklarının iyi bilindiğini, ancak bunun eserlere kaydedilirken titiz davranılmadığını gösterir. Kalankatlı Moses'in kaydı ile ilgili olarak ayrıca bk. A.V. Gadlo, *Etniçeskaya İstoriya Severnogo Kavkaza IV-X vv.*, İzdatel'stvo Leningradskogo Universitete, Leningrad 1979, s.138, 141.

bahsederken "Türklerle Hazarlar birleştiler" sözlerine dikkat kesildiğimizde[116] aslında karşımızda bulunan Hazar Kağanı'nın soy kimliği şekillenmiş olur. Ancak bu konuda en bağlayıcı kayıt bir Çin kaynağı olan *Jiu Tangshu*'da bulunur:

> *Sui hanedanlığının Ta-yeh dönemi sonunda (605–617) Batı Türklerinin (Tung) Yabgu Kağanı sıklıkla bu ülkeyi (Sasani ülkesi) mağlup ederdi ve İran hükümdarı Ku-sa-he (=II. Hüsrev) Batı Türkleri tarafından öldürüldü. Oğlu Shi-li, onun tahtına oturdu. (Tung) Yabgu (Kağan) bunun üzerine komutanlarını ülkenin idare edilmesi ve gözetilmesi için kısımlara ayırdı. Böylelikle İran Yabgu'ya tabi kılındı ve onun hizmetine girdi. (Tung) Yabgu öldüğünde, onun tarafından her birisi ayrı bölgelere gönderilmiş komutanları İran'da bağımsız ve hür kaldılar. Onlar bir daha asla yeniden Batı Türklerinin idaresine girmediler*[117].

S. Shirota'nın ve ondan daha önce E. Chavannes'ın da ifade ettikleri gibi bu kayıt içerisinde Batı Göktürk Kağanlığının İran'ı ele geçirmesi ve Hüsrev'in öldürülmesinde Türklerin payı olduğu gibi tarihî gerçekle ilgisi olmayan noktalar vardır. Bu yanlışlıkların 619'da Tong Yabgu'nun Sasanilerden bazı bölgeleri ele geçirmesinden[118] kaynaklanan haberlerin daha sonraki haberlerle birbirine karıştırılmasından kaynaklandığı muhakkaktır. Ancak buradaki bilgiler, Göktürk ordularının bilhassa Albanya ve güneyinde gerçekleştirmiş oldukları harekâta ve burada kurdukları idarî sistemle ilgili Kalankatlı Moses'in aktardıklarına uyumludur[119]. Bu uyum "*(Tung) Yabgu öldüğünde, onun tarafından her birisi ayrı bölgelere gönderilmiş komutanları İran'da bağımsız ve hür kaldılar*" sözü için de geçerlidir ve aslında Hazar Kağanlığının kurulmasındaki kök hücreyi de önümüze sunar. S. Shirota, zeki

116 I. Zimonyi, *The Origins of the Volga Bulgars*, Szeged 1990, s.61.

117 S. Shirota, "The Chinese Chroniclers of the Khazars", s.236.

118 Tong Yabgu'nun 619'daki seferine dair bk. Z.V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.73; A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, s.93.

119 S. Shirota'nın değerlendirmelerine de bk. S. Shirota, "The Chinese Chroniclers of the Khazars", s.237. İlgili metine dair E. Chavvanes'ın görüşüne bk. E. Chavannes, *Batı Türkleri*, s.321.

bir tarihçi olarak bu kaydın, Batı Göktürklerinin Kafkasya'daki varlıklarının Tong Yabgu'nun ölümünden sonra ne şekilde bir durum arz ettiği ile ilgili yegâne Çince kayıt olduğunu belirtir[120]. Ancak aslında, bu kayıt, sadece Çince değil, 630'larda Göktürk idaresinin çöküşü ile birlikte Kafkasya'da bulunan A-shih-na ailesinden gelenlerin yahut onların komuta heyetinin durumlarını tasvir eden yegâne kayıttır. Bu açıdan bakıldığında *Jiu Tangshu*'daki kayıt, Şad'ın bir daha memleketine dönmeyerek Kafkasya'da bir yerlerde kaldığı ve askerî gücünün temelini oluşturan Hazarlara dayanarak yeni bir idare kurduğunu göstermektedir. Bu yeni idarenin ayakta kalmasını sağlayan Hazar gücüydü. Ancak Hazarlar da öyle görünüyor ki Göktürklerin bir ürünüydü. Zira Göktürkler 620'lerde Kafkaslarda ortaya çıkana kadar ne Kafkaslarda ne de başka bir yerde Hazarların varlığını gösteren bir kayıt bulunmamaktadır[121]. Hazarların geçmişinin Ogurlara dayandığı, Avarlar gelene kadar Sabir konfederasyonuna dâhil olduklarına dair mütalalar Hazarların gizemli geçmişlerine dair en çok kabul gören yaklaşımdır[122]. Bununla birlikte öyle görünüyor ki meseleye daha farklı açılardan da bakabilmek mümkündür.

120 S. Shirota, "The Chinese Chroniclers of the Khazars", s.237.

121 Çeşitli kaynaklarda 620'den önce Hazarlarla ilgili bilgiler varsa da bunlar anakronik kayıtlardır. Bu kayıtlar ve ne şekilde değerlendirilmeleri hususunda bk. M.I. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.157-169, 172, 174-175; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.27, 34-37; D. Shapira, "Armenian and Georgian Sources on the Khazars", s.312-315, 319-320; T.M. Kalinina, "Anahronizmı v Rasskazah Srednevekovıh Pisateley o Hazarah", *Problemı İstorii Hazarii*, Universitet Dmitriya Pojarskogo, Moskva 2015, s.45-50; T.M. Kalinina, "Hazarskoe Gosudarstvo – Koçevaya İmperiya? (Po Svedeniyam Pis'mennıh Pamyatnikov)", *Problemı İstorii Hazarii*, Universitet Dmitriya Pojarskogo, Moskva 2015, s.128; P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.61; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.277.

122 Hazar tarihinin erken evresi ile ilgili çeşitli türden görüşler ve tartışmalar için bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.21-55; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.155-177; G. Vernadsky, "Byzantium and Southern Russia: Two Notes", *Byzantion*, Vol. 15/ 1940–1941, s.76; P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, 61-71; O. Karatay, *Hazarlar*, s.29-48. Ayrıca bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya

Çin kaynaklarında Hazarlarla ilgili bazı tanımlamalar Hazar–Göktürk ilişkisi bağlamında son derece önemlidir. Nitekim *Jingxing ji*'de Hazarlardan "Hazar Türk" manasında *Kesa Tujue*, *Jiu Tangshu*'da "Türklerin Hazar boyu" manasında *Tujue zhi Kesa bu*, *Xin Tangshu*'da da yine "Türklerin Hazar boyu" manasında *Tujue Kesa bu* şeklinde bahsedilir[123]. Elbette bu kullanımlar, Hazarların Göktürk konfederasyonunu oluşturan boylardan birisi olduğuklarını göstermekten çok Göktürklere tâbi olduklarına işaret etmektedir[124]. Aynı bakış açısı kendisini Bizans kaynaklarında da gösterir. Nitekim Theophanes Confessor da Hazarları "Hazar adı ile anılan Doğu Türkleri" sözleri ile tanımlayarak[125] Çinli yazarlarla aynı şekilde Hazarların Göktürklere tâbi oldukları geçmişi ortaya koyar. Bu bakış açısının izlerini *Ermeni Coğrafyası*'nın farklı versiyonlarında Hazar ve Türk adlarının birbirlerinin yerine kullanılmasında da görmek mümkündür[126]. Yine Müslüman kaynak yazarlarının Kafkasya'nın kuzeyindeki gücü tanımlarken Türk adından tedricen Hazar adına doğru geçmeleri de yine bu durumla ilgili olsa gerektir. Ancak bütün

Hazarskogo Kaganata", I, s. 261-276; D. Shapira, "Armenian and Georgian Sources on the Khazars", s.319-325; T. Senga, "The Toquz Oghuz Problem and the Origin of the Khazars", *Journal of Asian History*, Vol. 24/ 1, 1990, s.57-69; S.G. Klyaştornıy, "Erken Hazar Tarihinin Asya Cephesi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. I/ 1, 2014, s.197-200; T.M. Kalinina, "Anahronizmı v Rasskazah Srednevekovıh Pisateley o Hazarah", *Problemı İstorii Hazarii*, Universitet Dmitriya Pojarskogo, Moskva 2015, s.45-50.

123 S. Shirota, "The Chinese Chroniclers of the Khazars", s.235. Bu konuda *Suishu*'daki daha farklı bir kayıt için bk. L. Ying, "Some Chinese Sources on the Khazars and Khwarazm", *AEMA*, Vol. 11/ 2000–2001, s.356. Çin kaynaklarındaki söz konusu kullanım ile ilgili olarak ayrıca bk. A. Taşağıl, "Hazarlar", *DİA*, C. 17, s.117.

124 E. Ekrem, "Gök Türklerden Türklere: Türk Kimliğinin Oluşmasına Tarihsel bir Bakış", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, S.5/ 2006, s.15, 18; S. Shirota, "The Chinese Chroniclers of the Khazars", s.252.

125 Söz konusu kullanım ile ilgili P.B. Golden'ın değerlendirmelerine de bk. P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.64.

126 *The Geography of Ananias of Sirak*, s.57, 57A.

bunlar İtil boyları ve çevresinde Göktürk egemenliğinin en temel unsuru olan Hazar boyunun ne zaman buralara geldiği gibi karanlıkta kalan geçmişi aydınlatmaya yetmemektedir. Fakat karşımızda da bir gerçek vardır, o da 620'den önce, bu bölgede Hazar adı –anakronizm içerisine düşmüş kayıtlar hariç– hiçbir kaynakta geçmediğidir. Bu, "radar" dışında kalabilmiş bir halk, 620'lerde devletini kaybeden bir hanedana yeniden ve çok güçlü bir şans verecek derecede bir güce nasıl ulaşabilir? Hazar adının VI. yüzyılda ortalıklarda görünmemesi, onların "Sabir konfederasyonunu oluşturan ehemmiyetsiz bir boy" olmalarından çok bu yıllarda bölgede bulunmayıp daha sonraki bir dönemde İtil boylarına gelmeleri ile ilişkili olabilir mi? Açıkça söylemek gerekirse Theopylact Simoccatta'nın 599 dolaylarında Orta Asya'dan batıya doğru yapıldığından bahsettiği bir göç[127], Hazarların İtil boylarına gelişleri ile nihayet bulan bir hareketlenmenin Bizans kaynaklarındaki bir yansıması olabilir.

127 *Aynı yıllarda Tarniach ve Kotzageri –ki bu halklar Var ve Hunni halklarındandır– Türklerden kaçarak Avrupa'ya göç ettiler ve Avar Kağanı'nın idaresindekilerle birleştiler. Zabender'in de Var ve Hunilerin soyundan geldiği nakledilmiştir.* Bk. Theophlacti Simocattae, "Historiarum libri Octo", s.286. İlgili kayıt için ayrıca bk. K. Czeglédy, *Gündoğusundan Günbatısına Bozkır Halklarının Göçü*, çev. G. Karaağaç, Kesit yay., İstanbul 2009, s.135. D.M. Dunlop da bu kaydı Hazarların batı göçü ile ilişkilendirmiş, Kotzager adını doğrudan Hazar adı ile ilişkili görmüştür. Bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.24. Elbette iki adın birbirine dikkat çekici bir şekilde benzer olduğunu kabul etmek gerekir. Ancak ilgili kayıtta Kotzager halkının Avarlara sığındığından bahsedilir ki 599'da Avarların ağırlık noktalarını iyiden iyiye Dnyeper'in batısına taşımaları, Kotzagerlerin Hazarlar olmadıklarını, kaynaklardan kimliklerini takip edemediğimiz farklı bir boy olduklarını göstermektedir. Bu halk ile ilgili değerlendirmelerinde P.B. Golden Kotzager adının, Kutrigur adının bozulmuş bir şekli olabileceğini düşünmüştür. Bk. P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.43 Ancak Kutrigurların, Avarların İdil'i geçmelerinden önce bölgede bulunmaları bu şüpheye imkân tanımaz. Kutrigur adının kullanımına ilişkin ayrıca bk. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica, Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinischen Quellen*, Vol. II, Brill Publishing, Leiden 1983, s.171-172.

Şimdi burada bir soruyu yeniden sormak gerekiyor: Hazar Kağanlığı ne zaman kurulmuştur? Yukarıda da ifade edildiği üzere bir Çin kaynağında "*(Tung) Yabgu öldüğünde, onun tarafından her birisi ayrı bölgelere gönderilmiş komutanları İran'da bağımsız ve hür kaldılar*" kaydından hareketle Kafkasya'da faaliyet gösteren Şad'ın kuzeye çekilmesinden sonra Türkistan'a dönmeyerek muhtemelen İtil boylarında bir yerlerde kaldığını kabul etmek ve burada yeni bir Göktürk Kağanlığının temellerini atmakla meşgul olduğunu varsaymak mümkündür. 640'a gelindiğinde bazı veriler, kuzeyde "Türk" yahut "Hazar" adıyla anılan bir gücün varlığına işaret eder. Mesela Taberî'nin (839–923) aktarıldığı kadarı ile Halife Ömer'in 640'ların hemen başında Kafkasya'ya gönderdiği emirnamede Türklere saldırıya geçilmesini emretmesi, 642'deki kuzey Kafkasya seferi ile ilgili ayrıntılarda ise Türklerin Araplara saldırıda bulunmadıklarının altının çizilmesi[128] bu noktada diğer bazı misallerle birlikte büyük önemi haizdir[129]. Aşağıda detayları ile üzerinde duracağımız üzere Arapların 653'te Belencer üzerine düzenledikleri sefer ile ilgili kayıtlarda ise bu sefer kağan unvanlı bir idarecinin başında bulunduğu bir askerî güç kendisini gösterir. Bu üç ayrı evrede görülen değişim, Hazarların küçük bir beylikten kağanlığa yükseldikleri şeklinde mi

128 *The History of Al-Tabari*, Volume XIV, Translated and Annotated by G.R. Smith, State University of New York Press 1994, s.38, 40 (Bundan sonra al-Tabari XIV).

129 Sasani komutanı Şahrvaraz'ın Arap hâkimiyetine geçtiği günlerde Hazarları düşman olarak gördüğüne ilişkin ifadesi ve –aşağıda göreceğimiz– Arapların Belencer seferi sırasında Hazarların yaşadıkları bölgede keşif yapmayı reddetmesi, Hazarların 642'de bölgedeki ciddi bir güç olduklarına işaret eder. Benzer durum kendisini, Taberi'nin 651–652 kayıtları içerisinde, Araplara yenilen Sasani Şah'ı Yezdigert'in yardım istediği güçler arasında Hazarları zikretmesi ile de gösterir. Bu hususlar ile ilgili olara bk. S. Rapoport, "Mohammedan Writers on Slavs and Russians", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 8/ 22, 1929, s.83; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.238-239; *The History of Al-Tabari*, Volume XV, Translated and Annotated by R.S. Humphreys, State University of New York Press 1990, s.82-83 (Bundan sonra al-Tabari XV) Ayrıca bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.70.

değerlendirmek gerekir? Yoksa "bağımsız kalan"ların kendilerini başından itibaren kağan olarak tanımladıkları ve bunun ilk defa 653'teki Belencer saldırısı ile kaynaklara geçtiğine mi? Pek çok tarihçi verileri değerlendirerek kendisine göre bir "Hazar Kağanlığının Miladı" ortaya koymuştur[130]. Ancak yine de Çin kaynağında geçen Kafkas sınırındaki komutanların bağımsızlıklarını kazandıklarına ilişkin kayıt, bizim için belirleyici ve aslında bağlayıcı bir kayıt gibi durmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki bu bağımsızlık 630'lu yıllar içerisinde, devletin nüvesin atılmasıyla ortaya çıkmış ve yirmi yılda, 653'te, artık somut bir güç hâline dönüşebilmiştir. Bu aşamanın 630 ile 650 arasında son derece sessiz bir şekilde geçmesi, Türk devletlerinin kurulmasından hemen sonra kendisini gösteren fetihçi geleneğe ve tarihe tezat bir gelişme gibidir. Bununla birlikte bu evrenin Batı Göktürk Kağanlığının tarihten silinmesinden hemen sonrasındaki kritik evreye tesadüf etmesi, 653'e kadar devam edecek zaman zarfında bazı tehlikelerin ötelenmeye çalışıldığı ve idarî–askerî bir takım yapılanma çalışmaları ile meşgul olunduğu gibi bazı ihtimalleri akla getirmektedir[131].

130 Hazar Kağanlığının ne zaman kurulduğu hususunda A.P. Novosel'tsev 620'li yıllara, P.B. Golden 630 ile 650 arasına, S.A. Romaşov 643 tarihine, M.İ. Artamonov, Y.A. Fedorov ve G.S. Fedorov, A.V. Gadlo, A.P. Novosel'tsev 650'lerin başına, D. Ludwig 630 ile 653 arasına işaret etmişlerdir. Bk. A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.88-89; P.B. Golden, "Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship Revisited", s.174; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.302. Bu değerlendirmelerle ilgili olarak bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.301. O. Karatay ise Hazar Kağanlığının 630'da kurulduğunu, ancak Kağansız geçen bir on yıllık dönemden sonra Kağanlık ilanının 640'da gerçekleştiğini düşünür. Bk. O. Karatay, *Hazarlar*, s.73, 75. Bu şekilde bir kanaatin hâsıl olmasında, üzerinde fazlasıyla durduğu İbrani dilindeki kaynaklardaki kronolojiye uymak noktasındaki hassasiyetinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Yoksa kendisinin bu delillere dayanarak ortaya koyduğu düşünceyi destekler bir başka kayıt bulunmamaktadır.

131 Bel'ami'nin Derbend'in kuzeyindeki bölgelerin daha 640'lardan itibaren Hazarlara ait olduğunu ifade etmesi, ulaştığımız neticeyi doğrular gibi

Arap İlerleyişinin Kafkasya'ya Ulaşması ve 642 Belencer Seferi

İç Arabistan'da idarelerini tesis ettikten kısa süre sonra Suriye ve Mezopotamya'yı ele geçirmekle kalmayarak Halife Ömer zamanında müthiş bir enerji ile Bizans İmparatorluğunun en önemli eyaletlerinden Mısır'ı zaptetmeyi başaran Araplar, Sasanilerle giriştikleri mücadeleleri kazanmalarından sonra, rakiplerinin nüfuz alanı Kafkaslarla ilgilenmekte gecikmediler. Başlangıçta Halife Ömer'in, Bukayr b. Abdullah adlı komutanını Azerbaycan'a göndermesi, İran'ın doğusunda kalan bölgeleri de içine alan Sasani bakiyelerinin temizlenmesine yönelik bir harekâtın sadece bir parçası görünümüne sahipti[132]. Ancak asıl amaç doğrudan doğruya sadece genişlemekti.

Bukayr b. Abdullah, 641'de Azerbaycan'a girmesinin ardından bölgede konuşlanmış bir Sasani gücünü bozguna uğrattı ve komutanları İsfandiyadh'ı esir etmeyi başardı. Bunu, Halife Ömer'in muzaffer komutanı ele geçirdiği bölgelerin valiliğine getirmesi ve vakit kaybetmeden Derbend'e ilerlemesini emretmesi takip etti[133]. Bukayr, emre uygun olarak hareket ederken, diğer Arap komutanları da Azerbaycan'da henüz idare altına alınmamış vilayetlerin kontrolünü sağlamakla meşgul oldular ve bunu bir güçlükle karşılaşmaksızın kısa sürede başardılar[134]. Bu sırada Suraka b. Amr komutasındaki daha kuvvetli bir ordu da Derbend'e doğru ilerliyordu. Buradaki Sasani komutanı Şahrvaraz'ın Araplarla mücadele etmenin hiçbir şey değiştirmeyeceğini görerek

görünmekle birlikte, adı geçen yazarın eserini çok daha sonraki dönemlerde kaleme alması, kaydının belirleyici olma yönünü zedeler. Belami'nin ifadesi için bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.302-303.

132 al-Tabari XIV, s.2-3.

133 al-Tabari XIV, s.31-32; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi El-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, III. Cilt, Çev. A. Ağırakça, Red. M. Tulum, Bahar yay., İstanbul 1991, s.32-33.

134 Bukayr'ın Halife Ömer'e gönderdiği mektuptaki ifadelere bk. al-Tabari XIV, s.32-33.

teslim olması ve Derbend ile çevresini Araplara teslim etmesi[135], Azerbaycan'da Arap gücüne karşı çıkabilecek bir kuvvetin kalmadığını gösteren önemli bir karardı. Buna karşın Suraka, doğrudan ordu sevk etmek yerine Ermeni prenslerine tebliğgatnâmeler göndererek, İslam'ın yayıldığı ilk yıllardaki uygulamalara uygun şekilde yumuşak sözlerle Arap idaresine davet ediyordu[136]. Taberî, Ermeni beylerinin bu tebligâtlara verdikleri cevabı ne yazık ki aktarmamıştır. Ancak Sebeos'un, Arapların 640'da Ermenistan'ın merkezi Dvin'i ele geçirdikleri ve bunu Ermeni beylerinin Araplara bağlanmasının izlediğine ilişkin beyanı[137], Ermeni beylerinin cevabının olumsuz olduğunu ve bunu Arapların saldırısının takip ettiğini göstermektedir[138]. Böyle bir gelişme hiç kuşku yok ki Ermenistan ile sıkı bir jeostratejik ve dinî ilişki içerisinde bulunan Bizans İmparatorluğu için son derece rahatsız ediciydi. Ancak, İmparator II. Constans'ın tartışmalarla dolu bir ortam içerisinde henüz çocuk denilecek bir yaşta tahta geçmiş olması ve Arapların Kafkasya'daki faaliyetleriyle eş zamanlı Bizans İmparatorluğu hudutlarına saldırarak zaferler elde etmeleri, Constantinopolis idaresinin Ermenistan'da olup bitene sessiz kalmasını bir zorunluluk hâline getiriyordu[139]. Onların bu sessizliği, Arapların bölgede tutunmalarını daha da kolaylaştırıyordu.

135 al-Tabari XIV, s.34-35. Hadiselerin gelişimi ve Şahrvaraz'ın Araplara biatı ile ilgili olarak bk. M. Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", çev. C. Köprülü, *Türkiyat Mecmuası*, S.3–4/ 1935, s.136; H.D. Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer yay., İstanbul 2000, s.31. Kaynaklarda bu kişinin adının farklı şekillerde kullanılması ile ilgili olarak bk. A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.101-102. İbnü'l-Esîr'in anlatımı daha farklıdır. Bk. İbnü'l-Esîr III, s.34.

136 al-Tabari XIV, s.36.

137 *The Armenian History*, s.135-137. Ayrıca bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.237.

138 Ayrıca bk. A.N. Ter-Govondyan, *Armeniya i Arabskiy Halifat*, İzdatel'stvo AN Armyanskoy SSR, Erevan 1977, s.26; W.E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, çev. M. Özay, Kaknüs yay., İstanbul 2000, s.289-290.

139 Bizans İmparatorluğunun Ermenistan'daki Arap yayılması sırasındaki durumu ile ilgili olarak bk. W.E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, s.290-291.

Derbend'in ele geçirilmesi, Araplar için çok önemli bir kazanımdı. Zira böylelikle kuzeye doğru açılan yollar, her birisi "cihat ateşi ile yanan" Arap komutanlarının önüne sonuna kadar açılmış oluyordu. Zaferden hemen sonra Kafkasya'daki Arap orduları komutanı Suraka b. Amr, işte bu şartlar altında Bukayr b. Abdullah'ı Mugan'a, Habib b. Mesleme'yi Tiflis'e, Hudhayfa b. Asid'i Alan dağlarına ve Selman b. Rabia'yı[140] da bunun doğu veya batısındaki bölgelere gönderdi. Ancak bu harekât, başkomutan Suraka'nın beklenmedik ölümü üzerine sadece Mugan'ın zaptı ile sınırlı kaldı[141]. Beklenmedik gelişmeden hemen sonra Halife Ömer'in, başkomutanlığa Selman b. Rabia'yı tayin etmesi Kafkasya'daki askerî hareketliliğin karakterini ciddi şekilde değiştirdi. Nitekim Halife Ömer, atama ile eş zamanlı olarak Kafkasya'ya gönderdiği emirnâmede Derbend'in ötesine geçilerek Hazarları kasıtla Türklere saldırıya geçilmesini emrediyordu[142]. Bu emir, Arapların bundan sonraki yüz yıl boyunca devam edecekleri yeni bir savaş ortamının kapısını açıyordu.

Kafkasya'daki Arap orduları başkomutanlığındaki değişim bölgedeki askerî hareketler açısından hemen olumlu neticeler verdi. Nitekim Selman yeni görevine tayin tebligâtını alır almaz

140 Kaynaklarda Selman b. Rabia ile kardeşi Abdurrahman b. Rabia'nın birbirlerine karıştırıldığı görülür. Bu durum bilhassa, yeri geldiğinde ele alınacak olan 653 Belencer seferinde kendisini gösterir. İki adın kaynaklardaki ifade edilişleri ve birbirlerine karıştırılmalarının nedenleri ile ilgili olarak bk. A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.102, 174-175; H.D. Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, s.32; İ.G. Semönov, "K Utoçneniyu Hronologii i Obstoyatel'stv Arabo-Hazarskoy Voyni 708–737 godov", *AEMA*, Vol. 16/ 2008–2009, s.225. Kaynaklar arasındaki farklılıkla ilgili olarak bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.306. O.G. Bol'şakov'un, Abdurrahman'ın daha sonraki bir tarihte öldüğüne ilişkin izahı meseleye nihayet verebilecek bir kapı aralar. Bk. O.G. Bol'şakov, *İstoriya Halifata* II, s.252 / 65. dn.

141 al-Tabari XIV, s.37; İbnü'l-Esîr III, s.34-35. Ayrıca bk. M. Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", s.136.

142 al-Tabari XIV, s.38.

herhalde bir gövde gösterisi olarak 642'de Belencer'e[143] ilerledi[144]. Bu harekât sırasında Arap ordusunun hiçbir direnişle karşılaşmadığı gerek Taberî ve gerekse İbnü'l-Esir tarafından ifade edilir[145]. Ancak Araplar buraya bölgeyi ele geçirmek için değil, bir gövde gösterisi için gelmişlerdi ve bundan ötürü de Belencer sınırlarına gelmelerinden hemen sonra yeniden Derbend'e döndüler. Bu hâli ile sefer ciddi bir kazanıma neden olmamış gibi görünse de takip eden yıllarda Derbend'de kalmayacaklarının, kuzeye ilerleyeceklerinin sinyallerini vermiş oluyorlardı. Selman kuşkusuz ki rahat bir sefer geçirmiş olmakla geleceğe çok daha umutlu bakıyordu. Kafkasya onun talihi olacaktı ancak tarih ona farklı bir kader sunacaktı.

Arapların Ayn Calut'u: 653 Felaketi

Araplar 642'de[146] Kafkasya'nın Derbend'e kadar olan kısmını tamamen kontrol altına almış olmakla bölgede ciddi bir üstünlük

143 Belencer kenti ile ilgili olarak bk. M.G. Magomedov, *Obrazovanie Hazarskogo Kaganata Po Materialam Arheologiçeskih İssledovaniy i Pisʹmennım Dannım*, İzdatel'stvo Nauka, Moskva 1983, s.47-52; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.91; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" III, s.186-191.

144 al-Tabari XIV, s.38-39. Taberî, Abdurrahman'ın (doğrusu Selman) Belencer'i geçtikten sonra birkaç "kilometre ötedeki" el-Bayda'ya yani İtil kentine kadar ulaştıklarını ifade eder. Ancak, İtil kenti bu yıllarda Arapların bir çırpıda ilerleyebilecekleri bir noktada bulunmuyordu. Kaynakta da bu denli uzun bir yolculuğun varlığını düşündürecek bir emare de bulunmamaktadır. Aslında İbnü'l-Esîr'in eserindeki, Arap komutanının Belencer'e ulaştıktan sonra ancak "yüz fersah" ilerlediği ile ilgili kayıt, bize doğrunun ne olduğunu gösterir. Bk. İbnü'l-Esîr III, s.35. Taberî'nin hatası ile ilgili olarak ayrıca bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" III, s.186, 193, 209; T.M. Kalinina, "Vostoçnıe İstoçniki o Stolitse Hazari İtil' (Sostoyanie Problemı i Perevodı)", *Problemı İstorii Hazarii*, Universitet Dmitriya Pojarskogo, Moskva 2015, s.65. M. Kmosko ise Taberî'nin kaydını olduğu gibi kabul ederek Arapların İtil'e kadar ulaştıklarını ifade etmiştir. Bk. M. Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", s.136. Daha başka görüşler ile ilgili olarak bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.240; H.D. Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, s.31.

145 al-Tabari XIV, s.40; İbnü'l-Esîr III, s.35.

146 Tarih ile ilgili olarak bk. Bk. *The Armenian History*, s.147-149. Ayrıca bk. O.G. Bol'şakov, *İstoriya Halifata* II, s.253-254 / 81. dn.

elde etmişlerdi. Bununla birlikte bu son derece değerli kısım ile yetinmek istemiyor ve egemenliklerini daha da kuzeye yaymak istiyorlardı. 642'deki sefer bu niyetin ilk adımıydı. İkinci adım ise Halife Osman'ın 642'de Kafkasya Valiliği'ne gönderdiği emirnâmede Müslümanlara ileri harekâta girişmelerini buyurması oldu[147]. Kuzeye yayılma isteği gerçeğe dönüşmeye en yakın noktasına ulaşmıştı.

Selman b. Rabia, Halife'nin emri üzerine hızla Derbend'in kuzeyine doğru ilerleyerek önce, gelişinden önce boşaltılmış Tarku'ya[148], ardından da Belencer'e ulaştı ve kenti kuşatma altına aldı[149]. Muhasara ile ilgili sınırlı bilgiler içeren kayıtlarda Arap ordusunun mancınık ve arrade kullanmasına ilişkin ayrıntılar[150],

147 al-Tabari XV, s.94-95. Her ne kadar Taberî, Halife'nin, kuzeye ilerlemekle görevlendirdiği Abdurrahman b. Rabia'ya (doğrusu Selman b. Rabia) düşman topraklarının derinliklerine gitmemesi hususunda uyardığını ifade ediyorsa da sözlerinin, emirnamenin gerçek içeriğini yansıtmaktan çok Halife'ye karşı "saygı"sı ile "mümin"lerin Halife'nin emirlerine "sıkı sıkıya bağlı kalmaları"-na yönelik bir "ahlakî ders" ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. D.M. Dunlop ise kaydı farklı değerlendirmiştir. Bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.70. Osman'ın buyruğu ile ilgili İbnü'l-Esîr'in eserindeki kayıtlara da bk. İbnü'l-Esîr III, s.136.

148 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", *Orta Asr Arab Manbalarında Azerbaycan Tarihine aid Meteriallar*, red. F. Asadov vd., Bakı 2005, s.17; "Extract from the Translation of Ibnu-l-Aasem", *Derbendnâmeh or the History of Derbend*, Translated from a Select Turkish Version and Published with the Texts and with the Notes by Mirza A. Kazem Beg, Sanktpeterburg 1851, s.167. Tarku'nun bulunduğu yer ile ilgili değerlendirmeler için bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" III, s.187; M.G. Magomedov, *Obrazovanie Hazarskogo Kaganata*, s.54.

149 İbnü'l Asam'ın eserinde, kuşatmanın başlamasından önce Hazar askerlerinden birisinin gizlenerek bir Arap askerini oklayarak öldürdüğünü ve bunun Hazarlar üzerindeki "Arapların öldürülmez olduklarına ilişkin inancı" yok ettiğine ilişkin anlatı ilgi çekicidir. İbnü'l Esir'in eserine de farklı bir surette de olsa yansımış bu kaydın "Arap gururunun okşanması" isteği ile metne girdiği anlaşılmaktadır. İlgili kayıt için bk. Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.17-18; "Extract from the Translation of Ibnu-l-Aasem", s.168. İbnü'l-Esîr III, s.136.

150 al-Tabari XV, s.95.

653 seferinin 642'deki keşif ve yağma seferinden farklı olarak Arapların bu sefer Belencer'in zapt edilmesini amaçlandıklarını gösterir. Bununla birlikte şartlardaki farklılık Belencer müdafileri için de geçerliydi. Taberî'nin "*bundan önce Hazarlar üzerine düzenlenen seferlerde Abdurrahman'ın* (doğrusu Selman) *bu seferine değin hiçbir kimse yaralanmamıştı*" sözü[151], 653 seferinde Arapların bambaşka bir manzara ile karşılaştıklarını göstermektedir. Yine aynı yazarın kuşatma sırasında yaşanan mücadeleleri tasvir ederken "*Yakalanmadan veya öldürülmeden hiçbir kimsenin kentin yakınına yaklaşması mümkün değildi*" gibi ayrıntıları aktarması ve bunu takiben müdafilerin hüruc ederek Araplara saldırdıkları ve bu arada Mi'dad adlı birisinin öldürüldüğüne ilişkin bilgiler[152], bu farklı manzaranın görünümünü netleştirmektedir. Kentlerini başarı ile savunan Belencerliler, Arapların beklediklerinden çok öte ve belki de Arapların daha önce karşılaştıklarının çok üzerinde bir direniş göstermekteydiler. Diğer taraftan, Belencer müdafilerinin mancınık kullanmaları ve bununla düşmanlarına zarar vermeleri de kent savunmasının çok daha hazırlıklı olduklarını ve iyi bir savunma sistemi ile saldırıları göğüslediklerini gösterir[153]. Ancak nihayetinde kuşatma, Hazarların başında Kağan'ın bulunduğu ana ordusunun Belencer'e varışı ve ardından kaledekilerle müştereken Arap kuvvetleri üzerine saldırmaları ile nihayete erdi:

> *Bundan sonra Türkler (Belencer ahalisiyle) o gün (müştereken saldırı için) anlaştılar. Belencerli adamlar hüruc yaptılar ve Türkler de onların yardımına geldiler*[154] *ve ardından da muharebeye giriştiler. Dhu*

151 al-Tabari XV, s.97. Bu söz Ömer zamanında düzenlenen Belencer saldırısında, Ömer zamanını övmek için de zikredilir. Bk. al-Tabari XIV, s.39.

152 al-Tabari XV, s.95. Midad'ın ölümü ile ilgili olarak diğer ayrıntılar için bk. al-Tabari XV, s.97-98.

153 al-Tabari XV, s.97.

154 Taberî'nin yenilgiden sonraki satırlarında Hazar ordusunun ormanlık bir alandan hücuma geçtiği ve Araplara ciddi bir darbe indirdiği ifade edilir. Her ne kadar bu kayıt, nihai mücadeleden önceki bir çarpışma gibi aktarılsa da bunun mücadeleye son veren hücum olduğu anlaşılmaktadır. İlgili ifadeler için bk. al-Tabari XV, s.96.

al-Nur olarak bilinen Abdurrahman b. Rabiah (doğrusu Selman) yere düştü ve Müslümanlar dağılmış halde kaçışmaya başladılar[155].

Kentin dışından gerçekleştirilen saldırıdan Ibn'ül Asam da bahseder ve Taberî kadar açık ifadelerle olmasa da bir baskın "izlenimi" ile aktarır[156]. Bu, el-Yakubî ve el-Belâzurî'nin eserindeki kayıtlarla da desteklenir. Ancak her ikisinin de "*Hakan*[157]*, süvarileriyle birlikte el-Belencer ırmağının arkasında Selman'la karşılaştı*" ifadeleri[158], Taberî ve İbnü'l Asam'dan farklı olarak Belencer'deki müdafilere destek sağlayan ordunun başında kağan unvanlı bir kişinin bulunduğunu gösterir. Yine Derbendnâme'de de Türklerin başında Kağan'ın bulunduğu ifade edilir[159]. Sebeos da T'etalk olarak andığı Türklerin saldırısının Arapları "şok" ettiğini ifade ettikten sonra büyük bir kayıpla karşı karşıya kalan Arapların kılıçtan geçirildiklerini belirtir. Yazara göre Türk kılıcından arda kalanlar hayatlarını kurtarmak adına kaçarlarken bu sefer de geriden başka bir ordu onları kıskıvrak yakaladı. Sebeos bundan sonra kurtulanların kendilerini Kafkas dağlarına attıklarını ve buradaki yoklukla geçen günlerinin ardından sonunda permeperişan bir şekilde memleketlerine "canlarını dişlerine takarak" ve "çırılçıplak ve yalınayak" ulaştıklarını ifade eder[160].

155 al-Tabari XV, s.95.

156 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.18; "Extract from the Translation of Ibnu-l-Aasem", s.168-169. Kaynaklarda yol üzerinde yapılan saldırılarla ilgili bilgilerin, kuşatmanın başlamasından sonraki baskın haberlerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. H.D. Yıldız ise bunu yol üzerinde gerçekleştirilen baskınlar olduğu kanaatini ifade etmiştir. Bk. H.D. Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, s.32.

157 Kağan unvanının Müslüman yazınında "Hakan" olarak ifade edilmesine dair bk. T.M. Kalinina, "Znat' Hazar po Dannım Arabo-Persidskih İstoçnikov", *Problemı İstorii Hazarii*, Universitet Dmitriya Pojarskogo, Moskva 2015, s.141.

158 el-Yaqubi, "Tarih", *Orta Esr Menbelerinde Azerbaycan Tarihine Aid Materiallar*, redaktor F. Esedov, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, Baku 2005, s.142; el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.291.

159 *Derbendnâmeh*, s.40.

160 *The Armenian History*, s.148-149.

Hiç beklemedikleri bir anda ve hiç beklemedikleri bir yönden gerçekleştirilen saldırı karşısında telaş ve korkuya kapılan Arap ordusu, direnmek imkân ve kabiliyetini gösteremeyerek ağır kayba uğramak suretiyle muharebe meydanını terk etmek zorunda kaldı. İbnü'l Asam muharebe sırasında ölen Arap askerlerinin sayısını on bin[161], Yakubî, Belâzurî ve Yakut ise dört bin olarak gösterir[162]. Bu son rakamın Arap ordusunun muharebe meydanında uğradığı kaybın gerçek sayısını gösterdiği muhakkaksa da on bin ölü, Arap ordusunun çekilme sırasında uğradığı toplam kayıp olsa gerektir. Nitekim Taberî, Hazar ordusunun zaferi müteakiben dağılmış hâldeki Arap kuvvetlerinin peşine düştüğünü ve kaçak askerlerin memleketlerine güç bela ulaştıklarını beyan ederken[163], Sebeos da yukarıda da gösterildiği gibi Hazar sınırlarından kaçan askerlerin pek azının son derece perişan vaziyette karargâhlarına ulaştıklarını bildirir[164].

Hazarların Belencer önlerinde elde ettikleri zafer bugüne kadarki başarıları ile engellenemez bir saldırı gücüne dönüşen Arap

161 Yazar bir yerde Arap ordusunun sayısını on bin olarak gösterir, daha sonra da hepsinin öldürüldüğünü ifade eder. Bk. Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.17-18; "Extract from the Translation of Ibnu-l-Aasem", s.169.

162 el-Yaqubi, "Tarih", s.142; el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.291-292; "Yakut el Hamavî, *Mu'cem el-büldân*", R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK yay., Ankara 2001, s.132. İbn el-Fakîh ise dört yüz rakamını verir. Bk. "İbn el-Fakîh, *Kitâb el-büldân*", R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK yay., Ankara 2001, s.193.

163 al-Tabari XV, s.95-96. Muharebe ile ilgili daha hikayevî bir diğer anlatı için bk. al-Tabari XIV, s.40.

164 *The Armenian History*, s.148-149. Selman'ın başarısızlıkla neticelenen 653 seferi ile ilgili şu değerlendirmelere de bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.70-72; H.D. Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, s.31-32; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.239-240. Arapların Belencer'i kuşatmaları ve ardından yenilgiye uğramaları Derbendname'de de konu edilir. Bununla birlikte buradaki malumat efsanevî unsurlarla bezelidir ve tarihî bir tetkikte ancak diğer kaynaklarda yer alan bilgileri desteklemek üzere kullanılır mahiyettedir. Bk. *Derbendnâmeh*, s.39-42. Arapların uğradığı yenilgi haberinin Sebeos'un eserindeki yansımaları için bk. İ.G. Semönov, "K Rekonstruktsii Voenno–Politiçeskoy i Etniçeskoy Strukturı Rannego Hazarskogo Kaganata", s.70.

yayılmasına karşı kazanılmış ilk ciddi askerî başarıydı. Bu gerçeği Araplar da görüyordu. Taberî'nin yukarıda işaret edilen ifadelerinin yanında Belâzuri'nin eserindeki bir şiir de 653 felaketi sonrası ortaya çıkan moral bozukluğunun hafızalara kazınarak sonraki dönemlere de tesir ettiğini ve felaketin unutulmadığını gösterir: "*Şair İbn Cumane el Bâhılî, Selman ve Kuteybe b. Müslim hakları*nda şu şiiri söylerdi: 'Bizim iki kabrimiz var, biri Belencer kabri, *diğeri es-Sîn'deki kabir, bu kabirler ne kadar kutludur. Es-Sîn'deki kabrin feyz ve yardımı umumîdir. Belencer'deki kabrin hürmetine de yağmurlar yağar*"[165]. Yine İbnü'l Asam'ın "*Bu kaza Belencer*[166] *ovasında vuku buldu ve şimdi Müslümanların bakiyesi (olan kemikler) orada bulunmaktadır. Burası şehitler türbesi olarak anılır. Allahın merhameti onların ruhlarının üzerine olsun*"[167] sözleri de bu hususta önemlidir.

İbnü'l Asaṃ'ın, Halife Osman'ın yenilgi haberi üzerine büyük bir keder içerisine düşüp uyku uyuyamadığına ilişkin detayları kaydetmesi[168] bütün bu kayıtların yansıttığı psikolojik havaya bakınca şaşırtıcı değildir. Esasen burada ortaya konan hâl, kuşkusuz ki Halife Osman özelinde ifade edilmekle birlikte Halifelik merkezindeki umumî havayı yansıtmaktadır. İbnü'l Asam ifadelerini, Halife'nin Habib b. Müslim'e bir mektup yazarak ordusuyla birlikte Ermenistan'a yönelmesi ve Kağan ile ordusundan intikam almasını

165 el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.292. Benzer kayıt İbnü'l-Esîr'in eserinde de bulunur. Bk. İbnü'l-Esîr III, s.136-137.

166 Metinde Bulkher.

167 Ahmed ibn A'sam al-Kufi, "Kitab al-Fütuh", s.18; "Extract from the Translation of Ibnu-l-Aasem", s.169. Buna benzer şekilde M.I. Artamonov Taberî'nin eserinde Hazarların Selman'ın cesedini bir muhafazaya yerleştirerek bunun yardımıyla yağmur yağdıracaklarına, kuraklığa engel olacaklarına dair bir kaydı mütala eder. Bk M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.239. Ayrıca bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.72. Bu anlatı M.İ. Artamonov tarafından doğru görülmesine karşın Türk tarihinde böylesi bir inancın ikinci bir örneği bulunmaz. Bununla birlikte V. Minorsky buna benzer bazı adetlerin Kafkasya'da varlığına işaret eder. Bk. V. Minorsky, "A New Book on the Khazars", s.126.

168 Ahmed ibn A'sam al-Kufi, "Kitab al-Fütuh", s.18; "Extract from the Translation of Ibnu-l-Aasem", s.170.

emretmesi ile sürdürür. Belencer faciasına hiçbir ayrıntı vermeden, sadece "*Selman ise, Belencer'e doğru ilerledi ve orada Allah ona rahmet eylesin öldürüldü*" şeklinde değinen Halife b. Hayyat da Halife Osman'ın Habib b. Müslim'e gönderdiği emirnâmeye değinir. Her ne kadar ifadelerinde doğrudan "Hazarlardan intikam almak" ibaresi geçmiyorsa da "*O, Belencer'de öldürüldü. Bunun üzerine Osman, Habib b. Mesleme el Fihrî'ye mektup yazarak bir orduyla Suriye'den mezkur bölgeye gitmesini istedi*" şeklindeki beyan, İbnü'l Asam'ın kaydına yakın mahiyettedir. Bununla birlikte Halife b. Hayyat, adı geçen komutanın Hazarlara saldırdığından değil, Gürcistan dolaylarında faaliyet gösterdiğinden bahseder[169]. Bu durum, Hazarlara karşı teşkil edilen ordunun –kaynaklara yansımamış acil bir durumdan kaynaklanmıyor ise– Hazarlardan korkudan Belencer üzerine yönelemeyerek Gürcistan'a ilerlediğini gösterir[170]. Ancak bu, belki de göstermelik ilerleyiş, Arapların Belencer önlerinde bıraktıkları prestiji geri getirmiyordu. Arapların Kafkasya'daki merkezî üssünün Van'ın kuzeyindeki Hilat ve Malazgirt civarlarına kadar geriye çekilmiş durumda olması[171], Belencer muzafferlerinin eseriydi.

169 Halife b. Hayyat'ın eserinde Belencer faciası ve sonrasındaki gelişmelerle ilgili olarak bk. Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, çev. A. Bakır, Ankara 2001, s.202-203; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri ob Arabo-Hazarskih Voynah v VII-pervoy Polovine VIII v.", *Drevneyşie Gosudarstva Vostoçnoy Evropı*, otv. red. T.M. Kalinina, İzdatel'skaya firma Vostoçnaya Literatura RAN, Moskva 2000, s.36.

170 Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.203; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.36. İbnü'l Asam ise hadiseyi Hazarlarla ilişkilendirerek Habib b. Müslim'in Hazar asillerine elçi göndererek onları huzuruna çağırdığından, onların bu davete icabet ettiklerinden ve 80.000 dinar vergi vermeyi kabul ettiklerinden bahseder. Bk. Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.18-19; "Extract from the Translation of Ibnu-l-Aasem", s.170. Bu, onun hayalinde Hazarlara karşı Arap ordularına kazandırdığı bir zafer, bir intikamdır. Ancak hayalîdir.

171 Seferin merkez üssü ile ilgili olarak bk. Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.18; "Extract from the Translation of Ibnu-l-Aasem", s.170; Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.203; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.36.

Hazar Kağanlığı, Albanya ve Araplar

Halife Osman'ın 656'da öldürülmesi, Arap devleti içerisinde bir dizi iç savaşı başlatırken[172] egemen olunan topraklarda da buna bağlı bir güç boşluğunu ortaya çıkarmıştı. Bunun en derinden hissedildiği yer ise Kafkasya idi. Zira Araplar daha üç yıl önce Belencer önlerinde ağır bir yenilgi tatmış ve uğradıkları prestij kaybının üzerlerine serdiği toprağı silkip atacak bir başarı gösterememişlerdi. Bu durum Hazarları Kafkasya'da rakipsiz hâle getiriyordu. Ancak onlar, böyle bir niyet içerisine girmemiş, bunun yerine mevcut sınırlarını koruma siyaseti takip etmişlerdir[173]. Buna mukabil bu durumun bölgedeki yerel unsurların bağımsızlık ümitlerini beslemekten başka bir neticesi olmadı. Bunlardan en dikkat çekeni Albanya'nın prensi Juanser'di. Juanser, Arapların yeniden bölgeye gelebileceklerini ve böylesi bir durumda isyan etmiş durumda kalan şahsını cezalandıracaklarını hesap ederek, Bizans İmparatoru II. Constans ile temas kurmaya karar verdi. Albanya'nın sadece Anadolu'ya uzanan ticaret yolunun önemli bir geçiş noktası olması açısından değil, aynı zamanda İran ile kendi toprakları arasında bir tampon bölge olması açısından da önemli olduğunu bilen Bizans İmparatoru, Albanya prensinin talebini "*Sen ve ben barışan kalp ve ruh gibiyiz*" sözleri ile[174] kabul etti. Görünüşte Juanser, bu sözlerle Albanya'daki "üstün" konumunu garanti altına almış oluyordu. Ancak tam da bu sırada, daha sonraki hadiselerde Hazarlara tâbi durumda olduklarını daha net çizgilerle göreceğimiz Kafkasya Hunları bölge meselelerine dâhil oldular ve Constans'ın Albanya'yı ziyaretinden iki sene sonra, 661 veya 662'de Albanya'ya saldırdılar. Kalankatlı Moses bundan sonra, Juanser'in, ordusunun

172 M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.243.

173 Bunun muhtemel nedenleri ile ilişkili olarak bk. İ.G. Semönov, "K Rekonstruktsii Voenno–Politiçeskoy i Etniçeskoy Strukturı Rannego Hazarskogo Kaganata", s.73-74.

174 *The History of the Caucasian Albanians*, s.119.

başında Kur ırmağını geçerek Hazarlara saldırdığından ve onları püskürtmeyi başardığından bahseder[175]. Ancak daha sonraki hadiseler Juanser'in geri çekilmekte olan Hazar birliklerinden bazılarını kovaladığını gösterir.

Kalankatlı Moses, Albanya prensinin zaferini, Hazar kuvvetlerinin ardından "*Kalkın gidin, Çolay geçidine doğru gidin ve dönmeyin, Tanrı yükselişinize engel olsun*" diye haykırdığını ifade ederek kapatır. Ancak aynı yıl, yani 664'te[176] Hazarların tâbisi Kafkasya Hunları[177], bu sefer daha sonra *ilteber* unvanını taşıdığını öğreneceğimiz[178] hükümdarlarının idaresinde birkaç bin kişiden oluşan bir güçle Albanya'ya saldırdılar[179]. Kur ırmağının kuzeyinden başlayan bu sefer, ırmağın aşılmasının ardından Aras boylarına yöneldi ve sonrasında Ayrarat ve Sivnik'e uzandı. Bu faaliyetleri sırasında Hunlar pek çok kişiyi esir aldıktan sonra doğrudan Albanya'nın merkezine ilerlediler. Kalankatlı Moses'in Hun hükümdarının, "*Juanser'i görmek ve dost olmak*

175 *The History of the Caucasian Albanians*, s.120. Saldırı ile ilgili olarak ayrıca bk. C. Zuckerman, "The Khazars and Byzantium", s.428; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.243.

176 C. Zuckerman'a göre bu sefer 665'te gerçekleştirilmiştir. Bk. C. Zuckerman, "The Khazars and Byzantium", s.429.

177 "İlteber" unvanının yanında, Kalankatlı Moses, Kafkasya Hunlarının başındaki kişiyi doğrudan Türkistan efendisi olarak andığı Hazar hükümdarını tâbisi olarak gösterir. Bk. *The History of the Caucasian Albanians*, s.160. Ayrıca bk. A.V. Gadlo, *Etniçeskaya İstoriya Severnogo Kavkaza*, s.138, 141; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.246-247; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.325. Diğer taraftan, daha sonraki bir tarihte Albanya'ya gönderdiği elçilerinden birinin isminin Kat Hazar olması da Alp İlteber'in saldırısının Hazarların emri ile gerçekleştiği hususunda dolaylı bir delildir. Bk. *The History of the Caucasian Albanians*, s.167. Ayrıca bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.74. D.M. Dunlop, Alp İlteber'in Hazar kökenli olduğuna ilişkin bir değerlendirme ortaya koymuşsa da P.B. Golden'ın da belirttiği gibi bu görüşünü destekler bir veri yoktur. Aksine kaynaklarda Kafkasya'da bulunan Hunların idarecisi olarak gösterilir. Bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.74; P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.171.

178 *The History of the Caucasian Albanians*, s.160.

179 *The History of the Caucasian Albanians*, s.122.

için kardeşlerini gönderdi" şeklindeki beyanı[180], Juanser'i öven bir yön taşıyorsa da aslında tek bir gerçeğe, İlteber'in Albanya prensini tâbi bir hükümdar olarak huzuruna çağırdığına işaret etmektedir[181]. Hun hükümdarının yanına gitmekten başka çare göremeyen Albanya prensi, hazırlıklarını kısa süre içerisinde tamamladıktan sonra yola koyuldu ve "bir ırmak kıyısı"nda Hun hükümdarı ile görüştü. Bu görüşmeyi, Juanser ile Hun hükümdarının kızı arasında evlilik akdinin sağlanması ile bir süre sonra Hun beyinin kızının, Albanya'nın yağmasından Hunların eline geçmiş yüz yirmi bin koyun, sekiz bin at ve öküz ile bin iki yüzden aşağı olmayan esir ile birlikte Albanya'ya gelişi takip etti[182]. Hadiseler hakkında bilgi veren Kalankatlı Moses'in bu pek ehemmiyetli teması bir çırpıda, alelacele geçiştirmesine karşın, Juanser'in Hun hükümdarının damadı olması, Albanya hükümdarlığının Hunlara diz çöktüğünü ve tâbi bir hükümdarlık hâline geldiğini göstermektedir. Ancak 660'ların sonuna gelindiğinde Muaviye'nin Arap iç savaşından zaferle ayrılarak Şam'da halifeliğini ilan etmesi bir anda bölgedeki mevcut durumu temelden sarsacaktı.

---

180 *The History of the Caucasian Albanians*, s.123.

181 M.İ. Artamonov'un değerlendirmesi de bu yöndedir. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.244-245. Diğer taraftan metinde Hun hükümdarından "Türkistan hükümdarı" olarak bahsediliyorsa da bunun Juanser'i yüceltmek üzere uydurulduğu açıktır. Nitekim Kalankatlı Moses, yukarıda da ifade edildiği gibi, ilerleyen satırlarında Hunların başında bulunan kişiyi ilteber unvanı ile gösterecek ve onu "Türkistan efendisinin tâbisi" olarak vasıflandıracaktır.

182 *The History of the Caucasian Albanians*, s.123. Kalankatlı Moses, Juanser ile Hun beyi arasındaki anlaşmanın esasları hakkında bilgi vermez. Ancak yeri geldiğinde ifade edileceği üzere, Juanser'in ölümünden sonra tahta geçen Vraz Trdat (669–699) zamanında Hazarların Albanya'ya saldırmaları karşısında tehlikenin ancak Juanser zamanındaki şartların korunduğunun beyan edilmesiyle nihayet bulması ve daha sonraki tarihlerde Hazarlara vergi ödendiğinden bahsedilmesi, taraflar arasındaki ilişkilerin vergi ödenmesi şartlarını da içine alan bir tâbi–metbu ilişkisi çerçevesinde bulunduğunu göstermektedir. Bk. *The History of the Caucasian Albanians*, s.150, 202. Ayrıca bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.248.

Yeni Şam yönetiminin ele aldığı en öncelikli mesele, Belencer faciasından sonra Kafkasya'da ortaya çıkan güç boşluğunun doldurulması ve ardından bölgedeki askerî ve idarî faaliyetlerin kaldığı yerden sürdürülmesiydi. Bu kararın ilk yansıması, bölgedeki yerel güçlerin Araplarla ilişkilerini yeniden tanzim etmeleri oldu. Bu konuda en erken davranan da daha önce Bizans İmparatorluğu ve Hunlarla yakın ilişki kurmuş olan Juanser'di. Albanya Prensi değişen şartları hemen fark ederek Araplara itaatini arz etti ve bir süre sonra bunu bizzat Şam'a giderek Muaviye'nin huzuruna çıkması ile iki sene sonra yinelemesi takip etti[183]. Kalankatlı Moses, Juanser'in, kendisine göre "dinsiz" Emevi Halifeliğine biat etmesini, şahsına ve halkına bahşedilenleri ortaya koyarak "sevimli göstermeye" çalışmasına ve hatta tüm bunları "Hıristiyanlık yararına" olarak sunmasına karşın ülkedeki asilzadeler başta olmak üzere pek çok kimse daha farklı düşünceler içerisindeydi. Bu kitle kısa süre içerisinde ciddi bir "memnuniyetsizler" muhalefeti oluşturarak Juanser'e karşı harekete geçtiler ve milli ve dinî hislerle düzenlenen bir komplo ile onu öldürdüler[184]. Bunu, Albanya tahtına yeğeni Vraz Trdat'ın (669–699) geçmesi takip etti[185]. Tahta geçtiğinde arkasında ciddi bir destek bulmuşsa da kısa süre sonra büyük bir sınavla karşı karşıya kalacaktı. Nitekim prensliğinin birinci yılı henüz bitmişken, 670'de, toprakları Hunların yeni bir saldırısıyla karşı karşıya kaldı. Kalankatlı Moses'in ifadeleri, bu yeni seferin Juanser'in iktidarı sırasında gerçekleşen saldırıdan bile daha tehlikeli olduğunu göstermektedir:

> *Bu sırada Hunların komutanı ve büyük efendisi Alp İlit'ver, pek çok bölgeden gelip onunla birleşen Gog topraklarındaki dinç halkları bir araya getirdi ve hepsini silahlandırıp donattı. Generalleri, sancakları ve balta taşıyan askerleri, okçuları, zırhlı ve miğferli süvarileri ile birlikte sanki kahraman Juanser'in intikamını almak istiyormuşçasına*

183 *The History of the Caucasian Albanians*, s.125-128.

184 *The History of the Caucasian Albanians*, s.144-145.

185 *The History of the Caucasian Albanians*, s.149.

Albanya'nın Kafkas dağlarının eteğine yakın bölgelerini Lapalak bölgesindeki köyler boyunca istila etti. Sayısız ordusu ile birlikte ovanın içerisine döküldükten sonra Kur ırmağı boyundan Uti'ye geçti. Burada bölgenin sürü ve insanlarından önemli bir kısmını ele geçirdi ve yağmalayıp her şeyi alıp süpürdü. Ardından da geri döndü ve Lp'ink bölgesindeki ovaya yerleşti[186].

Kalankatlı Moses, 670 dolaylarında gerçekleşen Hun saldırısı karşısında, direnebilecek durumda bulunmayan Albanya'nın genç prensinin içine düştüğü telaş ve endişeyi gizleme gereği duymaz. Saldırının Albanya içlerine ilerlemesinden korkan Vraz Trdat, Katolikos Elizar'ı alelacele Alp İlteber'e gönderdi ve ardından taraflar arasında bir uzlaşı sağlandı. Anlaşma ile ilgili bilgiler barışın dayandığı esaslarla ilgili kat'i bir hüküm vermeye yetmemektedir. Buna mukabil görüşmede Vraz Trdat'ın Hun beyine iyi hisler beslediği ve kendisi ile kardeşlik hukukunun devam ettiğinin vurgulanması, ikinci olarak ise Juanser'in ölümünde Vraz Trdat'ın bir dahlinin bulunmadığının ifade edilmesi[187] anlaşmanın Juanser zamanındaki tâbiyetin devam etmesi esası üzerinde şekillendiğini göstermektedir. Ancak bu durum, resmiyette Albanya'nın Araplara biat etmiş durumunu ortadan kaldırmıyordu[188]. Bu hâl, Muaviye'nin öldüğü 680'e kadar aynı şekilde kaldı.

Muaviye'nin ölümü ile birlikte, Vraz Trdat bir süre için de olsa rahat bir nefes alabileceği bir imkâna kavuştu. Herhalde Arapların Albanya'daki baskılarının azalmasını[189] bir fırsat olarak görüyor ve Hazar Kağanlığı ve onların tâbisi durumundaki Hunlarla ilişkilerini de normalin üzerindeki bir noktaya taşımak istiyordu. İşte bu maksatla 681'de, başında İsrael adlı bir din adamının bulunduğu bir heyeti Hunlara gönderdi. 23 Aralık 681'de zengin hediyelerle kuzeye, Hun topraklarına uğurlanan[190] din

186 *The History of the Caucasian Albanians*, s.150.

187 *The History of the Caucasian Albanians*, s.150.

188 *The History of the Caucasian Albanians*, s.151.

189 M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.248.

190 *The History of the Caucasian Albanians*, s.153-154.

adamları altı haftalık bir yolculuğun ardından 5 Şubat 682'de Derbend'in kuzeyindeki "muhteşem Hun kenti" Varaçan'a[191] ulaştılar. Burada sadece Hunların hükümdarı ve maiyetinden hiç beklemedikleri kadar büyük bir izzeti ikramla karşılaşmakla kalmadılar, halkın ilgi ve yardımına da mazhar oldular[192]. Varaçan'da en azından Hunların dinleri ve gelenekleri ile ilgili bilgi verecek[193] derecede uzun süre kalan heyet, bu süre zarfında bir yandan da misyonerlik çalışmalarında bulundu[194]. Ancak bundan daha önemlisi, siyasî temasların neticesiydi. Kalankatlı Moses'in kayıtları, detaylardaki eksikliğine rağmen taraflar arasındaki ilişkinin son derece olumlu bir hava içerisinde nihayete erdiğini göstermektedir. Bununla birlikte Hazarlar, aşağıda yeri geldiğinde yeniden göreceğimiz üzere, 683 veya 684'de Derbend'i ele geçirmelerinden sonra 685'te Albanya, Ermenistan ve Gürcistan'ı da içine alan yeni bir sefer düzenlemekten geri durmadılar[195]. Bu saldırılarla ilgili bilgilerde, Hazarların bölgede hâkimiyet kurduklarına işaret eden bilgiler bulunmamaktaysa da birbiri peşine sefer düzenlemeleri, Hazarların Albanya'da üstünlüğü kesin olarak ele geçirdiklerini ve hiçbir gücün de onların saldırılarını durdurabilecek kabiliyete malik olmadığını

191 Varaçan'ın konumu ile ilgili olarak bk. M.G. Magomedov, *Obrazovanie Hazarskogo Kaganata*, s.183-184; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.96.

192 *The History of the Caucasian Albanians*, s.155.

193 İlgili bilgiler için bk. *The History of the Caucasian Albanians*, s.155-156. Buradaki bilgiler için ayrıca bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.249-253.

194 Hıristiyan din adamlarının Hunlar arasında gerçekleştirdikleri misyonerlik çalışmaları ile ilgili, içine teolojik meselelerin de haylice karıştığı bilgilerin dikkatli şekilde analiz edilmesi gerekir. Söz konusu malumat için bk. *The History of the Caucasian Albanians*, s.156-171. Ziyaret ile ilgili olarak ayrıca bk. A.V. Gadlo, *Etniçeskaya İstoriya Severnogo Kavkaza*, s.142-150; G. Vernadsky, "Byzantium and Southern Russia", s.78; D. Shapira, "Armenian and Georgian Sources on the Khazars", s.346.

195 I. Zimonyi, *The Origins of the Volga Bulgars*, s.64; S.A. Pletnöva, *Hazarı*, s.34; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.325.

göstermektedir[196]. Kalankatlı Moses'in, Vraz Trdat'ın 690'larda vergi ödediği üç devletten biri olarak Hazar Kağanlığını göstermesi[197], Hazarların bu saldırılarla bekledikleri neticeyi almış olduklarını göstermektedir.

Büyük Bulgar Hanlığı ve Hazar Kağanlığı

480'den itibaren Bizans İmparatorluğu ile müttefik olarak veya düşman hâlde ilişki içerisinde bulunmuş Bulgarlar[198], daha çok Onogurlara dayanan güçleri ile 550'lerde dâhil oldukları Avar egemenliğini 635'te Kubrat'ın önderliğinde başlayan bir isyan ile üzerlerinden attılar. Bunu, daha Avarlara tâbi durumda oldukları sırada yakın temas içerisinde bulundukları[199] Bizans İmparatorluğu ile bağımsız bir taraf olarak temasa geçmeleri izledi. Nicephoros gelişmeleri şu sözlerle aktarır:

> *Aynı dönemde Organas'ın yeğeni Onogurların efendisi Kubrat, Avarların Kağanı'na karşı isyan etti, halkın tamamını onlardan kopardı ve ana vatanına yerleşmiş yolsuzları def etti. Bundan hemen sonra Herakleios'a elçilerle barış teklifi gönderdi ve onunla yaşamlarının sonuna dek koruyacakları bir ittifak kurdu. Buna ilave olarak Herakleios ona hediyeler gönderdi ve patricius unvanını bahşetti*[200].

196 Hazar Kağanlığının bölgede elde etmiş olduğu konum ile ilgili A.P. Novosel'tsev de benzer bir görüş ortaya koymuştur. Bk. A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.102.

197 *The History of the Caucasian Albanians*, s.202. Bu yıllarda bölgedeki güç dengesi ile ilgili olarak ayrıca bk. A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.176.

198 VI. yüzyılda Bulgar–Bizans ilişkileri ile ilgili olarak bk. I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.248-249; R. Browning, *Byzantium and Bulgaria A Comparative Study Across the Early Medieval Frontier*, Maurice Temple Smith LTD, London 1975, s.33-35, 45.

199 Bulgarların Avarlara tâbi durumda iken Bizans İmparatorluğu ile kurdukları ilişki hakkında bk. P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.55; I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.254; V. Vachkova, "Danube Bulgaria and Khazaria as part of the Byzantine *oikoumene*", *Other Europe in the Middle Ages, Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, Ed. F. Curta with the assistance of R.K. Kovalev, Brill Publishing, Leiden-Boston 2008, s.344; O. Karatay, *Hazarlar*, s.56.

200 Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.27; Nikephoros,

Herakleios'un Kubrat'a *patricus* unvanı vermesi, yeni Bulgar idaresinin Bizans İmparatorluğunun Karadeniz'in kuzeyindeki varlığı ve siyaseti için ne kadar önemli olduğunun bir simgesiydi[201]. Bizans kaynak yazarlarının Bulgar idaresini tanımlamak üzere *Magna Bulgaria*, yani Büyük Bulgaristan tabirini kullanmaları da bu bağlamda Bulgar Hanlığına gösterilen resmî önemin bir yansımasıydı[202]. Bu ehemmiyet, elbette egemenliklerinin Kuban ırmağından Dnyeper ırmağına kadar uzanarak Kırım'ı adeta tam bir kuşatma altına almasıyla yakından ilişkiliydi[203].

Short History, s.71. Ayrıca bk. P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.55-56. Bulgarların bağımsızlıklarını kazanmaları ve devletlerinin teşkili ile ilgili olarak bk. A.V. Gadlo, *Etniçeskaya İstoriya Severnogo Kavkaza*, s.107-108; A. Ahmetbeyoğlu, Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti'nin Kuruluşu", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 13/ 2007, s.38; G. Vernadsky, *Ancient Russia*, s.199-202; A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*, Central European University Press 1999, s.215-220; A. Róna-Tas, "The Khazars and the Magyars", *The World of the Khazars*, ed. P.B. Golden, H. Ben-Shammai and A. Róna-Tas, Brill Publishing, Leiden-Boston 2007, s.273; I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.254-255.

201 V. Vachkova, "patricus" unvanının verildiği daha başka örneklere işaret ederek bu unvanın "sadakat unvanı" olarak görüldüğünü belirtir. Bk. V. Vachkova, "Danube Bulgaria and Khazaria", s.344. Bir açıdan bakıldığında unvanın bu mahiyeti, Bulgarların Bizans İmparatorluğunun tâbisi mi olduğu gibi bir soruyu da beraberinde getirebilir. Ancak, Kubrat'ın kaynaklarda, *Kagan* unvanının bir altındaki *Han* unvanının Grekçe formu *kanas* sanı ile zikredilmesi, Kubrat'ın tâbi bir hükümdar olmaktan çok bağımsız bir devletin idarecisi olduğuna ve Bizans İmparatorluğu–Bulgar Hanlığı ilişkilerinin iki devlet arasında dostluğa varan yakın bir ilişki mahiyetinde bulunduğuna işaret etmektedir. Bulgar hükümdarının kullandığı unvan ile ilgili olarak bk. V. Vachkova, "Danube Bulgaria and Khazaria", s.345. T. Stepanov'un bu konuda daha farklı bir görüşü bulunmaktadır. Bk. T. Stepanov, "Rulers, Doctrines and Title Practices in Eastern Europe", *AEMA*, Vol. 14/ 2005, s.264, 276-277.

202 Bizans literatüründe *Magna Bulgaria* kullanımının mahiyeti ile ilgili olarak bk. V. Vachkova, "Danube Bulgaria and Khazaria", s.345. Magna Bulgaria tabiri ile ilgili olarak ayrıca bk. I. Vasary, "Western Sources on the Early Towns of the Middle Volga Region", *AOASH*, Vol. 55/ 1–3, 2002, s.267.

203 Bulgar Hanlığının sınırları meselesi A. Róna-Tas ve S.A. Romaşov tarafından teferruatıyla analiz edilmiştir. Bk. A. Róna-Tas, "Where was Khuvrat's Bulgaria?", *AOASH*, Vol. 53/ 1–2, 2000, s.1-22; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya

Constantinopolis'teki idare açısından, Kırım'ın çevresini tutmuş bir güçle temas kurmadan Kırım'ın ne önemi olabilirdi ki? Bizans İmparatorluğunun Bulgar idaresini patricius gibi bir unvanı bahşederek yüceltmesindeki temel mesele de işte bu jeostratejik meseleye dayanıyordu. Ancak Kubrat'ın 660–668 arasındaki bir tarihte[204] ölümü, Bulgar Hanlığının uluslararası arenada elde ettiği ehemmiyeti ansızın sona erdirdi. Bizans kaynak yazarlarının bu süreci iyi takip etmiş olmaları elbette şaşırtıcı değildir:

Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.310-318. Bulgarlar aynı zamanda Kırım'da da varlık gösteriyorlardı. Bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.125. Büyük Bulgar Hanlığının sınırları ile ilgili tartışmalar için ayrıca bk. A. Ahmetbeyoğlu, "Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti'nin Kuruluşu", s.39-40. Bulgar Hanlığının sınırları ile ilgili bir diğer önemli husus *Ravenna Anonimi*dir ki burada Onogur ülkesi olarak gösterilen sınırlar Karadeniz'in kuzeyini genel olarak kuşatır gibidir. Söz konusu kaynaktaki bilgiye dair bk. E.S. Galkina, "K Voprosu o Roli Velikoy Bulgari v Etnopolitiçeskoy İstorii Vostoçnoy Evropı", *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, Tom. 9/ 1, 2011, s.12. Ayrıca bk. A.V. Gadlo, *Etniçeskaya İstoriya Severnogo Kavkaza*, s.110. Söz konusu kaynak için bk. *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica*, Ediderunt M. Pinder et G. Parthey, Berolini 1860, s.170-171.

204 Kaynaklarda Kubrat'ın Bizans İmparatoru Konstantin zamanında öldüğü ifade edilir ki 641 ile 668 arasına işaret eden bu beyan pek çok yazarın çeşitli hadiseleri kıstas alarak Kubrat'ın ölümünü farklı yıllara tarihlemelerine neden olmuştur. Bu tarih aralığında D. Obolensky, I. Hrbek ve S.G. Klyaştornıy 642'yi, S.A. Pletnöva 640'lı yılları, A. Róna-Tas 650 dolaylarını, I. Zimonyi 650–665 arasındaki dönemi, A. Angelov ve A. Burmov 660–665 arasını, G. Feher ve O. Pritsak ile onları takip eden O. Karatay 665'i, S.A. Romaşov ise 660'ların sonunu Kubrat'ın ölüm tarihi olarak kabul etmişlerdir. Bk. I. Hrbek, "Bulghar", *EI²*, Vol. I, Brill Publishing, Leiden 1986, s.1305; S.G. Klyaştornıy, "Erken Hazar Tarihinin Asya Cephesi", s.196; S.A. Pletnöva, *Hazarı*, s.21; A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s.219, 230; I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.255; O. Karatay, *Hazarlar*, s.69; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.323. A. Angelov, A. Burmov, G. Feher ve O. Pritsak'ın görüşleri için bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.321. Kubrat'ın ölüm tarihi ile ilgili tartışmalar için ayrıca bk. A. Ahmetbeyoğlu, "Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti'nin Kuruluşu", s.40-41.

Daha önce bahsedilen Bulgarların ve Kutrigurların efendisi olan Kubrat'ın ölümüyle komşu beş oğlunu ardında bıraktı. Onları belirlenmiş bir vasiyetnamesi ile uyarmıştı: her birisinin idaresi güçlü ve sağlam bir şekilde tutulacak ve yabancı bir halkın hizmetine düşülmeyecek, ayrı değil de müştereken yaşayacaklar. Babalarının ölümünden kısa zaman sonra bu beş çocuğun her birisi kendi idareleri altındaki kısımlara bölündüler ve kendi idarelerindeki halkla birlikte (birbirlerinden) ayrılıp zayıfladılar. Oğlanların en büyüğü Batbaias (=Batbayan) adındaki babasının emrini tutarak babasının mülkünde günümüze değin kalmıştır. İkinci oğlu Cotragum dedikleri, Don ırmağını geçti ve ağabeyinin topraklarının karşısına yerleşti. Dördüncü ve beşinciler Tuna ırmağı olarak anlaşılan İstros ırmağını geçtiler. İlki bundan sonra Avarların idaresindeki Pannonia'da Avar Kağanına kendi idaresinde gelenlerin tamamıyla birlikte biat etti. Pentapolim'de Raveana'ya ulaşanlar da aynı şekilde Hıristiyanların imparatorluğuna biat ederek kaldılar. Onların üçüncü kardeşi Asparuch (=Asparuh) olarak anılan Danapri (=Dnyeper) ve Danastri (Dnyester) ırmaklarına ilerledi[205].

Bilgilerini günümüze ulaşmayan aynı kaynaktan alan Theophanes Confessor ve Nikephoros'un bu ifadelerle çizdikleri tablo, Kubrat'ın ölümünün ardından Hanlık dâhilinde çözülmenin gerçekleştiğine yöneliktir[206]. Bunu, Hazarların Bulgarlara saldırı düzenlediklerine ilişkin kayıt takip eder:

205 Theophanis, "Chronographia", s.546; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.498. Nikephoros'un bu hususdaki kaydı da aynı şekildedir. Bk. Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.38-39; Nikephoros, *Short History*, s.87-88. Ayrıca bk. P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.56; G. Vernadsky, *Ancient Russia*, s.202-203. R. Browning, 650–675 arasındaki bir tarihte Selanik'i kuşatan Kuver adlı bir komutanı da Kubrat'ın oğullarından birisi olarak değerlendirmiştir. Bk. R. Browning, *Byzantium and Bulgaria*, s.46.

206 O. Karatay ise kardeşler arasında anlaşmazlığın yaşandığı fikrindedir. Bk. O. Karatay, *Hazarlar*, s.69. Ancak yukarıdaki kayıtta da görülebileceği üzere, Bizanslı yazarların verdiği bilgiler Kubrat'ın oğullarının ordalarının birbirlerinden "ayrıldıkları"na yöneliktir ve burada birbirleri ile mücadele ettiklerini düşündürebilecek bir iz bulunmamaktadır.

Onlar böylece beş parçaya ayrılıp da küçük ve güçsüz düştüklerinde kalabalık Hazar halkı ilk Sarmatya olan Berzeliae'nin içlerinden çıkıp ırmak ötesindeki bölgeleri Pont denizine kadar heryeri kendi egemenlikleri altına aldılar. En büyük Bulgar prensini (beş kardeşin en büyüğüydü) Batbayan'ı kendilerine vergi vermeye mecbur ettiler. Ondan aldıkları vergi bugüne değin devam etmiştir[207].

Bulgar Hanlığının çöküş sürecini yansıtan bu iki kayıt bir arada değerlendirildiğinde, Bizans kaynak yazarlarının, Kubrat'ın ölümünden sonra oğullarının herhangi bir nedenden kaynaklanmadan birlikteliklerini sona erdirerek topraklarını terk ettiklerini, bunu Hazar saldırısının takip ettiğini ve gücü tükenmiş Bulgarların baba toprağında kalmış son üyesi Batbayan'ın işgalcilere boyun eğmesinin takip ettiği şeklinde değerlendirdikleri görülmektedir. Bununla birlikte daha başka kaynaklarda, sürecin daha farklı geliştiğini gösteren bilgiler bulunmaktadır. Nitekim Kubrat'ın oğullarından en küçüğü olan Asparuh'un Tuna'ya doğru çekilmesi gerek *Ermeni Coğrafyası*'nda, gerek *Povest Vremennıh Let*'de, gerek Süryani Mihail'in eserinde ve gerekse Hazar Kağanı Yusuf'a atfedilen mektupta kendiliğinden alınmış bir karar olarak değil, doğrudan Hazar saldırısı ile ilişkilendirilir[208]. Bu durum, Bulgar Hanlığının çöküşü ile ilgili yepyeni bir mütalayı beraberinde getirir. Ancak bu

207 Theophanis, "Chronographia", s.547; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.498. Nikephoros'un kaydına da bk. Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.39; Nikephoros, *Short History*, s.89.

208 *Chronique de Michel le Syrien Patriarche Jacobite D'Antioche (1166–1199)*, par J.B. Chabot, Tome II, Paris 1901, s.364; *The Geography of Ananias of Sirak*, s.48. Ayrıca bk. A.V. Gadlo, *Etniçeskaya İstoriya Severnogo Kavkaza*, s.126; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.319; P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.57. Mihail'in kaydı için ayrıca bk. B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, Brill Publishing, Leiden-Boston 2015, s.39. Hazar Kağanı Yusuf'a atfedilen mektupta da Bulgar göçü ile ilgili olarak sadece Asparuh'a gönderme yapılır. Bk. O. Karatay –M. Duranlı, "Hazar Kağanı Yusuf'un Endelüs'e Mektubu", *Bilig*, S.64, 2013, s.203. Ancak buradaki bilgi, öyle anlaşılıyor ki Süryani Mihail'in eserinden yahut Mihail'in kaynaklarından birisinden esinlenerek ortaya çıkmış bir kayıttır.

konuda son sözü söylemek için acele etmememiz gereken daha başka veriler bulunmaktadır.

Ermeni Coğrafyası'nda Bulgar göçü ile ilgili olarak sadece Asparuh'un göçünden bahsedilerek Bizans kaynak yazarlarının bahsettikleri diğer kardeşlere değinilmemesi Hazar saldırısının ilk olarak Asparuh'un başında bulunduğu kısıma çarptığını göstermesi açısından önemlidir. Ermeni Coğrafyası'nın yazarı, diğer kardeşlerin varlığından bihaber olduğu için Asparuh'un göçünün yarattığı dalgalanmaya değinmez. Ancak Bulgar ordaları ile ilgili diğer bilgiler bu kayıtla bir araya getirildiğinde Hazarların Asparuh'un ordasına yönelik seferinin Büyük Bulgar Hanlığındaki kardeşlerin birbirlerini iterek Bulgar ordalarının umumî bir göçüne neden olduğu gibi bir netice kendisini gösterir[209]. Bulgar Han listesinde bulunan bir kayıtta ise Kubrat ile Asparuh arasına Batbayan adının bozulmuş bir şekli olduğu anlaşılan Bezmer adlı bir kişinin[210] yerleştirilmesi ise çok daha farklı bir süreci ortaya çıkarır. Bu kayıt, Kubrat'ın ölümünden sonra iktidara Batbayan'ın geçtiğini, ancak neticede Hanlığın Asparuh ile devam ettiğini göstermektedir. Netice olarak elimizde bulunan bu çok parçalı ve esasen birbirinden pek çok noktada ayrışan bilgileri Bulgar Hanlığının çöküşü ile ilgili şu şekilde derli toplu bir hâlde sunabileceğimizi düşünüyoruz:

I. Batbayan'ın 665–668 arasındaki bir tarihte ölen babası Kubrat'ın yerine Büyük Bulgar Hanlığı tahtına oturması
II. İktidarının diğer kardeşleri tarafından tanınmayarak ülkenin, Batbayan'ın 665–668 veya 668–671 arasındaki üç yıl süren iktidarı süresince kardeşlerin kendi ordalarını idare ederek Bulgar Hanlığı idaresinin merkezi özelliğinin tamamıyla yok olduğu bir düzenin ortaya çıkması

209 O. Karatay ise Asparuh adının geçmesini, Hazarlarla asıl mücadeleyi Asparuh'un verdiğine yormuştur. Bk. O. Karatay, *Hazarlar*, s.70.

210 Ayrıca bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.320.

III. Hazarların, 668'de veya 671'de[211] kendi sınırlarının hemen batısında, Onogurların yoğunlukta bulunduğu Kuban boylarında bulunan en küçük kardeş Asparuh'un *orda*sına[212] saldırmaları ve bunu, kardeşlerin birbirlerini iterek batıya göç etmelerinin izlemesi[213]

IV. Bulgar Hanı Batbayan'ın umumî Bulgar göçüne katılmayarak Hazarlara bağlanmaya karar vermesi[214] ve böylelikle Büyük Bulgar Hanlığının tâbi bir hükümdarlık hâline gelmesi

211 Yukarıda gerekçesi ifade edildiği üzere, siyasî gelişmeler, Kubrat'ın muhtemel ölüm tarihinin 665 ile 668 arasındaki bir tarih olduğuna işaret etmesinden ötürü Kubrat'ın ölümünden sonraki kronolojiyi bu esasa göre değerlendirdiğimiz gibi Hazarların Bulgarlara saldırısını da 668 ile 671 arasındaki bir tarih olarak belirledik. Diğer yazarların değerlendirmesi de yine Kubrat'ın ölümü ile ilgili kararlarına göre şekillenmiştir. Mesela A. Róna-Tas ve I. Zimonyi de Hazar saldırısını 670 dolaylarını olarak göstermişlerdir. Bk. A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s.219, 230; I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.256. Theophanes Confessor'un yaşananları 678/ 679'a tarihleyerek anlatması, Asparuh ve beraberindekilerin Tuna havzasına 680'deki varmalarından kaynaklanan bir hata olmalıdır.

212 Asparuh'un *orda*sının Kuban boylarında bulunması ile ilgili olarak bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.321. Hazar Kağanı Yusuf'a atfedilen mektupta, Bulgarların topraklarını, ama muhtemelen tam olarak Asparuh'un çekildiği bölgeleri "kendi yaşadığı" bölge olarak ifade etmesi (O. Karatay –M. Duranlı, "Hazar Kağanı Yusuf'un Endelüs'e Mektubu", s.209), mektubun kaleme alındığı dönemdeki Hazar Kağanlığı sınırlarına ciddi bir uyum göstermektedir. Nitekim mektubun yazıldığı tarih olarak gösterilen yıllarda, yani Hazar Kağanlığının yıkılmasından önceki birkaç yılda toprakları Terek ile Don arasındaki bir bölge ile doğuda İtil'in pek de uzakta olmayan doğu topraklarına kadar uzanıyordu. Hazar Kağanlığının 960'lardaki sınırına dair bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.89.

213 D. Dmitrov da Hazar saldırısının öncelikle Asparuh üzerine yöneldiğini kabul eder. D. Dmitrov'un görüşü için bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.322.

214 D. Dmitrov, Hazarların Batbayan'a saldırdıklarını ve Batbayan'ın böylelikle Hazar Kağanlığı idaresini kabul ettiğini ifade eder. D. Dmitrov'un görüşü için bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.322.

V. Batbayan'ın Hazar Kağanlığına biatının ardından Büyük Bulgar Hanlığı idaresinin üç yıllık iktidarı ile kesilerek listenin 680'lerde Tuna boylarına yerleşen Asparuh ile devam ettirilmesi, bir başka ifade ile *Magna Bulgaria*'nın resmî olarak Tuna Bulgar Devleti ile devam etmesi[215].

Hazar Kağanlığının Karadeniz limanlarına açılmayı amaçlamasından kaynaklanan Bulgar Hanlığı üzerine düzenlenen sefer[216], Hazar Kağanlığının ekonomisinin ticaret yollarından elde edilen gelire dayanmasından ötürü devletin gücünün yükselişinin temel dinamiği oldu. Bizans kaynak yazarlarının, Hazarların *Berzilya*'dan çıkarak deniz kıyılarına kadar yayılmalarını, yani İtil'in ötesinden çıkarak Kerç'e ulaşmalarını vurgulamaları da bu gerçeğin fark edilmesiyle ilgili olsa gerektir[217]. Her ne kadar

215 Hadiselerin gelişimi ile ilgili şu görüşlere de bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.320-322; I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1967, s.40; I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.256; O. Karatay, "Kafkaslarda Göktürk ve Hazarlar", s.215. Daha başka görüşler için bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.319-320.

216 S.A. Pletnöva, W. Whittow ve daha başkaları ise Hazar–Bulgar savaşını, iki devletin hanedanları arasındaki bir çekişme olarak görürler. Bk. S.A. Pletnöva, *Hazarı*, s.21; M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium*, s.222. Ancak bu elbette yakıştırmacadan başka bir şey değildir.

217 M.İ. Artamonov, Kırım'ın önemli bir kısmının söz konusu saldırılar neticesinde Hazarların idaresine girdiği kanaatini ifade etmiş, S.A. Pletnöva bunu Kırım'ın kuzeyindeki alana doğru genişletmiş ve S.A. Romaşov da Kırım'ın doğu sahillerinin bu sırada Hazarların eline geçmiş olduğunu dile getirmiştir. Dahası, S.A. Romaşov, Kırım'daki bazı Bizans kentlerinin de tam da bu olaylar yaşanırken Hazarlar tarafından zapt edildiğini, İmparatorluğun Araplarla mücadele hâlinde bulunmasından ötürü bu genişlemeye tepkisiz kaldığını ileri sürmüştür. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.234; S.A. Pletnöva, *Hazarı*, s.22; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.323; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.133. Daha başka yazarlar da Hazarların bu yıllarda Kırım'da egemenlik kurduğunu düşünmüş ve Hazarların Phanagoria yanında Bosporus'u da zapt ettiklerini ifade etmişlerdir. Bk. A.A. Vasiliev, *The Goths in Crimea*, s.76; Gy. Moravcsik,

Hazarlar bu saldırılar sırasında yolları üzerindeki pek çok yerleşim birimini ağır bir tahribattan geçirmişlerse de[218], bundan sonraki aşamada Don ile Kırım arasında uzanan bölgede Bulgar bakiyelerinin çoğunluğunu oluşturduğu yerleşim birimleri ile kalelerin birbirlerine bağlanması ile meydana çıkacak bir yol sistemini hayata geçirerek doğudan gelen ticaret yolunu Karadeniz'e açacaklardı[219]. Böylelikle bundan yüz yıl önce İstemi Han'ın

"Byzantine Christianity and the Magyars in the Period of Their Migration", *The American Slavic and East European Review*, Vol. 5/ 3–4, 1946, s.43. Daha başka görüşler için ayrıca bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.131, 133. Gerçekten de aşağıda ele alınacağı üzere, II. Justinianus'un Kırım'da sürgün hayatında bulunduğu sırada Hazar Kağanlığının Doros'a değin Kırım'da ciddi bir toprak parçasına hükmetmesi, bu bölgenin Büyük Bulgar Hanlığına saldırdıkları sırada ellerine geçtiğine işaret etmektedir. O. Pritsak, kentlerin Hazar idaresine geçmesinde, ahalinin Bizans idaresinin baskıcılığı yerine Hazar idaresinin ticareti özendiren bir anlayışına da yer ayırır. Bk. O. Pritsak, "At the Dawn of Christianity in Rus': East Meets West", *Harvard Ukranian Studies*, Vol. 12–13, 1988–1989, s.93. Elbette bu değerlendirmesi tahminidir. Ancak şu önemlidir ki Bosporus ve Phanagoria kentlerinin ele geçirilmesi ile Hazar Kağanlığı ciddi bir ekonomik güce malik oluyordu ve bu durum Kağanlığın ilerleyen yıllardaki gücünü de doğrudan etkileyecektir. Phanagoria ve Bosporus'un Hazar idaresindeki konumları ile ilgili bk. S.A. Pletnöva, *Hazarı*, s.55; S.A. Pletnöva, "Goroda v Hazarskom Kaganate", *Hazarskiy Al'manah*, Tom I, Harkov 2000, s.111-112. Diğer taraftan Hazarların bu sırada Kuban ağzındaki Tamatarka'yı da ellerinde bulundurdukları anlaşılmaktadır. Ancak bu egemenliğin 680'deki sefer ile mi, yoksa Göktürklerin 579'daki seferlerinden sonra süregelen bir egemenlik mi olduğunu ortaya koyabileceğimiz bir veri bulunmamaktadır. Tamatarka kendinin adının on binlik bir askerî gücü ifade eden *Tma* kelimesi ile *Tarkan* unvanının birleşmesiyle ortaya çıkmış olduğuna yönelik bazı değerlendirmeler kimi bilim adamlarını kentin Göktürklerin 579 Bosporus saldırısında askerî bir garnizon olarak kullanıldığı, sonrasında ise varlığını bir kent olarak devam ettirdiği şeklinde görüş ortaya atmalarına neden olmuştur. Bk. G. Vernadsky, *Ancient Russia*, s.215-216.

218 Mücadelelerle ilgili arkeolojik deliller hususunda bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.234-235.

219 Hazar Kağanlığının Bulgar Hanlığı topraklarına egemen olmalarının ticaret hayatı açısından önemi ile ilgili olarak bk. R.K. Kovalev, "Commerce and

aklından geçen proje onun torunlarının başında bulunduğu Hazar Kağanlığı tarafından başarılmış oluyordu. Türkler artık denize açılmışlardı.

Arap-Hazar Savaşının İkinci Safhası

Hazar Kağanlığı, Bulgar Hanlığına karşı girişiği seferle batı sınırını Don ırmağı ile Karadeniz'e kadar genişletmiş bir güç olarak güney bölgelere gözünü diktiğinde Kafkasya'daki Arap egemenliği oldukça zayıf bir noktada bulunuyordu[220]. Bundan önceki yıllarda Hazarlara tâbi durumdaki Kafkasya Hunlarının düzenledikleri seferler neticesinde 660'da Albanya üzerinde güç kazanmışlardı. Ancak şimdi, Bulgar topraklarını ele geçirmelerinden sonra tüm enerjilerini yeniden güneydeki topraklara çevirdiler. 683 veya 684'de bunun ilk yansıması Arap idaresinde bulunan Derbend'i ele geçirmeleri oldu[221]. Bunu, 685'de yeniden Albanya'ya girmeleri ve buradaki yerel direnişi zorluk çekmeden kırmayı başarmaları takip etti. Hatta sadece Levond'un eserinde bulunan bir kayda göre Hazarlarla yerel unsurlar arasındaki mücadelede Ermenistan'ın İşhanı Grigor Mamikonyan ile pek çok Albanyalı ve Gürcü asilzadesi de öldürüldü. Bunu Hazarların tabir yerinde ise ellerini kollarını sallaya sallaya bölgeyi yakıp yıkıp yağmalamaları takip etti[222].

Caravan Routes", s.77. Alan topraklarının Kafkasya'daki stratejik önemi ile ilgili olarak bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.461-462.

220 680'li yıllarda Kafkasya'da Arap egemenliğinin durumu ile ilgili olarak bk. M.B. Bíró, "Marwan ibn Muhammad's Georgian Campaign", *AOASH*, Tomus 29/ 3, 1975, s.290; C. Zuckerman, "The Khazars and Byzantium", s.431.

221 S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.325.

222 *İstoriya Halifov Vardapeta Gevonda*, perevod s Armyanskogo (K. Patkanyan), Sanktpeterburg 1862, s.10. Gelişmelerle ilgili olarak ayrıca bk. S.A. Pletnöva, *Hazarı*, s.34; A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.176; A.N. Ter-Govondyan, *Armeniya i Arabskiy Halifat*, s.51; D. Shapira, "Armenian and Georgian Sources on the Khazars", s.346-347; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.75; C. Zuckerman, "The Khazars and Byzantium", s.430. Bu seferden M.I. Artamonov da bahseder. Ancak ifadeleri Ermeni ve Gürcü

Ancak yine de bu son derece önemli başarılar Albanya'nın Hazar egemenliği altına alınması gibi bir netice vermedi. Zaferden kısa süre sonra, aynı yılın sonlarına doğru Albanya bu sefer Bizans taarruzu ile karşı karşıya kaldı. Ancak bu harekât, bekledikleri düzeyde bir netice vermedi. Buna mukabil Ermenistan, Kartli ve Albanya'da vergi toplayan bir güç olduklarını Araplara kabul ettirmeyi başardılar[223]. Bütün bu gelişmelere karşın Hazarlar hâlâ bölgede etkin bir güç olarak kendilerini gösteriyorlardı. Nitekim Kalankatlı Moses, Vraz Trdat'ın Araplara Bizanslılara ve Hazarlara vergi ödediğinden bahseder[224]. Buna mukabil Albanya'nın dengede tuttuğu bu ilişkiler ağının bir maliyeti vardı.

Albanya'nın bu üç güce vergi vermesi, ülkedeki asiller ile yerel halkın sırtına ciddi bir ekonomik yükü yüklüyordu. İşte bu durum, bir süre geçtikten sonra bölge halkının isyan etmesine, ardından da Albanya ve Kartli'nin 686 ve 688'de iki kez, vergisini alamadığı için öfkelenen Bizans İmparatorluğunun kuvvetlerince çiğnenmesine neden oldu. Bunu, muhtemelen yine aynı nedenden ötürü Hazarların 689'da Ermenistan'a ilerleyerek bölgeyi yakıp yıkmaları ve hemen sonrasında Kartli ve Albanya'ya kadar ilerlemeleri takip etti. Bu sırada kendilerine direnen bölge idarecileri, asilleri ile askerî güçlerini yok etmeyi başardılar. 692'de Derbend de muhtemelen bu sırada yeniden Hazarların eline geçmişti. Hazar ordusu aynı sefer kapsamında Gürcistan'da da faaliyet gösteriyordu. Ancak amaçları burada kalıcı bir egemenlik kurmak değildi ve kısa süre içerisinde buradaki faaliyetlerini tamamlayarak kuzeye, memleketlerine döndüler. Fakat Hazarların bu başarılı seferinin nimetleri Arapların hakkına düştü. Nitekim Araplar, Hazarların

hükümdarlarının Hazarların yanında çarpıştıklarına yöneliktir. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.253-254. M. Uydu–Yücel ise H.N. Orkun'a atıfla bu yılda gerçekleşen mücadelede Ermeni Prensi Aşot'un Hazarları püskürttüğünü ifade eder. Bk. M. Uydu–Yücel, "Hazar Hakanlığı", *Türkler*, C. II, ed. H.C. Güzel vd., Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s.447.

223 M.B. Bíró, "Marwan ibn Muhammad's Georgian Campaign", s.290.

224 *The History of the Caucasian Albanians*, s.202.

bölgeden çekilmelerinden hemen sonra Albanya'ya girdiler ve kısa süre içerisinde Kartli sınırlarına kadar olan toprakları zorluk çekmeden egemenlikleri altına aldılar[225]. 692'de Sulusaray'da Bizans ordusunu yenilgiye uğratmaları, bölgedeki üstünlüklerini daha da perçinlendi. Nitekim bu zaferle Bizans İmparatorluğu Kafkasya'da potansiyel bir güç olmaktan çıkmış oluyordu[226]. Tüm bunlar olup biterken Arapların Kartli'ye kadar uzanan bölgede egemen olmalarına Hazarların bir karşılık vermemeleri dikkat çekicidir. Bu sessizliğin Arapların 692'de Derbend'i Hazarlardan aldıkları sırada da bozulmamış olması ilginçtir[227]. Araplar bu ortamın sağladığı rahatlık içerisinde, Ermenilerin başlattıkları isyanı kolayca bastırdıkları gibi Ermenistan İşhanı Simbat Bagroutuni'ye de diz çöktürdüler[228]. Bu sırada Ermeniler üzerinde şiddetli bazı uygulamalara imza atmaktan geri de durmuyorlardı. Ermenilerin sahte sözlerle kiliselere kapatılarak yakılmalarına ilişkin anlatı[229] bir Ermeni kaynak yazarı tarafından değil, İbnü'l Asam tarafından nakledilir. Herhalde bu, bölgede sergilenen yegâne şiddet eylemi değildi.

693'te Arapların Çor'u ele geçirmeleri Kafkasya'daki Arap egemenliğini bölgedeki tüm tahkim edilmiş alanlara yayılarak sarsılmaz bir hâl almasına neden olan son derece önemli bir başarıydı[230]. Bundan sadece dört yıl sonra, 697'de Lazica hükümdarı

225 Süreç ve hadiselerle ilgili olarak bk. M.B. Bíró, "Marwan ibn Muhammad's Georgian Campaign", s.290; I. Zimonyi, *The Origins of the Volga Bulgars*, s.64.

226 Sulusaray'daki Arap zaferinin Kafkasya'daki durum üzerindeki tesine ilişkin bk. C. Zuckerman, "The Khazars and Byzantium", s.431; N. Gelovani, "Arab–Byzantine Relations under the Umayyad Caliphate and South Caucasus", *International Journal of Social Science and Humanity*, Vol. 3/ 1, 2013, s.28.

227 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.21-22. Ayrıca bk. S.A. Pletnöva, *Hazarı*, s.34.

228 Theophanis, "Chronographia", s.561; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.512. Ayrıca bk. A.N. Ter-Govondyan, *Armeniya i Arabskiy Halifat*, s.72; A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.177-178; İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voynı 708–737 godov", s.225.

229 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.20-21.

230 A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.102-103.

Sergius'un Bizans tâbiyetinden çıkarak Araplardan yardım istemesi[231] iç karışıklıklarını sona erdirerek yeniden "fetihler çağı"na adım atan Arapların VII. yüzyılı Kafkasya'da askerî üstünlük bir tarafa, psikolojik olarak da egemen bir güç hâline gelerek kapattıklarını gösterir. Araplar buradaki hâkimiyetlerini Cikhe-goji'ye bir askerî birlik yerleştirmek ve Kojor geçidini de ele geçirmekle daha da sağlamlaştırdılar[232]. Artık Araplar, elli yıllık sürecin ardından VIII. yüzyıla sınırlarını 650'lerdeki konuma yeniden taşımış olarak adım atıyorlardı. Şimdi yeniden bir rövanş istemekte haklılardı. Hazar harbi yeniden başlamanın eşiğindeydi.

231 Theophanis, "Chronographia", s.566; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.516; *Theophilus of Edessa's Chronicle and the Circulation of Historical Knowledge in Late Antiquity and Early Islam*, Translated with an introduction and notes by R.G. Hoyland, Liverpool University Press 2011, s.191.

232 Bölgedeki durum ile ilgili olarak bk. M.B. Bíró, "Marwan ibn Muhammad's Georgian Campaign", s.290-291.

II. BÖLÜM

TARİHİNİN ZİRVESİNDE HAZAR KAĞANLIĞI: VIII. YÜZYIL

II. Justinianus'un Kerson'daki Sürgün Hayatında Hazar Kağanı ile İlişki Kurması ve Geleceği

Bizans İmparatorluğunun Kafkasya'daki egemenliğinin Araplar tarafından yok edildiği günlerde Constantinopolis'te yaşayan sıradan bir vatandaş için ana gündem İmparator II. Justinianus'un mimarî faaliyetlerinin[1] yarattığı vergi yükünün katlanılamaz bir hâl almasıydı. Sıkıntılar bir süre sonra önce halkın yavaş yavaş itaatsizlik söylemlerine, ardından Maviler partisi ile II. Justinianus'un ilişkilerinin gerilmesine ve nihayetinde İmparator'un devrilmesi ile neticelenecek bir isyanın parlamasına neden oldu. Bunu, II. Justinianos'un, devrilmiş bir imparator olması hasebi ile zamanın geleneklerine uygun olarak burnunun kesilmesi ve ardından 695'te Kerson'a sürülmesi takip etti. Bu gelişmeler yaşanırken Bizans İmparatorluğu tahtına Hellas *themas*ı *strategos*u Leontios kutlamalar eşliğinde oturuyordu[2].

Justinianus'un yaşadıkları, herhangi bir kişi için hayatının sonuna değin sürecek bir inzivanın başlangıcı sayılabilirdi. Ancak o, sürgünün bir süresini sessiz sedasız geçirdiyse de 703-704'te tahtı yeniden ele geçirmek üzere bir takım planlar yapmaya başladı. Gizlice başlayan toplantılar zaman içerisinde o kadar ayyuka çıktı ki Kersonlular Justinianus'un tasarılarının Constantinopolis'in

1 II. Justinianus zamanındaki imar faaliyetleri için bk. G. Ostrogorsky, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s.130.

2 Bk. Theophanes, s.515; Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.43-44; Nikephoros, *Short History*, s.97.

öfkesini kente çekebileceği yönünde ciddi bir endişeye düştüler. Sonunda iş bazı kimselerin Justinianus'u ortadan kaldırmak için komplo hazırlığına girişmelerine kadar vardı. Neyse ki tahtını kaybetmiş İmparator bunu erkenden haber alarak 704'te kenti apar topar terk etti[3]. Bu kaçış, Kırım merkezli olarak gelişen, ancak sonrasında bütün Bizans İmparatorluğunu ve aynı zamanda Hazar Kağanlığını da etkileyecek hadiselerin ilk adımıydı.

Kerson'u terk etmesinden sonra II. Justinianus bağımsız bir şehir devleti hüviyetindeki Doros'a[4] geldi ve ardından Hazar Kağanı'na bir mektup yazıp yardım isteyerek huzura kabul edilmesini rica etti[5]. Hazar Kağanlığının, tahttan indirilmiş ve sürgün edildiği kentte bile güvenliğini sağlamaktan aciz bir kimseye yardım etmesini beklemek fazla hayalcilik olurdu. Belki Justinianus da bunu düşünüyordu. Ancak Hazar Kağanı'nın cevabı şaşırtıcı şekilde olumlu oldu[6]. Bunu, Doros'tan ayrılan II. Justinianus'un, muhtemelen İtil kentinde[7] Hazar Kağanı'nın

3 Theophanis, "Chronographia", s.570-571; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.520; Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.45-46; Nikephoros, *Short History*, s.101.

4 S.A. Romaşov ve daha başkaları Doros'un bu sırada Hazar idaresi altında olduğunu ifade ediyorlarsa da (S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.135) yeri geldiğinde ifade edileceği üzere kentin 787'den önce Hazar idaresinde bulunduğunu gösterir herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Doros'un bu sıradaki durumu ile ilgili olarak bk. A.A. Vasiliev, *The Goths in Crimea*, s.83, 87.

5 Theophanis, "Chronographia", s.571; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.520; Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.46; Nikephoros, *Short History*, s.101; Leonis Grammatici, s.167. Hadiselerin gelişimi ile ilgili olarak ayrıca bk. A.A. Vasiliev, *The Goths in Crimea*, s.81.

6 C. Zuckerman Hazar Kağanı'nın II. Justinianus'a karşı takındığı tutumu, Hazar Kağanlığının Kırım sahillerinde etkinlik kurma amacı ile izah etmiştir. Bk. C. Zuckerman, "The Khazars and Byzantium", s.432. Bunda, II. Justinianus'un imparatorluk yıllarında Kafkaslarda Araplarla mücadele etmiş olması etkili olmuş olabilir.

7 A.A. Vasiliev de aynı mütalada bulunmuştur. Bk. A.A. Vasiliev, *The Goths in Crimea*, s.84. Kentin adına dair bk. I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.281.

huzuruna büyük bir onur gösterilerek çıkışı takip etti. Görüşmenin ayrıntıları hiçbir kaynağa yansımamıştır. Buna karşın bundan sonraki yaşamı ile ilgili bilgiler görüşmenin kendisi için fevkalâde iyi bir şekilde geçtiğini göstermektedir. Nitekim Justinianus, Hazar Kağanı'nın yanında huzur ve sükûnet dolu bir hayat geçirmeye başladığı gibi Kağan'ın ailesi ile de yakınlaşabilecek bir konum elde etmeyi başardı. Bu mutlu günlerin sonunda Justinianus, Hazar Kağanı'nın kızkardeşi ile de evlendi. Asıl adı bilinmeyen bu kadın, vaftiz edilmesinden sonra II. Justinianus'un hastalık derecesinde örnek aldığı I. Justinianus'un eşinin adını, Theodora adını aldı[8]. Bu izdivaç ile herhangi bir tahta sahip olmayan, dahası hayatı tehdit altında bulunan Justinianus, Hazar Kağanı tarafından sadece siyasi bir sığınmacı olarak değil, akrabalık bağları ile de korunan bir kimse hâline gelmiş oluyordu. Bu yeni konumu Justinianus için şüphesiz büyük bir şanstı. Tahttan inmiş durumda olmasına karşın, Bizans saray kuralları aksine Hıristiyan olmayan bir hükümdar ile akrabalık ilişkisi içerisine girmesi de şüphesiz içinde bulunduğu koşulların ona başka bir şans bırakmamasıyla da ilgiliydi[9].

II. Justinianus ile Theodora, evliliklerinin gerçekleşmesinden kısa süre sonra, Hazar Kağanı'nın yanından "ayrılma izni alarak" Kırım sahillerinde Hazar Kağanlığı egemenliğindeki Phanagoria kentine yerleştiler[10]. Kırım'ın en hızlı gelişen kenti

8 Theophanis, "Chronographia", s.571; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.520; Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.46; Nikephoros, *Short History*, s.101. Bar Habraeus ve Levond'un eserinde II. Justinianus'un Kağan'ın kızı ile evlendiği ifade edilir. İlgili kayıtlar için bk. Gregory Abul Farac (Bar Habraeus), *Abul Farac Tarihi*, C.II, İngilizceye çev. E.A.W. Budge, Türkçeye çev. Ö.R. Doğrul, TTK yay, Ankara 1999, s.190; *İstoriya Halifov Vardapeta Gevonda*, s.11. Ayrıca bk. A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.176.

9 Bu evliliğin Bizans saray geleneklerine uygun olmaması ile ilgili olarak ayrıca bk. C. Zuckerman, "The Khazars and Byzantium", s.432.

10 Theophanis, "Chronographia", s.571; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.520; Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.46;

olmasına bakıldığında ikilinin kararının müreffeh bir kentte yaşamlarını devam ettirme ideali ile ilişkisi kurulabilir[11]. Ancak M.İ. Artamonov ve G. Vernadsky kararın romantik isteklerden çok Justinianus'un Constantinopolis'teki vaziyeti daha iyi takip edebilme niyetinden kaynaklandığını düşünmüştür[12]. Justinianus'un Kerson'daki sürgün günlerinde bile tahtı ele geçirmek için tasarılardan geri durmaması ve bu uğurda Hazar Kağanı ile ilişkiye geçmesine bakıldığında Phanagoria'daki ikametine bu şekilde bir mana yüklenmesinin haklı tarafları vardır. Ancak bu konudaki gerçek ne olursa olsun Bizans İmparatoru Apsimaros, tüm bu olup bitenden rahatsız olarak Hazar Kağanı'na bir elçilik heyeti gönderdi ve Justinianus'un kendisine teslimini istedi.

Apsimaros'un Hazar Kağanı'na gönderdiği heyetin Hazar sarayındaki diplomatik temaslarının ayrıntıları kaynaklara yansımamıştır. Bununla birlikte neticede Hazar Kağanı, Bizans İmparatoru'nun talebine olumlu cevap verdi. Bu cevap bir anda Phanagoria'da büyük bir krizin doğmasına neden oldu. Theophanes Confessor gelişmeleri şu şekilde aktarır:

> *Apsimarus bunları duyunca, Justinianus'un kendisine canlı, eğer olmuyor ise kellesinin gönderilmesi isteği ile zengin hediyeleri ve teşvik edici sözleri elçileri ile Kağan'a gönderdi. Kağan, sözlerin cazibesine kapılarak talepleri kabul etti ve bir muhafızı Justinianus'a gönderdi ki kendi kavimdaşlarının ona bir pusu kuracağından korkmuş gibi taklit yaptı. Aynı sırada da bu bölgeleri onun adına idare eden*

Nikephoros, *Short History*, s.101; "Chronicon Breve Georgius Monachus cognomine Hamartolus", Tomus Unicus, Edidit E. De Muralto, *PG*, Tomus CX, Accurante P. Migne, Parisina 1863, s.906. Ayrıca bk. A.A. Vasiliev, *The Goths in Crimea*, s.81; J. Howard-Johnston, "Byzantine Sources for Khazar History", *The World of the Khazars*, ed. P.B. Golden, H. Ben-Shammai and A. Róna-Tas, Brill Publishing, Leiden-Boston 2007, s.168.

11 Phanagoria'nın VIII. yüzyıldaki durumu ile ilgili olarak bk. S.A. Pletnöva, "Goroda v Hazarskom Kaganate", s.111.

12 M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.261; G. Vernadsky, *Ancient Russia*, s.251.

Papatze ile Bosporus'u idare eden görevli Balgitze'ye[13] *kendilerini gösterdikleri anda Justinianus'u ikiye bölmeleri emretti. Bunlar Kağan'ın bir kölesi tarafından Theodora'ya bildirildi ve (olan biten) zaman kaybetmeksizin Justinianus'a haber verildi. O, daha önce bahsedilen Papatze'yi verilmiş hükmü hesaptan çıkarmak için kendisinin yanına çağırdı ve onu hemencecik telle boğdu. Bosporus efendisi Balgitze'yi de aynı şekilde (boğdu/öldürdü). Hiç ara vermeden Theodora'yı Hazarya'ya gönderdi, kendisi ise gizli bir şekilde Phanagoria'dan kaçtı*[14].

Hiç beklemediği bir anda hayatı tehlikeye düşen Justinianus'un Phanagoria'dan ayrılmasını, Kerson yakınlarına gelmesi ve ardından Karadeniz üzerinden Tuna Irmağı'na ve buradan da Bulgar Hanı Tervel'in sarayına ulaşması takip etti. Bulgaristan'daki görüşme de yine bir uzlaşı ve yine bir evlilik ilişkisinin kurulması ile Bulgar hükümdarının Justinianos'un kızlarından birisi ile evlenmesi[15] ile neticelendi. Tervel ile ittifak Justinianus'a bir kapı açıyordu. Bu kapı dünyanın en kıymetli kapısıydı: Constantinopolis'in kapısı.

13 "Balıkçı" unvanı ile ilgili olarak bk. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica* II, s.245; P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.235; V. Minorsky, "Balgitzi– 'Lord of the Fishes", *Weiner Zeitschrift fiir die Kunde des Morgenlandes*, Vol. 56/ 1960, s.130-137. A.A. Vasiliev, *The Goths in Crimea*, s.84 M.İ. Artamonov bu unvan ile *Kenize mektubu*ndaki *Bulşitza* unvanı arasında bir ilişkilendirmede bulunmaktaysa da bu değerlendirmesi pek zayıftır. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.481. *Kenize mektubu* olarak anılan metine daha başka araştırmacılar, metni bulan kişiye atıfla *Schechter metni* yahut bulunduğu yere istinaden *Cambridge anonimi* demektedir. Biz Türkiye'de bu metnin ilk defa O. Karatay tarafından detaylı bir şekilde işlenmiş olmasından ötürü ona uyarak *Kenize mektubu* demeyi tercih ettik.

14 Theophanis, "Chronographia", s.571; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.520-521. Nikephoros'un kayıtları da aynıdır. Bk. Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.46-47; Nikephoros, *Short History*, s.101, 103. Ayrıca bk. Leonis Grammatici, s.167; *Chronicon Breve Georgius Monachus*, s.906.

15 Theophanis, "Chronographia", s.571-572; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.521; Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.47; Nikephoros, *Short History*, s.103; *Chronicon Breve Georgius Monachus*, s.906.

II. Justinianus'un İkinci Kez Bizans Tahtına Oturması ve İlk Hazar–Bizans Krizinin Ortaya Çıkışı

II. Justinianus, Bulgar Hanı Tervel ile görüşmesinden kısa süre sonra 705 sonbaharında Constantinopolis üzerine ilerleme hazırlıklarına girişti ve ardından Bulgar ordusu ile birlikte şimdiki Edirnekapı önlerinden Blachernai sarayına kadar uzanan hatta başkentinin önüne karargâh kurdu. Üç gün devam eden barış görüşmelerinin ardından, bir gece, bir kıta askerle suyolundan geçerek kente sızmayı başardı ve şehirde ortaya çıkan paniği, ahaliyi kendi yanına çekmek suretiyle başarıyla kullandı. Bunu, kent önlerinde bekleyen Bulgar ordusundan da korkan halkın kitleler hâlinde Justinianus'un tarafına geçmeleri ve ardından onu coşku gösterileri içerisinde Blachernai sarayındaki tahtına taşımaları takip etti[16]. Bundan birkaç yıl önce Justinianus'un koyduğu ağır vergi yükü altında ezilen halkın şimdi onun safına geçmesi ilginç bir sosyolojik vakayı gözler önüne sermektedir. Ancak bunu bir kenara koyup dikkat kesilmemiz gereken tek bir kişi vardı: İmparator Tiberius.

İmparator Tiberius, II. Justinianus'un –ki bundan böyle kesik burnu ile imparatorluk tahtına oturmasından ötürü *rhinometos* yani kesik burunlu lakabı ile anılmaya başlanmıştır[17]– kente girerek halkın desteğini arkasına aldığı saatlerde durumun kendisi için hiç de iyi gitmediğini görerek bir yolunu bulup kaçmayı başardı. Ancak sonunda saklandığı yerde bulundu ve idam edildi. Bunu, kentte özellikle de bürokrasi sınıfında II. Justinianus'a bağlı kalmışların ödüllendirilmesi, karşıtlarının ise "temizlenmesi" süreci takip etti[18]. Bu noktada en şanslı kişi elbette, verdiği

16 Theophanis, "Chronographia", s.573-574; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.522; Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.47-48; Nikephoros, *Short History*, s.103; *Chronicon Breve Georgius Monachus*, s.906. Hadiselerin gelişimi için ayrıca bk. G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.132; G. Vernadsky, *Ancient Russia*, s.252.

17 Bk. G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.133.

18 Theophanis, "Chronographia", s.574-575; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.523; Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.48; Nikephoros, *Short History*, s.103, 105.

destekle tahtını borçlu olduğu Bulgar Hanı Tervel'di. II. Justinianus, tahta çıkış seremonisinde ona imparatorlara yaraşan kıyafetler giydirdiği gibi *Caesar* unvanı[19] tevci etmiş, tören sırasında onu tahtının yanında hazırlanmış yere oturtarak devlet erkânının ve halkın karşısına onunla birlikte geçmiştir. Bütün bunları halka, Tervel'e tıpkı kendisine gösterildiği gibi bir hürmet gösterilmesini emretmesi tamamlamıştır[20].

II. Justinianus'a sadakat ölçüsünde gerçekleştirilen cezalandırma ve ödüllendirmeleri, eşi Theodora'nın Constantinopolis'e getirilmesini sağlamak üzere Kırım'a, içinde bürokratların da bulunduğu bir donanma göndermesi takip etti. Ancak bu girişim, donanmanın beklenmedik bir felaketle karşı karşıya kalarak batmasına ve dahası II. Justinianus–Hazar Kağanı arasındaki ilk krizin ortaya çıkması ile neticelendi:

> *Bundan sonra Hazarya'dan eşini getirtmek için bir donanmayı gönderdi, ancak bu kalabalık donanma içindeki insanlarla birlikte battı. Bu durum Kağan'ı rahatsız etti ve şunu bildirdi: "Aptal, eşini geri getirmesi için iki veya üç gemi yeterli değil miydi ki bu kadar çok hayat ziyan oldu? Yoksa onu savaşla mı alacağını düşündün? Gör, bu erkek çocuk senden doğdu. Şimdi onları sana götürecek birilerini gönder". O da cibuculario Theophylact'ı, eşi Theodora'yı ve oğulları Tiberius'u alması için gönderdi, ardından da onları imparatorluk tahtına oturttu ve imparatorluğu hepbirlikte idare ettiler*[21].

19 Bu unvanın mahiyeti ve II. Justinianus'un bunu Tervel'e vermesindeki mana ile ilgili olarak bk. G. Vernadsky, *Ancient Russia*, s.253.

20 Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.48; Nikephoros, *Short History*, s.103, 105. Tervel'e gösterilen hürmet, mahiyeti ve neticeleri açısından bk. G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.133; G. Vernadsky, *Ancient Russia*, s.252-253; R. Browning, *Byzantium and Bulgaria*, s.48; V. Vachkova, "Danube Bulgaria and Khazaria", s.345-346; A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.176.

21 Theophanis, "Chronographia", s.575; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.523. Nikephoros'un bu hususta bilgileri sadece Theodora ve Tiberius'un başkente getirilmesi ile sınırlıdır. Bk. Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.48; Nikephoros, *Short History*, s.105. Bu yazışma

Hazar Kağanı'nın, II. Justinianus'a gönderdiği elçilik heyetinde paylayıcı bir dil kullanması, Kağan'ın, II. Justinianus'un kendisine karşı doğrudan olmasa da saldırgan bir niyetle yaklaştığını doğru şekilde tahlil ettiğini göstermektedir. Diğer taraftan mektupta kullanılan üslup, kendisini Bizans İmparatoru'ndan üstün gören bir kişinin kaleminden çıkmış gibidir[22]. Buna mukabil Kağan, II. Justinianus'a bir oğlunun dünyaya geldiğini haber veriyor ve eşi ile oğlunun kendisine teslim edilmesine engel çıkarmayacağını ifade ederek müşfik ve iyiliksever bir kişilikle sesleniyordu. Bunu II. Justinianus'un eşi ile oğlunun Constantinopolis'e getirilmeleri takip etti. Ancak ne yazık ki bu sırada olup bitenlerle ilgili hiçbir detay kaynaklara yansımamıştır. Bununla birlikte Constantinopolis'teki yapılarla ilgili bilgi veren *Parastaseis Sytomoi Chronikai*'de, II. Justinianus'un diz çökmüş bir vaziyette temsil edildiği hemen yanında da karısı Theodora'nın bulunduğu bir heykel tasvir edilir. Bu heykelin altında yer alan kitabede ise Theodora'dan, Ibouzeros Gliabanos adlı Hazar Kağanı'nın kızkardeşi olarak bahsedildiği aktarılmıştır. Bu beyan, Hazar Kağanı'nın ismi ile ilgili yegâne kayıt olmasından ötürü son derece önemlidir. Diğer taraftan, *Parastaseis Sytomoi Chronikai*'de aktarıldığı kadarı ile bu kitabede Kağan'ın adı ifade edildikten sonra vergi almak üzere geldiği ifade ediliyordu[23]. Bazı tarihçiler bu

Doğu Hıristiyan kaynaklarına da yansımıştır. Bu konuda T.M. Kalinina'nın kıymetli incelemesine bk. T.M. Kalinina, "Pis'mo Hazarskogo Hakana Yustinianu II", *Hazarskiy Almanah*, Tom 14/ 2016, s.125-134.

22 M. Kmosko, mektuptaki ifadeleri Hazar Kağanı'nın II. Justinianus'u kendisine müsavî gördüğüne bir delil teşkil ettiği şeklinde değerlendirmiştir. Bk. M. Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", s.145.

23 Anselmo Banduri'nin eski, ancak Grekçe kaynaklar açısından önemli eserinde de şu şekilde ifade edilir: "*ac prope eum uxoris ejus, suroris Buseri Gliabari*" / "*Buseri Gliabari'nin kız kardeşi olan karısından ötürü*". Bk. *Imperium Orientale sive Antiquitates Constantinopolitanae in Quatuor Partes Distributae*, Opara et Studio Domni Anselmi Banduri, Tomus Secundus, Parisiis 1709, s.786-787. Ayrıca bk. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica* II, s.136; Yu. Brutskus, "Vryagi i Kolbyagi", s.94; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.171; M.İ. Artamonov,

ifadeden hareketle Hazar Kağanı'nın Constantinopolis'e geldiğini hükmetmişlerdir[24]. Ancak yazılı hiçbir belgede böyle bir kayıt bulunmadığı için *Parastaseis Sytomoi Chronikai*'deki beyanı, yanlış bir aktarım olarak değerlendirmek daha doğru durmaktadır. Aynı husus, Hazar Kağanı'nın adı için de geçerlidir. Ibouzeros Gliabanos adı, Türk tarihinde bilinen hiçbir ad ile uymamaktadır[25]. Dolayısıyla söz konusu heykelin varlığı kabul edilebilecekse de kitabedeki kayıtla ilgili ifade uydurma yahut aktarıma bağlı olarak "yıpranmış" bir kayıt olsa gerektir.

II. Justinianus'un Kerson Seferi ve Hazar Kağanlığının Kırım'da Güç Kazanması

II. Justinianus'un yeniden tahta çıkması, Bizans İmparatorluğunun yaşadığı sorunları çözmediği gibi daha da artırdı. Nitekim ülke dâhilinde yaşanan meseleler bir tarafa Bulgar Hanı Tervel ile ilişkileri tahta çıkışından iki sene sonra 707'de sonu hüsranla bitecek bir mücadeleye dönüştü[26]. Araplarla, yeni bir savaşa girmesi[27] ise imparatorluğu iki cepheli bir tehdit ile karşı karşıya kaldığı

Hazar Tarihi, s.261; P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.209-211; M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium*, s.225; G. Huxley, "Byzantinochazarika", s.74; B. Anderson, "Classified Knowledge: the Epistemology of Statuary in the Parastaseis Sytomoi Chronikai", *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol. 35/ 1, 2011, s.8.

24 M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.262; G. Vernadsky, *Ancient Russia*, s.254-255.

25 G. Vernadsky'nin, Hazar Kağanı'nın isminin ikinci kısmı olan Gliabari kelimesinin Slavca olduğuna yönelik izahı hatalı görünmektedir. Bk. G. Vernadsky, *Ancient Russia*, s.251. Ancak kelimenin Türkçe olmadığı da çok açıktır. Ayrıca bk. V. Minorsky, "A New Book on the Khazars", s.134.

26 Theophanis, "Chronographia", s.576; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.525; Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.48-49; Nikephoros, *Short History*, s.105.

27 Theophanis, "Chronographia", s.576-577; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.526; Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.49-50; Nikephoros, *Short History*, s.105, 107. Söz konusu mücadeleler için bk. G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.133-134.

yeni bir sürece doğru itiyordu. Diğer taraftan II. Justinianus'un iktidara gelmesi, Kırım'da yeni bir krizi tetiklemişti. Zira Kırım, İmparator'un sürgününün başlangıcından sonuna kadar düşmanlık gördüğü bir bölgeydi ve hâlihazırda da bu hislerini değiştirecek bir durum ufukta görünmüyordu. Theophanes Confessor, II. Justinianus'un 704'te Kırım'dan ayrılıp da Tuna'ya giderken tutulduğu fırtına sırasında gemide yaşanan bir konuşmayı aktardığı satırlar İmparator ile Kırım arasındaki ilişkilerin zamanında nasıl göründüğünü anlamamız noktasında önemlidir:

> *Ardından Necropyla'dan yol alıp Dnyeper ve Dnyester ırmaklarının ağzına geçti. (Tam da bu sırada) Bir fırtına patlak verdi. Hiçbirinin kurtulma ümidi kalmamıştı. Bu sırada hizmetlisi Myaces ona dedi ki: "Gör efendi, tehlike ve ölüm bizim komşumuz. Bundan ötürü eğer Tanrı İmparatorluğunu geri verirse düşmanlarının hiçbirisinden intikam almayacağın sözü ile yemin et". Halen devam eden öfkesi kabardı: "Eğer elde edersem" dedi "kimseyi bağışlamam, (aksi olacaksa) Tanrı beni tam da burada denizin derinliklerine göndersin"*[28].

II. Justinianus'un, tahta geçmesini takip eden beş yıllık süreç içerisinde bu kayıtlardaki sözünü tutmaması, beyanın Theophanes Confessor'un, İmparator'un Kırım'a düzenleyeceği seferleri "geçmişin intikamı" olarak takdim etmesi ile ilgili olduğunu gösterir. II. Justinianus'un, iktidara geçmesinden ancak beş yıl sonra, 710'da Kırım ile ilgilenmesi bu açıdan bakıldığında geçmişin intikamını almak isteğinden çok bölgede yaşanan bir değişimle ilgili olsa gerektir. II. Justinianus'un ordusundaki görevlilerin Kerson'a girdiklerinde *tudun* unvanlı yüksek seviyede bir Hazar vergi görevlisi ile karşılaşmaları[29] bu değişimin ipucunu verir.

28 Theophanis, "Chronographia", s.572; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.521.

29 Theophanis, "Chronographia", s.572; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.521; Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.50; Nikephoros, *Short History*, s.109. Kerson'da bir *tudun*un bulunmasının idarî mahiyeti ile ilgili olarak bk. P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.246.

Kerson ve genel olarak Kırım'daki Bizans mülkleri imparatorluktan kopma eğilimini çoktan aşmış, dahası Hazar Kağanlığının tesiri altına girmişti[30].

Bizans donanmasının Kerson limanına gelişini, ordunun karaya çıkması ve herhangi bir direnişle karşılaşmaksızın kente egemen olması takip etti. Bizans birlikleri bir yandan kentin mahallelerine hâkim olurken diğer taraftan da ahaliyi katletmekle meşguldü. Bazı önemli kimseler ise Constantinopolis'e götürülmek üzere tutuklandılar ki bunlar arasında "*Kağan'ın tayin ettiği Kerson idarecisi Tudun*" ile kentin önde gelenlerinden Zoilos[31] da bulunuyordu. Kerson'daki asayişin sağlanıp Elias adlı bir komutanın kentin valisi olarak makamına yerleşmesinden sonra Bizans donanması, beraberinde esirlerle Constantinopolis'e doğru yelken açtı. Ancak donanma hiç beklenmedik şekilde Anadolu kıyılarının yakınlarında seyrederken[32] tutulduğu fırtınanın tesiri ile battı. Theophanes Confessor ve Nikephoros müştereken yetmiş üç bin kişinin bu korkunç kazada hayatını kaybettiğini ifade ederler[33].

II. Justinianus donanmasının Karadeniz'e gömülmesiyle büyük bir kayba uğramıştı[34]. Bu haberle öfkesi daha da kabaran İmparator hemen yeni bir donanma hazırlanmasını emretti ve

30 S. Soroçan'ın bu hususlaki değerlendirmelerine de bk. S. Soroçan, "Vizantiya i Hazarı v Tavrike: Gospodstvo ili Kondominium?", *Ukraina v Tsentral'no-Shidniy Evropi*, Vıp. 7/ 2007, s.45.

31 Zoilos ile ilgili olarak bk. A.A. Vasiliev, *The Goths in Crimea*, s.82.

32 Nikephoros ölenlerin cesetlerinin Amasra ile Ereğli'ye vurduğunu ifade etmektedir. Bk. Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.51; Nikephoros, *Short History*, s.109.

33 Theophanis, "Chronographia", s.578-579; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.527; Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.50-51; Nikephoros, *Short History*, s.109.

34 Theophanes Confessor ve Nikephoros'un, bu haberin II. Justinianus'u neşeye boğduğu ifadesi bazı yazarlar tarafından İmparator'un delirmiş olmasına yorulmuştur. Ancak öyle görünüyor ki kaynak yazarların ifadeleri gerçekçi bir durumu yansıtmaktan çok Justinianus'a karşı olumsuz olduğu bariz bakış açıları ile ilgiliydi. Söz konusu mütalalar için bk. A.A. Vasiliev, *The Goths in Crimea*, s.82.

komutanlarına daha öncekinden çok daha sert bir talimat verdi: "*Toprağın üzerinde bulunan herkesin biçilmesi*". Theophanes Confessor'un bu emir ile ilgili olarak herhangi bir kenti işaret etmemesi, aksine bu haberi duyanları "*bu kalelerde yaşayanlar*" olarak birden fazla kenti işaret ederek tanımlaması, seferin sadece Kerson'u değil, yarımadadaki diğer kentleri de içine alan geniş kapsamlı bir harekât olduğuna işaret eder. Kırım ahalisi bu korkunç haber üzerine kendilerini korumaya alma telaşına düştüler ve ilk yaptıkları da Hazar Kağanı'na başvurmak oldu. Hazar Kağanı'nın Kırım'da kurtarıcı olarak görülmesi Hazar Kağanlığının bölgede psikolojik üstünlüğü ele geçirmiş olduğunu gösteren önemli bir hususdur:

> *Bir diğer donanmayı ikinci kez her şeyin yere kadar dümdüz edilmesi ve her şeyi yere kadar orakla biçilmesi, ayrıca tuvaletlerini duvara yapanlara (=çocuklara) varıncaya dek herkesin öldürülmesi emri ile gönderdi. Bu kalelerde yaşayanların bu dedikoduları öğrenmeleri üzerine kendilerini güvenlik altına aldılar ve kendilerini (kale kapılarının ardına) kapattılar. İmparatora karşı ayaklandıklarından ötürü de hadiseleri Hazarya'daki Kağan'a bildirerek kendisinden korunmaları için yardım istediler*[35].

Hazar Kağanı bu talebe olumlu cevap vermiş olacak ki Kırım'daki kentler Bizans idaresine karşı ayaklandılar. Bu isyan bir süre sonra II. Justinianus tarafından Kerson'un idareciliğine getirilen Elias'ın Bardanes adlı bir kişi ile birlikte Kerson'daki isyanın başına geçmeleri ile farklı bir aşamaya, daha organize bir hâle geldi[36]. Bu şartlar altında II. Justinianus, artık bölge meselelerini bir çözüme kavuşturmanın kendi gücünü de aştığını görerek bu

35 Theophanis, "Chronographia", s.579; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.527. Olan bitenden daha sınırlı bir şekilde bahseden Nikephoros da "bu bölge ahalisi"nin Hazar Kağanı'ndan yardım istediklerini ifade eder. Bk. Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.51; Nikephoros, *Short History*, s.109.

36 Theophanis, "Chronographia", s.579-580; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.527.

zamana kadar takip ettiği siyaseti bir tarafa bırakarak uzlaşmacı bir tutum takınmaya başladı. Theophanes Confessor'un ifadeleri bu tutumunun temelinde Hazar Kağanı'nın rızasının kilit bir noktada bulunduğunu gösterir:

> *Burada olup bitenleri bir şekilde öğrenmesi üzerine Justinianus, Patricius (unvanına sahip), aile adı Syrum olan logothete komutanı Georgius'u, praefect Ionannes'i ve Trakya turmachı (=ordu komutanı) Christoph'u üç yüz silahlı askerle birlikte gönderdi. Tudun ve Zoilos'u Kerson'daki daha önceki konumlarına iade etmeyi, elçiler yoluyla Kağan'dan olup bitenler için özür dilemeyi ve Elias ile Bardanes'i kendisine Constantinopolis'e göndermelerini de emretti*[37].

Yaşananları eserinde gayet iyi bir şekilde değerlendiren A.A. Vasiliev, II. Justinianus'un içinde bulunduğu politik atmosferi "*Kerson'a yönelik hazırlanan seferin öğrenilmesi üzerine buranın idarecisi olup kente İmparator tarafından gönderilen Elias ile buraya sürgün edilmiş durumdaki Vardan Justinian'a karşı isyan ettiler ve Imparatorluk gücüne sırtını dönmüş olan bütün kentler Kağan'dan korunma talep ettiler. Justinian isyanı sona erdirmeye kararlıydı, ancak Kağan ile anlaşmaya varmak mecburiyetinde olduğunu fark etti. İmparator, Kerson'daki Hazar idaresini yeniden teşkil etmekte, yani Tudun ile protopolite Zoilus'un yeniden kentin başına geçirilmesine ve Hazar Kağanı'ndan olup bitenle ilgili olarak özür dilemeye istekli olabilirdi*"[38] sözleriyle değerlendirmiştir. Bu görüşe, II. Justinianus'un, Kerson'a düzenlenen ilk seferden önceki siyasî durumu kabul eder bir noktaya geldiğini ve Kırım'daki Bizans mülkleri üzerinde taviz vermeye hazır olduğunu, ancak bu taviz karşılığında Kağan'dan Elias ve Bardanes'in teslim edilmesini istediğini de eklemek gerekir. II. Justinianus'un, bölgedeki mülkler karşılığında

37 Theophanis, "Chronographia", s.580; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.528. Nikoforos'un eserinde de buradaki bilgilerin bazıları bulunur ancak eksik durumdadır. Bk. Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.51; Nikephoros, *Short History*, s.109.

38 A.A. Vasiliev, *The Goths in Crimea*, s.86.

tek talebinin kendisine isyan edenlerin teslimi olması, Kırım'daki vaziyete hiçbir şekilde engel olamayacağını görmesi ve buradaki hâlin imparatorluğun genelini etkileyebilecek hadiseleri tetikleyebileceğinden endişelenmesi ile ilgiliydi. Bir başka ifade ile II. Justinianus artık Kırım'daki Bizans mülkünü Hazarlara teslim etmek karşılığında tahtının güvenliğini sağlamaya çalışır bir noktaya gelmişti. Hazar Kağanı'nın huzuruna çıkması için bu seyahate ortak ettiği elçilerin görevinin Kağan'a şahsi özürlerini iletmek olması bütün bu ifade edilenleri bütünleştirir. II. Justinianus Kırım politikasından geri adım atarak yarımadanın tamamında inisiyatifi Hazarlara teslim ediyordu[39].

II. Justinianus'un tutumundaki değişiklik önemlidir ancak bundan daha önemlisi, Hazar Kağanı'nın, huzuruna gönderilen elçilere ne cevap vereceğiydi. Bizans İmparatorluğu ve bölge açısından son derece önemli olan kentteki isyanı sona erdirerek Bardanes'i tutuklattırıp II. Justinianus'a göndermek seçeneği de II. Justinianus uzlaşısını reddederek ayaklanmayı desteklemek seçeneği de onun elindeydi.

Hazar Kağanlığı ve Kerson'daki İsyan

Kerson'a yaklaşmakta olan donanma bu sefer II. Justinianus'un barış sağlanması isteğini içeren mektupları taşıyan elçilerle gelmişti. Kersonlular, heyetin kente girme isteklerini önce reddettilerse de sonra şehre davet ettiler. Ancak Kersonluların öfkelerine yenilerek Bizans heyetine saldırmalarını aralarında kısa süreli bir

39 M.İ. Artamonov, bu noktada "*Çünkü onlar, daha önceki tecrübelerinden, Hazar-Bizans savaşına yol açmaması gereken bazı tesadüfi durumlar sebebiyle, Khersones'e burunları sokmaları hâlinde Justinianos'la kıran kırana bir savaşa girmek zorunda kalacaklarını öğrenmişlerdi. Şimdi de Vardan'a destek vermek suretiyle yeni sorunların ortaya çıkmasını istememişler ve Bizansla aralarındaki ittifak ve dostluğun hatırına Khersones'te hak iddia etmemişlerdir*" demektedir. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.264-265. Ancak bu değerlendirme bölgede Hazar Kağanlığının elde ettiği gücü ve II. Justinianus'un "Hazar Kağanı'ndan özür dileme" saiki ile uyuşmamaktadır.

vuruşma takip etti. Bazı kimselerin hayatını kaybetmesi ile neticelenecek kadar hararetli geçen bu kısa süreli vuruşmadan sonra Bizans heyeti koşulsuz bir şekilde teslim olmaktan başka çarelerinin olmadığını görerek kendilerini Kersonluların eline bıraktılar. Kentliler, heyet ile beraberlerindeki Tudun, Zoilos ve Christopher'ın Bizans heyetine eşlik eden üç yüz askerle birlikte, kentin yakınında bulunan Hazar birliğine teslim ettiler ve ardından da Hazar Kağanı'nın huzuruna uğurladılar[40]. Ancak beklenmedik hadiseler heyetin yakasını Hazarya yollarında da bırakmadı. Kerson'dan ayrılmalarından bir süre sonra Tudun, muhtemelen esir hayatında karşı karşıya kaldığı sağlık sorunlarının etkisiyle aniden öldü. Theophanes Confessor bundan sonra olanları etkileyici sözlerle aktarır: "*Yolculuk sırasında ölümü üzerine Hazarlar Tudun için cenaze töreninde Turmaç ve 300 askerin cesedini / kanını kurban olarak sundular*"[41]. Bu karar, Hazar Kağanlığının Bizans İmparatorluğuna karşı uyguladığı soğukkanlı ve ölçülü

40 Theophanis, "Chronographia", s.580; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.528; Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.51-52; Nikephoros, *Short History*, s.109, 111. M.İ. Artamonov, *tudun*un Hazar Kağanı'na gönderilmesini kentlilerin Hazar hâkimiyetinde bulunmak istememelerini gösterdiği şeklinde değerlendirmişse de görüşü hatalıdır. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.264.

41 Theophanis, "Chronographia", s.580; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.528. Nikophoros sadece yol üzerinde esirlerin katlediklerini ifade eder. Bk. Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.52; Nikephoros, *Short History*, s.111. Hadisenin Türklerdeki insan kurbanı ile ilişkisi D.M. Dunlop tarafından dile getirilmiştir. Bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.190. Türklerde insan kurbanı ile ilgili olarak ayrıca bk. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.15; Jean de Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, çev. C. Kanat, Vadi yay, Ankara 2002, s.186; Ricoldus de Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi Bir Dominikan Keşişinin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu*, Latince aslından çeviren A.D. Altunbaş, Kronik yay., İstanbul 2018, s.49-50. Türk ve Moğollarda insan kurbanı ile ilgili olarak ayrıca bk. D. DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde*, Pennsylvania State University Press, 1994, s.263-267; S. Vryonis, "Evidence on Human Sacrifice among the Early Ottoman Turks", *Journal of Asian History*, Vol. VI 1971, s.140-146.

siyasetinin de sona ermiş olduğunu kat'i olarak ortaya koyuyordu. Theophanes Confessor'un bundan hemen sonra, "*Kersonesliler ve diğer kentlerin ahalisi Justinianus'un adını yürürlükten kaldırdılar. Sürgündeki Philippicus adındaki Bardanes'i İmparator sesleriyle haykırıp takip ettiler*" sözleri[42], Kersonluların bu aşamada Hazar–Bizans ilişkilerinin nihai bir kırılmayla karşı karşıya kaldığını fark ettiklerini ve bu durumu kendi lehlerine kullandıklarını gösterir. Artık, II. Justinianus'un Kırım'da son kozunu oynamaktan başka çıkar yolu kalmamıştı.

Theophanes Confessor ve Nikephoros, Kırım'daki gelişmeleri öğrenmesi karşısında II. Justinianus'un büyük bir öfkeye kapıldığını ve "Elias'ın evladını, annesinin kucağında katlettiği"ni, karısını ise Hintli aşçısına eş olarak verdiğini ifade eder. Ancak bundan daha da ağırı, II. Justinianus'un ağır teçhizatlanmış bir orduyu Kırım'a "*Kerson'un surlarının ve kentin tamamının yıkılması ile hiçbir insanın canlı kalmaması*" emriyle sevk etmesi oldu[43]. İmparator için Kırım meselesi artık bastırılması gereken bir isyandan çıkmışı tam anlamıyla bir intikam meselesine dönüşmüştü.

Bizans ordusu Kerson önlerine adım atar atmaz teslim ol çağrısı yapmadan kenti kuşatma altına aldı. Kaynaklar, muhasaranın gidişatı hususunda bilgi vermemektedir. Buna mukabil, Theophanes Confessor'un kentin kulelerinin yıkıldığından bahsetmesi[44], kuşatmanın II. Justinianus'un beklediği neticeyi doğurabilecek bir seyir aldığını gösterir. Ancak muhtemelen muhasaranın başlamasının üzerinden çok geçmeden Hazar ordusunun kentin önlerine intikali varolan durumu bir anda tersine

42 Theophanis, "Chronographia", s.580-581; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.528. Nikephoros'un eserindeki kayıtlara da bk. Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.52; Nikephoros, *Short History*, s.111.

43 Theophanis, "Chronographia", s.581; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.528. Bu hususta Nikephoros'un kayıtlarına da bk. Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.52; Nikephoros, *Short History*, s.111.

44 Theophanis, "Chronographia", s.581; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.528.

çevirdi. Nikephoros, bu değişimi "*Ancak, Hazarlar hiç beklenmedik bir anda saldırarak kenti yok olmaktan kurtardılar*" sözleri ile iyi tahlil ettiğini göstermiştir[45]. Hazar ordusunun ani saldırısı karşısında harekât imkânı ve zafer ümidi kalmayan Bizans ordusu mücadelenin ardından silah bırakmayı kabul ederek saf dışı kaldı. Bunu, İmparatorluk ordusu ile Kağanlık ordusunun komuta heyeti arasında uzlaşının sağlanması, ardından Bizans ordusunun, komutanları Mauros da dâhil kentteki isyana katılmaları takip etti[46].

Hazar ordusunun müdahalesi ile sadece muhasara altında bulunmaktan kurtulmakla kalmayan, dahası kendilerini kuşatan ordunun saflarına katılmaları ile daha da güçlenen Kersonlular artık inisiyatifin kendilerine geçtiğini görüyorlardı. Orduları vardı, donanmaları vardı, tek eksikleri kuşatmanın başlamasından bir süre önce Hazar Kağanı'nın yanına kaçan "yeni İmparator"-ları Bardanes'ti. Kersonlular alalacele bir elçilik heyetini Hazar Kağanı'na göndererek Bardanes'in kentlerine gönderilmesini talep ettiler. Bu zamana kadar Kerson'a yardım eden Hazar Kağanı'nın şartlar bu kadar olgunlaşmışken Kersonluların çağrısına olumsuz cevap vermesi mümkün değildi. Ancak Bardanes'i bırakmadan önce, muhtemelen kentteki haklarını vurgulamak için Kerson'dan kişi başı vergi toplanılarak kendisine sunulmasını istedi[47]. Bu talebi yerine getirmekten başka çarelerinin olmadığını

45 Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.52; Nikephoros, *Short History*, s.111. Theophanes Confessor ise herhangi bir mücadeleden bahsetmeden sadece Hazar ordusunun kent önlerine gelişini aktarır. Bk. Theophanis, "Chronographia", s.581; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.528.

46 Theophanis, "Chronographia", s.581; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.528; Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.52; Nikephoros, *Short History*, s.111.

47 Theophanis, "Chronographia", s.581-582; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.528; Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.52; Nikephoros, *Short History*, s.111. Theophanes ve Nicephoros, Hazar Kağanı'nın talebini "*Bardanes'e ihanet etmeyeceklerine dair bir söz olarak*" gösterseler de bu

gören Kersonlular hızla vergi toplama işine girişiler ve bunu, vergilerini Kağan'a takdim etmeleri ile Bardanes'in, yeni adıyla Philippikos'un Kerson'a girişi izledi[48]. Kaynaklar Bardanes'in kente ne şekilde geldiği hususunda bir bilgi vermezler. Ancak Bardanes kuşkusuz ki kente müstakbel Bizans İmparatoru olarak kendisinden gayet emin bir şekilde adım atıyordu.

II. Justinianus'un İktidarının Sonu

İsyanı bastırmak üzere Kerson'a gönderilmiş Bizans ordusunun isyancıların safına katılması Hazar Kağanlığının Kırım'da elde ettiği gücün karşı konulamaz bir seviyeye geldiğini göstermekteydi. Sıradan bir sürgün hayatı yaşayan Bardanes'in Kerson'daki hayatının aldığı şekil bunun açık bir delilini teşkil eder. Ancak bu sırada en çok merak edilen kişi II. Justinianus'tu. Kerson'daki son gelişmeler hakkında hiçbir bilgisi bulunmayan İmparator, Kırım'daki ordudan herhangi bir haber alamamasından endişelenerek henüz yakın zamanda arasını düzelttiği Bulgar Hanı Tervel ile görüşerek kendisinden askerî yardım istedi ve hizmetine üç bin kişilik bir Bulgar ordusunu alarak Samandıra'ya yerleşti. Bir süre sonra endişelenmekte haklı olduğunu, çevrede yaptığı bir keşif sırasında Kerson'a gönderdiği ordunun isyancılara katıldığı ve hep birlikte şimdi Constantinopolis'e yol aldıklarını öğrenince anladı. Hemen Samandıra'ya dönerek kendisini emniyet altına almanın çarelerini aramaya başladı[49]. Ancak elinde

talebin vergi ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim burada uygulanan kişi başına para toplanması usulü, Türk ve Moğollarda bir vergi toplama usulü olarak uygulanmıştır. Ancak A.A. Vasiliev ve D.M. Dunlop ise talebi Theophanes Confessor ve Nicephoros'un ifadeleri uyarınca aktarnışlardır. Bk. A.A. Vasiliev, *The Goths in Crimea*, s.83; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.190.

48 Theophanis, "Chronographia", s.582; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.528.

49 Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.52-53; Nikephoros, *Short History*, s.111, 113. Theophanes Confessor, İmparatorun Sinop'a kadar gittiği, donanmanın gelişini öğrenmesinden sonra kente gittiği ve ardından

bulundurduğu güçle isyancılara direnemeyeceğini bilen II. Justinianus, herhalde kaçmayı da gururuna yediremeyerek olacakları beklemeye başladı. Bunu, Philippikos ve beraberindeki isyancıların hiçbir zorlukla karşılaşmadan kente hâkim olmaları ve Phillippikos'un II. Justinianus ile oğlu Tiberius'un yakalanması için adamlarını göndermesi takip etti[50]. Theophanes Confessor, Hazar Kağanı'nın da torunu olan Tiberius'un yakalanmasını ve ardından katledilmesini şu şekilde dramatik bir tonda aktarır:

> *Bundan sonra Maurus daha önce bahsedilen Strutho ile birlikte Blachernai'ye geldiler. Bir eli Meryem Ana kutsal alanındaki kutsal atlar kaidesinin bulunduğu sütunu, diğer eliyle de kıymetli tahtadan haça sarılmış ve boynuna kutsal emanet kesesi giymiş hâldeki Tiberius'a ve yüksek platformun, yani kutsal alanın arkasında oturan babasının annesi Anastasia'yla karşılaştılar. O, utanılacak bir iş yapmadığından ötürü torunu Tiberius'un ölüm cezasına merhamet gösterilmesi ricasıyla kendisini Mauricus'un ayaklarının önüne attı. Yaşlı babaannenin ayaklarının altında onlara yakarışları ve yağmur gibi gözyaşı dökmesine karşın Struthus kutsal alana girdi ve onu (=Tiberius) zorla aldı. Haçı ondan alıp kutsal alana geri bıraktı. Kutsal emanetleri kendi boynuna takıp oğlanı Callinicar kapısının yukarısına taşıyarak eşyalarını ve kıyafetlerini soyup tüm vücudunu eşiğe gerdirip kuzu gibi boğazından keserek katletti*[51].

Bu sırada daha önce İmparatör'un emri ile oğlu öldürülen, eşi ise saray aşçısına eş olarak verilen Elias da kaçak Justinianus'un

---

Philippikos'un kente girişinin ardından Samandıra'ya çekildiği gibi farklı bir dizgi sunar. Bk. Bk. Theophanis, "Chronographia", s.582; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.528.

50 Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.53; Nikephoros, *Short History*, s.113; Theophanis, "Chronographia", s.582; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.528.

51 Theophanis, "Chronographia", s.582-583; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.529. Nikephoros'un ifadelerine de bk. Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.53-54; Nikephoros, *Short History*, s.113. Takip eden satırda her iki yazar da Tiberius'un Kutsal Anargyroi kilisesine gömülmesinden bahseder.

saklandığı Samandıra'ya ulaşmak üzereydi. Neticede Bulgar müttefikleri ve hizmetindeki komutanlarla anlaşan Elias, İmparator'u teslim aldı ve kafasını bir imparatora yakışmayacak bir sonla keserek II. Justinianus'u ortadan kaldırdı. Kellesi bir süre teşhir edildikten sonra Roma ve ardından da Ravenna'ya gönderildi (711)[52].

M.İ. Artamonov'un, kendi kendine yönelttiği "*Hazarların, Justinianus'un alaşağı edilmesi meselesine katılmasından kazançlı çıkan kimdi?*" sorusunu[53] cevaplamak hadiselerin neticesini bir sonuca bağlamak noktasında önemlidir. Yazarın bu soruya verdiği, "*Ortak düşmanları Araplara karşı birlikte hareket etmek ve Kafkas ötesinde hâkimiyet alanlarını aralarında bölüşmek konusunda anlaştıkları Bizansla uzun süreli bir ittifak akdetmek suretiyle kendilerini sağlama almışlardı*" cevabı makul değildir[54]. Ancak şunu söylemek kuşkusuz ki doğrudur: II. Justinianus'un ikinci iktidarı sırasında takip ettiği Karadeniz'in kuzeyi siyaseti, Hazar Kağanlığının gücü karşısında iflas etmekle kalmayarak

52 Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.53; Nikephoros, *Short History*, s.113; Theophanis, "Chronographia", s.583-584; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.529. Yaşananlarla ilgili olarak ayrıca bk. G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.134. Bu sırada yaşananlarla ilgili kayıtlarda II. Justinianus'un eşi Theodora'nın akıbeti ile ilgili kayıt bulunmamaktadır. Tiberius'un yakalanması ve öldürülmesi ile ilgili satırlarda babaannesinin engelleme çabalarından bahsedilmesine karşın Theodora ile ilgili hiçbir bahis bulunmaması, bundan önceki süre zarfında hayatını kaybetmiş olduğuna işaret eder. 737'de Pergamon'da bir kişinin kendisinin Tiberius olduğu iddiasında bulunması, Theodora'nın oğlunu kaçırdığı gibi eğlenceli bir mütalaya da neden olabilir. Ancak bu kişi ile ilgili bilgi veren Theophanes Confessor bile onun gerçekte Tiberius olduğuna pek ihtimal vermemiş gibidir. Bk. Theophanis, "Chronographia", s.632; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.570.

53 M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.266.

54 M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.266. Kısa süre sonra Arapların Hazar Kağanlığını Kafkasya'da, Bizans İmparatorluğunu ise Anadolu'da sıkıştırmaları karşısında 730'lu yıllarda Bizans İmparatorluğu ile Hazar Kağanlığı arasındaki dostane ilişkilerinin 626'dan sonraki en yüksek seviyeye geldiği bir gerçekse de bunun doğrudan doğruya Bardanes'in Philippikos adıyla Bizans imparatoru olması ile ilgili alakalandırmak zordur. Aksine, Philippikos'un tahta çıkması ile birlikte Hazar–Bizans ilişkileri yeniden sessizliğe gömülür.

Bizans İmparatorluğu tahtındaki geleceğini de tayin etmiştir. Bu durum, Hazar Kağanlığının Karadeniz'in kuzeyindeki varlığının sadece bölgesi açısından değil, Bizans İmparatorluğu siyaset ve ekonomisini de derinden etkileyebilecek bir seviyede bulunduğunu göstermektedir. Ancak bu koşullara karşın Hazarların II. Justinianus'un bertaraf edilmesinden sonra Kerson'da egemenlik kurmaya teşebbüs etmemeleri dikkat çekicidir. Bu durum bir iyi niyet gösterisinden çok, Hazar Kağanlığının güney sınırlarında 702'den itibaren yoğunluk kazanan Arap faaliyetlerine dikkat kesilmeleri ile ilgili olsa gerektir[55]. Yoksa D.M. Dunlop'un dikkati çektiği üzere, Bizans İmparatorluğunda taht değişikliğine neden olabilecek derecede güçlü bir anı yaşayan Kağanlığın[56] böylesi bir zamanda sadece Kerson'da değil, Kırım'ın tamamındaki Bizans mülkünün sahibi olabileceğini kestirmek hiç de zor değildir.

Hazar–Arap Mücadelelerinin Yeniden Başlaması (702–717)

Halife Osman'ın öldürülmesinden sonra baş gösteren sorunlar ve bunun Halife Ali zamanında daha da derinleşmesi, Arap devletine bağlı toprakların tamamında olduğu gibi Kafkasya'da da bir güç boşluğu yaratmıştı. Ancak buradaki durumu daha farklı bir noktaya taşıyan bazı özellikleri vardı. Zira Araplar, 653 ve onu takip eden yıllarda diğer bölgelerde görmedikleri bir dirençle karşılaşmış, bu direnci kırmak üzere gerçekleştirilen seferler beklenen neticeyi vermemişti. Bu şartların da tesiriyle Arapların iç karışıklıkla sarsıldığı yıllarda Hazarlar, Kafkasya'daki nüfuzlarını Belencer'in güneyine yaymayı başarmış ve daha önce Araplara itaat eden yerel hâkimleri vergiye bağlamışlardı. Bu gayretin en önemli neticesi kuşkusuz 683 veya 684'te Derbend'i de ele geçirmeleri oldu. Bu durum, Araplar nezdinde tâbi bölgelerdeki

55 S.A. Romaşov'un değerlendirmesi de bu yöndedir. Bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.133.

56 D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.191.

egemenliğin yok olmasından daha tehlikeliydi. Zira Derbend'in kaybı, ortadoğudaki Arap mülkünü de büyük tehdit altına düşürebilecek stratejik bir kayıptı. Derbend'in Arap kaynaklarında "Kapıların Kapısı" manasına gelecek şekilde "Bab el-Elbab" şeklinde anılması bu noktanın ne denli önemli olduğunun daha o yıllarda ne şekilde görüldüğünü gösteren önemli bir ifadedir.

Hazarların bu başarıları Araplar için tabir yerindeyse "soğuk duş" etkisi yapmıştı. Hemen büyük bir güçle Derbend'e yüklenen Araplar, 689 veya 690'da Derbend'i ele geçirmeyi başardılar. Hazarlar buna 692 veya 693'teki bir saldırıyla karşılık verdilerse de Derbend'i zaptedemediler[57]. Hazarların başarısızlığı Arapların Kafkasya'daki güçlerinin iyiden iyiye artmasıyla ilişkiliydi. 698'de bölgenin önemli yerleşim birimlerinden Çor'u ele geçirerek Ermenistan'ı tamamen hâkimiyetleri altına alma başarısını gösterdiler[58]. Bu sırada hadiseleri şekillendirme yeteneğine de sahiplerdi. Nitekim 697'de Kafkasya'nın kuzeybatısında Sergius adlı bir beyin Bizans İmparatorluğuna karşı isyanını desteklemeleri[59] bu açıdan dikkat çekicidir. Ancak bunu yaparken egemenliklerini stratejik noktalara sabitleyerek mevcut sınırlarını korumak gayesi gütmüyor, başarılarını daha da kuzeye ilerlemek üzere bir basamak olarak görüyorlardı. Buna uygun olarak Derbend'in kuzeyine ilerlemek amacının ilk adımını 702'de Mesleme ibn Abdülmelik attı. Her ne kadar seferi beklendiği ölçüde bir netice vermemişse de[60], Araplar 653'teki Belencer faciasından bu yana ilk defa bu seferle Derbend'in kuzeyine geçmiş oluyorlardı. Hazarların buna cevabı, şiddetli bir karşı saldırı düzenleyerek

57 Hazarlarla Araplar arasında 689 ile 693 arasındaki mücadelelerle ilgili olarak bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.325.

58 Arapların Çor'u ele geçirmeleri ve Ermenistan'da elde ettikleri konum ile ilgili olarak bk. A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.102, 177; A.N. Ter-Govondyan, *Armeniya i Arabskiy Halifat*, s.73.

59 A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.177.

60 Seferle ilgili olarak bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.325.

–Müslüman yazarlar açıkça ifade etmeseler de– Derbend'i ele geçirmeleri oldu. Bu başarı, Arapların 706'dan 709'a dek Hazarlar üzerine bir dizi harekât düzenlemelerini beraberinde getirdi. Bu üç yıllık mücadelelerde kaynak yazarlarının Arapların birkaç defa Derbend'i ve ardından Albanya'yı ele geçirdiklerini ifade etmeleri[61], tarafların bu zaman zarfında birbirleri üzerinde zafer kazandıkları pek çok mücadelenin vuku bulduğunu göstermektedir[62].

61 Taberî 708 Kasım ayından önce Mesleme b. Abdülmelik'in Hazarlar üzerine sefere çıkarak Derbend'e ulaştığını ve bu civardaki kale ve yerleşim birimlerini ele geçirdiğini ifade eder. Yazar sonrasında 708 sonu 709 başlarında Kağan ve oğlunun yaralandığı bir çatışmayı daha, herhangi bir teferruata girmeden aktarır. Bunu bir süre sonra 709 yılı içinde Arapların Derbend'i ele geçirdikleri bir diğer seferden bahsederek sürdürür. Bk. *The History of al-Tabari*, Volume XXIII, translated and annotated by M. Hinds, State University of New York Press 1990, s.148, 152, 164 (Bundan sonra al-Tabari XXIII) Bu mücadeleler Elias'ın kroniğine de yansımıştır. Bununla birlikte malumatı, Mesleme'nin Ermenistan ve Azerbaycan'ı ele geçirdiği ile "Türklerin bölgeleri"ne saldırdığından öteye gitmez. Bk. Eliae Metropolitae Nisibeni, *Opus Chronologicum*, Pars Prior, interpretatus est E.W. Brooks, Lipsiae 1910, s.78-79. Bu harekât Halife b. Hayyat'ın eserinde de yankısını bulmuştur. Ancak 709'a tarihlediği malumatı Mesleme'nin Hazarları ifade ile Türklerin üzerine sefere çıktığı, Derbend'i ele geçirdiği ile sınırlıdır. Bk. Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.363; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.36. Mesleme'nin söz konusu yıllardaki seferleri ile ilgili olarak ayrıca bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.270; H.D. Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, s.50-51; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.325.

62 M. Kmosko ise Mesleme'nin saldırılarını, "*Bu yoklama harekâtı harbi umumide, umumi ve büyük bir taarruz icrasından evvel yapılan keşfi taarruzları derhatır etmektedir*" sözleriyle değerlendirmekte ve bu harekâtlar içerisinde, pek çok yazarın da aradıkları gibi– Kafkasya üzerinden Constantinopolis harekâtının ipuçlarını aramaktadır. Bk. M. Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", s.148. Ancak yazarın değerlendirmelerini doğruyabilir bir veri bulunmamaktadır. Aksine Mesleme'nin söz konusu yıllarda birkaç defa Anadolu'da sefere çıkması M. Kmosko'nun görüşlerini zayıflatır. Mesleme'nin Anadolu seferleri için bk. A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.177-178. Bunun yerine Mesleme'nin harekâtının VIII. yüzyılın başlarında Araplar arasındaki iç savaşın sona ermesi ile birlikte başlayan ikinci bir istila hareketinin yeni dalgasının Kafkasya'daki bir neticesi olarak değerlendirmek daha doğrudur. Nitekim Araplar bu yeni yüzyılın

Bunlardan 709'daki sefer hakkında bilinenler Kalankatlı Moses sayesinde daha geniştir. Nitekim yazar, Hazarların seksen bin kişi ile Albanya'ya saldırdıklarından bahseder[63] ki bu bilgi, Derbend üzerindeki Hazar–Arap çatışmasının şiddetini göstermesi noktasında önemlidir. Ancak neticede Hazarlar, Mesleme'nin 709'da Derbend'e gelişi ve ardından kaleye düzenlediği şiddetli saldırılar sonucunda bölgeyi terk etmek zorunda kaldılar. Bunu, 710'da Arap komutanının kuzey yönlü seferi takip etti[64]. İki yıl sonra, yani 711'de ise bir diğer komutan, Abdülaziz Albanya'ya gelerek bölgenin başkenti Partav'ı sorunsuz şekilde zapt etti[65]. Ancak bütün bunlar, "Hazar sorunu"nu bitirmeye yetmiyordu. Aksine Arap saldırıları Hazarların karşı hücumlarının fitilini ateşleyerek yeni tehlikeleri beraberinde getiriyordu. Taberî'nin, Arapların ardı ardına birkaç kez Derbend'e sefer düzenlediklerine ilişkin kaydı, Hazarlar karşısında bölgedeki idarelerinin yıkılma noktasına geldiğini ve Hazarların bölgedeki siyasî hayatı kendi lehlerine değiştirdiklerini, üstünlüğü elde ettiklerini göstermektedir[66]. Buna mukabil, Hazarlar, güneye doğru inmek yönünde bir çaba

perdesini –birbaşka vesile ile M. Kmosko'nun da değerlendirdiği şekilde (M. Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", s.146)– neredeyse eş zamanlı gelişen Türkistan, İspanya ve Cürcan ile Taberistan seferleri ile açmışlardı ve durum öyle gösteriyor ki Kafkaslar bu yeni evrenin parçalarından sadece birisiydi. Bununla birlikte yazarların hadiseleri değerlendirme tarzlarının epey farklı olduğu görülmektedir. Bunlardan birisi olan K.Y. Blankship, VIII. yüzyılın başlarındaki Hazar–Arap savaşını, Bizans İmparatorluğunun teşviki ile ilişkili görmüştür. Bk. K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State The Reighn of Hisham ibn Abd al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, State University of New York Press 1994, s.108-109. Ancak böylesi bir yargıda bulunabilmek için öncelikle bu yıllarda taraflar arasında bir ittifakın varlığının kanıtlanması gerekir.

63 *The History of the Caucasian Albanians*, s.208. Ayrıca bk. İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voynı 708–737 godov", s.226.

64 Hadiselerle ilgili olarak bk. İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voynı 708–737 godov", s.227-228.

65 *The History of the Caucasian Albanians*, s.209.

66 D.M. Dunlop'un benzer değerlendirmesine de bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.75.

içerisine girmeyerek faaliyetlerini Derbend hattı üzerinde yoğunlaştırıyorlardı. Bu karar, şüphesiz ki bu yıllarda Kırım'da Bizans İmparatorluğu ile yaşadıkları hassas ve bir o kadar da tehlikeli süreç ile yakından ilgiliydi. Ancak Bardanes'in Constantinopolis'e gelerek sonunda Bizans İmparatorluğu tahtına oturması ile birlikte Hazarlar Kafkas sınırlarında daha etkili bir duruş sergileme imkânına kavuştular.

Hazarlar Kırım merkezli sorunların II. Justinianus'un tahttan indirilmesinden sonra kesin olarak halli ile 711'de yeniden güneye doğru ilerlediler ve seferleri neticesinde Derbend'i ele geçirmekle kalmayarak Albanya'yı da zapt etmeyi başardılar[67]. Araplar bu saldırılar karşısında hiçbir direniş sergileyemediler. Ancak sonunda Kafkasya umumî valisi Mesleme ibn Abdülmelik, 713–714'te[68] can havli ile gerçekleştirdiği saldırısı ile üç bin kişilik bir Hazar ordusu tarafından korunan Derbend'i üç aylık bir mücadelenin ardından da olsa yeniden ele geçirmeyi başardı[69]. Ardından daha kuzeye doğru ilerleyip etrafı yakıp yıkmak suretiyle Tarku kenti[70] yakınlarına kadar ilerledi. Ancak burada yolu, başında Hazar Kağanı'nın bulunduğu bir Hazar ordusu tarafından kesildi. Gelişmeyi, her iki tarafın birbirinin hamlelerini beklediği uzunca bir süre takip etti. Sadece Levond'un eserinde bulunan bir kayda göre Kağan'ın mücadeleden geri durması Alp Tarkan adlı bir komutanının intikalini beklemesi ile ilgiliydi. Ancak bu gücün yaklaşması bir anda tüm dengeyi değiştirdi ve Hazarların gücünden ürken Mesleme ibn Abdülmelik haremi de dâhil olmak üzere karargâhını arkasında bırakarak kaçtı. Hazarlar bu durum üzerine

67 Kalankatlı Moses böyle bir seferden bahsetmemektedir.

68 Tarih ile ilgili olarak ayrıca bk. İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voyni 708–737 godov", s.230.

69 Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.367; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifi Ibn Hayata al-Usfuri", s.36; *İstoriya Halifov Vardapeta Gevonda*, s.27-28. Ayrıca bk. S.A. Pletnöva, *Hazarı*, s.35; İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voyni 708–737 godov", s.229.

70 Bugünkü Mahaçkala taraflarında Hazar Denizi sahili civarında kurulu kent.

Arap ordusunun peşine düştülerse de bu takip Gürcistan'a kadar sürdü[71]. Arapların Hazar sınırlarındaki ilk rövanş denemesi böylelikle Hazar duvarına çarpmış oluyordu. Ancak Arapların soluğu kesilecek gibi değildi. Hazarların da öyle...

Hazar–Arap Mücadelelerinin Sıklık Kazanması (717–730)

714'de büyük hayallerle başlayan seferin, Arap başkomutanının haremini de arkasında bırakarak kaçması, kendisi için olduğu kadar devleti için de büyük bir prestij kaybıydı. Ancak yine de bu kayıp, ordusunu tamamen kaybetmekten daha ağır değildi. Mesleme yeniden bir hazırlık içerisine girerek çok daha büyük bir sefer düzenleyebileceği ekonomik ve nüfus imkânlarını elinde tutuyordu. Ancak bu sırada Arapların ana gündemi, Anadolu'da ve Akdeniz'de Bizans İmparatorluğuna karşı sağladıkları üstünlüğün onlara Constantinopolis'e ulaşarak kenti kuşatabilecekleri

71 *The History of the Caucasian Albanians*, s.208-209; *İstoriya Halifov Vardapeta Gevonda*, s.28. Seferle ilgili olarak ayrıca bk. S.A. Pletnöva, *Hazarı*, s.35; İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voyni 708–737 godov", s.229-230; L. Gmırya, "The Khazars in the Caucasus", *The History of the Tatars since Ancient Times*, Vol. I, Kazan 2017, s.287-288. Kalankatlı Moses, Hazarların takip sırasında yenilerek kaçtıklarını ifade ediyorsa da, Müslüman yazarların böyle bir başarıya değinmemeleri, ilgili kaydın bu yönünün hatalı olduğunu yahut daha sonraki mücadelelerdeki Arap başarılarını yanlışlıkla buraya kaydettiğini göstermektedir. Mesela aşağıda ifade edilecek 717'de Hazarların yenilmesinin ardından yaşananlar buradaki kayda daha uygundur. Diğer taraftan M.İ. Artamonov, Hazarların düşmanlarını takip sonrasında Albanya'ya girerek bölgeye hâkim olduklarını ve Arapların onları püskürtememeleri neticesinde Albanya'nın üç yıl Hazar idaresinde bulunduğunu ifade eder. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.271. Ancak, hadiseler hakkında bilgi veren kaynaklarda bu yönde bir bilgi bulunmadığı gibi Kalankatlı Moses, bu değerlendirmeyi boşa çıkarır bir kayıt paylaşır. Yazara göre Araplar seferi takiben Albanya'yı ağır bir vergi ile ezmişlerdir. Bk. *The History of the Caucasian Albanians*, s.209. Bu seferle ilgili daha başka kaynaklardaki bilgiler için ayrıca bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.325-326.

imkânı tanımasıydı. Araplar, Kafkasya'daki utancı bir kenara iterek Bizans başkentinin üzerine yüklenmeye karar verdiler[72]. Buna mukabil bu karar Hazarlara büyük bir fırsat sağlıyordu. Araplar tam da Constantinopolis önlerinde bulundukları sırada, 717'de yirmi bin kişilik bir güçten oluşan Hazar ordusu[73] Azerbaycan'a saldırdı[74]. Seferle ilgili bilgiler, Hazarların herhangi bir direnişle karşılaşmadıklarını ve Azerbaycan'ı yakıp yıkarak yerleşimcilerine ağır zarar verdiklerini göstermektedir. Araplar duruma ancak Ibn Hatim b. Numan adlı bir komutanın ihtiyat birliklerinin güneyden ilerleyerek Kafkasya'ya varmasıyla egemen olabildiler. Kaynaklarda her ne kadar adı geçen komutanın Hazarları püskürttüğü ifade ediliyorsa da başarılı komutanın Halife Ömer b. Abdülaziz'e elli kadar esir göndermesi, Hazarlara karşı elde ettiği zaferin sınırlı bir zafer olduğunu yahut etrafa dağılmış ve geri

72 Arapların 717-718'deki Constantinopolis kuşatması ile ilgili olarak bk. N.M. el-Cheikh, "Sieges and Conquest of Constantinople in Arab Muslim Sources", *Byzantion'dan Constantinopolis'e İstanbul Kuşatmaları*, ed. M. Arslan – T. Kaçar, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü yay., İstanbul 2017, s.230-233; C. Avcı, "Müslüman Araplar Tarafından Bizans Başkenti İstanbul'a Düzenlenen Askeri Seferler", *Byzantion'dan Constantinopolis'e İstanbul Kuşatmaları*, ed. M. Arslan – T. Kaçar, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü yay., İstanbul 2017, s.252-255; M. Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", s.149-150.

73 Hazar ordusunun sayısı ile ilgili olarak bk. İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voyni 708–737 godov", s.230.

74 M. Kmosko, 717 saldırısını, "*O zamanki Hazar istilasının da imparator Leo tarafından tertib edildiğini pek âlâ kabul edebiliriz*" sözleriyle Bizans İmparatorluğu ile ilişkili bir sefer gibi düşünmüştür. Bk. M. Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", s.149. Bu değerlendirmesi daha sonra M.İ. Artamonov ve I. Zimonyi tarafından da sürdürülmüştür. Onun görüşü ve bununla ilgili mütala için bk. İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voyni 708–737 godov", s.231. Ayrıca bk. I. Zimonyi, *The Origins of the Volga Bulgars*, s.64. Bununla birlikte bu görüşü destekleyebilecek hiçbir veri bulunmamakta olduğu gibi, ilgili dönemde tarafların Araplara karşı bir ittifak tesis ettiklerini düşündüren bir ipucu ya da şüpheli bir kayıt da yoktur. Diğer taraftan Bizans kaynak yazarlarının bundan sonraki yıllarda gelişen Hazar–Arap savaşına dair kayıtlar paylaşmalarına karşın 717 Hazar seferi hakkında sessiz kalmaları bu açıdan belirleyici bir ayrıntıdır.

çekilme haberini alamamış Hazar kıtalarına karşı kazanıldığına işaret eder. Bununla birlikte Araplar, Hazarların peşinden Gürcistan sınırlarına kadar ilerlemeyi başardılar[75]. Bu takip, Hazarlara ağır bir darbe indirmekten çok psikolojik olarak Arapları rahatlatan bir askerî hareketlilik oldu. Ancak kısa süre sonra birbiri peşine gelen Hazar saldırıları, bu ortamın geçici olduğunu Araplara gösterecekti.

721'de Hazarlar, Alanların muhtemelen bir isyana teşebbüs etmeleri veya Arap hâkimiyetine geçmeleri üzerine Alan topraklarına saldırdılar[76]. Ayrıntıları, bir sene sonra[77] Melik b. Safar adlı bir komutanın Marc el-Hicara adlı yeri tespit edilemeyen bir muhitte 22 Şubat–23 Mart 722 arasındaki bir tarihte Hazar ordusunun karşısına çıkması takip etti. Ancak muharebe Arap komutanının ağır yenilgiye uğraması ve Arapların kaçışı ile neticelendi. Bu kadar önemli bir zafer kazanmasına karşın Halife b. Hayyat muharebeyi sadece şu kısa ifadelerle geçiştirir: "*Hazarlar, Melik b. Sufar ile Mercü'l Hicâre'de karşılaştılar ve Müslümanlardan bazı kimseler öldürüldü. Bu olay 103. yılın Ramazan ayında meydana geldi. Kış mevsimi çok şiddetli oldu ve Hazarlar*

75 Söz konusu karşı saldırı ile ilgili olarak bk. *The History of al-Tabari*, Volume XXIV, translated and annotated by D.S. Powers, State University of New York Press 1989, s.74-75 (Bundan sonra al-Tabari XXIV); el-Yaqubi, "Tarih", s.142; Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.378; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifi Ibn Hayata al-Usfuri", s.37; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi El-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, V. Cilt, Çev. Y. Apaydın, Red. M. Tulum, Bahar yay., İstanbul 1986, s.43. Sefer ile ilgili olarak ayrıca bk. A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.179; İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voynı 708–737 godov", s.230-231. Yukarıda da ifade edildiği üzere bu yaşananlar, Kalankatlı Moses'in 709'a tarihlediği hadiselere çok benzemektedir ve iki saldırıyı karıştırma ihtimali bulunmaktadır. Bu noktada yazarın bir hata yapıp yapmadığın ortaya koymak için bu sefer özelinde bir inceleme yapmak gerekir.

76 al-Tabari XXIV, s.167. Seferin nedeni ile ilgili olarak bk. A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.106; İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voynı 708–737 godov", s.231.

77 Bu noktada İ.G. Semönov'un düzelti notuna da bk. "Arabo-Hazarskoy Voynı 708–737 godov", s.231-232.

orduyu ele geçirdiler"[78]. İbnü'l Esir ve Belamî ise daha başka ayrıntıları ifade ederler. Nitekim muharebe meydanını Halife b. Hayyat gibi Mer el-Hicare olarak gösteren Bel'âmî, otuz bin kişiden oluşan Hazar ordusunun, başında Subeyt en-Nehranî adlı bir komutanın bulunduğu Arap ordusunu yenilgiye uğratmakla kalmayarak Subeyt'in Suriye'ye kadar kaçmasına da neden olduğunu ifade eder. Bunu, Halife'nin Subeyt'i azarlaması ve Arap komutanının da kendisini "*Ya emir'ül müminin, ben kesinlikle korkaklık etmedim ve düşmanla çarpışmaktan çekinmedim. Dişe diş mızrağım kırılana kadar, kılıcımı parçalayana kadar sapladım, ama ulu ve yüce Allahım ne isterse o oluyor*" sözleri ile savunmasına dair ayrıntıyı aktarması takip eder[79]. Elbette Belamî ve benzer şekilde İbnü'l-Esîr tarafından zikredilmiş olmasına karşın daha önceki yıllarda kaleme alınmış kaynaklara yansımamış bu sözlerin ne derecede gerçeği yansıttığını tayin etmek, yazarların yenik tarafta bulunmalarından ötürü zordur. Bununla birlikte Halife b. Hayyat'ın Hazarların zaferini "*orduyu ele geçirdiler*" şeklinde sunması Kafkasya'daki Arap varlığının bu zaferle askerî olarak yok olmanın eşiğine geldiğini gösterir ki bundan hareketle İbnü'l Esir ve Bel'amî'nin kayıtlarını doğru olarak değerlendirmek mümkündür. Yenik Arap komutanının mağlubiyetini bir "kader" veya "Allahın isteği" olarak sunmasına karşın Halife Abdülmelik, yenilginin sebebinin Tanrı'nın isteğinden çok Arapların bölgedeki askerî unsurunun ve komuta heyetinin Hazarlara karşı koyamayacak seviyede olmasından ileri geldiğini biliyordu.

78 Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.393; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.37-38. Tarihleme ile ilgili olarak ayrıca bk. K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.122; İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voynı 708–737 godov", s.232.

79 Bel'âmî'nin kayıtları için bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.77. İbnü'l-Esîr'in kayıtlarına da bk. İbnü'l-Esîr V, s.95. Söz konusu kayıtlar için ayrıca bk. Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", s.150; H.D. Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, s.50-51.

Hazarlar, elde ettikleri bu son derece önemli zaferden sonra Ermenistan'daki hâkimiyetlerini güçlendirmeye çalışırlarken[80] Halife Yezid ibn Abdülmelik (720–724) de Hazar saldırısını püskürtemeyen Melik b. Safar'ı Ermenistan valiliğinden azlederek yerine meşhur Arap komutanlarından Cerrah el-Hakemî'yi tayin ediyordu[81]. Bu atamadan bahseden kaynak yazarları, tayini alelade bir karar gibi gösterseler de Cerrah'ın, Ağustos 722'de[82] beraberinde yirmi beş bin kişilik olduğu anlaşılan[83] güçlü bir orduyla Ermenistan'a intikali ve hemen ardından da kuzey yönlü bir harekâta girişmesi, tayinin Halifelik merkezinde Hazarların önünün alınmasına yönelik kararın bir parçası olduğunu gösterir. Bir başka ifade ve yorumla meşhur bir komutan olan Cerrah'ın gayet güçlü bir ordu ile bölgeye gönderilmesi, Halifeliğin Kafkasya cephesindeki durumu "acil kodlu" olarak değerlendirdiğini göstermektedir.

Cerrah'ın Kafkasya'ya güçlü bir orduyla gelişi Hazar ordusu komuta heyeti tarafından Ermenistan'da tutunmalarının mümkün olmadığı şeklinde değerlendirildiği hızla Derbend'e çekilmelerinden ve savunma tedbirleri almaya girişmelerinden anlaşılmaktadır. Hazar cephesinde bunlar olup biterken Cerrah da Şirvan'ı geçerek Berda'a'ya gelmiş bulunuyordu[84]. Elinde bulundurduğu kuvveti hâlâ Hazarlarla mücadele için yeterli görmediğinden olsa gerek buradaki Arap güçlerini de sefere dâhil etti[85]. Ancak bu sırada her şey yolunda gitmiyordu. Nitekim İbnü'l-Esir, Arap komutanının Berda'a'ya gelişinin, buradaki köylülerden birisi

80 D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.77.

81 Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.394; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.38; Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.24.

82 Tarihleme ile ilgili olarak bk. V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.47 / 3. dn.; M. Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", s.153.

83 Cerrah'ın emrindeki ordu sayısı ile ilgili olarak bk. K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.122.

84 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.24; *Derbendnâmeh*, s.63.

85 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.24; *Derbendnâmeh*, s.63.

tarafından Hazar Kağanı'na bildirildiğini ifade eder. Bu durum Hazarları hazırlıksız yakalamak istediği anlaşılan komutan için şüphesiz en son arzu edilen bir gelişmeydi. Ancak hâlâ inisiyatif Cerrah'ın elindeydi ve hızla Kür Irmağı'nı geçti ve etrafa bulunduğu mevkide uzun müddet kalacağını ve bu sırada ihtiyaç maddelerinin temini ile meşgul olacağı haberini yaydırdı[86]. Ancak bir süre sonra, aniden gece yürüyüşü ile Şeki üzerinden[87] Derbend yakınlarına ulaştı. Ordusunu etraftaki Arap güçleri ve yerel unsurlarla hâlâ güçlendirmeye çalışırken[88] hazırlıksız yakalanan Hazar cephesinde ise faklı gelişmeler yaşanıyordu. Derbend istihkâmındaki Hazar ordusu bu şartlar altında Arap ordusuna karşı koymanın hiçbir şeyi değiştirmeyeceğini görerek kuzeye çekilmeye başladılar. Ancak Arap ilerleyişinin haberleri onlardan daha hızlı bir şekilde kuzeye ilerliyordu. Nitekim yerel idareciler ulaklarını Hazar Kağanı'na göndererek Cerrah'ın bölgeye vardığını ve dahası Kağan'ın üzerine yürümeye hazırlandığını haber veriyorlardı[89]. Gelinen noktada Cerrah, Hazar Kağanlığının egemenliğinde bulunan bölgelere ulaşması ile "baskın şartları"nın yeniden ortadan kalktığını tahlil ederek daha da hızlı hareket etmesinin gerektiğinin farkına vardı:

> *Bu durumu öğrenmesi üzerine Cerrah üç günlük zahirenin hazırlanmasını emretti ve aynı gece boyunca Rubas ırmağını elde meşalelerle geçti. Derbend kapısının (güneyinden) girerek Ghirkhler kapısından*

86 İbnü'l-Esîr V, s.95. Ayrıca bk. M. Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", s.150-151. Derbendnâme yazarı ise Cerrah'ın faaliyetlerinin Hazarlar tarafından ancak Kür ırmağını geçmesinin ardından Lezgiler aracılığı ile öğrenildiğini ifade eder. Bk. *Derbendnâmeh*, s.63. Bununla birlikte bu noktada İbnü'l-Esîr'deki kayıt daha gerçekçi durmaktadır.

87 Cerrah'ın seferinden son derece kısa bir surette bahseden Nisibisli Elias "Sabba" kentinin ele geçirildiğinden bahseder. Bk. Eliae Metropolitae Nisibeni, *Opus Chronologicum*, s.78. Bu kentin Şeki şehri olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bk. M. Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", s.153.

88 Cerrah'ın Derbend yakınlarındaki askerî düzenlemeleri ile ilgili olarak bk. *Derbendnâmeh*, s.63-64.

89 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.24-25; *Derbendnâmeh*, s.64.

çıktı ve Avain bahçesine karargâh kurdurdu. Buradan iki bin atlısını Kara Kaytak'a, iki bin atlısını da Yersi'ye, Düvek'e, Zeil'e, Dervagh'a, Humeidi'ye ve Kerough'a sevk etti ve onlara bu bölgeleri tarumar etmelerini, ahalisini kırmalarını ve (etrafını) yağmalamalarını ve şafaktan önce de geri dönmelerini emretti[90]*. Buna binaen, dört bin süvari aynı gece Kara Kaytak ve Tabasaran köylerine baskın yaptılar ve yine aynı günün şafağında yanlarında Kara Kaytak'tan ele geçirdikleri 12.000 inek ve koyun, 12.000 altın ve gümüş (parça eşya) ve 700 esir; Tabasaran'dan da 40.000 at, inek ve koyun, büyük miktarda para ve zenginlik ile 2.000 esirle birlikte döndüler. Cerrah bunları askerleri arasında bölüştürdü*[91]*.*

Cerrah'ın, askerlerine şafakta karargâhta olmalarını emretmesi şüphesiz her an bir Hazar baskını ile karşı karşıya kalabileceğini hesap etmesiyle ilgiliydi. Bu zannında da haklıydı. Nitekim başında Hazar Kağanı'nın oğlu Barsbek'in[92] bulunduğu kırk bin

90 Derbendnâme'nin Sanktpeterburg'daki elyazmasında Cerrah'ın emirin gerekçesi olarak "Kağan'ın oğlunun yaklaşmakta" olduğu gösterilir. Bk. *Derbendnâmeh*, s.76.

91 *Derbendnâmeh*, s.64. İbnü'l Asam ile İbnü'l-Esîr'in kayıtlarına da bk. Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.24-25; İbnü'l-Esîr V, s.96.

92 Hazar Kağanı'nın oğlunun ismi kaynak yazarları tarafından farklı şekillerde gösterilmiştir. Kufî *Narstik*, Levond Hazar Kağanı'nın oğlunu *Tarmaç*, *Derbendnâme* yazarı *Paşenk*, Halife b. Hayyat *Martik* adı ile gösterir. Söz konusu adın kaynaklarda kullanımına dair bk. Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.29; *İstoriya Halifov Vardapeta Gevonda*, s.71; A.N. Kurat, "Abu Muhammad Ahmad bin A'sam al-Kufî'nin Kitab al-Futuh'u", *DTCF Dergisi*, C.VII/2, 1949, s.265; P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.181-185, 236; İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voynı 708–737 godov", s.245. Derbendnâme yazarının kullandığı *Paşenk* adının bir kişi adından çok bir unvan olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim daha sonraki dönemlerde bu kelime bir unvan olarak kullanılmıştır. Bk. V.A. Moşin, "Naçalo Rusi: Normanı v Vostoçnoy Evrope", *Byzantinoslavica*, Tom. III/ 1931, s.53; V.A. Moşin, "Rus' i Hazariya pri Svyatoslave", *Seminarium Kondakovianum*, Tom 6 / 1933, s.188. P.B. Golden, Levond'un *Tarmaç* kullanımını, Hazar Kağanı'nın oğlunun adından çok komutanlarından birinin adı olarak değerlendirmiş ve kelimenin *tercüman* yerine kullanılan *dilmaç* unvanı olduğunu düşünmüştür. Bk. P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.244-246. S. Gömeç ise bu adı *tamgaçı* unvanı ile ilişkilendirir.

kişilik bir Hazar ordusu, tam da bu sırada Cerrah'ın karargâhının kuzeyindeki bir yerde Araplara saldırmak üzere ilerleyişini

Bk. S. Gömeç, "*Hazar Çalışmaları*", *Turkish Studies*, Vol. 2/ 3, 2007, s.281. Esas itibariyle Tarmaç Selçuklu Sultanı Sancar'ın komutanlarından Kumaç'ın adını hatırlatır. Kumaç adı ile ilgili olarak bk. C.E. Bosworth, "Notes on Some Turkish Names in Seljuq Military History", *Der Islam*, Vol. 89/ 2, 2012, s.107. Kumaç adı daha sonraki tarihlerde Kafkasya'da da kullanılmıştır. Bk. V. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the 10th-11th Centuries*, W. Heffer and Sons Ltd. Publishing, Cambridge 1958, s.140. Ancak Hazar Kağanı'nın oğlunun adları ile ilgili farklı kullanımlara bakıldığında, asıl isminin aralarında A.N. Kurat, Z. Bünyatov ve P.B. Golden'ın da bulunduğu pek çok bilim adamının değerlendirdiği şekilde Barsbek olması lazım geldiği görülmektedir. Bk. A.N. Kurat, "Abu Muhammad Ahmad bin A'sam al-Kufi'nin Kitab al-Futuh'u", s.265; P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.184, 236; P.B. Golden, "Khazarica: Notes on Some Khazar Terms", *Turkic Languages*, ed. L. Johanson, Vol. 9/ 2005, s.210; İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voyni 708–737 godov", s.243. V. Minorsky ise adı Barçınk adıyla alakalandırmıştır. Bk. V. Minorsky, "A New Book on the Khazars", s.126. S. Gömeç ise bundan farklı bir değerlendirme ortaya koyarak, bu adı, Levond'un eserinde Kağan'ın annesinin adı olarak verilen Parsbit ile ilişkilendirek adı Bars Bike şeklinde bir kadın ismi olarak ele almıştır. Her ne kadar Levond'un eserinde bu isim Hazar Kağanı'nın eşinin adı olarak gösteriliyorsa da Levond'un burada yanlış bir duyum aldığı ve ismin gerçekten de Kağan'ın oğlunun adı ile ilişkilendirmek mümkündür ki P.B. Golden da Levond'un eserindeki bilgiyi bu şekilde değerlendirmiştir. Bu açıdan bakıldığında Levond'un kaydını Hazar Kağanı'nın oğlunun Barsbek adını taşıdığına yönelik kanaate destek teşkil ettiğini söylemek pekâlâ mümkündür. Bk. S. Gömeç, "*Hazar Çalışmaları*", s.281; W. Barthold – P.B. Golden, "Khazar", s.1173. S.A. Pletnöva ise Hazar Kağanı'nın oğlunun adını Barcil olarak ifade eder. Söz konusu kayıt için bk. *İstoriya Halifov Vardapeta Gevonda*, s.71. S.A. Pletnöva'nın değerlendirmesi için bk. S.A. Pletnöva, *Hazarı*, s.35, 37. İ.G. Semönov da Gürcü kaynaklarındaki Hazar komutanı Buluçan'ı Hazar Kağanı'nın oğlu ile özdeşleştirmiş ve hatta Buluçan'ın faaliyetlerini Cerrah'ın öldürüldüğü sefer içerisinde değerlendirmiştir. Bk. İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voyni 708–737 godov", s.243-247, 250. Diğer taraftan ismin Bulgarlarda yaygın bir şekilde kullanıldığı anlaşılan *Barış* ismi ile de ilişkisi kurulabilir. Barış isminin Türkler arasındaki yaygınlığına ilişkin bk. O.G. Bol'şakov, "Utoçneniya k Perevodu 'Zapiski' İbn Fadlana", *Drevneyşie Gosudarstva Vostoçnoy Evropı 1998 g.*, Otvetstvennıy Redaktor T.M. Kalinina, İzdatel'skaya Firma Vostoçnaya Literatura, Moskva 2000, s.61. Kağan'ın

sürdürüyordu[93]. Bu ilerleyiş Derbend'in kuzeyinde Darbah ırmağı yahut ar-Ran ırmağına kadar devam etti ve bunu, tarafların karşı karşıya gelmesi takip etti[94].

İbnü'l Asam, muharebe öncesinde Cerrah'ın orduya hitaben ölenlerin cennete gideceğini, hayatta kalanların ise mal mülk sahibi olacaklarını vurguladığını ifade eder. Derbendnâme'nin Sanktpeterburg'daki elyazması nüshasında ise bu hitap edebî bir şekilde şu sözlerle aktarılır:

> *Cerrah atından indi (ve ardından?) yeniden çıktı. Ordusuna hitapla şunları dedi: 'Ey Suriyeliler, biliyorsunuz ki kaçarsanız memleketinize güven içerisinde dönemezsiniz. Meydanda bir kahraman gibi savaşın. Eğer ölürseniz, bir şehit olarak ölmüş olacaksınız. Bu solup giden dünya kimseye kalmayacaktır ve kimse ölümlü de değildir. Bundan ötürü gelen dünya için çabalayın*[95].

---

oğlunun ismi ile ilgili değerlendirmeler ayrıca D. Shapira tarafından da etraflı bir şekilde değerlendirilmiştir. Bk. D. Shapira, "Khazar Account on the Ardabil War and the Problem of its Authenticity", *Central Asia in the Middle Ages Studies in Honour of Peter B. Golden*, ed. I. Zimonyi and O. Karatay, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2016, s.313/ 9. dn.

93 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.25.

94 Muharebenin Darbah'da gerçekleştiğinden Derbendnâme'de bahsedilir. Bk. *Derbendnâmeh*, s.65. Muharebenin mevkisi ile ilgili olarak bk. *Derbendnâmeh*, s.77; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.47 / 4. dn. Diğer kaynaklarda ise Ar-Ran ırmağı gösterilir. Bk. Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.394; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.38; Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.25; el-Yaqubi, "Tarih", s.143; İbnü'l-Esîr V, s.96. Ancak esasında her iki noktanın birbiri ile aynı yahut yakın yerler olduğu anlaşılmaktadır. Yakubî'nin eserinde muharebe ile ilgili kayıtlarda her iki adın da geçmesi bunun bir göstergesidir. Bk. el-Yaqubi, "Tarih", s.143. Ancak Yakubî'nin takip eden kayıtları 724'de gerçekleşecek mücadele ile ilgilidir ve muharebelerin ayrıntılarını birbirine karıştırdığı anlaşılmaktadır. Bel'âmî'nin eserinde ise mücadelenin Nahravan'da vuku bulduğu ifade edilir. S.A. Romaşov da bu kaydı muteber görür. Bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.327. Muharebenin yeri ile ilgili daha başka değerlendirmeler de vardır. Bk. A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.180; İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voynı 708–737 godov", s.232-233.

95 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.25-26; *Derbendnâmeh*, s.79. Bu hitabın bir başka versiyonu Bel'amî'nin eserinde de bulunur: "*Askerlerim, ulu*

Cerrah'ın hitabını Arap ve Hazar ordularının şiddetle birbirlerine hücumu izledi. Ne yazık ki kaynaklarda muharebenin şiddetli geçtiğine işaret eden edebî ifadeler hariç hiçbir detay bulunmamaktadır. Ancak mücadelenin sonlarına yaklaşıldığında yorgunluk emaresini ilk gösteren Hazar ordusu oldu. Derbendnâme yazarı bu hâli şu sözlerle ifade eder:

> *Her iki taraftan da muharebe kösleri vurulmaya başlandı ve iki ordu birbirine hücum etti. Her iki taraftan pek çok asker kılıç ve mızrakla yaralandı ve biçildi. Neticede, Hazarların komutanı direnmeye gücü yetmedi ve zahire ile zenginliklerini arkasında bırakarak İnci kalesine (=Belencer[96]) doğru kaçmaya başladı. O gün Hazarlardan yedi bin, Müslümanlardan da iki bin savaşçı muharebe meydanında son nefeslerini verdiler[97].*

Giriştikleri muharebe neticesinde ağır bir yenilgi almalarından sonra Hazarların kuzeye çekilmeleri Cerrah'ın önündeki son direniş noktasının da yok olması manasına geliyordu. Arap

---

ve yüce Allah'tan başka sığınabilecek ne bir sığınağımız ne de yardım dileyebilecek bir yeriniz var. İçinizde ölenler cennete gidecek, zafere şahit olanlar ise hem ganimet hem de şan elde edecektir". Bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.79.

96 Mirza Kazım Bey'in kalenin adını "İnji" kalesi olarak göstermesine ve Tarku'nun kuzeyinde bulunduğunu ifade etmesine karşın, kalenin kuşatılması ile ilgili kayıtları, bahse konu olan kalenin Belencer olduğuna işaret eder. Mirza Kazım Bey'in değerlendirmesi ile ilgili olarak bk. *Derbendnâmeh*, s.26, 42. Bu kayıtlar içerisinde "İnci" kalesinin güçlü bir tahkimat sistemine sahip olduğu ve "direnmek için başka bir yardıma gerek duymadığı"nın ifade edilmesi, daha başka yıllardaki Belencer kuşatmalarında bahsedilen ayrıntılara hilaf teşkil ediyor gibi görünse de Derbendnâme'deki bu bilgileri, kuşatma sırasındaki mücadelelerin sertliğinden kaynaklanan abartıdan kaynaklanıyor gibi değerlendirmek gerekir. Diğer taraftan Derbendnâme'nin Sanktpeterburg yazmasında da, Taberî'nin Belencer'de gerçekleştiğini ifade ettiği Arapların katliamı da aktarılır. Bk. *Derbendnâmeh*, s.88.

97 *Derbendnâmeh*, s.65. İbnü'l Asam ve Halife b. Hayyat'ın kayıtlarına da bk. Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.26; Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.394; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.38; İbnü'l-Esîr V, s.96. Mücadele ile ilgili olarak ayrıca bk. S.A. Pletnöva, *Hazarı*, s.35.

komutanı bunun sağladığı avantaj ile ilerleyişini daha da hızlandırdı ve kısa süre içerisinde hiçbir direnişle karşılaşmaksızın birbiri peşine Hamzin[98], Kayakent ve Tarku kalelerini ele geçirdi. Zapt ettiği kentlerin ahalisini güney bölgelere göçürmesinin ardından ordusunu Belencer üzerine ilerlemesini emretti[99].

Cerrah'ın Belencer üzerine yürümesi, 653'ten bu yana Arapların elde ettikleri ilk somut başarı olarak dikkat çekicidir. Buraya gelene kadar ciddi bir direnişle karşılaşmayan Araplar Eylül 722'de ulaştıkları[100] Belencer'de hiç beklemedikleri bir dirençle yüzyüze geldiler. Hazarların savunma esasını kentin çevresinde herhangi bir savunma sisteminin bulunmamasından ötürü –Türk tarihinde diğer örneklerinin de görülebileceği üzere[101]– Belencer'in etrafını at arabaları ile çevrelemeleri oluşturuyordu. Bu esas, düşmanla etkin bir mücadeleye girmelerine imkân tanıyordu. Nitekim kaynaklardaki bilgiler, kuşatmanın her iki taraf için de oldukça zorlu geçtiğine işaret eder. Mesela mücadeleler sırasında bir arabın kılıcını kaldırarak silah arkadaşlarına "*Ey Müslümanlar, hangileriniz*

98 Hamzin Hun neslinden Karakaytakların yaşadıkları bölgeyi ifade etmek üzere kullanılan coğrafî bir isimdir. Hamzin ile ilgili olarak bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.93, 96-97. Kentin lokalizasyonu ile ilgili V. Minorsky'in değerlendirmelerine de bk. V. Minorsky, "A New Book on the Khazars", s.127.

99 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.26; *Derbendnâmeh*, s.65; İbnü'l-Esîr V, s.96; M. Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", s.151. Ahalinin göçürülmesi ile ilgili olarak ayrıca bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.79. Halife b. Hayyat ise Cerrah'ın Tarku'ya ilerlemesini Belencer'in ele geçirilmesinden sonraya yerleştirir. Buradaki ifadelerinde Cerrah'ın günlerce burada kalması ile ilgili ifadesi dikkat çekicidir. Bk. Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.394; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.38.

100 Tarihleme ile ilgili olarak bk. M. Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", s.152 / 2. dn. K.Y. Blankship ise 21 Ağustos 722 tarihini verir. Bk. K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.122.

101 Bu savunma sisteminin Türk tarihindeki diğer örnekleri için bk. S. Poglár, "A Contribution to the History of the Khazar Military Organization: Strengthening of the Camp", *AOASH*, Vol. 58/ 2, 2005, s.198.

kendisini Allah'a adayacak"[102] sözleriyle seslenmesi, mücadelenin hararetini ve Arapların ölümü göze alacak derecede şiddetli bir duruş ile karşılaştıklarına işaret eder. Bu zorluğu sağlayan temel unsur, yukarıda da ifade edildiği üzere, kentin etrafına yayılan üç yüz at arabasının birbirlerine rabıta edilerek bir tahkimat sistemi hâlinde Arapların önünde bulunmasıydı[103]. Bu sayede Hazarlar bu seddin arkasında kendilerine emniyetli bir direnme noktası sağlıyor ve bitmek tükenmek bilmeyen ok atışları ile Araplara soluk aldırmıyorlardı. Halife b. Hayyat ve İbnü'l-Esir'in otuz, İbnü'l Asam'ın ise yüz asker ile bu tahkimatı yıkmaya kendisini feda eden Arap birliğinin hücumu ile ilgili satırları, hikayevî mahiyette olsa da, bu sıradaki mücadelelerin şiddetini iyi şekilde yansıtır. İbnü'l Esir'in daha canlı anlatımı ise şu şekildedir:

> *Cerrah daha sonra Belencer'e geldi. Belencer meşhur bir kaledir. Belencer ahalisi Müslümanların kaleye girmesini engellemek için üç yüz kadar "acele" (kaleyi savunmaya yarayan dönmeli alet –çev–) temin edip bunları birbirlerine sıkıca bağladılar. Bu aletler Müslümanları iyiden iyiye yıldırmıştı. Bunların verdiği zararı görünce otuz kadar adam ölümü göze alarak yek vücut hâlinde hücuma geçtiler, bu aletlere doğru yürüdüler. Düşmanlar bu otuz Müslümanı ok yağmuruna tuttular, fakat Müslümanlar geri dönmediler. Sonunda bu aletlere ulaşıp iplerini kestiler, hepsi birbirine bağlı olduğundan çözülüp aşağı indiler, böylece diğer Müslümanlar da saldırıya geçtiler. Çok çetin bir savaş oldu, öyle ki, her iki taraf da sonucun ne olacağını kestiremiyordu. Sonunda Hazarlar mağlup oldular*[104].

Kuşatma ile ilgili kayıtlarında Halife b. Hayyat ve İbnü'l Asam da arabaların çözülmesi ile birlikte kentteki savunmanın

102 D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.80.

103 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.26. Halife b. Hayyat ise savunma tertibatını buzağıların bir araya getirilmesi ile oluştuğunu ifade eder. Bk. Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.394-395; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifi Ibn Hayata al-Usfuri", s.38.

104 İbnü'l-Esîr V, s.96.

çöktüğünü ve bunu, öğleden sonraya kadar süren çetin sokak mücadelelerinin ardından ahalinin Araplara boyun eğmesinin takip ettiğini ifade ederler[105]. Neticede bütün bunların olup bitmesinden sonra Belencer müthiş bir yağmaya uğradı ve ahalisi kadın, çoluk çocuk Arap askerlerin eline esir düştü[106]. Taberî ise yaşananlarla ilgili daha ağır bir manzara sunar. Ona göre Cerrah, kenti ele geçirmesinin ardından ciddi bir katliama girişmiş ve mücadele ettiği "Türk"leri katlettikten sonra kadın ve çocuklarının önemli bir kısmını ırmakta boğdurdurmuştur[107]. Halife b. Hayyat, Yakubî ile İbnü'l-Esir bu ayrıntıdan bahsetmiyorlarsa da[108] Derbendnâme'nin Sanktpeterbug yazmasında da bu katliama değinilir:

> *Müslümanlar İnji halkının tamamına boyun eğdirdiler ve İslamı onlara teklif ettiler, onları bu dine geçirdiler. Fakat İslamı kabul etmeyenler katledildi ve çocukları da esir edildi*[109].

Belencer'in ele geçirilmesinin ardından Cerrah kuzeye ilerleyerek, önce, kaynaklarda Vabandar[110] adı ile geçen ve kırk bin Türk hanesinden müteşekkil olduğu ifade edilen, ancak gerçekte

105 Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.394-395; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.38; Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.26-27.

106 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.27; *Derbendnâmeh*, s.66; İbnü'l-Esîr V, s.96; M. Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", s.152. Bu hususta M.G. Mogamedov ve S.A. Pletnöva'nın değerlendirmelerine de bk. S.A. Pletnöva, *Hazarı*, s.36; M.G. Magomedov, *Obrazovanie Hazarskogo Kaganata*, s.48, 50.

107 al-Tabari XXIV, s.182-183. Cerrah'ın seferine ilişkin bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.273-276; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.78-80; S. Poglár, "A Contribution to the History of the Khazar Military Organization", s.197-198; L. Gmırya, "The Khazars in the Caucasus", s.288.

108 Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.394-395; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.38; İbnü'l-Esîr V, s.96; el-Yaqubi, "Tarih", s.143.

109 *Derbendnâmeh*, s.88.

110 Kent ile ilgili olarak bk. M.G. Magomedov, *Obrazovanie Hazarskogo Kaganata*, s.149.

Kafkasya Hunlarının başkenti Varaçan'ı herhangi bir mücadeleye gerek kalmadan tâbiyeti altına aldı, ardından daha da kuzeye, Semender'e[111] doğru ilerledi[112]. Ancak seferinin devam ettiği bir sırada Hazarların kalabalık bir ordu hazırladıkları haberini alması üzerine[113] mücadeleden yüz çevirerek Şeki'ye kadar sürecek bir çekilişe koyulmak zorunda kaldı[114].

111 Semender kenti ile ilgili olarak bk. M.G. Magomedov, *Obrazovanie Hazarskogo Kaganata*, s.52-58, 184-185; A.R. Şihsaidov, *Dagestan v X-XIV vv. Opıt Sotsial'no–Ekonomiçeskoy Harakteristiki*, Dagestanskoe Knijnoe İzdatel'stvo, Mahaçkala 1975, s.9-10; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" III, s.191-198. Semender'in Hazar Kağanlığının eski başkenti olması ile ilgili olarak bk. "Ebu Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz el-Bekrî, *el-Memâlik ve'l-mesâlik*", R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK yay., Ankara 2001, s.206. Ayrıca bk. R.N. Frye, "Atil", *EI²*, Vol. I, Brill Publishing, Leiden 1986, s.738; D.M. Dunlop, "Balandjar", *EI²*, Vol. I, Brill Publishing, Leiden 1986, s.985; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" III, s.193. V. Minorsky'e göre başkentin taşınması 723 dolaylarında gerçekleşmiştir. Bk. V. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband*, s.106; T.M. Kalinina, "Vostoçnıe İstoçniki o Stolitse Hazari İtil", s.72-73; I. Zimonyi, *The Origins of the Volga Bulgars*, s.67. Bazı kaynak yazarları Semender ile Belencer'i birbirine karıştırarak Hazarların eski başkenti olarak Belencer'i gösterirler. Bk. "Mesudî, *el-Tenbîh ve'l-işrâf*", R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK yay., Ankara 2001, s.56; T.M. Kalinina, "Vostoçnıe İstoçniki o Stolitse Hazari İtil", s.65, 67.

112 Belencer'in ele geçirilmesinden sonra Cerrah'ın kuzeye doğru ilerlemesi ile ilgili olarak bk. Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.27-28; İbnü'l-Esîr V, s.96. Ayrıca bk. M. Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", s.152; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.327-328; İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voynı 708–737 godov", s.235.

113 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.27-28; İbnü'l-Esîr V, s.96; M. Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", s.152. S.A. Romaşov, bu sırada Hunların Cerrah'a saldırdığını ve bunun üzerine Cerrah'ın Şeki'ye çekildiğini Belazuri'ye atıf vererek ifade etmektedir. Bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.328.

114 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.28. Ayrıca bk. A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.180; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.328; İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voynı 708–737 godov", s.236. Halife b. Hayyat ise çekilişi gizleyerek Cerrah'ın Varsan'a

Seferin bu şekilde gidişatının ruhuna uygun olmayan bir sonla noktalanmasına karşın Cerrah'ın, daha önce Mesleme'nin yaptığı gibi ilerleyişini sürdürmekte ısrarcı olmaması ordusunu büyük bir felaketten kurtarmasını sağlamıştı. Belki de Mesleme'nin hatasını fark etmesi de hızlı bir şekilde geri çekilmesine neden olmuştu. Diğer taraftan zeki bir komutan olarak, bu sefer neticesinde Hazarların gücünün, Hazar sınırlarından içeri girdikçe kendisini püskürtebilecek derecede daha da arttığını da fark etmiş oldu. Geri çekilmesini mütealkip Halife Hişam'a bir mektup yazarak, Hazarlar üzerine giriştiği seferini yenilemek üzere ek birlikler talep etmesinin nedeni de işte buydu. Ancak Halife'nin kısa süre sonra ölümü, ardından da yerine geçen Hişam'ın da meseleyi ağırdan alması tasarısını suya düşürdü[115]. Bu şartlar altında pek görkemli başlayıp devam eden sefer, Hazar topraklarındaki bir temizleme harekâtından başka bir netice vermeden sona ermiş oluyordu. Araplar söyleyeceklerini söylemişlerdi. Şimdi sıra Hazarlardaydı.

Hazarların Cerrah'ın seferine cevabı 724 yılı Şubat ayında geldi[116]. Son derece kalabalık bir orduyla Derbend'e kadar zorluk

dönüşünü şu sözlerle ifade eder: "*el-Cerrah Belencer'i ele geçirdi. Sonra, el-Cerrah, kırk (*bin –ATO–) *aileden oluşan Türklerin üzerine yürüdü. Fakat, onlar kendisiyle birlikte Hazarlara karşı savaşmak şartıyla anlaşma teklif etiler. O da bunu kabul etti ve Versân'a gitti*". Bk. Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.395; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.38. Cerrah'ın çekildiği nokta ile ilgili olarak ayrıca bk. Bk. K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.122; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.328.

115 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.28-29; İbnü'l-Esîr V, s.96; M. Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", s.152. Cerrah'ın çekilişi ve Halife'den ek kuvvetler talep etmesi ile ilgili olarak ayrıca bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.81-82; K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.122; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.276-277.

116 Tarihleme ile ilgili olarak bk. V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.48 / 3. dn.; K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.122; İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voynı 708–737 godov", s.237.

çekmeden sokulan Hazarlar kısa süre içerisinde Derbend'i de aştılar ve Arap orgugâhının yakınlarına kadar geldiler. Bununla birlikte Cerrah hâlâ onları püskürtecek kadar güçlüydü:

> *Bu sene Hakan çok sayıda Türkle birlikte Ermenistan'a saldırdı. El-Cerrah b. Abdullah onun üzerine yürüdü. Onlar Ramazan ayında Kür ile Aras arasında az-Zam olarak anılan bir yerde karşı karşıya geldiler ve günlerce çarpıştılar. Sonra Allah düşmanların çoğunu kaçırttı*[117].

Hazarların çekilişini, zaten belirli bir hazırlık içerisine girmiş olan Cerrah'ın yeniden kuzeye ilerlemesi takip etti. O, önce Alan topraklarına girdi ve ardından da Belencer'e uzanan yolda karşısına çıkan kaleleri ve yerleşim birimlerini ele geçirdi. Bu faaliyetleri o kadar şiddetli oldu ki Belencer'in güneyindeki bölgede yaşayan ahali topraklarını terk ederek kuzeye göçmek zorunda kaldıkları gibi sefer sırasında gerçekleşen yağmada Cerrah ve askerlerinin payına yüklü miktarda ganimet düştü[118]. Ancak bundan daha önemlisi, Araplar bu seferle Derbend geçidinden başka Daryal geçidini de egemenlik altına almış oluyorlardı. Bu başarı

117 V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.38; Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.395-396. Kayıt ile ilgili olarak ayrıca bk. İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voynı 708–737 godov", s.237. Bu mücadeleler Yakubi'nin eserine de yansımıştır. Bununla birlikte yukarıda da ifade edildiği üzere bilgileri kronolojik olarak birbirine karışmış vaziyettedir ve sadece Hazar Kağanı'nın idaresindeki kuvvetlerin yenilerek geri çekildiğini göstermesi noktasında önemlidir. Bk. el-Yaqubi, "Tarih", s.143; Ya'kubi, *İstoriya*, tekst i perevod P.K. Juze, İzdanie O-ba Obsledovaniya i İzuçeniya Azerbaydjana, Baku 1927, s.6. Yakubi'nin bilgileri sadece 722 ile değil aynı zamanda 730'daki mücadelelerle de birbirine karışmış vaziyettedir. Nitekim bu son mücadelede Cerrah ve beraberindekilerin öldürüldüklerini ifade eder. Yazar bu hatasını fark edemeyerek iki sene sonra yeniden Cerrah'ın faaliyetleri hakkında bilgi vermeye devam eder.

118 al-Tabari XXIV, s.192; Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.396; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.38-39; İbnü'l-Esîr V, s.106. Ayrıca bk. İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voynı 708–737 godov", s.236-237; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.327.

kuzeyden gelebilecek saldırılara karşı kendilerini daha da güven altına almaları açısından önemliydi[119]. Bu kazanımı, Cerrah'ın yeniden kuzeye yürüdüğü bir diğer seferi takip etti ve böylelikle Alanları egemenlik altına alarak Daryal geçidinin kuzeyinde de güç kazanmış oluyordu[120]. Halife b. Hayyat'ın, Ebu Halid adlı birinden Cerrah ile ilgili olarak naklettiği, "*O, al-Lân kapısını kilitleyen ilk kişidir*" sözleri[121], bu seferler neticesinde elde edilen stratejik kazanımın fark edilmiş olmasıyla ilgiliydi. Gerçekten Cerrah büyük başarı kazanmıştı. Ancak bu başarının yarattığı tesir, başkentte yeni bazı planları devreye sokuyordu.

Mesleme ibn Abdülmelik'in İkinci Kafkasya Valiliği ve Hazarlarla İlişkileri

Cerrah'ın, Kafkasya valiliğine getirilmesi kısa süre içerisinde Kafkasya'daki Arap gücünün sarsılmaz bir görünüm almasını sağlamıştı. Cerrah, Hazarları iki kere yenilgiye uğrattığı gibi –her ne kadar sonunda geri çekilse de– Belencer'i ele geçirmiş ve Daryal

119 K.Y. Blankship'in değerlendirmelerine de bk. K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.122-123. İ.G. Semönov ise Alan seferi ile Belencer üzerine düzenlenen seferin iki farklı harekât olduğu üzerinde durmuştur. Bk. İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voynı 708–737 godov", s.237. Sefer ile ilgili olarak ayrıca bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.277; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.82. K. Czeglédy ise Arapların Daryal geçidi üzerindeki önlemi Mervan'ın valiliği döneminde aldıkları üzerinde durmuştur. Bk. K. Czeglédy, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762–764 A.D.", s.77.

120 Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.402; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.39; İbnü'l-Esîr V, s.113. Bu seferle ilgili Taberî, Yakubi ve İbnü'l-Esîr'in eserlerindeki bilgiler için ayrıca bk. Bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.328; İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voynı 708–737 godov", s.237.

121 V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.39. A. Bakır ise ifadeyi "Alan kapısından geri dönen ilk kişidir" şeklinde vermektedir. Bk. Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.402. Mana olarak V.M. Beylis'in çevirisinin bu noktada daha yerli yerinde olduğunu düşünüyoruz. Ayrıca bk. İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voynı 708–737 godov", s.237.

geçidi üzerinde de egemenlik sağlamıştı. Bununla birlikte 724'te Hişam'ın Halifelik makamına oturması Kafkasya'daki sivil ve askerî kadronun beklenmedik şekilde yeniden şekillenmesine neden oldu ve Cerrah, Kafkasya Genel Valiliği görevini Halife'nin kardeşi Mesleme ibn Abdülmelik'e bırakmak zorunda kaldı[122].

Mesleme ibn Abdülmelik, Kafkasya'daki görevine gelir gelmez tıpkı Cerrah gibi Daryal geçidinin kuzeyindeki sahanın idare altına alınması meselesini ele alarak 725'te Haris b. Amr adlı komutanını Alanların kuzeyindeki Lezgi topraklarına gönderdi ve bu şekilde Arap egemenliğini bu bölgelere kadar genişletti[123]. Eş zamanlı olarak bir diğer komutan Said de Daryal geçidi üzerinden Hazar sınırlarını aşarak kaynaklarda adı ifade edilmeyen bazı yerleşim birimlerini vurdu[124]. Hazarların, bu saldırılara hiçbir şekilde karşı koymamaları Hazar–Arap mücadelelerinin genel seyri içerisinde şaşırtıcı değildi. Nitekim yukarıda da görüldüğü üzere Hazarların, kendi sınırlarına karşı girişilen seferlerde ancak belli bir aşamadan sonra karşı duruşa geçtikleri görülür. Bu durum Hazar Kağanlığı ordusunun hâlen bir bozkır ordusu karakterine

122 S.A. Pletnöva, *Hazarı*, s.36. Söz konusu tayin ile ilgili M.İ. Artamonov ve D.M. Dunlop'un değerlendirmelerine de bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.277; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.82.

123 V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.39; Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.403; İbnü'l-Esîr V, s.119. Taberî, Mesleme'nin gönderdiği komutanı Haccac b. Abdülmelik olarak gösterdiği gibi seferin Alanlar üzerine düzenlendiğini ve onların hâkimiyet altına alınmaları ile neticelendiğini ifade eder. Bk. *The History of Al-Tabari*, Volume XXV, translated by K.Y. Blankinship, State University of New York Press 1989, s.8 (Bundan sonra al-Tabari XXV) Bununla birlikte, daha önce de görüldüğü üzere Alanlar bundan önce Cerrah tarafından kat'i surette Arap hâkimiyeti altına alınmışlardı. Bundan ötürü Taberî'nin ifadelerinin muhtemelen Cerrah zamanındaki hadiselerin yanlışlıkla Mesleme zamanında gerçekleşmiş gibi zannedilmesinden kaynaklanan bir hata olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda İ.G. Semönov'un farklı çıkarımı vardır. Bk. İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voyni 708–737 godov", s.238-239.

124 Said'in seferi ile ilgili Yakubî'nin eserindeki bilgiler için bk. İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voyni 708–737 godov", s.239.

sahip olmasıyla yakından ilişkiliydi. Hazarlar Arap ordusu kuzeye doğru ilerlerken hemen mobilize oluyor ve daha Semender civarına geldiklerinde düşmanları ile yüzleşebilecek yeni bir orduyu meydana sürebiliyorlardı. İşte bu süreç burada da kendisini gösterdi ve başında Hazar Kağanı'nın oğlunun bulunduğu bir ordu beklenmedik bir anda, tam da Arap komutanları Daryal geçidi üzerinde faaliyet gösterirken Derbend üzerinden Azerbaycan'a girdi. Ancak Derbend'deki Arap komutanları ellerinde sınırlı bir güç bulunmasına karşın düşmanlarını püskürtmeyi başardılar. Halife b. Hayyat gelişmeleri şu sözlerle aktarır:

> *Ebu Halid şöyle dedi: Ebu Bera şunu söyledi: "Martik*[125] *b. Hakan 108. yılda Azerbaycan'a saldırı düzenleyerek Versan şehrini kuşattı ve burayı mancınıkla dövdü. el-Haris b. Amr'a haber ulaşınca harekete geçti ve er-Ress'i Versan üzerinden geçti. Bu haberi alan Hakan'ın oğlu, el-Haris'in üzerine yürüdü. İki ordu karşılaşınca, Allah, Hakan'ın oğlu ve arkadaşlarını yenilgiye uğrattı ve onlardan çok sayıda insan öldü. Bu savaşta, el-Haris b. Amr (Allah ona rahmet eylesin) öldürüldü"*[126].

726 Hazar saldırısı, başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da, Hazar gücünün hâlâ ayakta olduğunu Araplara hatırlatması açısından

125 Yukarıda da ifade edildiği gibi bu isim değişik kaynaklarda farklı isimlerde geçen, ancak temelde kuvvetle muhtemelen Barsbek adının türevlerinden birisiydi. Bk. İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voynı 708–737 godov", s.240.

126 Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.404; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.39. Taberî ise Haris b. Amr'ın Hazarlarla mücadelesini 729'a tarihleyerek anlatır. Burada da Hazarların saldırdığı ve adı geçen komutanın Hazarları püskürttüğüne yönelik bilgiler bulunmaktadır. Ancak Haris b. Amr'ın öldürüldüğü ifade edilmez. Bk. al-Tabari XXV, s.65. Buradaki kayıt için ayrıca bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.279; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.84. Bu noktada Taberî'nin kayıtlarının daha yerli yerinde olduğu görülmektedir. Nitekim V.M. Beylis'in de ifade ettiği üzere adı geçen komutanın ismi bundan sonraki askerî hareketlilikler içerisinde de tekrarlanır. Bk. V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.49 / 2. dn. Bu seferle ilgili İbnü'l-Esîr'in eserindeki kayıtlara da bk. İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voynı 708–737 godov", s.240.

önemlidir. Bu şartlar altında Mesleme ibn Abdülmelik ne ile karşı karşıya kaldığını daha iyi bir şekilde görerek 727 yılını Hazar sorununa nihayet verecek bir sefer hazırlığı ile meşgul olarak geçirdi[127]. 728'in başlarında tamamlanan bu hazırlıkları, Arap ordusunun yeniden Daryal geçidi üzerinden Hazar topraklarına ilerlemeleri takip etti. Mesleme herhangi bir direnişle karşılaşmadan Hazar topraklarına girse de[128], yolu nerede olduğu belirli olmayan bir mıntıkada 17 Eylül 728'de[129] bizzat Hazar Kağanı tarafından kesildi ve bunu günlerce devam eden mücadeleler izledi. Uzun süren mücadelelere hava koşullarındaki olumsuzluk da eklenince Arap ordusu için mücadele umumî bir sıkıntı hâlini aldı. Taberî, Halife b. Hayyat ve İbnü'l-Esîr, çatışmanın ardından Arapların zafer kazandıklarını ve Hazarların kaçtıklarını ifade ediyorlarsa da[130], karşımızda bulunan tablo, Mesleme'nin bir kez daha geri çekilmek zorunda kaldığı bir görünüme sahiptir. Bu husus açık bir şekilde Süryani Mihail'in Mesleme'nin ordusunun ağırlığını düşman topraklarında bırakmak zorunda kalarak kaçtığına dair kaydıyla da desteklenmektedir[131]. Hazarlar zaferlerinin ardından

127 Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.405; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.39. K.Y. Blankship ise söz konusu yıl Mesleme'nin Daryal geçidine sefere çıktığını ifade etmektedir. Bk. K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.124.

128 Halife b. Hayyal'ın Ebu Bara'a'ya atıfla aktardığı bilgilerde açık bir şekilde Mesleme'nin harekâtının Daryal geçidi üzerinden geliştiği ifade edilir. Bk. Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.406; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.40.

129 Tarihleme ile ilgili olarak bk. V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.40, 50 / 3. dn.; K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.124.

130 al-Tabari XXV, s.45; Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.405-406; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.39-40; İbnü'l-Esîr V, s.129. İ.G. Semönov da kaynak yazarlarının ifadelerine bağlı kalarak Mesleme'nin zafer kazandığı ve ardından da güneye, memleketine döndüğünü ifade eder. Bk. İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voynı 708–737 godov", s.240-241.

131 728 seferi ile ilgili bk. K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.124. Seferle ilgili bilgiler Gürcü kaynaklarına da yansımıştır. Ancak burada Hazar–Arap mücadelelerine temas edilmeden sadece Arapların Gürcistan'daki

başarılarını 729'da Azerbaycan'a girerek sürdürdüler. Ancak Said b. Amr tarafından püskürtüldüler ve kuzeye çekildiler[132].

Mesleme'nin 728'deki seferinin başarısızlıkla son bulması, Kafkasya'daki görevinden azledilmesi gibi ağır ama bir o kadar da haklı bir sonucu ortaya çıkardı. Gerçekten de Mesleme'nin valiliğinin son günlerinde Kafkasya'daki Arap varlığı ve idaresinin durumu Cerrah'ın valilik günlerinden çok geride bulunuyordu. Emevi sarayı da bu durumu, daha doğrusu başarısızlığı tüm çıplaklığı ile görüyordu[133]. Neticede Halife, çareyi Cerrah'ı yeniden eski konumuna getirmekte buldu. Ancak Kafkasya'da Hazar gücü, artık önüne geçilemez bir noktaya taşınmıştı ve

faaliyetlerinden bahsedilir. Bk. Juanser, "History of King Vaxt'ang Gorgasali", s.241-245; M.B. Bíró, "Marwan ibn Muhammad's Georgian Campaign", s.295-299; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.278-279; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.83. Ancak bu kayıtlarda kronolojik bir sorun vardır. Zira malumatta geçen, Arap ordularının "balçık"tan ötürü ilerleyemedikleri ve çok büyük sıkıntılarla karşı karşıya kaldıklarına ilişkin ifadeler, zikredilenlerin 728 seferi ile ilgili olduğunu gösterir. Nitekim Halife b. Hayyat da 728 seferini "çamur seferi" olarak anar. Bk. Juanser, "History of King Vaxt'ang Gorgasali", s.244-245. Halife b. Hayyat'ın kaydı için bk. V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.39. A. Bakır'ın tercümesinde "et-Tîn diye adlandırılan" ifadesi ile geçilmiştir. Bk. Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.405. Gürcü kaynaklarındaki kayıt ile ilgili olarak M.B. Biró'nun değerlendirme ve tespitlerine de bk. M.B. Bíró, "Marwan ibn Muhammad's Georgian Campaign", s.299. M.İ. Artamonov, D.M. Dunlop ve S.A. Pletnöva ise hadiseleri Mervan ibn Muhammed'in 732'deki seferi ile ilişkilendirmişlerdir. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.288; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.96; S.A. Pletnöva, *Hazarı*, s.38. Yazarların bu şekilde bir değerlendirme içerisine girmelerinin nedeni, hadiseleri Mervan'ın 732'deki seferi içerisinde aktaran İbnü'l Asam'ın kayıtlarını merkeze almaları ile ilgili olsa gerektir. Söz konusu kayıt için bk. Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.58. Diğer bir farklı yaklaşım ise O. Karatay'ın Müslümanların "yağmur ve çamurun Hazar atlılarının hareketini etkilemeye başlayınca" zafer kazandıklarına ilişkin değerlendirmesidir. Bunu, yenilgiyi bir fırsat olarak değerlendiren Hazarların karşı saldırısına ilişkin ifadeleri takip eder. Bk. O. Karatay, *Hazarlar*, s.89.

132 S.A. Pletnöva, *Hazarı*, s.37; K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.125.

133 O. Karatay'ın değerlendirmesi ise farklıdır. Bk. O. Karatay, *Hazarlar*, s.89.

Cerrah böylesi bir ortamda Kafkasya'ya adım attı. Sonunu hazırlayan şartlar, Kafkasya'ya doğru yol alırken zaten ortaya çıkmıştı. Cerrah, sadece sonuna doğru yürüyen bir kurbandı.

Kafkasya'daki İkinci Felaket: Erdebil Bozgunu

Cerrah Kafkasya'daki görevinin başına ikinci defa geldiğinde şüphesiz ki bıraktığından çok farklı, ağır bir miras devraldığını görüyordu. Hiç vakit kaybetmeden kuzeye ilerlemesi de kuşkusuz yeni görevinin heyecanından çok kuzey sınırlarına müdahale etmenin aciliyet arz etmesinden ileri geliyordu. Tiflis üzerinden Abhaz topraklarına yönelen bu seferin ne derecede bir başarı ile son bulduğu belli değildir. Zira kaynaklarda birbirinden farklı neticeler ifade edilir[134]. Ancak neticede Cerrah, seferin nihayete ermesi ile güneye çekilerek ordusunu Baylakan ve Berda'a'da kışlatmak üzere konuşlandırırken kendisi Şeki'de istirahate çekildi[135]. Arap komutanı kuşkusuz ki kendisini güvende hissediyordu. Ancak tam da bu sırada kuzey sınırlarında beklemediği bazı hareketliliklerin gürültüsü kopmaya başlamıştı.

134 Kalankatlı Moses'in Cerrah'ın seferi ile ilgili kayıtları için bk. *The History of the Caucasian Albanians*, s.209. Ayrıca bk. İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voyni 708–737 godov", s.242. Halife b. Hayyat ve onu takip eden İbnü'l-Esîr, Cerrah'ın el-Bayda'yı yahut al-Bayda'yı yani İtil kentini de ele geçirdiğinden bahsediyorlarsa da diğer yazarların bu "görkemli zafer"den bahsetmemeleri, ilgili kayıtların abartılı olduğunu gösterir. Ancak bu abartı, belki Semender gibi Hazarlara başkentlik yapmış bir kentin İtil ile karıştırılmasından da kaynaklanmış olabilir. Kayıtlar için bk. Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.407; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifi Ibn Hayata al-Usfuri", s.40. İbnü'l-Esîr'deki kayıt için bk. İbnü'l-Esîr V, s.132; İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voyni 708–737 godov", s.241-242. O. Karatay ise, el-Bayza'nın İtil kenti değil de Sarkel kenti olduğunu düşündüğü için Cerrah'ın Don boylarına kadar ulaştığını ifade eder. Ancak genel olarak el-Bayza'nın Sarkel olduğuna ilişkin değerlendirmelerinde ikna edici bir taraf bulunmamaktadır. Bk. O. Karatay, *Hazarlar*, s.90, 217.

135 el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.295. Bu çekiliş bir ölçüde İbnü'l Asam'ın eserinde de aktarılır, ancak seferle ilgili bilgileri sınırlıdır. Bk. Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.29.

Cerrah'ın istirahate çekilmesinden kısa süre sonra Hazar ordusu yeniden Azerbaycan sınırlarında ortaya çıktı. Hazar Kağanı'nın oğlu Barsbek'in idaresindeki bu ordu, gayet sessiz bir ilerleyişle Cerrah ve komuta heyetine sezdirmeden Derbend yakınlarına kadar sokulmayı başardı ve kenti ansızın zapt edip akabinde Aras'ın öte yakasına geçerek Paytarakan'a vardılar ve bölgeyi yakıp yıkmaya koyuldu[136]. Öyle görünüyor ki Araplar Hazar saldırısını ancak bu sırada, yani Aras'ı geçmelerinden sonra öğrenebildiler[137]. Henüz istirahate yeni çekilmiş olan Arap ordusu doğrulup da yeniden harekete geçene kadar Hazar ordusunun bir kolu Varsan'ı kuşatmıştı bile[138]. Başında Barsbek'in bulunduğu ana Hazar ordusu ise Erdebil'e doğru ilerleyişini sürdürüyordu[139]. Bu sırada Cerrah, bu kadar dar bir zamanda Halifelik merkezinden yardım kuvvetinin gelemeyeceğini görerek alelacele müdahale hazırlığına koyuldu.

136 Hazar ordusunun seferinin ilk aşaması ile ilgili olarak bk. Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.29-30; el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.295. Ayrıca bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.280-281. D.M. Dunlop'un hadiselerle ilgili verdiği bilgiler daha değişiktir. Bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.83-84. O. Karatay seferle ilgili ayrıntıları birbirine karıştırarak Cerrah kuzeyde seferde bulunduğu sırada Hazarların güneye saldırdıklarını ve Arap ordusunun acele içerisinde güneye döndüğünü ve yorgun argın düşmanlarının karşısına çıktığını ifade etmiştir. Bk. O. Karatay, *Hazarlar*, s.90.

137 Nitekim Hazar saldırısından bahseden Belazurî, Cerrah'ın Şeki'de, Arap ordusunun ise Berze'a ve Beylakan'da kışladığını bildirdikten hemen sonra "*Hazarlar ayaklandılar, er-Ress ırmağını geçtiler*" der. Bu kayıt, Arap ordusunun Hazar saldırısına hazırlıksız yakalandığına işaret etmektedir. Bk. el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.295.

138 İbnü'l Asam, Hazarların Erdebil'e ilerlemeden Varsan'ı ele geçirdiklerini ifade eder. Bk. Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.29. Bununla birlikte, aşağıda da görüleceği üzere, Arapların karşı saldırısı sırasında kentin hâlâ Hazar kuşatması altında bulunması, İbnü'l Asam'ın kaydının hatalı olduğunu göstermektedir. Bk. el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.295.

139 Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.407; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.40; Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.30. Belazurî ise Hazarların Varsan'da yenilerek geri çekildikleri gibi garip bir bilgi verir. Bk. el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.295. D.M. Dunlop'un hadiseleri izah tarzı ise çok farklıdır. Bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.84.

Bunu, Erdebil'e yönelmesi ve kent yakınlarına intikalinin ardından ordusunu muharebe nizamına sokması takip etti. 8 Ekim 730[140] Hazar–Arap mücadelesinde bu güne kadarki en şiddetli muharebenin yaşandığı tarih oldu[141].

Muharebe ile ilgili bilgiler, gerek Arapların gerekse Hazarların canlarını dişlerine takarak mücadele ettiklerine işaret eder. Buna mukabil çarpışmalarla ilgili pek az ayrıntı aktarılmıştır. Bunlardan birisinin sahibi olan İbnü'l Asam, ordusunun Hazar saldırısı karşısında dağılma emaresi göstermesi üzerine Cerrah'ın askerlerine şöyle seslendiğini aktarır: "*Cehenneme değil, Cennete koşun! Sirat el-müstakimle gidin, zülmet yolu ile değil! Merhamet sahibi Allahın yanına koşun, Şeytanın değil. Cennet bahçesine koşun, cehennem odununa değil*"[142]. Bu sözler Arapları bir süre komutanlarının yanında tuttuysa da muharebenin gidişatını

140 Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.408; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.40. K.Y. Blankship ise 9 Ekim tarihini verir. Bk. K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.149. Belâzuri, Cerrah'ın yenildiği muharebeyi "üç gün" süren bir çarpışma olarak gösterir. Ancak bunun gerçekçi olmadığı görülmektedir. Nitekim Elias'ın ifadeleri de tıpkı Halife b. Hayyat gibi muharebenin tek günde olup bittiğini gösterir. Yine, coğrafî olarak yanılsa da Taberî de muharebenin tek gün içerisinde olup biten bir çarpışma olduğunu destekler bilgiler sunar. Bk. el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.295; al-Tabari, XXV, s.69.

141 Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.408; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.40; Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.30; İbnü'l-Esîr V, s.134. İbnü'l Kelbî'nin şahadetinin aktarıldığı satırlardaki bilgilere de bk. Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.410; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.41. Tarafların Erdebil'de karşı karşıya geldikleri muharebe ile ilgili sınırlı bilgiler sunan diğer kaynaklara da yansımıştır. Bk. al-Tabari XXV, s.69; el-Yaqubi, "Tarih", s.144; Eliae Metropolitae Nisibeni, *Opus Chronologicum*, s.79. K.Y. Blankship de muharebe meydanı olarak Erdebil'i kabul eder. Bununla birlikte hadiselerin gelişimi ile ilgili değerlendirmeleri farklıdır. Yazar, Belazuri'nin kaydını bir Hazar zaferi olarak değerlendirerek Cerrah'ın Varsan'dan Erdebil'e çekildiğini ve burada Hazarlar tarafından kuşatıldığını ifade eder. Bk. K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.149.

142 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.31.

değiştirmeye yetmedi. Neticede Hazarlar, gün boyu devam eden mücadelenin ardından, Emevi ordusunu öyle bir hırpaladılar ki Araplar komutanları Cerrah el-Hakemî'yi Erdebil önlerinde bırakarak gerisin geriye kaçmaya başladılar. Bunu, sabahleyin etrafında pek az adamı kalmış Arap komutanının Hazar saldırısına uğraması ve mücadelenin sonunda katledilmesi takip etti[143]. Bu, Araplar için büyük bir felaketti.

Agapius (ö. 941), muharebe ile ilgili ifadelerinde Araplar için ağır bir tabloyu gözler önüne serer. Ona göre Araplar yirmi bin askeri kayıp verirken bunun iki katı kadarı da esir düşmüştür[144]. Pek çok Arap askerinin Hazarlara esir düştüğünü Nisibisli Elias da doğrular[145]. İbnü'l Asam ise Arap ordusundan sadece, kaçmayı başarabilen yedi yüz kişinin hayatta kaldığını aktararak bu kayıtları destekler. Dahası Cerrah'ın cesedinin ölüler arasından bulunduğu, kellesinin kesildiğini ve ardından da eşi ve çocukları ile hizmetlilerinin de Hazarlara esir düştüklerini ifade ile muharebe sonundaki manzarayı daha başka

143 al-Tabari XXV, s.69-70; Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.31-32; *The History of the Caucasian Albanians*, s.209-210. Hadiselere eserinde yer veren bir diğer yazar Theophanes Confessor'dur. Ancak o da, Hazar Kağanı'nın oğlunun Cerrah'ın ordusunu yok ettiğinden başka bir malumat vermez. Bk. Theophanis, "Chronographia", s.626; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.563. Elias da mücadele sırasında Cerrah'ın öldürülmesinden bahseder. Ancak onun bilgilerini kıymetli kılan, pek çok Arap askerinin Hazarlara esir düştüğünü ifade etmesinden ileri gelir. Bk. Eliae Metropolitae Nisibeni, *Opus Chronologicum*, s.79. Levond'un eserinde ise bu mücadele ile ilgili bilgiler sadece Cerrah'ın öldürülmesi ile sınırlıdır. Bk. *İstoriya Halifov Vardapeta Gevonda*, s.72. Ayrıca bk. İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voyni 708–737 godov", s.242. Hadiselerle ilgili olarak bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.282; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.85.

144 Agapius de Menbidj, "Kitab al-Unvan", Seconde Partie, editee et tradite en Francais par A. Vasiliev, , *Patrologia Orientalis*, Tomus Octavus, 1912, s.506. K.Y. Blankship'in de ifade ettiği gibi bu sayı Erdebil kuşatmasında Hazarların öldürdükleri ve esir ettikleri toplam sayıyı yansıtıyor olsa gerektir. Bk. K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.149-150.

145 Eliae Metropolitae Nisibeni, *Opus Chronologicum*, s.79.

ayrıntılarla süsler[146]. Bu ağır tablonun belirmesine karşın henüz her şey bitmiş değildi. Erdebil şimdi muzaffer Hazarlarla yüzyüzeydi.

Erdebil muharebesinin neticesini en çok merak edenler, kuşkusuz Erdebillilerdi. Beklentileri bir Arap zaferinden yana olsa da umduklarının aksine mücadeleden Hazarlar galip ayrıldılar. Hazarlar elde ettikleri zaferin yarattığı yüksek moral ile zaman kaybetmeden Erdebil'deki kuşatmaya devam ettiler. Bir an evvel kente egemen olmak istiyorlardı. Zira kentin güneyinde kalan bölge onları bekliyordu. Hazarların mancınık atışları ile desteklenen taarruzlarına Erdebil halkı göğüs gerdiyse de neticede direnmenin çaresizliğini görerek teslim oldular. Ancak bu bile büyük bir felakete uğramalarına engel olmadı ve kent sakinleri, müdafilerin katledilmelerinin ardından kadın, çoluk çocuk esir edildiler[147]. Hazarların Erdebil'i ele geçirmeleri onlar adına büyük bir başarıydı. Araplar ise Hazarların bundan sonra ne yapacaklarını merak ediyorlardı. Güneye doğru ilerlemek de kuzeye çekilmek de yahut Gence'de kalarak bölgeyi ellerinde tutmak seçeneklerinin hepsi Hazarların elindeydi.

Cerrah'ın idaresindeki Kafkasya ordusunun imhası ve ardından bölgenin en önemli kentlerinden Erdebil'in zaptı, Hazar ordusunun önüne geniş bir alanı açması açısından önemli başarılardı. Hazarlar bu fırsatı çok iyi şekilde değerlendirdiler. Birkaç kola ayrılarak Baylakan, Bajarvan, Gence, Arran'ı da ele geçirip

146 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.32.

147 Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.408; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.40; Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.32-33; al-Tabari XXV, s.69. Diğer taraftan daha önce de dikkati çekildiği üzere (D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.92) Hazar Kağanı Yusuf'a atfedilen mektuptaki bir kayıt, pek çok tarihçi tarafından Erdebil'deki zaferle ilişkilendirilmiştir. Ancak bu ilişkinin ne derecede "sağlıklı" olduğu hususu yeniden gözden geçirilmelidir. Bu ilişki bilhassa O. Karatay tarafından çokça işlenmiş ve pek ehemmiyet görmüştür. Bk. O. Karatay, *Hazarlar*, s.90-91. Mesele D. Shapira tarafından da ele alınmıştır. Bk. D. Shapira, "Khazar Account on the Ardabil War", s.311-334.

yağmaladıktan sonra yönlerini Musul ve Zaravand'a çevirdiler ve buralara kadar ulaşmayı başardılar[148]. Arapların hiçbir şekilde beklemedikleri ve görmek istemedikleri bu tablo, Hazarlara karşı hiçbir direnişin gösterilememesi ile daha da ağır bir hâle geliyordu. Seferi değerlendiren K.Y. Blankship, "*Bu zamana kadar hiçbir düşman Halifeliğin kalbinin derinliklerine uzanan böylesi bir sefere çıkmamıştı*" sözleriyle Hazar seferinin tarihî değerini yerinde bir tespitle ortaya koymuştur[149]. Ancak bu saldırılar, hedef alınan bölgenin idare altına alınmasından çok yağmalanması maksatlıydı. Seferin bu yönü ve özelliği, kısa süre içerisinde Hazarların aleyhine bir manzarayı beraberinde getirdi. Nitekim başkomutan Barsbek'in, Arap direnişinin yok hükmüne geldiğini görerek ordusunu değişik mıntıkalara dağıtması, Araplar için büyük bir tehlikeyi yaratmışsa da ordusunun da çok parçaya ayrılmasına ve bundan ötürü de Hazarlar için büyük bir tehlikeye kapı aralıyordu. Muhtemelen Barsbek, Cerrah'ın ordusunun ortadan kaldırılmasını Arap gücünün tamamen yok edildiğine yormuştu ve bundan ötürü de ordusunu çevreye dağıtmakta bir beis görmemişti. Ancak Arapların bir süre sonra, alalacele de olsa bir ordu hazırlayabilmeleri bir anda durumu farklı bir noktaya taşıyacaktı.

Hazar Kağanı'nın oğlu Barsbek'in 730'da düzenlediği sefer neticesinde Kafkasya Valisi Cerrah'ın ve komutası altındaki ordunun yok edilmesi, ardından da Hazar birliklerinin hiçbir direnişle karşılaşmaksızın çok geniş bir alan üzerinde hareket imkânına kavuşmaları, bugüne kadar devam eden Hazar–Arap savaşı içerisinde elde edilmiş zaferler arasında en önemlisiydi. Daha önce Hazarlar 653'te Belencer önlerinde Kafkasya'daki Arap valisini ordusu ile birlikte imha etmişlerdi. Ancak bu zaferlerini müteakip güneye doğru ilerleyerek başarılarının yarattığı imkânlardan istifade etme yoluna gitmemişlerdi. Diğer taraftan Erdebil zaferi Arapların

148 Söz konusu sefer ile ilgili bilgiler için bk. K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.150. Ayrıca bk. Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.408; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifi Ibn Hayata al-Usfuri", s.40; İbnü'l-Esîr V, s.134.

149 K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.150.

durdurulamaz bir güç olarak İspanya'dan Türkistan'a, Anadolu içlerinden Afrika'nın derinliklerine kadar bir devre damgalarını vurdukları bir zamanda elde edilmesi açısından, belki taktik yönü ile değil, ancak kesinlikle mahiyeti açısından tarihî bir zafer olmuştu. Bu açıdan Hazarların 730 Erdebil zaferini, daha önce bazı yazarların dile getirdikleri gibi[150] Charles Martel'in bundan iki sene sonra, 732'de Poitiers'de elde edeceği zaferi ile kıyaslamak mümkündür. Bununla birlikte Charles Martel'in Poitiers zaferi, fetih azmini kaybetmiş ve merkezden çok uzakta bulunan bir orduya karşı kazanılmasına karşın, Barsbek'in zaferi Arap ordusunun hem merkeze yakın olmasından ötürü hem asker ve askerî teçhizat, hem gerekse lojistik açıdan avantajlı, hem de fetih arzusunun üst düzeyde olduğu bir orduya karşı kazanılmış şanlı bir utkuydu. Diğer taraftan, Poitiers muharebesi, Araplara karşı bir savunma mücadelesi olup zaferden sonra düşman topraklarının derinliklerine karşı girişilen bir seferle taçlandırılmamışken Erdebil muharebesi Hazarların güneye doğru inen seferleri ile yeni bir zafer kapısı açıyordu. Dahası bu saldırı, doğrudan Halifeliğin kalbine inmesi ile çok kritik günlerin de yaşanmasını beraberinde getiriyordu. Bütün bu yönleri ile değerlendirildiğinde Erdebil zaferi, sadece şanlı bir Hazar zaferi olması ile değil, aynı zamanda durdurulamaz bir güce karşı elde edilmiş en parlak zafer olması hasebiyle de dünya tarihine geçebilecek özellikte bir zafer olarak kendisini gösterir[151].

Said b. Amr'ın Süpürme Harekâtı

Hazar Kağanı'nın oğlu Barsbek'in Kafkasya'da konuşlanmış Arap ordusunu başındaki komutanları ile birlikte imha etmesi haberi kısa sürede Emevi sarayına ulaştı ve büyük şaşkınlık ve üzüntü ile karşılandı. Özellikle Halife Hişam'ın uykusuz kaldığına ilişkin

150 Mesela bk. V. Minorsky, "A New Book on the Khazars", s.123; D. Shapira, "Khazar Account on the Ardabil War", s.334.

151 K.Y. Blankship'in değerlendirmelerine de bk. K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.154.

detaylar[152] başkentteki umumî havayı iyi şekilde yansıtır. Halife, durum karşısında hiç vakit kaybetmeksizin dönemin önemli komutanlarından ve Türkistan'da Türklerle mücadelede epey nam salmış Said b. Amr'ı Hazar kuvvetlerini Arap egemenliğindeki topraklardan püskürtmekle görevlendirdi. Hazar kuvvetlerinin güneye doğru yayıldığı günlerde, Kafkasya'daki Arap ordusunu imha etmiş bir orduyu durduracak, hatta geldikleri sınırlara püskürtecek bir orduyu hem de bu kadar dar bir zamanda hazırlamak hiç de kolay bir iş değildi. Ancak şartlar ne olursa olsun kuzeye ilerlemek ve "düşman" ile karşılaşmak Hazarların hâlihazırda Halifelik sınırları içerisinde faaliyet göstermeleri karşısında bir zorunluluktu. Said b. Amr, durum karşısında çareyi, bir yandan düşman üzerine ilerlerken, bir yandan da geçtiği güzergâh üzerinde yeni katılımlarla asker sayısını artırmaya çalışmakta buldu ve bunda da başarılı oldu. İbnü'l Asam'ın bu hususdaki ifadeleri, Said'in Hazarlara karşı mücadeleyi İslâm'ın bir beka meselesi olarak gördüğünü veya halka bu şekilde aksettirmeye çalıştığını ve bunun bir neticesi olarak da Hazarlara karşı yürüteceği seferi bir "cihad" olarak sunmaya çalıştığını göstermektedir[153]. Bu sefer hazırlıkları içerisinde Said'e, Bedir muharebesinde kullanılan bir mızrağın verilmesi[154], Arap idarecilerinin de Said'in Hazarlarla girişeceği mücadeleyi İslâm'ın varlık mücadelesi gibi gördüklerine işaret eder. Diğer taraftan gerek Halifelik makamı ve gerekse Said, Emevi Halifeliği sınırları üzerinde muhalefet hareketlerinin hız kazandığı bir zamanda Hazarlar karşısında alınacak ikinci bir yenilginin Halifelik açısından ne kadar ağır neticeler doğuracağını biliyorlar ve ona göre hareket ediyorlardı[155]. Bütün bunlar,

152 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.33; al-Tabari XXV, s.70.

153 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.33-36; al-Tabari XXV, s.70; İbnü'l-Esîr V, s.134-135. Sefer hazırlıkları ile ilgili olarak ayrıca bk. K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.150.

154 K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.150.

155 730 harekâtının Emevi sarayındaki akisleri hususunda bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.86.

Said'in seferini normal bir askerî harekâttan çıkararak bir yandan İslâm'ın beka meselesi, diğer taraftan da Emevi Halifeliğinin prestijini kurtarmak seferine dönüştürüyordu.

Said'in seferinin ilk hedefi Hazarlar tarafından ele geçirilmiş Ahlat oldu. Arap komutanın 731'de kenti kuşatma altına aldıktan kısa süre sonra ele geçirmesini[156] önce Zaravan'a ve sonrasında da Berda'a'ya yürümesi ve burada kurulmuş Hazar idarelerine son vermesi takip etti[157]. Bu şekilde Said bir yandan Hazar egemenliğine geçmiş bölgeleri yeniden ele geçirirken diğer taraftan daha güneyde faaliyet gösteren Hazar birliklerinin de geri dönüş yolunu kesmiş oluyordu[158]. Bir süre sonra Hazarların çekilmeleri sırasında Said'in onları kuzeylerinde yer alan bir noktada, dönüş hâlindeyken karşılaması bu plan içerisinde bir tesadüf değil, aksine harekât planın doğal bir neticesiydi. Taberî, Said'in nerede olduğu belirli olmayan bir muhitte Hazarlarla ilk temasını şu sözlerle aktarır: "*Said b. Amr, elde ettikleri esir Müslüman ve zımmilerle birlikte Kağan'a giderlerken Türklerin üç gurubuna ulaştığı rivayet edilmektedir. El-Haraşi esir edilmişleri kurtardı ve Türklerin önemli bir kısmını katletti*" [159]. M.İ. Artamonov ve O. Karatay, "üç ayrı grup" beyanını, haklı olarak Said'in Hazar birliklerini parça parça yendiğine ilişkin bir delil olarak değerlendirmişlerdir[160]. Halife b. Hayyat'ın ifadeleri de Said b. Amr el-Haraşî'nin seferinin düzenli bir hâlde bulunan birliklerden çok etrafa yayılmış ve koordinasyonu kaybetmiş Hazar birliklerinin parça parça yok edildiklerine ilişkin kanaati güçlendirir. Nitekim yazar, Arap kuvvetlerinin biri Baylakan'dan çok uzakta olmayan bir yerde, diğeri ise Varsan

156 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.36. Ayrıca bk. K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.151.

157 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.36-37. Ayrıca bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.283-284; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.87.

158 Bk. K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.151.

159 al-Tabari XXV, s.70.

160 M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.283; O. Karatay, "Kafkaslarda Göktürk ve Hazarlar", s.217.

önlerinde beraberlerinde esir Müslümanların da bulunduğu iki ayrı Hazar kuvvetine saldırdıklarını ve kaçırdıklarını, esirleri de kurtardıklarını ifade eder[161]. Varsan'daki[162] mücadele Belâzurî'nin eserlerine de yansımıştır. Burada yazar, Said b. Amr'ın saldırdığı Hazarları "*Varsan'ı kuşatmakta olan Hazarlar*" olarak anar[163]. Bunu, birbiri peşine gelişen iki muharebede daha Hazarların yenilmesi ve kuzeye doğru çekilmek mecburiyetinde kalmaları takip etti[164]. Hazarların Cerrah'a karşı elde ettikleri zafer ve ardından kazandıkları başarılardan sonra, beklemedikleri şekilde birbiri ardına yenilgilere uğramaları Hazar karargâhında büyük şaşkınlıkla karşılandı. İbnü'l Asam'ın aktardığı, Hazar Kağanı'nın oğlunun Hazar ordusuna hitabı bu açıdan dikkat çekicidir:

> *"Vah size Hazarlar. Bilin ki toprağımızın bir kısmını ele geçiren Cerrah'ı susturdum. Ardından da ordusunu mahvedip dilediğim kadar da esir aldım. Ancak şimdi karşımıza eşeğe binen ve elinin altında pek az askeri olan birisi çıkıp istediğini alıp başımıza türlü gaileler açmaktadır. Elde ettiğimiz ganimetleri geri alıyor ve askerlerimi de mahvetmektedir. Bütün bu olanlardan sonra benim için ölüm yeğ değil mi?"*[165].

İbnü'l Asam'ın bu ifadelerini, Hazarların, Kağan'ın oğlunun idaresinde kalabalık bir orduyla Said'in üzerine ilerlemeye başlaması ile ilgili anlatısı takip eder. Ancak daha önce Cerrah'ın

161 Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.409-410; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifi Ibn Hayata al-Usfuri", s.41; İbnü'l-Esîr V, s.135-136.

162 D.M. Dunlop'a göre Varaçan. Bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.87.

163 el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.295. İbnü'l Asam da Hazarların Varsan'da bulunduklarını ifade eder. Bununla birlikte Hazarların, Said'in bir hilesine aldanarak kuşatmayı kaldırdıklarını ve kuzeye doğru çekildiklerini belirtir. Bk. Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.38-39.

164 Söz konusu mücadeleler için bk. Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.38-42; al-Tabari XXV, s.70; Eliae Metropolitae Nisibeni, *Opus Chronologicum*, s.79; Theophanis, "Chronographia", s.626; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.563.

165 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.42. Benzer bir kayıt İbnü'l-Esir'in eserinde de bulunur. Bk. İbnü'l-Esîr V, s.136.

düştüğü hatanın aksine Said, kuzey sınırındaki bu askeri hareketliliği dikkatle takip ettiriyordu. O, Hazarların merkez ordusu ile girişeceği muharebenin seferinin en can alıcı anı olacağını da görüyordu. Neticede bu an kısa süre sonra geldi çattı ve taraflar Azerbaycan'daki bir yerde mücadeleye tutuştular. Muharebenin ilk safhasında Hazarlar şiddetli bir hücum ile Arap ordusunu geri atmayı başardılarsa da çarpışmanın bu son derece hassas anında Said'in etkili konuşması Araplar üzerinde müthiş bir etki yaratarak birliklerin topyekûn bir şekilde Hazarlar üzerine çullanmalarına neden oldu. Bunu, Araplara karşı koyamayan Hazarların, komutanları Kağan'ın oğlu da dâhil geri çekilmeleri takip etti. Zafer neticesinde Araplar sadece Hazarların eline geçmiş ganimet ve esirleri geri almakla kalmadılar, aynı zamanda aralarında Hazarların önemli şahsiyetlerinin de bulunduğu pek çok kişiyi esir ettiler[166].

Büyük bir zaferin ardından başlayan ve Araplar için büyük bir endişe ile karşılanan seferlerinden sonra Hazarların birbiri peşine

166 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.42-44. Said'in Hazar Kağanı'nın oğlunu yendiği muharebeden Halife b. Hayyat, Yakubî ve İbnü'l-Esîr de bahseder. Bk. Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.409; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifi Ibn Hayata al-Usfuri", s.41; el-Yaqubi, "Tarih", s.143-144; Ya'kubi, *İstoriya*, s.6; İbnü'l-Esîr V, s.136. Ancak farklı olarak Yakubî, söz konusu mücadelede Hazar Kağanı'nın oğlunun öldürüldüğünden ve kesik başının Halife'ye gönderildiğinden bahseder. Bu kayıt, İbnü'l Asam'ın benzer bir kaydı ile de destekleniyorsa da (Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.45-46) daha sonraki hadiselerde Hazar Kağanı'nın oğlunun varlığından bahsedilmesi, ilgili kayıtların hatalı –belki de Cerrah'ın intikamının alındığına yönelik propagandanın bir izi- olduğunu gösterir. Dahası, İbnü'l Asam'ın ikinci mücadeleye ilişkin bilgilerindeki kimi ayrıntıları, ilk mücadele ile ilgili kimi detayları da içerir ki bu durum, ikinci mücadele ile ilgili kayıtların hayali olduğu hususunda bir delil teşkil eder. Yakubi'nin eserindeki söz konusu bilgiler için ayrıca bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.285; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.89. İbnü'l-Esîr ise kısa süre içerisinde iki muharebe olduğundan ve ikisinde de Arapların galip geldiğinden bahseder. Arapların karşı saldırısı ile ilgili Levond'un eserinde de bilgi vardır, ancak bunlar harekâtın geneli ile ilgili diğer malumatın gerisindedir. Bk. *İstoriya Halifov Vardapeta Gevonda*, s.72.

yenilerek Arap sınırlarının dışına atılması, Emevi kuvvetlerinin bu kadar hızlı bir şekilde toparlanamayacaklarına yönelik güvenleri ve seferlerinin sona ermesinin ardından çekilişlerini belirli bir sefer disiplini içerisinde olmadan, dağınık hâlde gerçekleştirmelerinin bir ürünüydü[167]. Başında Hazar Kağanı'nın oğlunun bulunduğu ordunun yenilmesi ile Hazarlar şimdi daha büyük bir tehlike altındaydılar. Zira Araplar şimdi ellerinde çok daha ciddi bir askerî güç bulunduruyor[168] ve bundan daha önemlisi elde ettikleri zaferle yetinmeyerek başarılarını daha başka zaferlerle taçlandırmak istiyorlardı. Ancak Hazarlar da son sözlerini henüz söylememişlerdi.

Arapların Karşı Saldırısı

Hazarların, üç ayrı muharebede yenilmeleri Said için önemli bir başarıydı. Zira bundan önceki hiçbir komutan bu kadar hassas bir dönemde birbiri peşine bu kadar önemli zaferler kazanmış değildi. Diğer taraftan Said kaybedilen toprakları kurtararak bir istiklâl savaşı da vermemişti. Said'in kısa süre içerisinde ve fevkalade bir yetenek ile elde ettiği bu zaferler hiç kuşku yok ki Arap dünyasının gözlerini onun üzerine yöneltiyordu. Ancak bunlar arasında Mesleme'nin bakışı diğerlerinden çok farklıydı.

Said, Hazar Kağanı'nın oğlunu yendikten hemen sonra galibiyet haberini bir zafername ile Bağdat'a gönderdi. Muzaffer komutanın bir tebrik mektubu beklemesi aslında hakkıydı, ancak Halife Hişam'ın nâmesi bunun tam tersi oldu. O, bu mektubunda Mesleme'nin Azerbaycan valisi olarak atandığını ve valinin gelişi ile birlikte muzaffer komutanın merkeze dönmesi gerektiğini emrediyordu. Said'in hayal kırıklığı, Mesleme'nin

167 Bu konuda O. Karatay'ın değerlendirmelerine de bk. O. Karatay, *Hazarlar*, s.91.

168 Kaynaklarda, Said'in ordu sayısını Cerrah'ın ordusundan çok daha kalabalık olduğu ifade edilmektedir. Bu gücün elli bin kişiye ulaştığı görülmektedir. Ordu sayısı ile ilgili olarak bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.282, 285; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.88.

Azerbaycan'a gelişi ve ardından kendisinin huzura çağrılmasından sonra daha da arttı. İbnü'l Asam, Mesleme'nin Said'e "*Ya Said, Ben gelene kadar Hazarlarla muharebeye girmemek emrini içeren mektubumu almadın mı?*"[169] diye sorduğunu aktarır. Görüşmenin bundan sonraki detayları bizim için önemli değildir. Zira bu sözler, Mesleme ibn Abdülmelik'in, Said'in elde ettiği başarıyı kıskançlık hisleri ile karşıladığını ve muzaffer komutanı, elinden zaferi alan bir kişi, bir "gasp" olarak gördüğünü göstermektedir. Bu hislerinin gölgesinde Mesleme, başarılı komutanı görevinden azlettirdi, bununla da kalmayarak tutuklattırdı ve ellerini de bağlatarak hapse attırdı[170]. Bunu, Derbend'e doğru ilerlemesi ve buna da Hazarları takip süsü verip bir zafer gibi Halife'ye bildirmesi takip etti. Ancak gelişmeleri başkentinden de olsa yakından izleyen Halife Hişam, Mesleme'ye gayet ağır bir mektup gönderdi ve buna Said'i hapisten çıkarması emrini de iliştirdi: "*Mesleme onları takip etti. Bu durumu da Hişam'a bir mektupla bildirdi. Hişam, ona şiirle karşılık verdi: Hazarları, gözünle gördüğüm yerde terk ediyorsun, toprağın bittiği yerde mi onları arıyorsun. Hişam, Said el-Cüreşî'nin hapisten çıkartılmasını emretti*"[171]. Bu sırada ilerleyişini sürdüren Mesleme ağır kış şartları altında da olsa 731'de Derbend'e girmeyi başardı[172]. Belâzurî, Mesleme'nin Derbend'i elinde tutan Hazarlara saldırısını şu sözlerle aktarır:

169 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.48. Belâzurî'nin eserindeki bilgiler de buradaki kayıtları destekler mahiyettedir. Bk. el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.295.

170 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.49; el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.295-296. Ayrıca bk. el-Yaqubi, "Tarih", s.144; Ya'kubi, *İstoriya*, s.6-7; Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.411; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.41.

171 el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.296. Yakubî'nin eserindeki bilgilere de bk. el-Yaqubi, "Tarih", s.144; Ya'kubi, *İstoriya*, s.6-7. İbnü'l Asam'ın eserindeki kayıtlara da bk. Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.49.

172 al-Tabari XXV, s.70; Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.410; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.41.

Burada Hazarlardan bir aile vardı. Mesleme onları muhasara etti ve onlara önce taşı sonra da taş şekline sokturduğu demir attırdı, bunlar fayda vermedi. Bunun üzerine Mesleme, Nuşirvan'ın sarnıçlarına su akıtmış olduğu pınara gitti. Orada inek ve koyunlar kestirdi, bunların pislik dolu sakatatlarını ve hilhit ağacının zamkını pınara akıttırdı. Bunun sonucu olarak onların suları bir gecede kurtlandı, koktu ve bozuldu. Gece karanlığı bastırınca Hazarlar kaçtılar ve kaleyi boşalttılar[173].

Mesleme ibn Abdülmelik, Derbend'i ele geçirdikten sonra bölgede ciddi bir yeniden yapılanma süreci başlattı. Ordu sayısı ve niteliğinin artırılması, Müslümanların bölgeye gelmelerini teşvik edecek vergi muafiyetinin sağlanması ile Derbend merkez olmak üzere bölgede Arap ordusunun ihtiyaçlarını uzun süreli bir şekilde karşılayabilecek depoların kurulması bunlar arasında en dikkat çekenlerdir[174]. Mesleme'nin bu hazırlıkları süratle ele almasında, Cerrah'ın akibeti sonrasında yaşananların tekrarlanmasının önüne geçmek kaygısının temel bir neden olduğunu tahmin etmek zor değildir. Derbendnâme'de aktarıldığı kadarıyla Mesleme'nin, olası bir Hazar saldırısına karşı, Hazarların

173 el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.296. İbnü'l Asam da önce Hazarların mücadele etmeden Derbend'i boşaltarak çekilip gittiklerinden bahseder, sonrasında ise Belazurî'nin eserindeki kayıtlara benzer bilgiler paylaşır. Bk. Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.51, 56-57. M.İ. Artamonov ve D.M. Dunlop söz konusu mücadeleleri farklı bir tarih içerisindeki hadiseler olarak değerlendirmişlerdir. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.288; D.M. Dunlop, Hazar Yahudi Tarihi, s.95. Mesleme'nin Hazarlarla mücadelesi ile ilgili Levond'un eserindeki bilgilere de bk. *İstoriya Halifov Vardapeta Gevonda*, s.72.

174 Söz konusu yeniden yapılanma ile ilgili olarak bk. Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.410; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.41-42; el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.296-297; *Derbendnâmeh*, s.53, 89-90. Yeniden yapılanmadan İbnü'l Asam da bahseder. Bununla birlikte yazar, kronolojik bir yanlışlık ile bilgilerini, Hazar Kağanı'nın yenilecek olduğu muharebeden sonraya yerleştirmiştir. Bk. Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.58. Mesleme'nin aldığı önlemler ile ilgili olarak ayrıca bk. A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.182.

tüccarları bile gelse ancak kentin 1 fersah, yani 6–7 kilometre[175] ötesinde durdurulacağını, Hazarlardan bir elçi geldiği takdirde ise gözlerinin bağlanacağının emrettiğinin ifade edilmesi[176], bu sıradaki hâli mükemmel şekilde ortaya koyar. Bu ve diğer önlemler bir arada değerlendirildiğinde, Mesleme'nin çabasının 730'da yok olan Kafkasya Valiliği direniş imkânlarını yeniden teşkil etmekle ilgili olduğu açıktır[177].

Mesleme ibn Abdülmelik Derbend'deki düzenlemelerle meşgul olurken bir yandan da Hazarlar üzerine çıkacağı yeni seferin hazırlıklarıyla uğraşıyordu. Kısa sürede ordusu sefere hazır hale gelen Mesleme, önce isyan etmiş Hayzan kalesini ele geçirdi[178] ve ardından Şirvan, Makat ve Lezgi topraklarına doğru ilerleyerek pek çok kaleyi zapt etti. Bunu Karakaytak adı ile anılan Hunların bir kısmı ve Avarlar gibi halkları da egemenliği altına alması takip etti[179]. Seferle ilgili satırlarında Taberî'nin, Arapların eline geçmemek için Hazarların kendilerini ateşin içerisine attıklarından bahsetmesi[180], Mesleme'nin, ele geçirdiği yerlerde bir sonraki yerleşim birimlerinin sakinlerinin kendilerini çok feci bir sona itebilecek derecede şiddet uyguladığını göstermektedir. Bu

175 Fersah uzunluğu ile ilgili olarak bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.85.

176 *Derbendnâmeh*, s.92.

177 Derbend'in güçlendirilme çalışmaları ile ilgili K.Y. Blankship'in değerlendirmelerine de bk. K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.152, 154.

178 Bu kale ile ilgili İbn Ruste'nin ifadelerine de bk. "Ibn Rusteh, *el-A'lâk el-nefise*", s.41.

179 Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.411; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.41; *Derbendnâmeh*, s.91-92; al-Tabari XXV, s.70, 96. Ayrıca bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.93.

180 al-Tabari XXV, s.96. Aşağıda yeri geldiğinde de ifade edileceği üzere Levond'un Mervan'ın seferi sırasında Belencer'de olup bitenden bahsederken Hazarlardan bazılarının Arapların eline geçmemek için kendilerini canları pahasına suya attıklarından ve bu sırada hayatlarını kaybettiklerinden bahsetmesi, buradaki kayıt ile birlikte değerlendirildiğinde Arap saldırılarının şiddeti hususunda eşi bulunmaz bir ipucu niteliğindedir. Söz konusu kayıt için bk. *İstoriya Halifov Vardapeta Gevonda*, s.80.

açıdan bakıldığında Mesleme'nin seferi, askerî bir harekâttan çok bir intikam seferi gibi bir görünüme sahiptir. Ancak uygulamaları ne kadar fecî olursa olsun sefer neticesinde Belencer'e kadar olan yerlere hâkim olmayı başardı[181]. Buna mukabil muhtemelen Semender'e ulaşmak üzere kuzeye doğru harekete geçtiği sırada, Belencer'den çok da uzakta olmayan bir mıntıkada Hazarlar tarafından durduruldu ve ayrıntıları kaynaklara yansımamış şiddetli bir muharebenin ardından yenilerek güneye, Gazele kentine çekilmek zorunda kaldı[182]. Büyük ümitlerle başlayan bir sefer,

181 al-Tabari XXV, s.96; İbnü'l-Esîr V, s.145.

182 Ne yazık ki muharebe ile ilgili tam bir tasvir bulunmamaktadır. Ancak Halife b. Hayyat'ın "*Mesleme, Hakanla karşılaştı ve iki taraf şiddetli bir savaş yaptı. Sonra, Mesleme buradan ayrılarak Gazele şehrine geldi*" ifadesi ile İbnü'l Asam'ın bu kayıtları destekler şekilde Mesleme'nin çekildiğine işaret eden beyanı, Mesleme'nin yenik ayrıldığına ve kurtuluşu muharebe meydanından kaçmakta bulduğuna işaret eder. Kayıt için bk. Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.411; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifi Ibn Hayata al-Usfuri", s.42; Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.51. Mesleme'nin yenilgisinden İbnü'l-Esîr de bahseder. Hatta yazar, Mesleme'nin Derbend'e güç bela ulaştığını ifade ile çekilişin ne derecede zorlu geçtiğini de vurgular. Bununla birlikte yazara göre çekiliş bir yenilgi ürünü değil, çatışma olmadan alınmış bir karardı. Bk. İbnü'l-Esîr V, s.145. İbnü'l-Esîr'in eserindeki bilgiler için bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.287; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.93. Diğer taraftan daha başka kaynaklardaki bilgiler de Mesleme'nin yenildiğine ilişkin intibayı kuvvetlendirir. Mesela, Hazar–Arap savaşı ile ilgili bilgileri sınırlı olsa da Theophanes Confessor da Mesleme'nin "Türklerin topraklarına" sefer düzenlediğinden, ancak "rezil" bir şekilde çekilmek durumunda kaldığından bahseder. Ancak kronolojik bir yanlışlıkla hadiseyi 729'a tarihler. Bk. Theophanis, "Chronographia", s.626; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.563. Bu kaydın söz konusu mücadelelerle ilgilisi D.M. Dunlop tarafından da değerlendirilmiştir. Bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.93 / 88. dn. Agapius da Mesleme'nin Hazarlara saldırdığını, ancak geri çekilmek zorunda kaldığını ve bu çekiliş sırasında Arapların ciddi bir asker kaybı ile karşı karşıya geldiğini ifade eder. Yazar bu ifadelerini Mesleme'nin kaçarak kurtulduğunu ifade ile sonlandırır. Bk. Agapius de Menbidj, "Kitab al-Unvan", s.507. Mesleme'nin Hazarlar üzerine sefere çıktığından bahseden Yakubî ise geri çekilişe değinmez, ancak muharebe öncesinde Mesleme'yi Varsan'da göstererek aslında geri çekilmenin gerçekleşmiş olduğunu bildiğini gösterir. Bu durum, Yakubî'nin

yine hüzün içerisinde sona eriyordu. Ancak daha her şey bitmiş değildi.

Mesleme, Gazele'den ayrılarak Derbend'e ulaştığında Hazar tehdidinden hâlâ kurtulamamıştı. Araplar, Derbend'e ulaştıklarında, savunmaya elverişli bu noktadan daha da geriye çekilmelerinin, Hazarların da daha güneye inmeleri demek olduğunu gayet iyi biliyorlardı. Dahası Cerrah'ın ölümü, ordusunun imhası ve ardından Hazar ordularının Musul'a kadar ilerlemelerinin üzerinden de çok geçmemişti ve Derbend hattından güneye inmek demek daha önce yaşanılan felaketin tekrarlanmasına kapı aralamakla eşdeğerdi. İşte bu sebeple, Hazarlara karşı Derbend'in kuzeyindeki bir yerde direnişe geçmeye karar verdiler[183]. Bunu, bir süre sonra Hazar Kağanı'nın idaresindeki ordunun Arap ordusunun bulunduğu yere gelmeleri[184] ve taraflar arasında geceye değin sürecek mücadeleler izledi. Sonunda Hazarlar, öyle anlaşılıyor ki yenilgiye uğramaktan çok, Arap direnişini kıramadıklarını görerek kuzeye çekildiler. Takati kalmayan Araplar ise Hazarları takip etmek yerine arkalarında bıraktıklarını bölüşmeye koyuldular[185].

Mesleme'nin geri çekilmesini kasti bir şekilde göz ardı ettiğini düşündürür. Bk. el-Yaqubi, "Tarih", s.144; Ya'kubi, *İstoriya*, s.7.

183 Arap ordusunun geri çekildiği bu nokta ile ilgili tartışmalar için bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.93/ 90. dn.

184 Halife b. Hayyat mücadelenin Gazele'de, İbnü'l Asam ise Bab Vaka adlı bir yerde vuku bulduğunu ifade ederler. Bk. Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.51. Buranın Derbend'in kuzeyindeki bir mıntıka olduğu anlaşılmaktadır. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.287; S.A. Pletnöva, *Hazarı*, s.38. D.M. Dunlop ise, muharebe mevkisi ile ilgili sessiz kalmakla birlikte Arap ordusunun geri çekildiği son noktayı Derbend olarak gösterir. Bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.93.

185 Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.411-412; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.42; el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.297; el-Yaqubi, "Tarih", s.144; Ya'kubi, *İstoriya*, s.7. İbnü'l Asam ve İbnü'l-Esîr'in mücadele ile ilgili kayıtları oldukça detaylıdır. Ancak bunlar içlerinde hikayevî olduklarını düşündüren detaylar barındırır. Bk. Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.51-56. İbnü'l-Esîr'in eserindeki kayıtlarla ilgili olarak bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.287; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi*

Mesleme ibn Abdülmelik'in utanç verici geri çekilişinin ardından, başında Hazar Kağanı'nın bulunduğu Hazar ordusunu püskürtmesi, bir ölçüde kaybettiği prestiji onarabilecek önemli bir başarıydı. Ancak bu, en nihayetinde kendi başarısızlığından kaynaklanan bir zaferdi. Zafer kazanmıştı, ya kaybetseydi? Halifelik makamının bu soruyu çok daha ciddiyetle sorduğu muhakkaktır. Neticede Bağdat'ın kararı Meseleme'yi görevinden azletmek ve yerine Mervan ibn Muhammed'in tayin edilmesi oldu[186]. Bölgedeki askerî faaliyetlere iştirak etmiş komutanlardan birisi olmasından ötürü Kafkasya cephesinin özelliklerine vakıf bir komutan olan Mervan, göreve gelişinden hemen sonra Daryal geçidine ilerledi ve öyle anlaşılıyor ki Taman yarımadasına yakın yerlere[187] kadar ulaşmayı başardı[188]. Mervan'ın ulaştığı bu

Tarihi, s.94-95. Diğer taraftan Taberî ve Elias'ın eserlerinde, muhtemelen bu mücadelelerle ilgili olarak Kağan'ın veya Kağan'ın oğlunun öldürüldüğünden bahsedilir. Söz konusu kayıtlar için bk. al-Tabari XXV, s.96; Eliae Metropolitae Nisibeni, *Opus Chronologicum*, s.79. İki ayrı kaynak gurubuna mensup yazarın aynı hususta bahsetmesi önemlidir. Ancak muharebe ile ilgili daha detaylı bilgiler veren daha başka kaynaklarda bu şekilde bir kayıt bulunmaz. Bu durum, ilgili kaydın aynı söylentiden beslendiğine, gerçek bilgilerle bezeli olmadığına işaret eder.

186 Kaynak yazarlarının ifadeleri, Mesleme'nin azledilmesi veya kendiliğinden başkente dönerek yerine Mervan'ı vekil tayin etmesi gibi farklı şekillerde aktarılır. Kaynaklardaki ifadeler A.P. Novoselt'sev tarafından iyi şekilde analiz edilmiştir. Bk. A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.182.

187 Seferle ilgili bilgilerinde Belâzurî, "*Mervan, Hazar topraklarında bulunan Sakâlibe üzerine saldırdı. Onlardan yirmi bin esir aldı. Onları Hâhit'e yerleştirdi. Sonradan onlar, emirlerini öldürdüler ve kaçtılar. Mervan onlara yetişti ve kendilerini öldürdü*" demektedir. Bk. el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.297. Her ne kadar *Sakalibe* kelimesi, Müslüman yazarlar tarafından Slavlar için kullanılan bir ad ise de, bu kelimenin zaman zaman İtil Bulgarları için de kullanılması, Belâzurî'nin bahsini ettiği seferin Kafkasya'daki Bulgarlar üzerine düzenlenmiş olduğunu göstermektedir. Bu hususta O. Karatay'ın değerlendirmelerine de bk. O. Karatay, *Hazarlar*, s.92.

188 el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.297; Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.412; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifi Ibn Hayata al-Usfuri", s.42. M.İ. Artamonov ve D.M. Dunlop, 728 yılındaki seferle ilgili bilgileri bu sefer içerisindeki

nokta, bir Arap komutanının Kafkasya'da şimdiye değin ayak bastığı en kuzeydeki noktaydı. Bu son derece dikkat çekici bir başarı olmasına karşın daha da dikkat çekici olan şuydu: Hazarlar bu sefer hiçbir direniş sergilememişlerdi[189].

Seferi sonlandırmasının ardından 732'de Mervan, Ermenistan'da ciddi bir idarî yapılanma içerisine girdi. Ermenistan valiliğine Arap idaresine karşı açıktan karşı koymasa da yeterli ölçüde sıkı bağlarla bağlı olmayan Mamikonian sülalesi bireylerinden birisi yerine Bagratouni ailesinden Aşot'u getirmesi yerel hanedanlar arasındaki rekabeti Arap egemenliğinin bölgede daha sağlam hâle gelmesinde ne kadar önemli olduğunu gören bir kişi olduğunu gösteriyordu. Mamikonian ve Bagratouni ailesinden bu tayine karşı itirazlar yükselmesi üzerine kestirme bir yönteme başvurarak Aşot'un rakiplerini memleketlerinden sürerek Yemen'e gönderdi ve böylelikle tâbisinin, dolayısıyla Ermenistan'daki Arap idaresinin itirazla karşılanamaz derecede güçlü bir hâle gelmesini sağladı. Aşot'un bir süre geçtikten sonra Halife Hişam'ın huzuruna çıkmak üzere Şam'a gidişi ve memleketindeki Arap gücünü iktisadî ve askerî olarak daha büyük azimle desteklemeye söz vermesi, bu düzenleme neticesinde ortaya çıkan gelişmelerin bir yansımasıdır[190]. Yeni Kafkasya valisinin yeredeki bu ve daha başka düzenlemelere girişmesindeki bir diğer neden ise Hazarlar üzerine düzenlemeyi düşündüğü seferde kendi

---

hadiseler olarak değerlendirdikleri görülmektedir. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.288; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.96.

189 Theophanes Confessor'un Mervan'ın bu sefer sırasında yenilerek geri çekilmiş olduğundan bahsetmesi ilgi çekicidir. Bununla birlikte bu beyanı doğru olarak kabul edebileceğimiz ikinci bir delil bulunmamaktadır. Söz konusu kayıt için bk. Theophanis, "Chronographia", s.630; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.567.

190 Mervan'un Aşot'u Ermenilerin başına getirmesi ile ilgili olarak bk. *İstoriya Halifov Vardapeta Gevonda*, s.79-80. Mervan'ın kararının Kafkasya'daki Arap idaresi açısından önemi ile ilgili olarak bk. A.N. Ter-Govondyan, *Armeniya i Arabskiy Halifat*, İzdatel'stvo AN Armyanskoy SSR, Erevan 1977, s.89-91; K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.153.

kuvvetlerinin yanında Kafkasya'daki yerel güçlerin de desteğini almak isteğiydi. Çünkü Mervan, seleflerinden farklı olarak Hazar meselesini "tümden halletmek" üzere, daha öncekinden çok daha kalabalık ve güçlü bir orduya ihtiyacı olduğunu görüyordu.

Hazar Kağanı'nın Kızı Çiçek'in Bizans İmparatoru III. Leo'nun Oğlu Constantin ile Evliliği

Hazar–Arap savaşının ortaya çıkışı ve gelişimini M.İ. Artamonov ve daha başka bilim adamları Bizans İmparatorluğu ile Hazar Kağanlığı arasındaki iyi ilişkilere bağlamış, Arapların Hazar sınırlarındaki saldırılarını yoğunlaştırmalarını ise "Bizans'ı bir müttefikten etmek" çabası ile ilişkilendirmiştir[191]. Buna mukabil bu değerlendirme, Arapların Anadolu ve Kafkasya'da eş zamanlı olarak mücadele içerisinde bulunmalarının beraberinde getirdiği bir yanılsamadır ve Hazar–Arap mücadelelerinin gerçek nedenini hiçbir şekilde yansıtmaz. Bu bakış açısının nedenleri ve motivasyonunun neler olduğu hususu aşağıda ayrıca ele alınacaktır. Ancak oraya gelinceye kadar şunu ifade etmek gerekiyor: Hazarların ve Bizanslıların, Araplara karşı ortak bir askerî harekât yürütmeleri bir tarafa, bu konuda bir yakınlaşma içerisine girmiş olduklarını bile gösterir hiçbir delil bulunmamaktadır. Fakat bu eksiklik, her iki tarafın, bir diğerinin Araplarla mücadelesini takip etmediği manasına gelmez. Nitekim yukarıda dile getirildiği üzere, Theophanes Confessor, Cerrah'ın öldürülmesi ile neticelenen muharebe de dâhil Hazar–Arap mücadelelerinin belli başlı olaylarını eserine kaydetmişti. Ancak bilgilerinin sınırlı oluşu, bu haberlerin Constantinopolis'e resmi yollarla değil de tüccarlar gibi sivillerin taşıdıkları havadislerle şekillendiğini düşündürür. İmparator ve yakın çevresi ise bu tür olayları bir devlet ciddiyeti içerisinde takip edebilecekleri vasıtalara sahiplerdi. Mervan'ın 733 seferinden sonra ilki

191 M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.307, 316; A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.182; K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.154.

hanedan arasında bir evlilik ilişkisinin gündeme gelmesi bu haberlerin İmparator'u Hazarlarla yakınlaşma içerisine girmeye sevk edecek derecede etki yarattığını gösterir.

Bizans İmparatoru III. Leo, Arap saldırılarının Anadolu'daki Bizans arazisi üzerinde baskısını iyice artırdığı günlerde daha önceki imparatorların tuttuğu "doğulu müttefik"lik kartının iyi bir alternatif olduğunu şüphesiz ki görüyordu. Dahası, Hazarlar, Göktürklerin Sasanilerle mücadelelerindeki durumun aksine, Araplarla sınırdaştılar ve iki taraf arasındaki mücadeleler birbirlerinin merkezlerine yakın alanlarda cereyan ettiği için stratejik bir mücadele olmanın çok ötesinde bir mana taşıyordu. Bundan daha önemlisi Hazarlar, Bizanslıların aksine Arap saldırılarını başkentlerine ulaşmadan püskürtmekle kalmayarak görkemli ve imrenilecek zaferler de elde edebilecek kabiliyet ve güce sahiptiler. Diğer taraftan III. Leo tüm bunları sadece kitaplardan okuyup etrafındakilerden dinlemiyordu. Nitekim daha önce D. Shapira'nın da dikkati çektiği gibi[192], II. Justinianus zamanında Hazarların gücüne de yakından şahit olmuştu. İşte bu gerekçeler altında III. Leo, Hazar Kağanlığının başında bulunan hükümdarla[193] temasa geçmeye karar verdi. Nicephoros bu kararı ve girişimi şu sözlerle aktarır:

> *Bu sırada İmparator, elçilerini, oğlu Constantin ile evlenmesi için kızını talep etmek üzere Hazarların efendisine gönderdi*[194].

Bu elçilik heyetinin görüşmelerinin ne şekilde geliştiği bilgisini ise Theophanes Confessor verir:

> *Bu yıl İmparator Leo, İskitlerin efendisi Kağan'ın kızını oğlu Constantin'e eş uygun gördü. Onu Hıristiyan yaptı ve ona İrene adını*

192 D. Shapira, "Khazar Account on the Ardabil War", s.316.

193 P. Golden, Kağan'ın ismini *Bagatur*, O. Pritsak ise *Theodor* olarak verirler. Bk. O. Pritsak, "At the Dawn of Christianity in Rus", s.100-101.

194 Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium Historicum*, s.66; Nikephoros, *Short History*, s.131.

verdi. O, kutsal metinleri öğrenerek muhteşem bir imana kavuştu ve Leon'a ve Constantin'i dini vecibelerini yerine getirmemekle azarladı (=onları bile geride bıraktı)[195].

Theophanes'in, Çiçak veya Çiçek[196] adını taşıdığı anlaşılan Hazar gelinini, kocası V. Constantin'den bile daha dindar bir kişi olarak takdim etmesi eşinin ikonaklasm hareketlerini devam ettirmesinden duyduğu rahatsızlıkla ilgili olduğunu düşünmek mümkündür. Ancak bu meseleyi bir kenara bırakacak olursak, Bizanslı yazarın Hazar Kağanı'nın kızını sempatik bir gözle değerlendirmesi son derece önemlidir. Elbette bu, tek bir kişinin paylaştığı bir his değil, bu sırada Constantinopolis'te esen rüzgârın bir yansımasıydı. Öyle anlaşılıyor ki Çiçek, Bizans dinî çevresinin önemli bir kısmı tarafından beğeni ile karşılanan bir kişi olmayı başarmıştı. Bunun nedenleri hususunda elde hiçbir delil bulunmamaktadır. Diğer taraftan bu beğeninin tek hedefinin dinî çevreler olmadığı da görülmektedir. Nitekim Çiçek'in Doğu Roma sarayına gelmesinden sonra kaynaklarda *Tzitzákion* olarak geçen bir giyim modası yaratması şahsına gösterilen beğeninin dinî cemaati aşarak Constantinopolis sosyetesine ve belki de halka yayıldığına işaret eder[197]. Bu özelliklerine karşın onun Constantinopolis'te geçen hayatı ile ilgili bilgiler sınırlı kalmıştır. Mesela her ne kadar yarattığı modadan onun adı ortaya çıkarılmışsa da ne Theophanes Confessor ne de Nicephoros onun gerçekteki adından bahseder. Evlendiği sırada kaç yaşında olduğu da yine bilinmemektedir. Buna mukabil, Constantin ile İrene'nin, kaynaklara geçmiş ilk evlatları Leo'nun, izdivaçtan on altı yıl

195 Theophanis, "Chronographia", s.631; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.567.

196 Ad ile ilgili olarak bk. Gy. Moravcsik, "Proishojdenie Slova Tzitzakion", *Seminarium Kondakovianum*, Tom 4/ 1931, s.69-76; P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.201-202; M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium*, s.226.

197 P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.202; D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, s.173; M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium*, s.226.

sonra, 749'da dünyaya gelmesi[198], Çiçek'in Constantinopolis'e geldiği sırada yirmi yaşını aşmamış hâlde olduğuna işaret eder.

Hazar Kağanı'nın kızının Bizans İmparatoru'nun oğlu ile evliliği Agapius'un eserine de yansımıştır. Ancak eserinde, evlilik ilişkisinin kurulmasından başka bir malumat yoktur[199]. Bu hâliyle İrene'nin hayatı çok farklı bir yön alırken, Kafkaslardaki durum da daha şiddetli bir hâl alıyordu.

737 Seferi ve Mervan'ın Hazar Kağanı'na Boyun Eğdirmesi

732–733 saldırısı sonrası Araplarla Hazarlar arasında bir uzlaşının sağlanması[200], Kafkasya'da istikrarın ortaya çıkması için büyük bir şanstı. Ancak Mervan'ın niyeti, çatışma ortamına son vermekten çok Hazarlar üzerine girişeceği sefer için gereken hazırlıklarını rahatça yapabilecek zamanı kazanmaktı. Buna mukabil, muhtemelen Halife'den izin almaksızın Hazar Kağanlığı ile anlaşma imzalamasından ötürü Kafkasya Valiliği'nden azledilerek merkeze çağrıldı ve yerine Said el-Haraşî tayin edildi[201]. Yeni vali, selefinin kafasındaki gibi bir sefer için yeterli görmediği tüm hazırlıkları kuzeye çıkmak için bir fırsat olarak değerlendirdi. Belki de bu yolla Halife'nin gözüne girerek konumunu korumak istiyordu. Nedeni bilinmez, ancak seferi bazı cılız başarılar hariç beklenen hiçbir netice vermedi. Bunu, Said'in yaşını ileri sürerek görevinden azlini istemesi takip etti. Halife durum üzerine, belki

198 Theophanis, "Chronographia", s.657; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.588-589.

199 Agapius de Menbidj, "Kitab al-Unvan", s.507.

200 Agapius de Menbidj, "Kitab al-Unvan", s.507. Söz konusu uzlaşı ile ilgili olarak ayrıca bk. K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.171.

201 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.58-59. K.Y. Blankship de Mervan'ın merkeze gidişini makamından azledilmesi ile ilişkilendirir. Ancak yazara göre Halife'nin kararı Hazar seferinin beklenen neticeyi vermemesi ile ilgiliydi. Bk. K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.171.

de istemeye istemeye, Mervan'ı yeniden eski makamına iade ile Kafkasya cephesine göndermeye karar verdi[202]. Ancak tecrubeli komutanın bu "mecburiyet"in gölgesinden yararlanarak isteyeceği bazı şeyler, daha doğrusu tavizler vardı ve bunları bir rapor hâlinde efendisine sundu.

Mervan'ın Halife'ye takdim ettiği rapor iki temel esas üzerinde şekillenmişti. Bunlardan ilki, Hazarların ciddi bir istihbarata sahip olmalarından ötürü Arapların faaliyetlerini önceden haber alarak buna göre tedbir aldıkları, ikincisi ise Arap kuvvetlerinin sayısının Hazarlarla etkin bir mücadele için yeterli olmadığıydı. Halife'nin Mervan'ın ilk tespiti için yapabileceği bir şey yoktu, ancak ikinci talebini kaynaklarda yüz yirmi bin olarak ifade edilen bir orduyu Mervan'ın idaresine vermekle yerine getirdi[203]. Elbette, Ortaçağ tarih yazarlarının, rakamları gerçek bir manzara ortaya koymaktan çok bir edebiyat unsuru olarak kullanmalarından ötürü buradaki kayda inanmak mümkün değildir. Ancak yine de bir kıyas olması açısından değerlidir. Kaynaklarda Cerrah'ın ordusunun yirmi beş bin, Said'in ordusunun ise elli bin kişi olarak ifade edilmesine bakacak olursak, Mervan'ın komutasına verilen ordunun Cerrah'ın idaresindeki ordunun beş katı büyüklükte olduğu anlaşılmaktadır. Bunun karşısında Hazar askerî gücünde bir değişimin yaşandığına işaret eden bir veri yoktur. Aksine, birkaç yıldır süren mücadeleler içerisinde Hazar gücünün daha da eridiği muhakkaktır. Bu durumda Hazarlar eşit şartlarda bulunmayan bir mücadele içerisine girmek zorunda kalıyorlardı. Mervan'ın seferi ile ilgili bilgileri yüzeysel olsa da Belâzurî'nin "*Hazarların başkanları, Mervan ile birlikte ülkesini istila eden askerlerin çokluğunu ve kuvvetlerini öğrenince korku ve dehşete kapıldı*" sözleri[204] de bu

202 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.59.

203 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.59. Mervan'ın Halife ile görüşmesi ve sonrasındaki gelişmelerle ilgili olarak ayrıca bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.288-289; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.96.

204 el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.297.

durumla ilgilidir ve karşı karşıya kaldıkları tehlikeden ötürü Hazarların hissiyatını ortaya koyar.

Kafkasya'ya ulaşmasının ardından Mervan, Hazar sınırı üzerindeki noktalarda çeşitli düzenlemelerde bulundu. Berda'a'ya 40, Tiflis'e 20 fersah uzaklıkta Kazak veya Kisâl adlı bir yerde askerî bir üs kurduktan[205] sonra kuzeye doğru sefere çıktı. Daryal geçidini arkasında bıraktıktan sonra ordusunu ikiye ayıran Mervan ilk orduyu Alanlar üzerine sevk etti. Bu ordu isimleri kaynaklara yansımamış üç Alan kalesini ele geçirmekle meşgul olurlarken muhtemelen Mervan'ın idaresinde bulunan diğer ordu ise Tumanşah[206] sınırlarına yönelmiş bulunuyordu. Kısa süre içerisinde bu sefer Tumanşah'ın Arap egemenliğini kabul etmesi ile başarı ile son buldu[207] ve bunu Mervan'ın, Halife b. Hayyat'ın *V.r.t.nis* adıyla andığı Hazarlara tâbi durumdaki Lezgi beylerinden birisinin[208] üzerine yürümesi takip etti. Tumanşah gibi Araplarla anlaşarak onlara boyun eğmek gibi bir düşüncesi olmayan Lezgi beyi, karşı koyabilecek bir kuvveti de olmadığı için çareyi Hazarlara sığınmak üzere kuzeye doğru kaçmakta buldu. Fakat bu kaçış –muhtemelen Hamzin kentini ifade eden– *H.mrin*

205 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.59. Aynı bilgi Belazuri'nin eserinde de vardır. Ancak kaydı, daha önceki hadiseler içerisinde aktarılır. Bk. el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.297. Ayrıca bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.289; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.97; .Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.172.

206 Tuman bölgesi ve idarecisi Tumanşah ile ilgili olarak bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.102-103.

207 al-Tabari XXV, s.111; Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.415; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.42. Yakubî'nin eserinde ise Mervan'ın Serir, Tumanşah, Zirekan ve ardından da Hamzin'e boyun eğdirdiği ve hatta bu son noktada halkın da katledildiği gibi diğer kaynaklarda yer almayan bilgiler bulunur. Bk. el-Yaqubi, "Tarih", s.144; Ya'kubi, *İstoriya*, s.7. Ancak yazarın kayıtlarının pek de doğruyu yansıtmadığı görülmektedir. Bu hata, Yakubî'nin kullandığı kronolojiye de yansımıştır. Nitekim yazar, yaşananları 724'den önceye tarihler.

208 V.M. Beylis'in değerlendirmesine bk. V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.51 / 2. dn.

ahalisi tarafından yakalanarak öldürülmesi ve başının *V.r.t.nis* adlı Lezgi merkezini mancınıklarla dövmekle meşgul Mervan'a gönderilmesi ile son buldu. Halife b. Hayyat ifadelerini, Mervan'ın kesik başı kent ahalisine göstermesi, hemen ardından kentin teslim olması ve Mervan'ın savunmasız ahaliyi katletmesi ile sürdürür[209].

736 seferi Mervan'ın Hazar Kağanlığı sınırlarına ilerleyebileceği güvenilir bir kanal açmış olması açısından son derece önemli neticeleri olan bir sefer oldu. Bu şekilde, kaynaklarda yüz yirmi bin ila yüz elli bin arasında rakamlarla telaffuz edilen ve içerisinde Ermeni güçlerinin de yer aldığı[210] Kafkasya'daki Arap gücünün zirvesini temsil eden devasa ordusunu, geçitleri ele geçirmekle yormayarak doğrudan Hazar Kağanlığının merkezine sevk edebileceği bir imkâna kavuşmuş oluyordu[211]. Mervan'ın Hazar sınırına yönelik harekât planı, Arap ordusunun yekûn halde, bir sene önce Arap ordusunun ilerleyişi için uygun hale getirilmiş Daryal geçidini geçtikten sonra Alan topraklarına ulaşması ve ardından da Belencer–Semender yolunu çiğneme üzerine şekillenmişti. Arap ordusunun bu yolu takip

209 Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.416; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifi Ibn Hayata al-Usfuri", s.42. Hadiselerle ilgili olarak ayrıca bk. K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.172.

210 737'de kuzeye sefere çıkan Arap ordusunun sayısı ile ilgili olarak bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.97; K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.172; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.333; I. Zimonyi, *The Origins of the Volga Bulgars*, s.70-71. Mervan'ın idaresindeki orduda Ermeni güçlerinin varlığına dair bk. *İstoriya Halifov Vardapeta Gevonda*, s.80. Ayrıca bk. A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.184; K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.172. Bununla birlikte Ermeni kaynaklarında Mervan'ın seferi ile ilgili bilgilerin sınırlı oluşu, söz konusu bilgilerin Ermenileri öne çıkarmaya yönelik bir kastın ürünü olduğunu düşündürür, eğer Ermeni birliklerinin harekâtın ilerleyen aşamasına iştirak etmeyerek geri çekilmiş değiller ise...

211 K.Y. Blankship'in değerlendirmelerine de bk. K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.172.

ettiğini ifade eden Halife b. Hayyat ve İbnü'l Asam ne yazık ki sefer sırasında olup bitenle ilgili bilgi vermemektedirler[212]. Sadece Levond'un eserinde Arap ordusunun Belencer'e ulaştığı, direnişçileri yok ettiğinden ve ardından da kenti ele geçirdiğinden bahsedilir. Hatta yazara göre bu hâli gören Hazarlar Arapların yağmalamalarının dehşetine kapılarak eşyalarını denize atmış ve bazıları kendilerini de sulara bırakırken hayatlarından olmuşlardır[213]. Bu mücadeleler olup biterken Hazarların hiçbir müdahalede bulunmamaları dikkat çekicidir. Bununla birlikte bu sessizlik, Mervan'ın seferi karşısında el-Belâzuri'nin "*Hazarların başkanları, Mervan ile birlikte ülkesini istila eden askerlerin çokluğunu ve kuvvetlerini öğrenince korku ve dehşete kapıldı*" kaydında[214] gizli gibi durmaktadır. Hazar ordusununn, Arap ordusuna direnmek yerine umumî ricat ile Semender'in kuzeyine kadar olan sahayı boşaltmış olmaları Arapların bu yolu

212 Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.417; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.43; Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.59. Z.V. Togan, D.M. Dunlop, H.D. Yıldız, A.P. Novoselt'sev, K.Y. Blankship ve S.A. Romaşov ise sefer planının, biri Mervan'ın idaresinde Daryal geçidi üzerinden, diğeri de Yezid Useyd'in idaresindeki iki ayrı Arap ordusunun Hazar ülkesine saldırması, ardından da Arap kuvvetlerinin Belencer'e saldırmadan kıvrılıp Semender'de bir araya gelmek ve ardından bir yekûn halde harekâtı icra etme esasına dayandığını ifade ederler. Yazarların bu hususta dayandıkları kaynak Halife b. Hayyat'tan çok daha sonra yaşayan Bel'âmî'dir. Bk. Z.V. Togan, "Hazarlar", s.399; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.97-98; H.D. Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, s.56; A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.184; K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.172; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.333-334. Ancak Bel'âmî'nin kaynaklarından birisi olan İbnü'l Asam'ın kayıtlarında Yezid Useyd, ayrı bir ordu komutanı gibi değil, bir öncü komutanı gibi okuyucuya takdim edilir. Bk. Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.59. Bundan ötürü, yazarların düştüğü hatanın temelinde Bel'amî'nin öncü kuvveti ayrı bir kol zannetmesinin yatmakta olduğu anlaşılmaktadır.

213 *İstoriya Halifov Vardapeta Gevonda*, s.80.

214 el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.297.

tehlikesiz bir şekilde geçmelerini sağlayınca bu ilerleyiş de doğal olarak kaynak yazarlarının sessiz kalmalarına neden olmuştu. Hazarların geriye doğru çekilmeleri pek tabii, Hazar–Arap güç dengesinin Hazarlar aleyhine bozulmasının yanında Arap saldırılarına hazırlıksız yakalanmalarıyla da ilgiliydi[215]. Ancak gelinen noktada Hazarların tek ümidi Arap saldırısının Semender'den daha kuzeye çıkmamasıydı. Belki onlar düşmanlarının Belencer'den kuzeye çıkmayacaklarını veya çıkamacaklarını düşünüyorlardı. Daha önce bir kere Cerrah'ı bir kere de Mesleme'yi Belencer'den sonra kuzeye ilerlerken durdurmuşlardı. Fakat şimdi şartlar çok değişmişti. Üzerlerine yürüyen güç daha önceki Arap kuvvetinin çok üzerindeydi ve bundan ötürü de hadiselerin ne şekilde gelişeceğini beklemeye koyuldular.

Arap ilerleyişinin Hazar Kağanlığının "kırmızıçizgi"si olarak değerlendirilebilecek Semender'i aşması karşısında Hazar Kağanı, sadece İbnü'l-Esîr'in eserinde bulunan bir kayda göre beyleri ile bir toplantı gerçekleştirdi ve başkenti terk etmesi tavsiyesini aldı[216]. Hazarların ellerinde bulunan askerî gücün Araplara karşı koymaya yetmeyeceği gerçeğini gören Kağan, başkenti İtil'i Hazar Tarkan veya Alp Tarkan[217] adlı bir komutanının idaresindeki kırk bin kişiden müteşekkil bir orduya

215 Bu konuda M. Whittow'un değerlendirmelerine de bk. M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium*, s.226. İbnü'l-Esîr ise Mervan'ın sefere çıkmasından hemen önce düşmanını yanıltmak üzere Hazarlara bir elçi göndererek askerî hazırlığın Alanlarla ilgili olduğunu bildirdiğinden ve bu elçiyi ancak seferin ilerleyen zamanlarında salıverdiğinden bahsederek Hazarların yenilmesini "Mervan'ın üstün komutanlık özellikleri"ne bağlar. Oysa ki 737 seferinde Arapların zafer elde etmeleri apaçık bir şekilde güçler dengesindeki farklılığın kabul edilebilir sınırların bile ötesinde bulunmasıydı. Ancak pek çok yazar, Mervan'ın seferinde İbnü'l Esir'in kayıtlarına itibar etmişlerdir. Bu değerlendirmeler için bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.289.

216 İbnü'l-Esîr V, s.149. Ayrıca bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.98.

217 Bahsi geçen komutanın adına dair bk. P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.174-175.

emanet edip İtil ırmağının kuzeyine doğru çekilmeye başladı[218]. Hazar Kağanı'nın kuzeye doğru ilerlemesini M.İ. Artamonov, "*Gafil avlanan Hazarlar, galiba bu ordunun Mervan'ı İtil önlerinde tutacağı, bu arada Hakanın da düşmana karşı*

218 Kaynaklarda Hazar Kağanı'nın çekildiği istikametin Slav ırmağı olarak gösterilmesinden ötürü pek çok yazar farklı mıntıkalara işaret etmişlerdir. Mesela J. Marquart, F. Verstberg ve Z.V. Togan, Hazar Kağanı'nın İtil'in kuzeyine; M.İ. Artamonov ve D.M. Dunlop Ural Dağları istikametine; Z. Bünyatov ile A.P. Novosel'tsev ise Don ırmağı boylarına doğru kaçtığını ifade etmişlerdir. Yine O. Karatay da –kendisinden önce ortaya konan bir görüş olan (mesela V. Minorsky, "A New Book on the Khazars", s.128)– el-Bayza'yı Sarkel olarak değerlendirerek Mervan'ın ulaştığı yeri Don ve kuzeyi olarak değerlendirmiştir. Bu ve daha başka görüşler için bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.334-335; O. Karatay, *Hazarlar*, s.93-95; D.V. Smokotina, "Pohod Marvana 757 g. i Problema Lokalizatsii Slavyanskoy Reki Vostoçnoy Avtorov", *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, No.1 (5), 2009, s.113-120. Ayrıca bk. Z.V. Togan, "Hazarlar", s.399; T.M. Kalinina, "Upotreblenie Etnikona *al-Hazar* v Arabo-Persidskih İstoçnikah IX-X vv.", *Problemı İstorii Hazarii*, Universitet Dmitriya Pojarskogo, Moskva 2015, s.23; O. Pritsak, "From the Sabirs to the Hungarians", *Hungaro Turcica, Studies in honour of Julius Nemeth*, Lorand Eötvös University, Budapest 1976, (repr. *Studies in Medieval Eurasian History*, Variorum Reprints, London 1981), s.24-28. Mervan'ın esir ettiği ifade olunan yirmi bin Slav ile ilgili bilgilere bakıldığında "Don görüşü"nü savunmak akla yakındır. Nitekim Don boyları İtil'e göre Slav nüfusun çok daha kalabalık olarak yurt tuttuğu bir yerdi. Don boylarındaki Slav yerleşimleri ile ilgili olarak bk. A.A. Tortika, *Severo-Zapadnaya Hazariya v Kontekste İstorii Vostoçnoy Evropı (Vtoroya Polovina VII–Tret'ya Çetvert' X vv.*, Ministerstvo Kul'turı Turizma Ukrainı Har'kovskaya Gosudarstvennaya Akademiya Kul'turı, Har'kov 2006, s.286-289. Bununla birlikte A.A. Tortika'nın da dikkati çektiği üzere (*a.e.*, s.453) Müslüman kaynaklarında Don ırmağı ile ilgili bilgilerin epey az olması, Slavların Don üzerinde yoğunluklu bir şekilde yaşadıklarını bilmelerine, dolayısıyla da Don ırmağının Slav ırmağı olarak isimlendirilmesine kapı aralamaz. Diğer taraftan daha önce Z.V. Togan ve A.P. Kovalevskiy tarafından ortaya konulan Slav adının Slavlar yanında Bulgar ve hatta Burtasları da tanımlamak üzere kullanıldığına ilişkin görüşleri de dikkate almak gerekir. İşte bundan yola çıkan D.V. Smokotina, Slav ırmağı ile Bulgarların üzerinde yaşadığı İtil'in kastedildiğine yönelik değerlendirmesini pek çok veri ile destekleyerek ortaya koymuştur. Onun ikna edici delilleri bizim de Hazar Kağanı'nın kaçtığı noktanın İtil

kuvvet toplayabileceği düşüncesindeydiler. Gerçekten de bu arada hakanın ani bir kararla çok sayıda cesur savaşçı çıkarabilecek kapasitedeki müttefik kabilelelerin bulunduğu İtil ötesine hareket etmesi tesadüf edildi" şeklinde değerlendirmiştir[219]. 1238'de, karşı karşıya kaldığı Moğol tehlikesi üzerine Vladimir Büyük Knezi Yuri Vsevolodoviç'in askerî gücünü daha da artırmak niyetiyle başkenti Vladimir'den kuzeydeki Yaroslavl'a çekilmesi gibi örnekler[220] varsa da, Hazar Kağanı'nın niyeti aslında Arap tehdidine direnmekten çok bu tehditten kurtulmaktı. Diğer tüm hususları bir kenara bıraksak bile, Kağan'ın İtil'de kırk bin askerden müteşekkil olduğu ifade edilen bir orduyu bırakması bile, başkentten uzaklaşmasındaki amacın asker toplamak olmadığını gösterir. Bu açıdan bakıldığında, Halife b. Hayyat'ın, Kağan'ın kaçtığını ifade etmesinin[221] doğru bilgilere dayandığı anlaşılmaktadır.

Hazar Kağanlığı merkezinde bunlar yaşanırken Mervan, Semender'den ayrılarak kuzeye doğru yol almaya devam ediyordu[222]. Ancak Hazar Kağanlığının başkentini ele geçirmekten çok

---

ırmağın kuzey muhiti olduğu, esir ettiği Sakalibe'nin ise Slav unsuru değil, bölgenin Burtas ve Bulgar unsuru olduğuna karar vermemize neden olmuştur. Bk. D.V. Smokotina, "Pohod Marvana", s.110-122. Türk dilli halklar için de *Sakaliba* veya *Saklabi* gibi tabirlerin kullanılmasına ilişkin ayrıca bk. O.G. Bol'şakov, "Utoçneniya k Perevodu 'Zapiski' İbn Fadlana", s.60; I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.60-63; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.181. Saklab kelimesinin Slavları ifade etmekten başka manalarda kullanılmasına ilişkin ayrıca bk. E. Şan, "Mesleme b. Abdülmelik Tarafından 717 Yılında Fethedilen 'Medînetü's-Sakâlibe'nin Konumuna Dair", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, Ed. E. Uyumaz vd., Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2013, s.82.

219 M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.290.

220 A.T. Özcan, *Moğol–Rus İlişkileri (1223–1341)*, TTK yay., Ankara 2017, s.82-83.

221 Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.417; V.M. Beylis, "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri", s.43.

222 Kaynaklarda Mervan'ın ilerleyiş güzergâhı ile ilgili bilgiler farklıdır. Nitekim Kufî, Hazar Kağanı'nın Semender'in kuzeyine kaçtığı ifade ederken Halife b.

Hazar Kağanı ile kesin sonuçlu bir muharebe yapmak niyetinde olduğundan Kağan'ın kuzeye çekildiğini haber alması üzerine ordusunun yönünü İtil'e çevirmeyerek doğrudan kuzeye doğru ilerledi. Mervan'ın takibiyle ilgili satırlarında İbnü'l Asam, Arap komutanının Sakalibe adı ile andığı bir halka saldırdığını ve yirmi bin ailenin topraklarından güneye doğru sürüldüğünü ifade ederler[223]. *Sakalibe* veya *Saklab* kelimeleri ile sadece Slavların değil, Bulgar ve Burtas gibi halkların da tanımlanması, Arap başkomutanının saldırdığı halkın gerçekte bu son iki halk olduğunu göstermektedir[224]. Mervan'ın bu bölgelere uzanmakla Hazar ekonomisine darbe indirdiği Hazarlara ve Kağanlarına büyük bir korku saldığına şüphe yoktur. Ancak bu kadar kuzeye çıkmak kendisi için de pek çok açıdan tehlikeliydi. Tam bu noktada Hazar Kağanı'nın başkentinin korunmasıyla vazifelendirdiği kırk

---

Hayyat el-Bayda'nın kuzeyine işaret eder. Kaynaklardaki farklı bilgiler için bk. İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voyni 708–737 godov", s.258-259. Bilim adamlarının kararları da kaynaklara bağlı olarak farklı olmuştur. Mesela M.İ. Artamonov ve S.A. Romaşov Mervan'ın seferini İtil'e yönelmiş hâlde değerlendirmişlerdir. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.294-295; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.334. Bununla birlikte kaynaklarda *al-Bayda* olarak geçen kentin gerçekten İtil kenti mi, yoksa farklı bir nokta mı olduğu hususu bile tartışmalıdır. Bu hususta görüşler için bk. G. Mako, "The Possible Reasons for the Arab-Khazar Wars", *AEMA*, Vol. 17/ 2010, s.46/ 4. dn., 47; İ.G. Semönov, "Arabo-Hazarskoy Voyni 708–737 godov", s.259. O. Karatay ise, yukarıda da işaret edildiği üzere, Mesleme'nin seferinin Sarkel'e yönelik olduğunu ve harekâtın da Don boylarını içine aldığı görüşünü ifade etmiştir. Bk. O. Karatay, "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", *Belleten*, C. LXXIV/S.269, 2010, s.73-74.

223 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.60; el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.297. İbnü'l Asam'ın eserindeki kayıtlar için ayrıca bk. W. Barthold – P.B. Golden, "Khazar", s.1174; K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.173. Hadise ile ilgili ayrıca bk. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.59; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.291; Z.V. Togan, "Hazarlar", s.399; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.98.

224 I. Boba burada Bulgarların konu edildiği kanaatindedir. Bk. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.61-62. Bu konudaki daha başka tespit ve değerlendirmeler için bk. I. Zimonyi, *The Origins of the Volga Bulgars*, s.73-75.

bin kişilik Hazar ordusu Kağan'ı kurtarabilmek ümidiyle, Arap ordusunun peşine düşmesi Mervan'ın bütün planlarını altüst edecek bir gelişme oldu. Zira bu hareket Arap ordusunun dönüş yolunun kapanması ihtimalini ortaya çıkarıyordu. Mervan, bu beklenmedik gelişme üzerine Kevser b. Esad idaresindeki kırk bin kişilik bir kuvveti İtil'in karşı yakasına geçirdi. İlgili kayıtlarda Arap komutanının uzak bir diyarda bulunmasından ötürü çekinceli bir ruh hâli içerisine girdiği ve tereddütlü bir tutum takındığı teşhis edilebilmektedir[225]. Buna karşın gayet başarılı bir harekât ile Hazar ordusuna baskın düzenleyerek düşmanlarını yenilgiye uğrattı. Kaynaklarda Hazarların muharebe meydanını on bin ölü ve yedi bin esir ile terk ettiklerine ilişkin bilgiler abartılı bir sonuç izlenimi vermekle birlikte Hazarların uğradığı yenilginin boyutunu tasvir eder[226].

Kevser b. Esad'ın kazandığı zafer ile sahip olduğu son askerî gücünü de kaybeden Hazar Kağanı[227], daha da kuzeye çekilmenin bir fayda vermeyeceğini görerek Mervan'a elçi gönderdi ve sulh istedi[228]. Hazar Kağanı'nın, barış teklifinin Mervan tarafından kabul edilip edilmeyeceğini ne denli merak ettiğini tahmin etmek zor değildir. Teklifi kabul edilse bile kendisine ağır şartların sunulacağını beklediği de düşünülebilir. Ancak Mervan'ın şartı gayet

225 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.60. K.Y. Blankship'in değerlendirmelerine de bk. K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.173.

226 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.60-61. Ayrıca bk. Z.V. Togan, "Hazarlar", s.399; K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.173.

227 O. Karatay, Hazar Kağanı'nın adını *Bulan* olarak ifade eder. Bk. O. Karatay, "Kafkaslarda Göktürk ve Hazarlar", s.217. Bu kanaati, Hazar Kağanı Yusuf'a atfedilen mektupta bu şekilde bir adı taşıyan bir hükümdarın zikredilmesinden ileri gelmektedir. Mektup ile ilgili –aşağıda biraz daha açacağımız– kanaatimizi bir kenara bırakıp, kaydı bir tarihî bilgi kalıntısı olarak değerlendirsek bile mektupta Bulan ile ilgili zikredilenler, 737'de yaşananlara hiçbir şekilde uyum göstermez. Bundan ötürü bu tespite iştirak edebilmek mümkün değildir.

228 İbnü'l Asam'ın kayıtları, Hazar Kağanı'nın barış istemesinde Hazar Tarkan idaresindeki askerî gücün yok edilmesinin önemli olduğunu açık şekilde göstermektedir. Bk. Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.61. Belazurî ise elçi gönderen tarafı Mervan olarak gösterir. Bk. el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.297.

basit oldu: Müslüman olması yahut sonunda hayatını kaybedeceği kaçak hayatını devam ettirmesi[229]. Şimdiye kadar hiçbir Arap komutanının Hazarlar karşısında bu kadar rahat bir konuma erişmemiş olmasına karşın Mervan'ın, Hazar Kağanı'na bu şekilde bir barış anlaşması sunması, elinde bulundurduğu ordunun daimi bir ordu olarak değil, sadece tek bir sefere mahsus olarak verilmiş olmasıyla ilgili olsa gerektir. Seferden sonra ordunun yarısından fazlasının merkeze dönmesi gerektiğini iyi bilen Mervan'ın Hazar Kağanı'na teklifi, diplomatik bir öngörüsüzlükten veya jestten kaynaklanmıyor, aksine durumunu iyi tahlil eden bir diplomat kimliğinden ileri geliyordu. Bu şekilde bir öngörü içerisinde Mervan, görünüşte Hazar Kağanı'nı İslâm'a davet etmekle, aslında Emevi Halifeliğinin Kafkasya sınırının güvenliğinin sağlanmasını amaçlayan bir hedef güdüyordu. Daha önce pek dikkati çekmese de Belâzurî'nin nihai anlaşma faslı içerisine "*Mervan da onunla kendi ülkesinde kalması şartıyla anlaştı*" beyanını yerleştirmesi[230], Mervan'ın Hazar Kağanı'nın bir daha güney bölgelere inmemesini yeterli gördüğüne işaret eder[231]. Ancak elbette ki Mervan, akıllı bir komutan olarak tutulmayabileceğini akılda tutan ve buna göre önlem alan "akıllı devlet adamları" sınıfına dâhildi. Nitekim seferin sonlanmasından hemen sonra –aşağıda ayrıca ele alınacağı üzere– kimileri Hazar hâkimiyetini benimsemiş halkların idarelerindeki

229 Mervan'ın teklifi ile ilgili olarak bk. Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.61; el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.297. G. Mako, yıllık bir vergi şartının da bu talebe eklendiğini, ancak bunun ödemesinin üç yıldan sonra devam etmediğini ifade eder. Bk. G. Mako, "The Possible Reasons for the Arab-Khazar Wars", s.45-46, 52. Ancak kaynaklarda bu yönde bir bilgiye tesadüf edemedik. Bk. M. Demirci, Hazar Kağanı'nın bir av sırasında yakalandığını ve Müslüman olmaya zorlandığını ifade eder. Kağan'ın ismini ise "Meydan Larousse"a dayanarak "Hanuka" olarak gösterir. Bk. M. Demirci, "Abbasîler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler (VIII-IX. yy.)", *Tarihin Peşinde*, S.5/ 2011, s.113. Kaynaklarda bu yönde bir bilgi bulunmamaktadır.

230 el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.297.

231 Bu hususta O. Karatay'ın değerlendirmelerine de bk. O. Karatay, *Hazarlar*, s.99.

noktalar üzerindeki Arap denetimini artırma çalışmaları bununla ilgiliydi[232]. Bütün bunları bir arada değerlendirecek olursak Mervan, Hazar Kağanı ile anlaşmasını Hazarların Derbend hattına düzenledikleri seferlerin önüne geçmek temeli üzerine inşa etmiş ve olası bir "cayma" ihtimaline karşı ise kuzey sınırındaki bölgeleri Arap egemenliğindeki tampon bölgeler hâline getirme stratejisi benimsemiştir[233]. Kaynak yazarlarının Hazar Kağanı'nın Müslüman olmasına ilişkin kayıtları bu açıdan bakıldığında bu stratejik derinliğin kavranamamasının gölgesinde gelişmiş, sadece duyguları tatmin eden bir romantik figür olarak da değerlendirilebilir.

Bugünün penceresinden bakıldığında 737 seferinin, Arap ordusunun daha önce ulaşamadığı yerlere kadar ilerlemeyi başarması ile son derece görkemli bir sefer olduğuna şüphe yoktur. Bununla birlikte kaynak yazarlarının aktardıkları bu görkeme uygun düşmeyecek seviyede sınırlıdır. K.Y. Blankship bu eksikliği şu sözlerle değerlendirmiştir: "*Mervan'ın Hazar seferinin neticesinin Müslümanlar için son derece memnuniyetle karşılandığını söylemek zordur. Elbette, sadece İbn Hayyat'ın yalın raporunu takip edecek olursak Mervan'ın seferi iddia edildiğinden daha az başarılıydı*"[234]. İbnü'l Asam'ın, Mervan'ı başarı kazanmış bir komutan olarak takdim

232 Mervan'ın Kafkasya'daki bundan sonraki faaliyetleri için bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.299, 304-306.

233 Bazı bilim adamları, Hazar Kağanı'nın İslâm'ı kabul etmesiyle Halifeliğe bağlandığının tasavvur edildiğini dile getirmişlerdir. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.296; G. Vernadsky, *Ancient Russia*, s.287; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.100-102, 193. M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium*, s.226. Ancak Mervan'ın tutumunun, doğrudan merkezî idare altına alma üzerine kurulu Arap fetihlerinin özelliklerinden farklılaştığını tespit etmek hiç de zor değildir. S.A. Pletnöva'nın değerlendirmesi ise bizim görüşümüze yakındır. Nitekim o da İslâm'ı kabul etmesinin Hazar Kağanı'nı Arapların hâkimiyetini kabul eder bir noktaya getirmediği kanaatini paylaşır. Bk. S.A. Pletnöva, *Hazarı*, s.40. O. Karatay ise Mervan'ın içinde bulunduğu ruh hâlini Napoleon (Boneparte) ile kıyaslayarak değerlendirmiştir. Bu bakış açısı gayet yerinde olup Mervan'ın hissiyatını anlamak noktasında iyi bir kıyastır. Bk. O. Karatay, *Hazarlar*, s.99.

234 K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.174.

etmesi[235], bu bakış açısına aykırıysa da Halife b. Hayyat, Taberî ve Belazurî'nin ifadeleri K.Y. Blankship'in değerlendirmesini güçlendirir. Kaynak yazarlarının hadiselere farklı surette bakmaları Abbasi Halifeliği iktidarının gücünün gölgesi altında Emevilere ve onlar zamanındaki başarılara karşı takınılan tutum ile ilgili olabilir. Seferle ilgili ayrıntıların ilerleyen yıllarda kaleme alınmış eserlerde daha teferruatlı olması bu açıdan dikkat çekicidir.

Hazar Kağanı'nın Mervan'ın kendisini Müslüman olmaya şart koşan teklifini şaşırtıcı bulup bulmadığını bilmiyoruz. Ancak Kağan'ın elçisinin üç gün sonra Mervan'ın huzuruna çıkarak, efendisinin Müslüman olmayı kabul ettiğini bildirmekle kalmayarak kendisine İslamı öğretmesi için fakihler göndermesi istediğini bildirmesi, kendisine sunulan anlaşmayı sımsıkı tutacak kadar memnuniyetle karşılayan bir kişi imajı sunar. Bunu, iki din adamının Hazar Kağanı'na gönderilmesi ve İslâm'ın şartlarının tebliğ edilmesi takip etti[236]. M.İ. Artamonov'un dikkati çektiği üzere din adamları ile Kağan arasındaki dini tartışmaların yiyecek ve içecek meseleleri etrafında şekillenmesi[237], bugün için anlaşılması zor olsa da o dönemler için temel mevzulardan birisiydi. Bundan iki yüz elli yıl sonra kendisine İslâm'ı tebliğ eden Bulgar imamlarına Kiev Knezi Vladimir de bilhassa yiyecek içecek meseleleriyle ilgili güçlük çıkarmıştı[238]. Ancak Kağan, bir başka dine geçmede Vladimir kadar rahat değildi ve şarap içmek ile İslâm'a uygun olmayan etleri yemek için izin istemesine olumsuz cevap almasına karşın[239] kendisine sunulan şartlara uymaktan başka

235 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.62.

236 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.62.

237 M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.294. Özellikle Kağan'ın kanı akıtılmadan öldürülen hayvan etini yemek istemesine ilişkin ayrıntı dikkat çekicidir. Bk. Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.62. Malum olduğu üzere bu adet Türk ve Moğollarda yaygın bir surette uygulanıyordu.

238 M. Uydu–Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK yay., Ankara 2007, s.491-492.

239 D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.100. M. Demirci'nin aktardığında ise Müslüman din adamları Hazar Kağanı'na dinî yasak yiyecekleri bildirmiş,

çaresi yoktu. Bunu, Mervan'ın, Hazar topraklarından çekilmesi ve vakit kaybetmeden Daryal ve Derbend geçitleri civarındaki idarecileri kat'i bir kontrol altına almaya kalkışması takip etti. Belâzurî'nin, bu çabaya ilişkin ifadeleri, Hazar Kağanlığının 737 seferiyle birlikte Kafkasya'da bir güç olmaktan çıktığını gösterir. Ancak bundan en zararlı çıkan taraf Araplar karşısında artık tamamen savunmasız kalan Kafkasya halklarıydı:

Mervan, es-Serir toprağına girdi ve halkına saldırdı ve ordadaki birçok kaleyi fethetti. es-Serir emiri yanına geldi ve ona boyun eğdi. Mervan, beşyüz tanesi erkek köle, diğer beşyüzü de saçları, kaşları ve kirpikleri siyah cariyeden olmak üzere her yıl bin adet köle vermesi ve yüzbin müdd hububadın el-Bab ambarlarına konulması şartıyla onunla anlaştı. Ayrıca ondan rehineler aldı. Mervan, Tuman halkı ile, ellisi cariye, ellisi de saçları, kaşları ve kirpikleri siyah beş karış büyüklüğündeki kölelerden olmak üzere yüz köle vermesi ve yirmibin müdd hububadın her yıl ambarlara konulması şartıyla anlaştı. Mervan daha sonra Zirikiran toprağına girdi ve buranın emiri ile, elli köle vermesi ve onbin mudd hububadı her yıl ambarlara konulması şartıyla anlaştı. O, daha sonra Hamzin toprağına geldi. Onlar Mervanla anlaşmayı reddettiler. Bunun üzerine, o, kendilerini bir ay kuşattıktan sonra kalelerini fethetti, şehri yaktı, yıktı. Onlarla yapılan anlaşmada, bir seferde verilmek ve bir daha istenilmemek üzere beşyüz köle verilmesi ile otuzbin müdd hububadın el-Bab'daki ambarlara her yıl konulması şart koşuldu. Daha sonra Şendan'a geldi, burayı sulh yoluyla fethetti ve buranın emirinin bir defada ve bir daha istenilmemek üzere yüz köle vermesi ve her yıl el-Bab'daki ambarşara beşbin müdd hububad getirmesi şartıyla anlaştı. Mervan Taberserânşah halkının her yıl onbin müdd hububadı el-Bab'daki ambarlara getirmelerini kararlaştırdı. Filanşah halkı üzerine bir şey yüklemedi, bunun sebebi, buranın emirinin cömertliğinden, gösterdiği yararlılıktan ve yaptıklarının beğenilmesindendi. Bundan sonra Mervan, el-Lekz kalesine indi. Kalenin emiri bir şey ödemeyi reddetti. Sonra Hazar emirine gitmek üzere kaleden çıktı. Bir çoban, kim olduğunu bilmeden attığı okla onu öldürdü. Mervan, el-Lekz halkı ile

ancak Kağan buna bir itirazda bulunmamıştır. Bk. M. Demirci, "Abbasîler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler", s.113.

yirmibin müdd hububatı ambarlara getirmeleri şartıyla anlaştı ve onlara Haşren es-Sülemî'yi vali tayin etti. Mervan, Şervan emirinin kalesine yürüdü. Bu kale deniz kenarında olup Hrş adını taşırdı. Emir boyun eğdi ve düz araziye inmeyi kabul etti. Buranın halkına, her yıl onbin müdd hububat vermelerini şart koştu[240].

Bu satırlar iki yönden dikkat çekicidir. Bunlardan ilki, Lezgilerle ilgili kayıt, Mervan'ın bundan bir yıl önce Hazar Kağanı'na diz çöktürmesine karşın Kafkasya'da bir bey halen Araplara biat etmek yerine Hazar Kağanı'nı idarecisi, devletini de sığınak olarak gördüğüne işaret eder[241]. Kafkas halklarının Hazarlara bağlılığının bu şekilde bir görünüm almasına rağmen Hazarlar yenilgiden henüz yeni çıkmışlardı ve bölge meselelerine müdahale edebilecek durumda değillerdi. İlgili kaydın ikinci bir yönü, öncelikle Mervan'ın Hazarlara tâbi durumdaki halkların Arap idaresi altına alınarak bölgede sistemli bir savunma tertibatı almak; ikincisi ise bölge halkları üzerine hububat vergisi koyarak Kafkasya'daki askerî unsurlarının iaşesini teminat altına almaktı. Mervan bu savunma anlayış ve tasarısını, Arap kontrolü altındaki bölgelere nüfus iskân etmekle de destekliyordu. Nitekim Belâzurî'nin ifadelerine göre, İtil seferinde önüne kattığı Burtas ve Bulgar unsurundan yirmi bin aileyi Hahit'e, Hazarlardan sayısını ifade etmediği bir zümreyi ise es-Semur ile eş-Şâbiran arasındaki bir noktaya yerleştirmiştir[242]. Diğer taraftan Mervan bölgenin

240 el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.297-299. Halife b. Hayyat ve İbnü'l-Esîr'in kayıtları da –daha önceki bir tarihe atıfla olsa da– Belâzurî'deki bilgilere paraleldir. Bk. Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.420; İbnü'l-Esîr V, s.149-150. Mervan'ın çevre bölgelerden hububad temelinde vergi toplayarak bunları Derbend'te depolamasından Derbendname'de de bahsedilir. Bk. *Derbendnâmeh*, s.106.

241 S.A. Romaşov'un Lezgi beyinin Hazar Kağanı'na bağlılığına ilişkin değerlendirmesine de bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.336.

242 el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.297. Yazarın Sakalibe adı ile andığı halkın Burtas-Bulgar unsuru olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar daha sonraki dönemlerde isyan etmiş ve bunun üzerine Mervan tarafından imha edilerek cezalandırılmışlardır.

yerel askerî gücünü de yanına çekmeye çalışıyordu. Daha önce Aşot'u Ermenistan'da başa getirmekle bu konudaki hassasiyetini ortaya koymuştu. Şimdi bu anlayışını bir kere daha sergiliyordu. Belâzurî bunu şu sözlerle ifade eder:

> *Mervan, Müslümanlar Hazarlarla savaşa başladıklarında, Şervan emirinin öncü kuvvette, geri döndüklerinde ise ardçı kuvvette yer almasını, Filanşah emirine ise yalnızca Müslümanlarla savaşmasını, Taberserânşah emirine ise, Müslümanlar Hazar topraklarına girdiklerinde ardçı kuvvette, geri döndüklerinde ise öncü kuvvette yer almasını şart koştu*[243].

740'da Mervan Kafkasya'da ikinci bir düzenlemeye daha gitti. Yeniden Tumanşah üzerine yürüyerek onu vergi vermeye mecbur etmiş ve ardından Zirikiranları[244] da tâbiyet altına almıştır. Bunu, Hamzin'deki bir kaleyi kuşatma altına alması ve ele geçirip etrafını yakıp yıkması ile Sindan, Lezgi, Tabarsaran[245] ve Filan[246] bölgelerini de yeniden tâbiyet altına alması takip etti. Böylelikle Kafkasya'daki Arap hâkimiyeti Mervan'ın Kafkasya valiliği sırasında zirve noktasına ulaşmış oluyordu. 741'e gelindiğinde, Kafkasya'daki durum Araplar için o kadar

Bk. el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.297. Ayrıca bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.100/ 121. dn.; V.Ya. Petrukhin, "Khazaria and Rus': An Examination of their Historical Relations", *The World of the Khazars*, ed. P.B. Golden, H. Ben-Shammai and A. Róna-Tas, Brill Publishing, Leiden–Boston 2007, s.248. Mervan'ın iskân politikası hakkında ayrıca bk. M. Demirci, "Abbasîler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler", s.113-114.

243 el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.299.

244 Zirikiranlarla ilgili olarak bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.99.

245 Mesudî, Tabarsaran halkını Derbend'in hemen ötesinde bulunan bir halk olarak anar. İstahrî'nin ifadeleri ise Lezgilerin komşusu olduğunu gösterir. Onların kuzey komşusu ise Kaytak ve Zirikiran bölgeleri idi. Tabarsaran ile ilgili olarak bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.101; A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.103.

246 Filan bölgesi Tabarsaran ve Zirikiran'ın batısında bulunan bir bölgeydi. Bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.101-102.

güvenilir bir hâl almıştı ki kendilerini hiç olmadıkları kadar rahat hissediyorlardı[247].

M.İ. Artamonov, 737 seferini değerlendirirken "*Mervan'ın indirdiği güçlü darbe, Hazarları hem bundan sonraki Arap–Hazar çekişmesine daha fazla ağırlık vermeye ve dikkatli olmaya, hem de Kafkas ötesine düzenlediği saldırıları belli bir süre durdurmaya mecbur etmiştir*" demektedir[248]. Gerçekten de bu sefer ile birlikte Hazarlar, Arapların, eğer isterlerse başkentlerine kadar ulaşabilecek, dahası idarelerini tamamıyla yok edebilecekleri derecede bir güce sahip olduklarını anlamış olmalıdırlar. Bununla birlikte Araplar da en az bu kadar ciddi bir gerçekle karşı karşıya kaldılar: Derbend ve Daryal geçitlerinin ötesini Kafkaslardaki bölgeler kadar rahatlıkla idare edebilmenin imkânsızlığı. Bundan ötürü, 737 seferi, mücadelelerin nihai noktasının her iki taraf için de yıkıcı bir gelecek vaat ettiğinin kesin olarak anlaşıldığı bir kapışma olmuştur[249]. Aşağıda göreceğimiz gibi 753'te Halife Mansûr'un, Kafkasya genel valisi Yezid'e gönderdiği bir mektubunda Hazarlarla ittifakın lüzumlu olduğunu, aksi takdirde Kafkasya'nın Arap hâkimiyetindeki bölgelerin gelişemeyecek bir seviyeye geleceğini ifade etmesi[250] bu açıdan dikkat çekicidir ve üzerinde ayrıca düşünülmesi gereken cihetleri vardır. Lazların beyi Üpas'ın 737 seferinden üç sene sonra Araplara karşı başarısızlıkla neticelenecek isyanından sonra Hazarlara kaçmasına[251] karşı Emevilerin bir tepki vermemelerindeki

247 K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.175.

248 M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.298.

249 M.İ. Artamonov'un dikkati çektiği, V. Moşin'in, 737 ile 763 arasındaki dönemde Hazar–Arap mücadelelerinin yaşanmamasının nedeni olarak Hazar Kağanı'nın Müslüman olmasına bağlayan görüşü (M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.298) meseleyi izah noktasında kusurludur. Dinlerarası çatışma tezlerinden ilham alan bu görüşün hatası, Hazar Kağanı'nın İslâm inancını, Mervan'ın bölgeden ayrıldıktan sonra ne kadar daha sürdürdüğünün belli olmamasından ileri gelir.

250 M. Demirci, "Abbasîler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler", s.115; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.317.

251 D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.101.

nedenlerden birisi de belki bu gerçeğin fark edilmesiyle ilgiliydi. Bunu kesin olarak bilemiyoruz, ancak Emevilerin onları karşı karşıya kalacakları sorunların ağırlığı, bir süre sonra, Hazarlar üzerine yeni bir sefer düzenlemeyi akıllarından bile geçiremeyecekleri bir siyasî çalkantıya sürükleyecekti. Bu çalkantı çok kısa bir süre sonra 750'de İran'da merkezlenen, ancak Türkistan'dan ciddi bir destek gören Abbasi hareketi tarafından Emevi iktidarının yıkılması ile son buldu. Emevi hanedanından bir kişinin hanedanının düşüşünün tozu dumanı içerisinde, 752'de Hazarlara sığınması[252] Emevilerin Hazarlarla şiddetli mücadeleleri şöyle kısaca gözden geçirildiğinde ibretlik bir hadisedir.

Hazar-Arap Mücadelelerinin Dinamikleri Üzerine

Hazar-Arap mücadelesini konu alan incelemelerde savaşın dinamikleri ile ilgili yaygınlık kazanan görüşleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

I. Arapların Hazarlarla mücadelelerinin nedeni Constantinopolis'i sadece Anadolu'dan değil aynı zamanda Balkanlardan da kuşatma altına almak istemeleridir.
II. Hazarların Araplarla mücadelelerinin nedeni Arapların Bizans İmparatorluğuna saldırmaları ve Hazarların da müttefiklerini korumak üzere Araplara saldırmalarıdır.
III. Arapların Hazarlarla mücadelesinin tâli nedenlerinden birisi de Arapların kuzey ticaret yolunu ele geçirmek istemeleri ve bundan ötürü de Hazarlara saldırmalarıdır.

Bu değerlendirmelerden ilki, tarihçiler için her zaman büyük heyecanla karşılanan jeostratejik bir yöne sahip olmasına karşın, Arapların Constantinopolis'i sadece Anadolu yakasından değil, aynı zamanda Balkanlardan da sıkıştırmayı düşündüklerini gösteren bir delil bulunmamasından ötürü hiçbir tarihi

252 M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.316; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.193.

değeri bulunmamaktadır[253]. Aksine, Mervan'ın Hazar Kağanı'nı barışa zorlayacak derecede güç kazandığı bir ortamda bile Hazar ülkesinde kalmaya çalışmaması, ardından da Dnyeper–Tuna hattından Constantinopolis'e ilerlemek gibi bir tutum içine girmemesi bu değerlendirmenin yanlış olması bir tarafa mantıkî yönünün de zayıflığını ortaya koyar[254]. Aynı şekilde II. bakış açısı da kaynaklara dayandırılamayan, tamamıyla farazi bir görüştür. Buna karşın K.Y. Blankship gibi, İslam fetihleri ile alakalı klasikleşmiş pek çok değerlendirmeyi kenara itebilmiş bir yazar bile VIII. yüzyılın ilk çeyreğindeki Hazar–Arap mücadelesindeki yoğunlaşmanın Hazar–Bizans müttefikliğinden kaynaklandığını düşünebilmiştir[255]. Elbette Arapların Kafkasya ve Anadolu'da askerî varlık gösteren bir güç olmalarından ötürü, tarihçilerin mücadeleler içerisinde ittifak bağı aramaları doğal karşılanabilir. Ancak bu, her iki tarafın birbirleri ile ilişkilerinin müttefiklik sınırları içerisinde olduğunu gösterir bilgiler olmaksızın "sanı"dan öteye geçemez. Mücadeleler sırasında Hazar Kağanı'nın kızı Çiçek ile Bizans İmparatoru III. Leon'un oğlu Constantin arasında bir evliliğin gerçekleştirilmiş olduğu doğrudur. Ancak, bu evlilik ilişkisinin ortaya çıkmasının nedeni veya sonucunun Hazar–Bizans ittifakı olduğunu gösterir bir delil veya bir iz bulunmamaktadır. Hazar–Arap savaşı ile ilgili Bizans kaynaklarındaki bilgilere göz atıldığında Bizanslı müelliflerin, taraflar arasındaki mücadelelerde Hazarlara sempati ile baktıkları açıktır. Bununla birlikte bu his, müttefikin zaferinden değil, düşmanın yenilgisinden kaynaklanıyordu. Meselenin bir diğer yönü ise her iki gücün Araplara karşı ortak bir askerî harekât içerisinde bulunmamış olmalarıdır[256].

253 Mesela D.M. Dunlop'un, bir yerde "tartışmaya açık olmakla birlikte" şerhiyle ifade ettiği, değerlendirmeleri dikkat çekicidir ve sonrasındaki yazarları da derinden etkilemiştir. Bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.15-16, 62-63.

254 Bu hususta aynı kanaati paylaştığımız S.A. Romaşov'un değerlendirmelerine de bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" I, s.336.

255 K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.108-109.

256 J. Howard-Johnston'un değerlendirmesine de bk. J. Howard-Johnston, "Byzantine Sources for Khazar History", s.173.

Hazar-Arap mücadelelerini Arapların kuzey ticaret yolunu ele geçirmek istemeleri ile izah eden görüş de -tüm çekiciliğine karşın- hatalıdır[257]. Nitekim daha önce G. Mako'nun da ifade ettiği gibi, Araplar zaten Türkistan'daki ticaret yolunun hâkimiyetini ellerine almışlardı ve kuzeydeki yolun bu güzergâha alternatif bir özellik göstermesi, en azından VII. ve VIII. yüzyıllarda, mümkün değildi. Aksine, böyle olmasaydı bile Araplar, Derbend üzerinden bu ticarete kolaylıkla nüfuz edebilirlerdi[258]. Öte yandan Kafkasya, Arapların askerî faaliyetlerinin devam ettiği diğer bölgelere kıyasla daha sınırlı bir ekonomik gelecek vaad ediyordu. Araplar, Kafkasya'daki varlıklarına ekonomik bir gelir kapısı olarak bakıyor idilerse, bölgede bulundurdukları ordularının giderlerinin bölgeden elde ettikleri gelirin çok üzerinde olduğunu hemen görmüş olmaları gerekirdi. K.Y. Blankship bu durumu iyi bir şekilde dile getirmiştir: "*Kafkas dağları, ne Irak, gibi bereketli bir ovaydı ne de Hindistan gibi zengin kentleri ve tapınaklarının bulunduğu bir ülkeydi*". Kıyası daha da derinleştiren, Kafkasya'nın Hazar tehdidine karşı korunması için sürekli silâh altında tutulması gereken yirmi dört bin ile otuz bin arasındaki askeri güçtü[259]. Bu açıdan bakıldığında Kafkasya'daki Arap idaresinin sürdürülmesinin gerekçesini ekonomik bir mesele olarak görmek hiçbir surette mümkün görünmemektedir. Peki, Araplar niçin Kafkasya'daydılar ve bu zorluklara niçin katlanıyorlardı?

Arapların Kafkasya egemenliği, Sasani Şahlığı ile savaştan sonra eski Sasani topraklarının İslâm hudutlarına alınması isteği ve daha da genişlemek tutkusunun birleşimi olarak ortaya çıkmıştı. Ancak Arap fetihleri 653'ten itibaren Hazarlar tarafından durdurulunca, dahası Hazarlar zaman zaman bizzat Arap egemenliğinde kalan bölgeleri tehdit etmeye başlayınca Araplar "kuzey sorunu"nu halletmeden güneyde sükûnetin

257 Bk. G. Vernadsky, *Ancient Russia*, s.205.

258 G. Mako'nun değerlendirmeleri önemlidir. Bk. G. Mako, "The Possible Reasons for the Arab-Khazar Wars", s.48-49.

259 K.Y. Blankship, *The End of the Jihad State*, s.175.

sağlanamayacağını görmüş oldular. Arapların VIII. yüzyıldaki Kafkas seferleri tamamıyla bu tespite dayanıyordu. Bu tespitlerinde de haklı olduklarını bilhassa 730'daki Hazar harekâtında iyice gördüler. Nitekim Hazarların Cerrah'ın kuvvetini yendikten sonra kolaylıkla Halifeliğin kalbine sokulabilmeleri, İran'a egemen olan bir devletin Kafkasları idare altında bulundurmasını jeostratejik bir zorunluluk hâline getiriyordu. Bu açıdan bakıldığında Kafkasya'daki Arap hâkimiyetinin esas gerekçesinin Halifeliğin öncelikle Kafkasya'daki varlığı, ama daha çok İran'dan başlayıp Musul ve Bağdat'a kadar uzanan sahanın güvenliği ile ilgili olduğunu söylemek daha doğrudur. Araplar, bu stratejik gerekçe karşısında Kafkasya'ya geldikleri ilk yıllarda ekonomik bir zafiyet hissetmeyen bir güç olarak bölgedeki iktisadî açığı merkez hazineden karşıladılar. Ancak, Halifeliğin yıllar içinde çeşitli nedenlerle içine düştüğü ekonomik dar boğaz, Arapları Kafkasya'da karşı karşıya kaldığı ve her yıl da giderek artan gider açıklarını, vergi denetimlerini daha da artırmak ve ordunun ihtiyaç maddelerini tâbi hale getirecekleri unsurdan karşılayarak aşmak zorunda bıraktı. Cerrah'ın ölümünden hemen sonra Mesleme'nin son Kafkasya valiliği sırasında başlayan bu siyaset, bilhassa Mervan'ın valiliğinde disiplinli bir hâl aldı. Yukarıda üzerinde durulan Mervan'ın birkaç defa Kafkasya'daki unsurlar üzerine sefere çıkmasındaki inadının bir yönü de bununla ilgiliydi. Bu açıdan bakıldığında Mervan'ın Kafkasya valiliği sırasında Araplar Hazarlardan daha tehlikeli yeni bir düşmanla karşı karşıya kalmışlardı: Bölge gelirleri ile giderleri arasındaki fark. Bu fark 737'den sonraki evrede Arapların Derbend'in kuzeyindeki siyasetlerini derinden etkileyecek ve kuzey meselelerine pek az müdahale etme eğilimine sokacaktır. Ancak bu noktada merkez ile yerel arasındaki bakış farklılıkları üzerinde de durmak gerekir. Bir sonraki konu başlığında ve sonrasında üzerinde duracağımız Halifeliğin Hazar sınırlarında faaliyet göstermeme konusundaki ikazlarına karşın Kafkasya valilerinin sınır üzerindeki alanlardaki

kontrollerini sıkılaştırmaları, merkezin bakış açısı ile yereldeki sıkıntılar arasında derin farklılıkların olduğuna işaret eder.

Arapların 737'den sonraki yıllarda Derbend ve Daryal geçitlerinde etkinliklerinin sürmesine karşın kaynak yazarlarının bölge ile ilgili verdikleri haberleri azaltmaları[260] Arap–Hazar sınır ihtilaflarının bir kenara bırakılarak ticaret ilişkilerini merkeze almalarıyla ilgiliydi. Gerçekten de sadece Araplar için değil, aynı zamanda Hazarlar için de 653'ten 737'ye değin süren mücadele, mamur alanlarının tahrip olmasıyla neticelenmiş yıpratıcı bir süreçti. Arap egemenliğindeki kentlerin uğradığı ekonomik zarar bir tarafa Belencer ve Semender gibi Hazarların iki önemli kenti de bu sırada büyük yıkım ve katliam ile karşı karşıya kalmıştı. Diğer taraftan Arap saldırıları karşısında bölge ahalisinin kuzeye doğru çekilme eğilimi içerisine girmesi de bu bölgedeki kent hayatına darbe indirmiştir. Mesela Mervan'ın 737'deki İtil seferi sırasında Kafkasya'dan Don ve İtil ırmaklarına kadar uzanan sahada yaşayan halkların daha kuzey sahalara çıkmalarının, Hazarların Kafkasya'daki ekonomileri üzerinde, kaynaklarla tespit edilemese de ciddi bir zarara neden olduğu muhakkaktır[261].

Kafkasya Emiri Yezid ile Hatun'un Evliliği ve Hazar Kağanlığının 762 ve 764 Kafkasya Seferi

Yüz yıllık Hazar–Arap savaşının 737'de Mervan'ın İtil seferi ile nihayet bulması, taraflar arasındaki ilişkilerin ciddi bir durağanlık dönemine girmesini beraberinde getirdi. Bunda Hazar Kağanlığının 737'de aldığı ağır yenilginin Hazar ordusunda ciddi bir kırılmaya neden olmasının etkili olduğunu varsaymak mümkündür. Ancak en temelde gerginliğin yaşanmamasının en büyük

260 D.M. Dunlop, "Bab al-Lan", *EI²*, Vol. I, Brill Publishing, Leiden 1986, s.837.

261 Hazar–Arap mücadelelerinin yarattığı yıkım ile ilgili olarak bk. M.G. Magomedov, *Obrazovanie Hazarskogo Kaganata*, s.122, 127-128, 140, 184; I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.175.

nedeni Arapların kuzeye doğru genişlemek siyasetini bir kenara bırakmalarıydı. Hazarların ise zaten güneye doğru genişlemek gibi bir siyasetleri bulunmuyordu. Emevi Halifeliğinin tarih sahnesinden çekilerek yerine Abbasi Halifeliğinin kurulduğu sırada yaşanan güç boşluğundan bile istifade etmemeleri de bunun en önemli delilini teşkil eder. Genel olarak bu siyasetin sürdürülebilmesi, kendi sınırlarına karşı bir saldırı olmaması ile ilgiliydi. Hazarların bu sessizliği, Abbasilerin Daryal geçidi üzerindeki bazı faaliyetleri sırasında da bozulmamıştır[262].

Araplar, Daryal geçidi üzerindeki faaliyetlerinin Hazar saldırılarını tetikleyebileceği endişesini elbette taşıyorlardı. Bununla birlikte, Hazarların saldırıya geçme ihtimallerine karşı yine de Daryal geçidi üzerinde önlem alma gereksinimi duyuyorlardı. 752'de, zamanın Kafkasya genel valisi Yezid'in düzenlediği böylesi bir seferle ilgili olarak Belâzurî "*O el-Lân kapısını fethetti ve oraya divan defterlerine kayıtlı askerlerden muhafız yerleştirdi. es-Senariyye'yi*[263] *istila etti ve onları haraç ödemeye mecbur etti*" der[264]. Ancak merkezin bölge meselelerine bakışı Belâzurî'nin nazarından çok farklıydı. Nitekim Yezid'in bıçak üstü bir durumda icra ettiği faaliyetleri Bağdat'a rapor edilince Halife Mansur (754–775) tarafından uyarılmakta gecikmedi. Yezid'e gönderilen bu uyarı nâmesinde Halife, Kafkasya Valisi'ne Hazarlarla ilişkilerini geliştirmesini emrediyor ve aralarında bir evlilik ilişkisinin tesis edilmesini Hazarlara karşı alınabilecek sınır önlemlerinden daha sağlam buluyordu:

> *Hazarlarla akrabalık olmazsa, Arran ülkesinde hiçbir vakit güvenlik sağlanamaz. Ben öyle düşünüyorum ki onlarla akraba olursan ülke güvende olur. Aksi takdirde ben, senin ve senin vergi ödeyen tâbilerin için korkarım. Çünkü Hazarlar sizi rahat bırakmazlar. İsteseler ordu*

262 A.P. Novosel'tsev'in değerlendirmelerine de bk. A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.190.

263 Daryal geçidinin kuzeyinde kalan Khaket'ia-Tsanaria bölgesi. Bk. K. Czeglédy, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762–764 A.D.", s.79.

264 el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.300.

toplayıp hücuma geçerler ve galip de gelebilirler. Bak, benim nasihatlerime karşı kulak tıkama, Hazarlarla akraba olmaya çalış[265].

Bu emirname üzerine Yezid, zaman kaybetmeksizin 758'de[266] elçilerini İbnü'l Asam'ın Taatur adı ile andığı[267] Hazar Kağanı'na gönderdi ve görüşmeler Kağan'ın adı bilinmeyen kızı ile Yezid arasında evlilik akdinin sağlanması ile son buldu[268]. Arap yazarları izdivaç sürecini sathî bir şekilde geçiştirmelerine karşın Levon'un

265 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.72-73. Ayrıca bk. M. Demirci, "Abbasîler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler", s.115; K. Czeglédy, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762–764 A.D.", s.79. Belâzurî'nin eserinde de bu mahiyette, ancak daha kısa bir kısım vardır. Bk. el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.300.

266 Belâzuri ve İbn'ül Asam, Halife Mansur'un Yezid'e gönderdiği mektubu ile ilgili olduğu gibi, Yezid'in Hazar Kağanı'na gönderdiği mektubun da ne zaman yollandığı hususunda bilgi vermemektedirler. Ancak Hatun'un ölümünden sonra Hazarların 762'de Kafkasya'ya sefer düzenlemeleri ile İbn'ül Asam'ın Hazar Kağanı'nın kızının, izdivaçtan iki sene dört ay sonra öldüğünü belirtmesine bakılacak olunursa Mansur'un Yezid'e gönderdiği emirnamenin 757 dolaylarında yollandığı, bunu 758'de Yezid'in Hazar Kağanı'na elçi göndermesinin takip ettiği ve gelinin 759'da Yezid'in yanına ulaştığı anlaşılmaktadır. K. Czeglédy de evliliğin 759'da gerçekleşmiş olabileceğini ifade eder. Bk. K. Czeglédy, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762–764 A.D.", s 81.

267 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.73.

268 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.73; el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.300; *İstoriya Halifov Vardapeta Gevonda*, s.92. Yeri geldiğinde de ifade edileceği üzere Taberî'nin eserinde 798'e tarihli olarak Hazar Kağanı'nın kızının Kafkasya Valisi Said b. Salm el Bahilî zamanında al-Fadl b. Yahya adlı birisi ile evlendirildiğine dair bilgiler, Yezid'in evliliğinden temel alan, ancak gerçekle alakası bulunmayan bir anlatıdır. Bk. *The History of Al-Tabari*, Volume XXX, translated and annotated by C.E. Bosworth, State University of New York Press 1989, s.168 (Bundan sonra al-Tabari XXX) Taberî'nin düştüğü hatanın temelinde 756 seferi ile 799 seferlerini birbirine karıştırması yatmaktadır. Bu hata ile ilgili olarak ayrıca bk. K. Czeglédy, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762–764 A.D.", s.80-81 / 22. dn.; H.D. Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, s.65-66; M. Demirci, "Abbasîler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler", s.117. Evlilik ilişkisinin kurulması ile ilgili olarak ayrıca bk. K. Czeglédy, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762–764 A.D.", s.79-80; M. Demirci, "Abbasîler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler", s.115; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.317.

aktardıkları daha teferruatlıdır: "*İdaresi sırasında Yezid, bir elçilik heyetini akrabalık ilişkisi kurmak için Kağan olarak anılan kuzey efendisine*[269] *gönderdi. Çünkü bu yolla, onunla ve Hazar ordusu ile barışı sürdürmek istiyordu. Kağan, kızı olan Hatun'u ona vermeye razı oldu*". Levond bu sözlerini "(Kağan) *bu kız ile birlikte kalabalık sayıda hizmetlilerini, hizmet eden kadınları ve köle kızları gönderdi*" ifadeleri ile sürdürür[270]. İbnü'l Asam'ın tasvirinde ise daha farklı yönler bulunur. Halife Mansur'un gönderdiği emirnâmeden sonraki kayıtlarında olup biteni yazar şu sözlerle aktarır:

> *Halife Mansur'un mektubunu almasından sonra Yezid Hazarların hükümdarı olan Taatur Kağan'ın yanına kızı için elçi olarak kendi adamlarını gönderdi. Kızın adı Hatun idi. Hazarların hükümdarı evliliğe rıza gösterdi. Yezid bin Üseyd, Hatun ile evlenerek kızın babasına 100.000 dirhem verdi. Bundan sonra Hatun Hazarların ülkesinden İslam ülkesinin yoluna düştü. Ona kavminden 10.000 Hazar eşlik ediyordu. Ona dört bin at, bin katır, bin köle, on bin hazar cinsinden kısa boylu deve, bin baş türk cinsinden iki hörgüçlü deve, yirmi bin baş koyun ile on tane altın ve gümüş işlemeli kapıları olan, içi brokar ile kaplı samur kürkünün yayıldığı at arabası da getirmişlerdi. Yanlarında ayrıca çeşitli kap kacak, altın ve gümüş eşyalar ve daha başka şeyleri taşıyan bir diğer yirmi araba daha vardı. Hazar Hükümdarının kızı tüm bu eşyalarla birlikte İslam diyarına vardığında Berda'a kapısındaki Kubab (=Otağ) olarak anılan yere kendi istirahatgâhını kurdu*[271].

Bu ayrıntılar, Hazar Kağanlığı–Abbasi ilişkilerinin seyri ile ilgili olduğu kadar Türk kültür tarihi açısından da kıymetlidir. Nitekim burada, İbnü'l Asam'ın bile ruhunu okşayacak derecede görkemli eşyaların listelenerek okuyucuya aktarılması, Hazar Kağanlığının bu yıllarda eriştiği zenginliği ve bunun bir diğer

269 Rusça çevirisinde *Tsar*.

270 *İstoriya Halifov Vardapeta Gevonda*, s.92. Levond'un eserindeki kayıt için bk. K. Czeglédy, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762–764 A.D.", s.79.

271 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.73. Ayrıca bk. K. Czeglédy, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762–764 A.D.", s.80.

medeniyet tarafından hayranlıkla karşılanacak bir ihtişam ile medeni zerafete sahip olduğunu gösterir. Diğer taraftan, tüm bu ayrıntılar Hazar Kağanı'nın Abbasilerle ilişkileri iyi seviyede tutmak arzusuna da işaret eder. Buna mukabil bu arzu, Halife Mansur'un zihniyetindeki gibi "topraklarını korumak ve ferahını muhafaza etmekten" farklıydı. Kağan, bu evlilikle mevcut ticaret ilişkilerini devam ettirmek ve hatta daha da artırmak istiyor olsa gerektir. Bu konuda elimizde bir kayıt bulunmuyorsa da Hazar Kağanı'nın kızının maiyeti ile birlikte getirdiklerinin, dönemin önemli ticaret malları olması, evlilik ilişkisinin odak noktasında ticaretin bulunduğunu gösterir[272]. Bu açıdan bakıldığında evlenenlerin sadece Hazar Kağanı'nın kızı ile Arap Valisi Yezid değil, aynı zamanda Hazar Kağanlığı ile Abbasi Halifeliğinin ticarî çıkarlarıydı.

İbnü'l Asam'ın, Hazar Kağanı'nın kızının Berda'a'ya varmasından hemen sonra Yezid'e "*Bana İslâm'ın mahiyetini izah edip Kur'an okumaları için Müslüman kadınlar gönder. Bunların hepsini benimsedikten sonra senin olacağım*" sözleri[273], V. Constantin'in eşi Çiçek ile ilgili Theophanes Confessor'daki kayıtları hatırlatır. Her iki kaynak gurubunu, farklı hususlarda da olsa Hazar gelinlerini dindar bir kimlikle sunmaları, yazarların onlar üzerinden okuyucularına dindarlık dersi vermek istemeleriyle ilgili olsa gerektir. Diğer taraftan Hazar gelinleri üzerinden kendi dinlerinin üstünlüğünü de vurgulamaktadırlar. Bu değerlendirmeyi daha da açmak mümkündür. Ancak şimdilik bunu ayrı bir çalışmaya bırakıp İbnü'l Asam'ın, adı bilinmeyen Hazar Hatunu ile ilgili sunduğu daha farklı ayrıntılara odaklanalım:

> *Hatun İslam dinin mahiyetini ve Kur'anı öğrenmesinden sonra Yezid'e kılıç ve hançer(ini) gönderdi. Yezid düşündü ki kız yanına gelmesine izin vermektedir. Onun izni ile Yezid otağına dâhil oldu. O vakit kız giyinip süslenmiş, kıymetli taşlarla bezenmişti*[274].

272 Gelin alayındaki unsurların Hazar-Arap ticareti açısından önemi ile ilgili olarak bk. R.K. Kovalev, "Commerce and Caravan Routes", s.78.

273 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.73.

274 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.73-74.

İbnü'l Asam'ın bunu takip eden kayıtları Hazar gelininin kocası Yezid ile iki yıl dört ay yaşadığı ve iki evlat dünyaya getirdiğine yöneliktir. Ancak sorunsuz giden bu evlilik Hatun'un çocuklarıyla birlikte 761'de[275] Berda'a'da ölümü ile sonlandı. İbnü'l Asam "*Yezid bundan ötürü büyük bir kedere düştü*" diyerek anlatısını romantik bir şekilde sonlandırır[276]. Bu ifade, Hatun'un ölümünde Yezid'in hiçbir dahlinin olmadığını göstermekteyse de Kağan'ın düşüncesi bundan epey farklıydı. Nitekim hadiselerin bundan sonraki aşamasını Levond "*Fakat Hatun kısa süre sonra öldü. Bununla, onlar arasındaki barış ve uyum da sona erdi. Çünkü onlar* (=Hazarlar) *Hatun'un ölümünü karanlık bir entrikaya bağladılar*" sözleriyle Hazar Kağanı'nın, kızının ölümünü şüphe ile karşılamış olduğunu gösterir[277]. İbnü'l Asam da aynı şekilde Hazar seferinin nedenini Hatun'un ölümüne bağlar[278].

762'de[279] Arapların hiç de beklemedikleri bir sırada ortaya çıkan yeni Hazar saldırısı Derbend, çevresi ile Ermenistan'daki yerleşim birimlerinin yakılıp yıkılması ve ahalisinin katle uğraması ile neticelendi[280]. Bununla birlikte, seferle ilgili kayıtların sınırlı oluşu,

275 Hiçbir kaynakta Yezid'in eşinin ölüm tarihi ifade edilmez. Bununla birlikte 762'de Hazar saldırısının "Hazar Kağanı'nın kızının ölümü üzerine" gerçekleşmesi, Hatun'un 761 yılı içerisinde öldüğünü gösterir.

276 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.74. Belâzurî ise sadece annenin, loğusalık döneminde oğlu ile birlikte öldüğünü ifade eder. Bk. el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.300.

277 *İstoriya Halifov Vardapeta Gevonda*, s.92. Ayrıca bk. K. Czeglédy, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762–764 A.D.", s.80; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.317-318.

278 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.74.

279 Tarihleme için bk. K. Czeglédy, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762–764 A.D.", s.81.

280 *The History of Al-Tabari*, Volume XXVIII, translated and annotated by J.D. McAuliffe, State University of New York Press 1995, s.292 (Bundan sonra al-Tabari XXVIII); Theophanis, "Chronographia", s.669; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.600. Seferin kapsamı ile ilgili olarak ayrıca bk. K. Czeglédy, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762–764 A.D.", s.81. Theophanes Confessor'un eserindeki bilgiler için ayrıca bk. K. Czeglédy, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762–764 A.D.", s.82-83.

seferin sadece bir akın olduğunu, bölgenin egemenlik altına alınması amacı gütmediğini göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında 762 seferi, Levond'un değerlendirdiği gibi sadece bir "intikam seferi"ydi. Ancak iki yıl sonra, 764'te eski Hazar saldırılarının şiddetini hatırlatır yeni bir saldırı dalgası Kafkasya'yı vuracaktı.

Başında, Taberî'nin *Istarkhan el-Harezmî* Yakubî ile Levond'un Ras Tarkan adıyla andıkları bir komutanın[281] bulunduğu bu yeni Hazar seferi[282] Derbend ve Daryal geçidi üzerinden olmak üzere iki yönlü bir harekât olarak başladı[283]. Agapius ve Süryani Mihail'in aktardıklarına göre Hazarlar Arapların kendilerine karşı

281 Komutanın ismi ile ilgili olarak bk. P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.175-179; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.194/ 43. dn.; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.320-322, 370-371. G. Vernadsky'nin değerlendirmesine de bk. G. Vernadsky, *Ancient Russia*, s.285-286, 288. Ras Tarkan'ın Hazar ordusundaki konumuna ilişkin olarak bk. K. Czeglédy, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762–764 A.D.", s.85, 87. S.A. Romaşov, onu, Harezm'de bulunan Alanlarla ilişkilendirmiştir. Ancak görüşü pek zayıf bir ihtimal gibi durmaktadır. Bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.191-192. Bunun yerine onu Harezmli bir asker olarak görmek çok daha doğrudur. Nitekim pek çok kaynakta Hazar askerîyesi içerisinde Harezmlilerin ne kadar etkili oldukları bildirilir. Bu etki, daha çok Hazarların Harezm ve çevresindeki alandaki egemenlikleri ile ilgiliydi ve görünüşe göre bu hâkimiyet Çin gibi uzak diyarlarda da biliniyordu. Yine de bu konuda daha farklı düşünen tarihçiler de vardır. Bk. S. Shirota, "The Chinese Chroniclers of the Khazars", s.249; P.B. Golden, Hazar Çalışmaları, s.103; F. Asadov, "Khazaria and Khorosan in 8-9 Centuries: Political and Trade Ties", *Bulletin of IICAS*, Vol. 15/ 2012, s.73.

282 K. Czeglédy Hazar ordusunun belkemiğini Kafkasya Hunlarının teşkil ettiğini ifade eder. Bk. K. Czeglédy, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762–764 A.D.", s.85, 88. Bununla birlikte Agapius ve Süryani Mihail'in Hazar ordusunu elli bin olarak göstermeleri, bu görüşün hilafına bir manzara sunar. Zira bu yıllarda, Kafkasya Hunlarının bu kadar bir askeri güce sahip olabilmesi mümkün değildi.

283 Theophanis, "Chronographia", s.672; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.602; *The History of Al-Tabari*, Volume XXIX, translated and annotated by H. Kennedy, State University of New York Press 1990, s.14 (Bundan sonra al-Tabari XXIX) Hazarların bu sefer sırasında Derbend'e de saldırdıkları Derbendnâme'de de konu edilmiştir. Bununla birlikte burada da istihkâmın ele geçirildiği gibi bir malumat bulunmaz. Söz konusu kayıt için bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.318.

tampon bölge olarak elde tutmak gayretini gösterdikleri Hamzin, Laks ve Daryal geçitlerini ele geçirdikten[284] sonra çevre bölge üzerinde kontrolü sağlamak üzere sistematik bir fetih programı takip etmeye başladılar. Diğer kaynaklarda akis bulmamış bu ayrıntılar sadece Levond'un eserinde bulunmaktadır.

> *Kuvvetli bir ordu toplayan Kağan bunun başına Hatirlitber'in ordusundan Raju- Tarkan adındaki komutanlarından birisini geçirdi ve Yezid'in idaresi altında bulunan topraklarımızın üzerine sevk etti. Büyük Kur ırmağının kuzey tarafına yayılarak Hazarlar her birisi Albanyadaki bölgeler olan pek çok bölgeyi idareleri altına aldılar: Hejar, Kaga, Otsani, Marzpan'yan, Gaband, Gegavu, Şake, Bies, Xeni, Kambehcan ve Xozmas. Onlar aynı zamanda hoş Balasakan ovasını da ele geçirdiler ve sayısız miktarda ata ve hayvana da sahip oldular Onlar aynı zamanda Gürcistan Çarlığının yedi bölgesine boyun eğdirdiler: Şuçk, Kveg-Gapor, Çeldt, Tsuket, Velistsihe, Tianet ve Erk. Ardından da büyük bir yağma ve pek çok esirle birlikte memleketlerine döndüler"*[285].

Hazar saldırısına karşı ancak yedi bin civarında bir askerî güç çıkarabilen Yezid ibn Üseyd, Halife Ebu Cafer el-Mansur'a hemen bir haber göndererek Hazar saldırısını bildirdi. Mektubun Halife' Mansur'a ulaşması, Bağdat'ın üzerine endişeli bir havanın çökmesine neden oldu. Nitekim İbnü'l Asam, "*Halife Yezid mektubu okudu ve kederlendi, işin akıbeti onu korkuttu*" sözleri[286] özelde Halife'nin, ancak genelde Bağdat'taki umumî hissiyatı yansıtır. Bununla birlikte Halife Mansur kısa süre içerisinde önce Şam'a ve ardından da İran ve nihayetinde merkezî Irak'tan teşkil edilen toplamda elli beş bin kişilik bir orduyu Kafkasya'ya sevk edebildi[287]. Bunu Arap ordularının Şirvan'a doğru ilerlemeleri ve

284 Söz konusu kayıtlar için bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.318-319; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.194-195.

285 *İstoriya Halifov Vardapeta Gevonda*, s.92-93. Ayrıca bk. K. Czeglédy, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762–764 A.D.", s.84-85.

286 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.74.

287 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.74. Arap ordularının Kafkasya'ya hareketlerinden ve buradaki faaliyetlerinden Taberî de bahseder. Ancak

ardından da uzun zamandır bölgede elini kolunu sallayarak faaliyette bulunan Hazar Kağanı'nın idaresindeki ordunun karşısına çıkması takip etti. Mücadele ile ilgili bilgilerinde İbnü'l Asam, muharebeyi "*Müslümanlar bundan dehşetli bir gün görmemişlerdi*" sözleriyle ifade eder ve bunu sessiz bir şekilde Arap ordusunun yenildiği haberini vermesi izler: "*Onlardan sayısız adam kırıldı*"[288]. Hazarların elde ettikleri bu müthiş zafer Menbicli Agapius, Elias, Theophanes Confessor ile Taberî'nin eserlerinde de kendisine yer bulmuştur. Dahası bu eserlerde –Theophanes Confessor'un eseri hariç- İbnü'l Asam'ın kitabından farklı olarak muharebeye iştirak etmiş önemli Arap komutanlarından Musa ibn Ka'b'ın ölümü de bildirilir[289].

Abbasi Halifeliği ile Hazar Kağanlığı arasında gerçekleşen Şirvan muharebesinin ardından Hazarların kaçak Arap kalıntılarını takiple güneye inmeyerek "haddi hesabı olmayan" ganimet ve elli bin esirle memleketlerine çekilmeleri[290] Abbasi idaresi için büyük şanstı. Hayatını diğer pek çokları gibi Hazarlardan kaçmakla kurtaranlardan birisi olan Yezid, bir süre Berda'a'da gizlendikten sonra düşmanlarının kuzeye çekildiklerinden emin olarak

kayıtları, İbnü'l Asam'a göre sınırlı ve eksiktir. Bk. al-Tabari XXIX, s.14-15. Aynı durum Yakubî'nin kayıtları için de geçerlidir. Yakubî'nin kayıtları için bk. K. Czeglédy, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762–764 A.D.", s.86.

288 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.74. Yakubî de Arap ordusunun büyük bir kısmının Hazarlar tarafından yok edildiklerini ifade eder. Bk. K. Czeglédy, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762–764 A.D.", s.86.

289 al-Tabari XXIX, s.15; Agapius de Menbidj, "Kitab al-Unvan", s.543-544; Eliae Metropolitae Nisibeni, *Opus Chronologicum*, s.84; Theophanis, "Chronographia", s.672; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.602. Ayrıca bk. K. Czeglédy, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762–764 A.D.", s.83-84, 87-88.

290 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.74-75; Agapius de Menbidj, "Kitab al-Unvan", s.543; Eliae Metropolitae Nisibeni, *Opus Chronologicum*, s.84. Levond'un bahsetmediği, ancak Taberî'nin altını çizdiği Hazarların Tiflis'i ele geçirmeleri de herhalde bu dönüş sırasında gerçekleşmişti. Bk. al-Tabari XXIX, s.14. K. Czeglédy'nin Hazarların çekilişleri ile ilgili değerlendirmelerine de bk. K. Czeglédy, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762–764 A.D.", s.85-86.

Irak'a gitti ve Halife'nin huzuruna çıktı. Yaşananları anlatması üzerine Halife Mansur'un, İbnü'l Asam'ın aktardığına göre, "*Vah senin hâline ey Yezid, biz ne edelim*" şeklinde sızlanması[291], Abbasi Halifeliğinin Hazarlar karşısında düştüğü aczi açık şekilde gösterir. Ancak yine de Halife, Hazarların Derbend ve Daryal geçitlerinin kuzeyine çekilmelerinin Abbasi idaresi için ne denli büyük bir talih olduğunu biliyordu. Bundan ötürü zaman kaybetmeden Azerbaycan ve Ermenistan'ın güvenliğinin sağlanması için bir dizi emniyet tedbirleri aldırmaya koyuldu. Buraya yerleştirdiği merkezî ordu birliklerinin yanı sırada hapishanelerden sekiz bin kişiyi de Kemâh ve Bâb-ı Vâk şehirlerine konuşlandırdı. Bundan başka, bölgede *Ercişi Suğra* ve *Ercişi Kübra* adı ile anılan iki ayrı idarî merkez daha kurarak bu mıntıkalara Filistin'den getirilen askeri kıtaları yerleştirdi. Nahçivan, Dubeyl ve Derbend'e de Abbasi ayaklanmasına yardımcı olmuş güvenilir Arap kabilelelerini yerleştirmesi[292] ise bu önlemlerin bir diğer yönüydü. Ancak eskisi gibi Arapların yeniden kuzeye bir sefer düzenleyememeleri, artık Bağdat'ta daha önceki yıllardan farklı bir atmosferin yaşandığını göstermektedir. Halifeliğin yapabildiği tek bir şey vardı: Önlem almak. Artık Halifelik Kafkasya'da savunmaya çekiliyor, üstünlüğü kesin olarak Hazarlara bırakıyordu. 750'de düşmanları Emevilerin düşüşünü izleyen Hazarlar şimdi de Abbasi gücünün Kafkasya'da tükenmişliğine tanık oluyorlardı.

Kafkaslarda Arap Gücünün Kopuşu ve Hazar Kağanlığı Prestijinin Yükselişi

Abbasi Halifeliğinin 762 ve 764'de Kafkasya'daki topraklarını Hazar saldırılarından koruyamamaları Kafkasya'da güç dengesinin Hazarlar lehine değiştiğini açık bir şekilde gösteriyordu. Bu

291 Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", s.75.

292 Halife Mansur'un aldığı önlemlerle ilgili olarak bk. M. Demirci, "Abbasiler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler", s.116.

değişimin bir diğer yönü bölgenin yerel hâkimlerinin konumlarının gelişmelerden nasıl etkileneceğiydi. Yerel önderler kendilerinden beklenildiği gibi bölgede Arap gücünün çözülüş eğilimi içerisine girmesini bir fırsat olarak değerlendirdiler. İlk isyan eden Ermeniler oldu ve onları Kartli ve Albanya'daki isyancılar izledi. Dahası, bu kopuş süreci daha önceki yıllarda bölgeye yerleştirilmiş Arapları da içine aldı ve onlar da bu rüzgâra kapılarak bağımsızlık peşine düştüler. Bu sürecin Arapların kendilerini bile içine çekmesi, hiç şüphe yok ki Arapların bölgede takip ettikleri iskân siyasetinin kabile temelli olması ve bunun bölgedeki sosyolojik yapıyı kolayca bölünebilir bir özelliğe büründürmesinden ileri geliyordu. İkinci olarak vergi politikasındaki değişim de etkiliydi. Nitekim Hazarlarla mücadele etmelerinden ötürü, bundan önceki evrede vergiden muaf tutulan Arap unsur Harun Reşid döneminde vergi ödemek zorunda bırakılınca bir anda Arap idaresine cephe aldı[293]. İbnü'l Asam, vergi talebi ile karşı karşıya kalan Kafkasya'da sakin Arapların serzenişini şu sözlerle aktarır: "*Ya Emir! Şimdiye kadar bu topraklardan hiç vergi alınmadı. Çünkü burası düşman kılıcının ağzıdır. Halk Hazarlara karşı savaşmaktadır*"[294]. Bu söz, sadece Arapların merkezî idareye karşı bir homurtusu değil, aynı zamanda bölgedeki Arapların merkezi idareden kopuş sürecinin başlangıcındaki motivasyonu da ortaya koyar. Ancak daha ilgi çeken, isyana teşebbüs eden Arapların Hazarlardan yardım istemeleri oldu[295].

Benzer talep 780'de Kartli prenslerinden Narses'in Hazarlara sığınmasında da kendisini gösterir. Hazarların onu ve beraberindeki

293 Bu dâhilî sorunlar M. Demirci tarafından iyi şekilde analiz edilmiştir. Bk. M. Demirci, "Abbasîler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler", s.116. Derbend civarındaki ahaliden vergi alınmaması ile ilgili olarak ayrıca bk. el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.296.

294 Ibn Asam'ın eserindeki söz konusu kayıt için bk. M. Demirci, "Abbasîler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler", s.116.

295 Hadiselerin gelişimi ile ilgili olarak bk. M. Demirci, "Abbasîler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler", s.117.

memnuniyet göstererek karşılamaları ve hediyelerle taltif ederek uğurlamaları, bölge idarecilerinin kendilerine başvurmalarından memnun olduklarını gösterir. Bununla birlikte bu isyanlara destek olmak gibi bir tutum benimsememiş olmaları dikkat çekicidir. Bu durum, Kafkaslardaki siyasetin şekillenişinde belirleyici oldu. Hazarların bu tutumu ile karşı karşıya kalan Narses'in isyan etmekten vazgeçerek mevcut konumunu koruması bu açıdan dikkat çekicidir[296]. Hazarların Kafkasya'da etkin bir konum üstlenebilecekleri bu "fırsat"ları "kaçırmaları" veya "tepmeleri" ne dersek diyelim muhtemelen, elde edecekleri yararı Araplarla girdikleri ticaret ilişkisinden elde ettikleri kârdan daha geride kaldığını görmeleri ile ilişkiydi. Bununla birlikte yine de bazı hususlarda bu siyasetin dışına çıktıkları da oluyordu. Hazar Kağanı'nın kızının oğlu olan Abhazya yöneticisi II. Leon'un 787'de giriştiği isyanda Hazarlar doğrudan bir taraf olarak ortaya çıkmış ve Leon'un Batı Gürcistan'dan güneye doğru uzanan sahadaki Ap'hazet'i, Ergisi bölgelerini ele geçirerek ülkesindeki Arap hâkimiyetini sonlandırmasını, ardından da Abhazya Kralı olmasını sağlamışlardır[297]. Hazarların Abhazya'daki bu egemenlikleri X. yüzyılın başına kadar sürecek son derece güçlü bağlara sahip olduğunu da burada ifade etmek gerekir[298].

296 Yaşananlarla ilgili olarak bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.324-326; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.196-197; D. Shapira, "Armenian and Georgian Sources on the Khazars", s.347-348.

297 Leonti Mroveli, "The Book of K'art'li", *Rewriting Caucasian History The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles the Original Georgian Texts and the Armenian Adaptation*, translated with Introduction and Commentary by R.W. Thompson, Clarendon Press, Oxford 1996, s.258. İsyan ve neticeleri ile ilgili olarak ayrıca bk. V.V. Barthold – V. Minorsky, "Abkhaz", *EI²*, Vol.I, Brill Publishing, Leiden 1986, s.100; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.325; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.200; A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.191; M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium*, s.227; D. Shapira, "Armenian and Georgian Sources on the Khazars", s.348; G. Huxley, "Byzantinochazarika", s.76-77.

298 Abhaz topraklarındaki Hazar egemenliğine dair bk. V. Minorsky, "A New Book on the Khazars", s.129.

Hazarların Kafkasya'da çıkan isyanlara destek vermemelerine karşın Hazar–Abbasi ilişkileri gerilmeye devam etti. Hatta Hazarlar 791'de Arapların, Hamzin'e saldırı düzenlemeleri üzerine yeniden Arap sınırlarına hücum ettiler. Hadiselerden bahseden kaynak yazarları saldırıları "emsali görülmemiş" olarak tasvir etmişlerse de seferle ilgili kayıtları sınırlıdır[299]. 799'da, bu sefer Kafkasya'da Arap güçleri arasında çıkan bir iç çatışma sırasında bir komutanın yardım çağrısı üzerine Derbend taraflarına inmiş ve civarı yakıp yıkmışlardır[300]. Taberî, 799 seferini, 758'de kurulan evlilik ilişkisini takip eden hadiselerle karıştırarak aktarsa da, 799 seferi ile ilgili bir başka rivayetin daha bulunduğunu ifade eder ki asıl neden de bu olsa gerektir[301]. Aktardığına göre Said b. Salm'ın Müneccim el-Sulamî'yi idam ettirmesi üzerine oğlu Hazarlara sığınmış ve Said'e karşı destek talep etmiştir. Bunu Hazarların, yazarın bir gedik olarak ifade etmesine karşın Derbend üzerinden Arap hâkimiyetindeki topraklara girmesi takip etti. Hazarlara karşı koyamayan Said'in yenilerek kaçması Hazarların yetmiş gün boyunca bölgeyi, hiçbir direnişle karşı karşıya kalmadan tabir yerindeyse ellerini kollarını sallayarak yağmalamalarına kapı araladı. Taberî, Halife Harun'un, Huzaymah b. Hazim ile Yezid b. Mazyad adlı iki komutanını bölgeye gönderdiği ve onların da

299 M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.326-327.

300 Hadiselerle ilgili olarak bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.198-199; A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.191; M. Demirci, "Abbasîler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler", s.117-118. V. Minorsky ise Hazarların herhangi bir davet almadan sefer düzenlediklerini ifade eder. Bk. V. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband*, s.105. el-Kufî ve Yakubî'nin ifadeleri Hazar seferinin davet ile ortaya çıktığını gösterir. İlgili kayıtlar için ayrıca bk. A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.191.

301 Taberî'nin kaydının 799 seferi ile ilişkisi ve seferin asıl nedeni ile ilgili olarak ayrıca bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.327-328, 365; A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.191; M. Demirci, "Abbasîler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler", s.117. Taberî'nin kaydı, daha sonraki dönemde İbnü'l-Esîr ve Bar Habraeus tarafından da tekrar edilmiştir. Bk. A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.191-192.

Hazarları püskürttüklerini ifade eder[302]. Buna mukabil öyle görünüyor ki, Hazarlar istediklerini alarak bölgeyi zaten terk etmişlerdi. Nitekim Taberî, bu yağma sırasında Hazarların yüz bin esir ele geçirdiklerini ifade ettiği gibi yaptıklarını İslam topraklarında daha önce duyulmamış olarak tanımlar[303].

Doros Sorunu

Nüfusu ekseriyetle bölgedeki Alman bakiyeleri tarafından teşkil edilen Doros kenti[304], Kırım'ın dağlık bir noktasında bulunmasının yararını VIII. yüzyılın hemen başındaki Bizans–Hazar kapışması sırasında bağımsızlığını korumayı başarmakla görmüştü. Bununla birlikte 786 veya 787'de[305] Hazarlar, kaynaklarda herhangi bir sebep gösterilmeksizin Doros'a saldırarak kenti ele geçirdiler ve askerî bir gücü buraya konuşlandırarak şehri ve çevresindeki alanı kontrol altına aldılar[306]. Ancak, pek de uzun

302 al-Tabari XXX, s.171. Hadiseler ile ilgili olarak ayrıca bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.198-199.

303 al-Tabari XXX, s.170. Seferle ilgili olarak ayrıca bk. A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.191; M. Demirci, "Abbasîler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler", s.117.

304 Doğu Avrupa ve Kırım'daki Alman nüfusu ile ilgili olarak bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.123-130. Kırım'daki merkez kentleri Doros'un neresi olduğu ile ilgili bazı tartışmalar yapılmış olmakla birlikte kentin Mangup olduğu kesinleşmiştir. Bununla birlikte bazı bilim adamlarının daha farklı değerlendirmeleri de vardır. Doros'un mevkisi ile ilgili tartışmalar için bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.127-129.

305 Tarihleme ile ilgili olarak ayrıca bk. A.A. Vasiliev, *The Goths in Crimea*, s.91-92. M.İ. Artamonov'un değerlendirmesine de bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.418-419.

306 Bazı yazarların ise hadiselere farklı bir surette yaklaştıkları görülür. Bunlardan birisi olan S.A. Romaşov, Doros'un VII. yüzyılın sonunda Hazarlar tarafından egemenlik altına alınmış olduğunu ve bunun ilerleyen tarihlerde de bozulmadan devam ettiğini ifade eder ve bundan ötürü de Doros saldırısını Hazarların kent üzerindeki idarelerine karşı çıkmış bir ayaklanmayı

bir zaman geçmeden, aralarında Doros'un eski idarecisinin de bulunduğu ahali isyan etti. Hadiseler hakkında bilgi veren dinî içerikli bir metinde, anlatının ana karakteri olan Johannes adlı bir din adamı isyanın merkezine yerleştirilir[307]. J. Howard-Johnston, Doros isyanı ile Johannes'in ayaklanmadan bir süre önce Constantinopolis'e gerçekleştirdiği ziyaret arasında bağ kurarak, isyanda bir "Bizans parmağı" arar[308]. Değerlendirmesi ziyadesiyle çekici dursa da hadiselerin gelişimi bu ilişkilendirmeye uygun değildir. Nitekim daha önce eserinde bu isyana özel bir yer ayıran A.A. Vasiliev'in, Johannes'in 787'deki İznik konsiline gitmemiş olduğuna ilişkin değerlendirmeleri[309] hâlihazırda geçerlidir. Ancak onun bu konsile iştirak ettiğini kabul etsek dahi, elde Bizans İmparatorluğunun Doros'ta olup bitenle ilgili pek de alakalı

bastırmak faaliyeti olarak takdim eder. Bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.135. Bu bakış açısının izinden gidildiğinde 787 saldırısını çok daha mantıklı bir zemine yerleştirmek elbette mümkündür. Bununla birlikte II. Justinianus'un ikinci iktidarı sırasında Kırım'a karşı aldığı tutum içerisinde Doros'un Hazar Kağanlığına tabî durumunu gösterir bir delil bulunmamaktadır. Ancak Hazar Kağanlığının faaliyetleri sonrasında buradaki esirlerden bazılarının daha sonra Çufutkale adıyla anılacak olan Fulla'da hapsedildiklerine ilişkin bilgilere bakıldığında kentin yakınında bulunan Fulla kentinin en azından 787'den önceki bir tarihte Hazarların eline geçtiği açık bir şekilde görülmektedir. Ancak burada da Fulla'daki hâkimiyetin ne zaman başladığını kat'i bir şekilde göstermek mümkün görünmemektedir. Fulla'nın yeri ile ilgili olarak bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.136-138. Fulla'daki Hazar hâkimiyeti ile ilgili değerlendirmeler için bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.138-139.

307 A.A. Vasiliev, *The Goths in Crimea*, s.91.

308 J. Howard-Johnston, "Byzantine Sources for Khazar History", s.169, 174. Kentin Bizans İmparatorluğu ile yakın ilişkileri hususunda ayrıca bk. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, s.174. Bundan farklı olarak M.İ. Artamonov da Doros'taki siyanı "Obedya reformu" ile ilişkili görmüştür. Ancak değerlendirmesi tamamen hayal ürünüdür. Sonrasında da isyanı Bizans İmparatorluğu ile ilişkilendirmiştir. Krş. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 336-337, 419, 421.

309 A.A. Vasiliev, *The Goths in Crimea*, s.92.

olmadığı görülür. Nitekim hiçbir Bizans kaynağında Doros'ta yaşananlara dair en ufak bir değinme bile bulunmaz. Bunun yerine, isyanın patlak vermesini, daha önce M.İ. Artamonov'un da değerlendirdiğine yakın bir surette[310], Hazarların ana ordusunun çekilmesinin kentlilerce bir fırsat olarak görülmesiyle ilişkilendirmek daha makuldür.

Doros'ta isyanın patlak vermesi karşısında Hazar garnizonu, direnmenin fayda vermeyeceğini görerek kentten ayrıldı. Bunu, müdafilerin Doros'a ulaşan geçide ilerleyerek savunma tedbirleri alması takip etti. Ancak bundan hemen sonra durum değişti. Nitekim hadiseleri aktaran metin yazarı, isyanın merkezine yerleştirdiği Johannes'in, bazı insanlar tarafından Kağan'a teslim edildiğinden ve ardından da Doros'ta Hazar hâkimiyetinin yeniden tesis edildiğinden bahsetmeye başlar. İsyanın bir bedeli olarak "kışkırtıcılar" tutuklandı ve Doros'un eski idarecisi bir kenara ayrılarak idam edildiler. Johannes ise daha sonraki tarihlerde Amasra'ya kaçarak kurtulacağı Fulla kentinde inzivaya çekilmeye mecbur tutuldu[311]. Doros'ta yaşananlar VIII. yüzyılın sonlarında Hazar gücünün hâlâ sapasağlam ayakta durduğunu göstermesi açısından önemlidir. Yukarıda üzerinde durulduğu üzere, Hazarların aynı yıllarda Kafkasya'da da etkin olmalarına bakıldığında bunda şaşırtıcı bir husus elbette yoktur. Bu güç Dnyeper boylarında ise yayılmacı bir karakterle kendisini gösteriyordu.

Dnyeper Boylarının Hazar Kağanlığı İdaresine Geçmesi

En erken Rus tarih kaynağı olan *Povest Vremennıh Let*'de Hazarlarla ilgili ilk bahis Slav boylarından Polyanları egemenlik altına almaları ile ilgilidir:

---

310 Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.333-334. Ayrıca bk. Gy. Moravcsik, "Byzantine Christianity and the Magyars", s.43.

311 A.A. Vasiliev, *The Goths in Crimea*, s.91-92. Johannes'in akibeti ile ilgili olarak ayrıca bk. J. Howard-Johnston, "Byzantine Sources for Khazar History", s.170.

Bundan sonra, kardeşlerin ölümün ardından onlar (=Polyanlar) Drevlyanların ve etrafındaki diğerlerinin baskısına uğradılar. Hazarlar onları ormandaki bu dağlar arasında otururlarken buldular ve Hazarlar dediler ki: "Bize vergi verin". Polyanlar ise düşünüp taşındılar ve duman başına bir kılıç verdiler. (...)[312].

Kayıt, Hazar Kağanlığının Polyanların yaşadıkları Dnyeper boylarının orta kesimlerine[313] egemen olmalarını göstermesi açısından eşi bulunmaz bir öneme sahip olsa da pek çok soru muallâkta kalır. Bilhassa Hazarların Polyan topraklarına ne için geldikleri meselesini. Sovyet döneminin önemli Rus tarihçilerinden olup mühim bir Slav tarihi uzmanı olan B.A. Rıbakov, anlatıda kılıcın bir vergi unsuru olarak ifade edilmiş olmasını gerekçe göstererek Hazarların Dnyeper boylarına gelişini "planlı bir sefer" olarak değerlendirmiştir[314]. Ancak metin yazarı Polyanların Drevlyan ve daha başkalarının baskısına uğradıklarını açıkça ifade etmesine karşın benzer ifadeyi Hazarlar için kullanmaz. Bununla birlikte yazarın Hazarların gelişini, Drevlyanların baskı kurması ile ilgili olduğu gibi yayılmacı bir karakter ile izah etmemiş olması, Polyanların Hazarlara hiçbir şekilde direnemeyecek durumda olmasıyla ilgiliydi. Hazarlar öyle görünüyor ki

312 *Povest' Vremennıh Let*, Çast Pervaya Tekst i Perevod, Podgotovka Teksta D.S. Lihaçeva, Perevod D.S. Lihaçeva i B.A. Romanova, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1950, s.16 (Bundan sonra PVL); *Russian Primary Chronicle*, Laurentian Text, translated and edited by S.H. Cross and O.P. Sherbowitz-Wetzor, The Mediaeval Academy of America, Cambridge-Massachusetts 1953, s.58 (Bundan sonra RPC); M. Uydu-Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s.86.

313 Polyanların yaşadıkları bölge ile ilgili olarak bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.157-158

314 B.A. Rıbakov'un değerlendirmesi için bk. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.58. A. Koptev, Metinde geçen "kılıç"ın bir vergi unsuru değil de Polyanların Hazar egemenliğini kabul ettiklerinin sembolik bir şekilde ifade edilmesi ile ilgili olduğu hususunda ilgi çekici bir makale kaleme almıştır. Bk. A. Koptev, "The Story of 'Chazar Tribute': A Scandinavian Ritual Trick in the Russian Primary Chronicle", *Scando-Slavica*, Tomus 54/ 2, 2010, s.189-212.

Polyan topraklarına gelmeleriyle onların biatını elde etmeleri bir olmuştu.

Polyanların Hazar egemenliği altına alınmalarının ikinci yönü ise bunun ne zaman gerçekleştiği meselesidir. *Povest Vremennıh Let*'in adı bilinmyen yazarı, Hazarların Polyan topraklarına gelişi ile ilgili herhangi bir tarih sunmaz. Ancak kayıtlarını, 852 yılına tarihlediği bilgileri takip eder. Elbette bu, Hazarların Polyanlarla temasının, bundan hemen önce yani 850'lerde gerçekleştiği manasına gelmez. Aradaki fark elli yıl da olabilir, yüz yıl da olabilir. Bu konuda bazı tahminler de yapılmıştır. Mesela M. Hruşevskiy Polyan topraklarında kurulan idareyi VII. yüzyılın ikinci yarısı ile VIII. yüzyılın ilk yarısı içerisine, V.V. Mavrodin VIII. yüzyıl öncesine, B.A. Rıbakov VI. yüzyılın sonu ile VII. yüzyılın başına, D.T. Berezovets ve S.A. Romaşov VIII. yüzyılın ilk yarısına tarihlemiş, I. Boba ise 850'ler olarak göstermiştir[315]. Ancak biz, bunlar arasından hadiselerin VIII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmesi gerektiğini düşünen S.A. Pletnöva'nın görüşünün[316] daha doğru olduğunu düşünüyoruz. Yazarın bu husuta Hazarların Araplarla mücadelesinin artık nihayete erdiği bir dönemde Dnyeper boylarındaki Slavlar üzerinde hâkimiyet

315 Bu ve daha başka görüşler için bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.159-160. I. Boba Slav boylarının Hazar Kağanlığı idaresine girmesini, Rusların güneye inme tehdidi ile de ilişkilendirilebileceğini ifade eder. Ancak *Povest Vremennıh Let*'de Polyanların Hazar idaresine geçmesi Rus tehdidi ile ilişkilendirilmez. Eğer yaşananlar Rus tehdidinin beraberinde getirdiği bir hadise olmuş olsaydı, *Povest Vremennıh Let'in yazarı*, Drevliyanların Polyanlar üzerinde baskı kurduğu gibi bunu da –bir ölçüde meşrulayarak da olsa- ifade edebilirdi. I. Boba'nın değerlendirmesi için bk. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.63-64. D.T. Berezovets' ise Hazarların Polyanlar üzerinde hâkimiyet kurmalarını, Polyanların Derevlyan ve daha başka komşularının saldırısına uğramaları ve Hazarların da bu durum üzerine Polyanların yardımına geldikleri şeklinde değerlendirmiştir. Yazarın görüşü için bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.160.

316 S.A. Pletnöva'nın görüşü için bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.160-161.

kurmak imkânı yakaladıklarına ilişkin mantıkî değerlendirmelerinin haklı olduğu görülmektedir. Diğer taraftan Hazarların, yukarıda ifade edildiği üzere, 787'de Doros üzerine sefer gerçekleştirmelerine bakıldığında bu yıllarda batı bölgelerine doğru genişlemeye çalıştıklarını ve Polyanların da bu harekâtın bir parçası olarak 787'den biraz önce yahut daha kuvvetli bir ihtimal olarak biraz sonra, 790'ların içinde Hazar Kağanlığı egemenliği altına alındıklarını düşünmek makul gibi görünmektedir. Hazar Kağanlığı VIII. yüzyılı işte bu şekilde güçlü bir vaziyette kapatıyordu. Ancak IX. yüzyılda çok daha büyük teditlerle karşılaşacaktı.

III. BÖLÜM

TARİHİNİN GÜNBATIMINDA HAZAR KAĞANLIĞI: IX. YÜZYILIN BAŞINDAN 965'TEKİ YIKILIŞA

Rus-Vareglerin Karadeniz'in Kuzeyine Gelişi ve Hazar Dünyasındaki Değişim

VI. yüzyıl yazarlarından Jordanes, *Gothica* adlı meşhur eserinde İsveçlileri kara kürkleri ile meşhur bir halk olarak tanımlar ve bunları ticaret yoluyla Romalıların, yani Bizans İmparatorluğu sakinlerinin kullanması için diğer halklara gönderdiklerinden bahseder[1]. Arkeolojik deliller de İsveçlilerin ürünlerini pazarlamak veya ticarî emtia elde etmek üzere VI. yüzyılda Neva ırmağını kullanarak Ladoga'ya, ardından da güney istikametinde Staraya Ladoga'ya kadar ulaştıklarını göstermiştir[2]. Buradaki kazılarda ele geçen VI. yüzyıla ait bir kemer buluntusu, bu ticaretin ilk örneklerindenken[3], Helgö'deki kazılarda ortaya çıkarılıp VI. veya VII. yüzyılda bu bölgeye geldiği üzerinde durulan Buda heykeli ise bu ticarî etkinliğin daha güneyde yer alan ticaret yolları ile kesiştiğine ve doğrudan olmasa da Hindistan'a kadar

1 S. Franklin and J. Shepard, *The Emergence of Rus 750–1200*, Longman Publishers, London and New York 1996, 7. Getica'da Kuzey halkları ve onların ticarî hayatlarına ilişkin şu incelemeye de bk. D.A. Maçinskiy–V.S. Kuleşov, "Severnıe Narodı Seredini IV- Pervoy Polovini VI v. v 'Getica' İordana", *Ladoga i Gleb Lebedev*, red. D.A. Maçinskiy, İzdatel'stvo Sanktpeterskogo İnstituta İstorii RAN, Sanktpeterburg 2004, s.26-72.

2 J. Waller, "Swedish Contacts with the Eastern Baltic in the Pre-Viking and Early Viking Ages: The Evidence from Helgö", *JBS*, Vol. 13/ 3, 1982, s.258, 264; S. Franklin and J. Shepard, *The Emergence of Rus*, s.8; W. Duczko, *Viking Rus Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*, Brill Publishing, Leiden-Boston 2004, s.65-66.

3 W. Duczko, *Viking Rus*, s.65.

uzanan bir bağlantıya sahip olduğunu gösterir[4]. Bu ilişkilerin bir diğer yönü de saldırılarla ilgiliydi. Nitekim İsveç sagalarında İsveç Kralı İngvar'ın VI. yüzyılın sonu veya VII. yüzyılın başında Baltık denizinin doğu kesimlerini yağmaladığı ve böyle bir saldırı sırasında Estonya'da hayatını kaybettiği anlatılır[5]. Bu akını daha başkalarının takip ettiği görülüyorsa[6] da İsveçlilerin Baltık kıyılarındaki varlığını daha çok tüccarlar oluşturuyordu. 650'lerde bu kimselerin yeni bir aşamaya geçerek gezici tüccarlar olmaktan çıkıp kolonyal ticaret erbablarına benzer bir aşamaya geçmeleri, sonunda Bizans İmparatorluğunu, Hazar Kağanlığını ve onların etrafındaki tüm dünyayı sarmalayacak neticeler doğuracaktı.

4 A. Lundström, "Helgö: A Pre-Viking Trading Center", *Archaeology*, Vol. 31/ 4, 1978, s.27, 29; J. Waller, "Swedish Contacts with the Eastern Baltic", s.259; R.K. Kovalev, "Commerce and Caravan Routes", s.102. Diğer taraftan Gotland'da da Hindistan menşeli bir takım fildişinden imal edilmiş yüzükler ile deniz kabukları ele geçirilmiştir. Bk. A. Lundström, "Helgö: A Pre-Viking Trading Center", s.31. Bununla birlikte bu buluntuların daha başka delillerle desteklenememesi, Baltık Denizi–Hindistan ticaret ilişkilerinin malların yüzyıllar içerisinde el değiştirerek sonunda Helgö'ye ulaşmasıyla ilgili olduğunu gösterir. Ancak bu ticarî bağ sadece bu yüzyılın bir eseri de değildir. Nitekim Kama bölgesinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda da Hint okyanusu menşeli deniz kabuklularını bulunmuştur. Bk. R.D. Goldina – E.M. Chernykh, "Forest and Steppe: A Dialogue of Cultures: On Archaelogical Materials", *AOASH*, Vol. 58/ 1, 2004, s.44. Diğer taraftan Hindistan'dan yapılan bu ticaretin izleri Orta Avrupa'da da gözlemlenmiştir ki herhalde bu bağlantı İtil'den Krakow'a ve buradan da Macaristan'a açılan ticaret yolu üzerinden sağlanıyordu. Bk. D. Adamczyk, "The Political Economy of the Arap Silver Redistribution Networks in Viking Age Eastern and Central Europe: Polycentric Connections or Entangled Hierarchies?", *Review*, Vol. 36/ 3–4, 2013, s.279.

5 T.S. Noonan, "Why the Vikings First Came to Russia", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge, Bd. 34/ 3, 1986, s.325. 920'li yıllarda olsa da İbn Fadlan'ın Bulgar kentinde Hintli bir kişi ile karşılaşması ve sonrasında bu şahsın ticarî bir etkinlik içerisinde yer alması da İtil boyları ile Hindistan arasındaki ticaret ilişkilerini düşünürken akıldan çıkarılmaması gereken bir delil olarak kendisini gösterir. Bk. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.31.

6 İsveç beylerinin bu bölgedeki varlıkları ile ilgili tartışmalar için bk. T.S. Noonan, "Why the Vikings First Came to Russia", s.325-327, 329.

Letonya'nın batı kıyılarında bulunan Grobin'de 650'lerde kurulan yerleşke ile onu takip eden daha başkaları[7], İsveçlilerin ticaret yapmak üzere geldikleri topraklarda koloni dönemine geçmenin ilk aşamasına adım attıklarını gösterir. Bu adım VIII. yüzyılda daha ciddi bir seviye kazandı. Nitekim İsveçliler, 750'lerde, daha önce gelip gittikleri, bu yıllarda Finlerce yurt tutulmuş[8] Volhov ırmağının sol yakasındaki Staraya Ladoga'da büyük bir koloni kurdular[9] ve 800'lerin başlarında buraya daimi olarak yerleştiler[10]. Hemen sonra ise güneye, İl'men ve Oka'ya kadar olan bölgeye doğru sarkmaya başladılar[11]. Yaşanan bu sürecin dinamiği Ortadoğu'nun artık daha rahat bir şekilde ulaşabilme imkânına kavuştukları kürk talepleriydi[12]. Daha rahat bir şekilde, çünkü

7 J. Waller, "Swedish Contacts with the Eastern Baltic", s.256-258; T.S. Noonan, "Why the Vikings First Came to Russia", s.327-329; S. Franklin and J. Shepard, *The Emergence of Rus*, s.9, 14.

8 Volhov taraflarında Slavların varlıklarını gösterir bir delil bulunamamıştır. Bk. W. Duczko, *Viking Rus*, s.65-66.

9 Staraya Ladoga'daki ilk İsveç yerleşimi ile ilgili bk. A. Stalsberg, "Scandinavian Relations with Northwest Russia during the Viking Age: The Archaeological Evidence", *JBS*, Vol. 13/ 3, 1982, s.272, 283; T.S. Noonan, "Why the Vikings First Came to Russia", s.329-340 (özellikle 333, 336, 338-340), 346; W. Duczko, *Viking Rus*, s.66-68. Ayrıca bk. S. Franklin and J. Shepard, *The Emergence of Rus*, s.14. Ladoga'da sürdürülen kazılar ile ilgili geniş bir literatür bulunmaktadır. Bu çalışmaların genel bir neticesi ve bazı sorunlarla ilgili olarak bk. S.L. Kuz'min – A.İ. Volkovitskiy, "Arheologiçeskoe İzuçenie Ladogi", *Ladoga i Gleb Lebedev*, red. D.A. Maçinskiy, İzdatel'stvo Sanktpeterskogo İnstituta İstorii RAN, Sanktpeterburg 2004, s.151-156.

10 T.S. Noonan, "Why the Vikings First Came to Russia", s.339-340.

11 Rusların Staraya Ladoga'nın güneyine doğru yönelmelerine dair bk. Yu.D. Brutskus, "Varyagi i Kolbyagi", s.82; W. Duczko, *Viking Rus*, s.82-83, 190. Rusların gittikleri yerlere yerleştikleri hususu daha sonraki dönemde yaşayanlardan İbn Fadlan tarafından da gözlemlenmiştir. Nitekim İtil boylarına gelen Rusların ayak bastıkları yere hemen bir ahşap ev kurduklarından bahseder ki bu noktaların birer ticarî pazar yeri olduğu anlaşılmaktadır. Bk. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.38; J.E. Montgomery, "Ibn Fadlan and he Rusiyyah", *Journal of Arabic and Islamic Studies*, Vol. 3/ 2000, s.8-9.

12 Baltık Denizi'ndeki ticaret hayatındaki değişimlerle ilgili olarak bk. W. Duczko, *Viking Rus*, s.2-3.

737'de Hazar–Arap savaşının ermesi ile kuzey–güney yönlü ticaret zirve seviyesine çıkmıştı. Artık Baltık Denizi ile Hazar Denizi'nin güney sahası tarihte hiç olmadığı kadar rahat iletişim kurabilir bir noktaya gelmişlerdi[13]. Sınırların neredeyse kalktığı bu dönem yeni bir dünyayı ortaya çıkarıyordu.

T.S. Noonan, VIII. yüzyılda İsveçli tüccarların İngiltere ve Fransa gibi zengin ülkelere gitmek yerine Baltık Denizi'nin Doğu sahillerinde faaliyet göstermelerine şöyle bir soruyla yaklaşmıştır: "*Onları İngiltere ve Fransa'da bulunanlarla karşılaştırılabilecek derecedeki zenginlikler orada hazırda mı bekliyordu?*"[14]. Bu soruyu uzun uzadıya irdeledikten[15] sonra, neticede, daha önce A.P. Kirpiçnikov'un başını çektiği bir heyet tarafından kaleme alınan bir makalede savunulan, "Arap gümüşünün kaynağını aramak" görüşünün[16] doğruluğu üzerinde durur, bunu kabul eder ve ilerleyen yıllardaki incelemelerini de bu kabul üzerine bina eder[17]. T.S. Noonan'ın kabulü, kendi dönemi ve akademik çevresi için önemliydi. Ancak daha da önemlisi, görüşün doğruluğunun su götürmez gerçekliği idi. Bundan ötürü kısa süre içerisinde bu ilmi tespit umumî bir akademik karar hâline geldi[18].

---

13 Hazar–Arap savaşının bitmesinin Avrasya'daki ticaret üzerindeki tesiri ile ilgili olarak bk. W. Duczko, *Viking Rus*, s.61-64.

14 T.S. Noonan, "Why the Vikings First Came to Russia", s.321-322.

15 T.S. Noonan, "Why the Vikings First Came to Russia", s.322-325.

16 A.N. Kirpiçnikov vd., "Russko-Skandinavskie Svyazi Epohi Obazovniya Kievskogo Gosudarstva na Sovremennom Etape Arheologiçeskogo İzuçeniya", *Kratkie Soobşçeniya*, Tom 160/ 1980, s.36.

17 T.S. Noonan, "Why the Vikings First Came to Russia", s.340-341, 343, 346. Ayrıca bk. T.S. Noonan, "Fluctuations in Islamic Trade with Eastern Europe during the Viking Age", *Harvard Ukranian Studies*, Vol. 16/ 3-4, 1992, s.250. Daha başka yazarlar ise İsveçlilerin Rusya'daki etkinliklerini kürk ihtiyacı ile ilgili olarak görürler. Bu görüş ile ilgili olarak bk. I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.322.

18 Bu gelen kabul ile ilgili olarak bk. A. Stalsberg, "Scandinavian Relations with Northwest Russia", s.284; W. Duczko, *Viking Rus*, s.63-64.

"Arap gümüşünün kaynağını aramak" dürtüsünün Baltık kıyısındaki tüccarları cezbetmesi, VIII. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan bir duyguydu. Zira Hazar–Arap savaşının –760 ile 790 arasında birkaç saldırı bir tarafa bırakılacak olunursa– bitmesi, Arap-Hazar münasebetlerinde olduğu kadar her iki tarafın topraklarında da yeni bir süreci ortaya çıkardı. Bu sürecin en önemli iki aktörü, artık "komutan ve düşmanı" değil, "tüccar ve ticaretteki muhatabı" idi[19]. Dahası, bu yeni dönemin bakış açısı bürokratları ve hükümdarları bile içine çekiyordu. Nitekim yukarıda üzerinde durulduğu üzere, 759'da Halife Mansur'un Kafkasya valisi Yezid'e gönderdiği bir mektubunda Hazarlarla mücadele etmenin kendi hâkimiyetindeki topraklar üzerinde olumsuz bir ortam yaratacağını ifade etmesi bu değişimin nerelere kadar yayıldığını göstermesi açısından önemlidir. Bu şartlar altında, İtil ırmağı boylarından Oka ırmağına uzanan sahada yapılan kazılarda 749 ile 778 arasındaki otuz yıllık döneme ait Arap sikkelerini içeren gömülerde –kimi zaman düşüş gösterse de genel itibari ile– dirhem miktarının daimi bir artış göstermesi[20], şaşırtıcı değildir ve savaşın ardından yaşanan iktisadî gelişmelerin en çarpıcı delilini teşkil eder. Arkeolojik kazılar aynı zamanda, bu gelişmenin 790'da Doğu Avrupa'yı, 800'lerde ise Baltık kıyılarını da içine aldığını gözler önüne sermiştir[21]. Bu tarih, tam da

19 730'ların başına ait bir kıssada Arap ve Hazar tüccarlarının karşılıklı olarak birbirlerinin memleketlerine giderek ticaret yaptıkları görülüyorsa da (S. Franklin and J. Shepard, *The Emergence of Rus*, s.10, 82) 654'ten beri süregelen savaş sürecinde bu tür örnekler ancak istisnai bir özellik gösterir.

20 T.S. Noonan, "Early 'Abbasid Mint Output", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 29/ 2, 1986, s.131-132, 163. Abbasi sikkelerinin Rus sınırlarından iç kısımlara girmesi ile Baltık kıyılarına ulaşmasının 800 dolaylarında kısa süreli aralıklarla kendisini gösterdiği tespit edilmiştir. Bundan ötürü söz konusu ticaretin bu döneme kadar sadece Oka sınırlarına kadar çıktığı ve buradan daha kuzeye yayılmadığı unutulmamalıdır. Bk. T.S. Noonan, "Why the Vikings First Came to Russia", s.343.

21 T.S. Noonan, "Fluctuations in Islamic Trade", s.244, 249; T.S. Noonan, "Why the Vikings First Came to Russia", s.340.

İsveçlilerin Staraya Ladoga'da yurt tutmaya başladıkları ve ardından güneye doğru sarkma eğilimi içerisine girdikleri evreye tesadüf eder. İsveçli tüccarlar, Eskiçağda Helen denizcilerinin siren seslerine büyülendikleri gibi şimdi topraklarına ulaşan gümüşün cazibesine kapılmışlardı. Onlar artık güneye doğru yol almaya başlarken tarih de değişmeye başlıyordu.

İsveçlilerin Oka civarına doğru yayılmaları, Amerika'nın kolonizasyonunu hızlandıran "altına hücum" dönemine benzetilebilir. Nitekim altının Amerika'ya nüfus çekmesi gibi kürk de İsveç nüfusunu hızla Staraya Ladoga ve etki alanına doğru çekiyordu[22]. Diğer taraftan onlar tıpkı, gümüşün peşinden Amerika'nın derinliklerine nüfuz eden yeni bölgelere açılan gümüş arayıcıları gibi daha da güney bölgelere doğru ilerlemek istiyorlardı. Benzer şartlar güneyde yer alan muhatapları için de geçerliydi. Onlar da ellerindeki gümüş karşılığında kürk almak istiyorlardı. Bu açıdan bakıldığında kuzeyin "gümüşe hücum"u ile güneydekilerin "kürke hücum"u arasında şekillenen bir süreç Baltık ile Hazar dünyası arasındaki ticaret ilişkilerinin temel motivasyonu olarak kendisini gösteriyordu. Bu motivasyonun en yoğunlaştığı nokta, her iki dünyanın birbirine en yakın noktasını teşkil eden Oka boylarıydı. Burası ortak bir pazar olmasının yanında, bölge ahalisi Fin ve Slav boylarını da dış dünyaya açan bir kapı vazifesi görüyordu[23]. Kuzeyliler

22 Ladoga ve çevresindeki alanda ortaya çıkarılan arkeolojik deliller, İsveç'ten yeni ailelerin de bu bölgelere göçtüklerini ortaya çıkarmıştır. Bk. A. Stalsberg, "Scandinavian Relations with Northwest Russia", s.275-281.

23 S. Franklin and J. Shepard, *The Emergence of Rus*, s.21-24, 76. V.Ya. Petrukhin, "Khazaria and Rus", s.253-254; I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.98. Bu merkezlerden birisi olan Fin–Ogurların Sarskoe'deki yerleşim birimleri 800'lerin başındaki ticarî hayatta bölgesel bir merkez olarak kendilerini gösteriyorlardı. Aynı şekilde Beloozero'nun da, burada yaşayan Ves adlı bir Slav boyunun etkinliği ile bölgede ikinci seviyeden bir ticaret alanı olduğu görülmektedir. Bk. A. Stalsberg, "Scandinavian Relations with Northwest Russia", s.283; O. Pritsak, "The Perspective of the Slavs, Finns and Balts", *JBS*, Vol. 13/ 3, 1982, s.188-189. Bütün bu örnekler bir arada değerlendirildiğinde, İsveç tüccarlarının Staraya Ladoga'ya gelmelerinin ilk elli yıllık döneminde bölgedeki aracıları

ile güneyliler arasındaki ticaret ilişkisinin kürk yanında bir diğer boyutu ipekliler ile ilgiliydi. Nitekim Birka'da IX. yüzyıla ait bir gömüde bulunan Türkistan ve Çin mamulü ipekliler, kuzeylilerin sadece gümüşe değil, aynı zamanda ipeğe de rağbet gösterdiklerine işaret eder[24]. Bu rekabeti diğer bazı lüks tüketim eşyaları ile ile de

kullanarak ticaret ilişkisi kurduklarını ve kuzeyde Oka'nın bu ticarette ciddi bir aracı rol üstlendiği görülmektedir. Bu bize aynı zamanda bir ticaret güzergâhı da çizmektedir. Ruslar, 800'lü yılların ilk çeyreğinde İtil ve Oka'yı Staraya Ladoga'ya bağlayan ana bir ticaret yolunu kullanıyor ve burayı bir antrepo olarak değerlendirerek Neva ırmağı üzerinden Finlandiya körfezine çıkıyor ve böylelikle İsveç'e ilerliyorlardı. Bu güzergâh ile ilgili olarak bk. T.S. Noonan, "Dirham Hoards from Medieval Lithuania", *JBS*, Vol. 23/ 4, 1992, s.397, 407. Oka'nın ticarî konumu ile ilgili olarak bk. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.98. Öte yandan bu ticaretin Hazarlar üzerinden gerçekleştiğini gösterir pek çok bulgu da ele geçmiştir. Bunlardan birisi de E.A. Mel'nikova'nın incelemeleri sırasında ortaya çıkarılmış Türk runik alfabe izleridir. Bu izler, J. Shepard'ın da işaret ettiği gibi söz konusu ticarette Hazar tüccarlarının da doğrudan yer aldıklarını düşündürür. Bk. J. Shepard, "The Origins of Rus' (c.900–1015)", *The Cambridge History of Russia*, Vol. I, ed. M. Perrie, Cambridge University Press 2006, s.52. Benzer şekilde V.A. Moşin, İskandinav dilindeki Türkçe kelimeleri de taraflar arasındaki ticaretin bir delili olarak takdim eder. Bk. V.A. Moşin, "Naçalo Rusi", s.49.

24 Oka ve Kama civarında gerçekleştirilen kazılarda bulunan Çin ipeklileri, Birka'daki buluntuların başka bir yerden değil, doğrudan Oka ve Kama üzerindeki güzergâhtan İsveç'e geldiğini gösterir. Bu hattın ne denli işlek olduğunu ortaya koyabilmek mümkün değildir. Ancak bu yıllarda Avrupa'da kullanılan ipeklilerin önemli bir kısmının Türkistan ve Çin menşeli olması, bu hattın sadece İsveç'e mal nakletmekle sınırlı kalmadığını düşündürür. Oka-Kama hattı ile Birka'da bulunan ipeklilerle ilgili olarak bk. R.K. Kovalev, "Commerce and Caravan Routes", s.75, 102. Çin ipeklilerin Hazar Kağanlığı topraklarındaki varlığının önemli delillerinden birisi Kuban ırmağı dolaylarındaki Laba ırmağı yakınlarındaki bir Çin tüccarına ait bir gömüdür. Bu arkeolojik keşif, Hazar Kağanlığı ile Çin arasındaki ticaret ilişkilerinin vaziyeti noktasında önemlidir. Bk. M.G. Magomedov, *Obrazovanie Hazarskogo Kaganata*, s.188. Yine Donets boylarında da Çin ipeklileri ve çeşitli lüks tüketim malları ele geçirilmiştir. Bk. D. Adamczyk, "The Political Economy of the Arap Silver", s.272. Çin ile bu bölgeler arasındaki ticarî ilişki ile ilgili olarak ayrıca bk. V.B. Vilinbahov, "Baltiysko-Voljskiy Put", *Sovetskaya Arheologiya*, No. 3/ 1963, s.127.

çeşitlendirebilmek mümkündür. Neticede İsveçliler bu çok yönlü ticaret hayatından büyük kâr elde ettiler. Bölgedeki sikke buluntuları üzerinde 1986'da yapılan kapsamlı bir inceleme 780–830 arasındaki dönemde Rusya'ya ulaşan sikkelerin %36'sının Baltık kıyılarına eriştiğinin tespit edilmesi ile neticelenmiştir[25]. Bu veri, İsveçlilerin Hazar sınırları üzerinden yürüttükleri ticarette ne kadar kâr elde ettiklerini göstermesi açısından önemlidir[26].

Rus tüccarlarının Baltık kıyılarından iç bölgelere doğru yayılmaları ve neticede Oka boylarında Doğu ile ticaret yapabilecekleri

25 T.S. Noonan, "Why the Vikings First Came to Russia", s.343-344, 346.

26 İsveç'teki kazılarda bulunan en eski Arap sikkesi 786-787'ye tarihliyse de bu sikkenin 800'lü yıllarda İsveç'e ulaşmış olduğu tahmin edilmektedir. Bk. T.S. Noonan, "Why the Vikings First Came to Russia", s.341; S. Franklin and J. Shepard, *The Emergence of Rus*, s.12. Benzer durum herhalde Livonya'da bulunan 750'li yıllara tarihlenen sikkeler için de geçerlidir. Söz konusu sikkeler için bk. T.S. Noonan, "Pre–970 Dirham Hoards from Estonia and Latvia, I: Catalog", *JBS*, Vol. 8/ 3, 1977, s.241, 244. Bununla birlikte bu değerlendirmelere tezat teşkil eden çok daha eski dönemlere tarihlenmiş sikke buluntuları da vardır. Mesela Letonya'da VII. yüzyılın ikinci yarısı VIII. yüzyılın ilk çeyreğine ait sikkeler ortaya çıkarılmış, benzerleri Estonya'da da ortaya çıkarılmıştır. Bk. T.S. Noonan, "Pre–970 Dirham Hoards from Estonia and Latvia, I", s.241, 248-251. Yine İsveç'te de örnekler ele geçmiştir. Bk. B.E. Hovén, "Ninth-Century Dirham Hoards From Sweden", *JBS*, Vol. 13/ 3, 1982, s.204-212; T.S. Noonan, "Fluctuations in Islamic Trade", s.247. Ancak bunların oranının oldukça az olmasından başka, sonraki tarihlere ait sikke buluntuları içerisinde ortaya çıkarılmışlardır. T.S. Noonan bir nümizmatik uzmanı olarak sikke buluntularında en son tarihli olan sikkenin esas alınması gerektiğini ifade etmiştir. Bk. T.S. Noonan, "Fluctuations in Islamic Trade", s.242. Bununla birlikte bu sikkelerin en azından bazılarının bölgeye gelişlerinin, darp edilmelerinin üzerinden çok da uzun bir zaman geçmeden geldikleri ve uzun yıllar boyunca tedavülde kaldıkları da düşünülebilir. Fakat elbette bu noktada bir söz söyleyebilecek bir yetkinliğimizin bulunmadığını ve sözlerimizin de bu kapsamda değerlendirilmesi gerektiğini belirtmek isteriz. Bu hususu bir tarafa bırakacak olursak, bu noktada bizim için önemli olan husus, Abbasi sikkelerinin Baltık Denizi'ndeki varlığının 800 yılı ile birlikte, özellikle de 810'dan sonra çok daha kuvvetli bir hâl aldığı gerçeğidir. Bk. T.S. Noonan, "Early 'Abbasid Mint Output", s.121, 125.

bir pazar bulmalarının bir sonraki aşamasını kimi Rus tüccarlarının Don ırmağının aşağı kesimlerine kadar inip buradan İtil nehrine ulaşarak Hazar Kağanlığının başkentine varmaları ve buradan da Hazar Denizi'ne açılıp Bağdat'a kadar ilerlemeleri teşkil eder. Eserini 840'larda kaleme alan Ibn Hurdadbih[27], Rus tüccarlarının işlenmiş kürk ve kara tilki kürkleri ile "Frenk" kılıçlarını alarak gemi ile güneye doğru ilerleyip Bağdat'a kadar uzandıklarını şu şekilde aktarır:

> *Ruslar Sakalibenin bir koludur. Bunlar işlenmiş deri, siyah tilki derisi ve Slav ülkesinin uzak kesimlerinden kılıç getirmektedirler. Bunlar Rum denizi kıyılarına kadar gelirler ve bunların 1/10'luk kısmını vergi olarak Rumların sahiplerine verirler. Daha sonra Sakalibe bölgesinin bir nehri olan Tennis nehrine ilerler ve Hazar bölgesinin bir şehri olan Hamlic'e varırlar ve buranın melikine de bu malların 1/10 oranında vergi verirler. Buradan Cercan denizine varırlar ve bunun kıyısında bulunan Ahabbu'ya çıkarlar. Bu denizin çapı 500 fersahtır. Cercan'dan ticaret eşyalarını develer üzerinde Bağdat'a taşırlar. Buradan beraberlerinde Slav köleler de götürmektedirler. Bu kölelerin Hıristiyan oldukları söylenmektedir. Bunlar için de cizye ödemektedirler*[28].

27 Ibn Hurdadbih'in eserini ne zaman kaleme aldığı ile ilgili tartışmalar yapılmışsa da bunlar içerisinden eserin 840'lı yıllarda kaleme alındığına ilişkin görüş daha kıymetlidir. İlgili tartışma için bk. T.S. Noonan, "When Did Rus/ Rus' Merchants First Visit Khazaria and Baghdad?", *AEMA*, Vol. 7/ 1992, s.213; İ.G. Konovalova, "Put' Kuptsov-Rusov na Vostok", *Srednevekovaya Rus'*, Tom 6 (K 75-letiyu akademika L.V. Milova), İzdatel'stvo İndrik, Moskva 2006, s.12-15, 21; F. Asadov, "Khazaria, Byzantium and the Arab Caliphate: The Struggle for Control Over Eyrasian Trade Routes in the 9th–10th Centuries", *The Caucasus & Globalization*, Vol. 6/ 4, 2012, s.144.

28 İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. M. Ağarı, Kitabevi yay., İstanbul 2008, s.130-131. Söz konusu kayıt ve Hazar toprakları üzerinden yapılan kürk ticareti ile ilgili olarak ayrıca bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.243; İ.G. Konovalova, "Puti Soobşçeniya v Vostoçnoy Evrope", *Drevneyşie Gosudarstva Vostoçnoy Evropı 1998 g.*, Otvetstvennıy Redaktor T.M. Kalinina, İzdatel'skaya Firma Vostoçnaya Literatura, Moskva 2000, s.128; Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.27; T.S. Noonan, "Fluctuations in Islamic Trade", s.237; Kovalev, "What Does Historical Numismatic Suggest About the Monerary History of

T.S. Noonan, 810 yılına tarihli olup, Arapça, Grekçe, İskandinav ve Türk runik alfabelerinin basılı bulunduğu Sanktpeterburg'da ele geçmiş sikke gömüsünü işaretle, İbn Hurdadbih'in bahsettiği Rus tüccarlarının, 840'dan çok daha önceden de Bağdat'a kadar ulaşmış olabilecekleri üzerinde durmuştur[29]. Elbette bu kadar çeşitli sikke buluntusunun tek bir gömü içerisinde ele geçmiş olması, sikkelerin sahibinin bu ülkelerde bulunmuş bir kişi olabileceği gibi bir ihtimali de ortaya çıkarır. Ancak bunun yerine söz konusu tüccarı -T.S. Noonan'ın pek ihtimal vermemesine karşın- çeşitli ülkelerden gelen meslektaşları ile Oka üzerinde iş yapan bir kimse olarak görmek çok daha makul görünmektedir. Bu konudaki gerçek ne olursa olsun Petersburg buluntu gurubu, İsveçli tüccarların iş yaptıkları bölgelerin ne kadar çeşitli olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Ruslar bu şekilde gelişen hadiselerle 840'lı yıllarda artık İtil boylarında ciddi bir şekilde tutundukları bir ortamı kendi kendilerine yaratmış oluyorlardı. Daha önce Yu.D. Brutskus'un da işaret ettiği gibi Rostov kentinin Türkçe olarak "Rus dağı" gibi bir manaya gelmesi –Türkmendağ, Gevurdağ gibi örnekler akla getirilecek olunursa- Rostov taraflarının artık kesif bir Rus nüfusuna sahip olduğu hususunda bir delil olarak ele alınması lazım gelir. Bu, Yaroslavl' taraflarının eski ismi olan Kotorosl' için de değerlendirilebilir. Bu şekilde Rostov ile Yaroslavl' arasındaki bölgenin 800 ile 840 arasında Ruslar tarafından yurt tutulmuş bir bölge olduğuna hükmetmek mümkündür[30]. Rus yayılmasının bilhassa Oka civarındaki bölgeyi etkisi altına alması her ne kadar doğrudan Hazar sınırlarını alakadar eden bir tarafı yoksa da, dolaylı olarak

Khazaria in the Ninth Century?- Question Revisited", *AEMA*, Vol. 13, 2004, s.100. İbn Hurdadbih'in eserindeki kayıtların benzerleri İbn Fakih tarafından da dile getirilmiştir. Bununla birlikte eserinde Bağdat'tan değil, Rey'den bahseder. Bk. İ.G. Konovalova, "Put' Kuptsov-Rusov na Vostok", s.25-26.

29 T.S. Noonan, "When Did Rus/ Rus' Merchants First Visit Khazaria and Baghdad?", s.215-217.

30 Yu.D. Brutskus, "Varyagi i Kolbyagi", s.82.

Hazar Kağanlığı açısından önemli bazı hadiselerin de başlangıç noktasını teşkil eder. Nitekim bu bölgeyi yurt tutmaya başlamaları Hazar Kağanlığı dünyasında çok farklı gelişmeleri tetikleyecek bir göçe neden oldu. Bu göç Macarların birinci göçüydü.

Sarkel Kalesinin İnşası

Constantin Porphyrogenitus'un[31] *De Administrando Imperio* adlı eserinde Hazar Kağanı'nın ve *beg* unvanlı idarecisinin elçilerinin Constantinopolis'e gelerek Bizans İmparatoru Theophilos'tan Don boylarında bir kale inşa edilmesini rica ettiklerinden bahseder ve bunu Sarkel adı ile andığı kalenin inşa süreci anlatısı takip eder:

> *Tuna'nın aşağı kesimlerinden Distra'nın karşısına kadar Peçenekya uzanır ve bu bölge Hazarların bir kenti olan ve nöbeti alışkanlık üzere her yıl değiştirilen[32] Sarkel'e[33] kadar yayılır. Sarkel onların arasında beyaz ikametgâh demektir. Soyadı Macatero olan Spatharocandidato (unvanlı) Petronas tarafından inşa edilmiştir. Hazarlar onu İmparator Theophilo'dan istemişlerdir. Hazarların Kağan'ı ve beğ'i[34] İmparatora birilerini elçi olarak göndermiş ve kendilerine Sarkel kentinin yapılmasını istemişlerdir. Onların istekleri üzerine İmparator bunu razı olarak yukarıda değindiğimiz Petrona spathorocandidatum'u imparatorluk donanmasından gemilerle birlikte göndermiştir ve ilaveten Paphlagonia kaptanının idaresindeki gemiler (de yollamıştır). Bu Petronas Kerson'da gemiden indikten sonra insanları ve yükleri (buraya) indirdi ve Tanaidis ırmağında bu kenti inşa edeceği bir mıntıkaya ilerledi. Bununla birlikte bu bölgede kenti inşa edebilecek taş (ocağı) yoktu. (Bundan ötürü) birkaç fırın yaptı ve bunun içinde pişen tuğlalar ve ırmaktaki küçük çakıllardan hazırlanılan kireçtaşları ile kenti inşa etti. Sarkel kentinin inşa edilmesinden sonra spatharocandidatus Petronas İmparator Thephilum ile görüşerek ona dedi ki "eğer zengin*

31 Unvan ile ilgili olarak bk. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, s.196.

32 Metin İngilizce çevirisinde üç yüz kişi tarafından korunduğu ifade edilir.

33 Metinde *Sarcel.*

34 Metinde *pechus.*

Kerson kentini ve onun çevresindeki bölgeye hâkim olursanız, sizin hâkimiyetiniz altında kalacaktır. Kendi praetor'unuzu atayınız, ne onların proteuonlarına ne de efendilerine güvenin"[35].

Bu kayıt bazı açılardan detaylı bilgiler vermekle birlikte hiç veya yeterince izah edilmemiş mevzuları barındırır. Mesela *kalenin inşa edilmesi ricası ne zaman gerçekleşmiştir*, *Kale kime karşı inşa edilmektedir*, *Kale ne zaman tamamlanmıştır* ve son olarak *kalenin inşası ile ilgili bilgiler gerçeği tam olarak yansıtmakta mıdır*? gibi sorular metinde cevabı bulunmayan suallerdir. Ancak bu sorulara muhtemel cevaplar aramadan önce üzerinde durmak gereken daha başka bir mesele vardır: Sarkel gerçekten metinde aktarıldığı gibi bir Bizans kalesi miydi?

Constantine Porphyrogenitus, Sarkel kalesini tamamıyla bir Doğu Roma eseri olarak takdim ediyorsa da buradaki kazılarda ele geçirilen malzemenin kerpiç özellikleri, Bizans eseri olduğuna ilişkin yargıyı desteklememekte, aksine reddetmektedir. Bu noktada ilk tespitin sahibi olan M.I. Artamanov, Sarkel'in fiziksel özelliklerinin Hazarlar tarafından inşa edilmiş olduğuna işaret eden özellikler gösterdiğini, Petronas ve heyetinin ise inşa sırasında danışman olarak yardımcı olmuş olabilecekleri üzerinde durmuştur[36]. Bu görüş ilerleyen yıllarda S.A. Pletnöva tarafından da desteklenmiş ve daha farklı hususlara işaretle geliştirilmiştir. Ancak o, Sarkel'in mimari özelliklerinin Sasaniler zamanında ortaya

35 Constantinus Porphyrogenitus, "De Administrando Imperio", Vol. III, recognovit I. Bekkerus, *CSHB*, Vol. XVIII, Bonnae 1840, s.177-178; Constantine Porpyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Greek Text edited by Gy. Moravcsik, English Translation by R.J.H. Jenkins, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington 1967, s.183, 185. Ayrıca bk. O. Karatay, "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", s.70-71. Aynı yıllarda yazılan Theophanes Continuatus'ta da benzer bilgiler vardır. Bk. Theophanes Continuatus, Chronographia, recognovit I. Bekkerus, *CSHB*, Vol. XVL, Bonnae 1838, s.122-123; O. Karatay, "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", s.69-70.

36 M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.390-392.

konan mimarî esasa sahip olduğunu düşünmüştür[37]. Sarkel kalesi ile ilgili tespitler V.S. Flörov'ün çalışmaları ile bir ileri aşamaya taşınmıştır. Buradaki kazılarda ele geçen kerpiçlerin Bizans ölçülerinde olmadığını ifade ile M.I. Artamanov ve S.A. Pletnöva'nın görüşlerini olumlayan yazar bunların Azerbaycan'daki kalelerde kullanılan kerpiç boylarına uyum gösterdiğine işaret etmiş, yüz kilometre güneyinde Sal suyunun Don ırmağına döküldüğü noktada yer alan Semikarakor kalesiyle benzer özellikte inşa tekniği ile Asya tarzında mimariye sahip olduğunu vurgulamıştır[38]. Buna karşın V.S. Flörov Sarkel kalesinde Bizans tesirinin "hiç" seviyesinde olduğu fikrine iştirak etmez. O, M.İ. Artamonov gibi Bizans heyetinin varlığını kalenin planıyla ilgili danışmanlık hizmeti ile ilgili görse de sadece Sarkel'in değil, aynı zamanda Don'un sağ kıyısındaki Tsimlyansk ve Humar kalelerinin kulelerinin de Bizans etkili olduğu vurgulamıştır[39]. B. Zhivkov da bu konuda ortaya konan bilimsel incelemelere dayanarak Sarkel kalesinin Orta Asya kale sistemleri ile benzer özellikler gösterdiğini ifade etmiş Sarkel'in bu geleneklerin bir ürünü ve bir parçası olduğunu dile getirmiştir[40]. Bu veriler Sarkel'in Constantin

37 Bk. S.A. Pletnöva, *Hazarı*, s.52-53; S.A. Pletnöva, *Sarkel i "Şelkovıy' Put'*, İzdatel'stvo Voronejskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Voronej 1996, s.20; S.A. Pletnöva, *Oçerki Hazarskoy Arheologii*, İzdatel'stvo Geşarim, Moskva–İerusalim 1999, s.88-89.

38 V.S. Flörov, "Kreposti Hazari v Doline Nijnego Dona (Etyud k teme fortifikatsii)", *Hazarskiy Al'manah*, Tom I, Harkov 2000, s.157-158; V.S. Flörov, "Semikarakorı'- Krepost' Hazarskogo Kaganata na Nijnem Donu", *Rossiyskaya Arheologiya*, No. 2/ 2001, s.62, 68.

39 V.S. Flörov, "Kreposti Hazari v Doline Nijnego Dona", s.158; V.S. Flörov, "Zametki o Hazarskih Kirpiçah, Blokah i Krepostyah", s.326.

40 B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.245-249. Ayrıca M. Whittow'un kanaatine de bk. M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium*, s.233-234. Gerçekten de Hunlar zamanında inşa edilmiş İvolga kalesinde de Sarkel'deki inşa tekniklerine benzer bir takım hususiyetlerin varlığını gösterir deliller ortaya konmuştur. Nitekim bu kentin inşasında, Sarkel'de olduğu gibi tuğla ve çakılın iki önemli malzeme olarak kullanıldığı saptanmıştır. İvolga'daki arkeolojik tespitlerle ilgili olarak bk. E. Kalan, "İvolga Örneğinde

Porphyrogenitus'un takdim ettiği şekilde bir Bizans eseri olmadığını, aksine bazı hususlarda Bizanslılardan yardım alınmış olsa da tam olarak bir Hazar kalesi olduğunu kesin olarak göstermektedir. Bu gerçek, yazarın ifadelerinin, Bizans İmparatorluğunu öne çıkaran propagandist bir ruhla kaleme alınmış olduğunu ortaya koyar.

Sarkel kalesinin inşa edilmesinde Bizans'ın propaganda olarak da olsa bir yere konmasındaki neden neydi? Buna verilecek en iyi cevap, kalenin sadece Hazar Kağanlığının güvenliği için değil, aynı zamanda Kırım'ın dolayısıyla da Bizans İmparatorluğunun güvenliği açısından da önemli bir noktada inşa edilmiş olduğudur. Zira Sarkel kalesinin inşa edildiği yer, Kırım ile Harezm'e uzanan ticaret yolunun uzandığı hat üzerinde, tam da Don ırmağından geçiş noktası üzerindeydi ve bundan ötürü de varlığı gerek Bizans ve gerekse Hazar Kağanlığı için güvenlik noktasında vazgeçilmezdi. Diğer taraftan Petronas'ın Sarkel'in inşasından sonra Kırım'da aldığı görev ve buradaki idarî yapılanmada yeniliğe gitmesi, Bizans İmparatorluğunun Karadeniz'in kuzeyinde bir gündeminin olduğunu ve bu gündem içerisinde de Sarkel'in önemli bir yer işgal ettiğini gösterir[41].

Hun Kent Kültürüne Genel bir Bakış", *Türk Bilig*, S.24/2012, s.5, 9-10. G. Afanas'ev ise bu görüşlerden farklı olarak Don ve Kafkasya'da Sarkel ve aynı sınıf içerisinde değerlendirdiği kalelerin Bizanslı işçiler tarafından yapıldığı ve mimarî olarak da tamamıyla bu geleneğin bir ürünü olduğu fikrindedir. Bk. G.E. Afanas'ev, *Donskie Alanı*, İzdatel'stvo Nauka, Moskva 1993, s.138-141; G.E. Afanas'ev, "Gde je Arheologiçeskie Svidetel'stva Suşçestvovaniya Hazarskogo Gosudarstva?", *Rossiyskaya Arheologiya*, No. 2/ 2001, s.47-54. G.E. Afanas'ev'in değerlendirmeleri ile ilgili olarak ayrıca bk. B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.243-244.

41 Sarkel kalesinin inşa edilmesinin Bizans İmparatorluğu açısından taşıdığı öneme dair bk. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, s.176; J. Howard-Johnston, "Byzantine Sources for Khazar History", s.174; P.B. Golden, "The Question of the Rus' Qağanate", *AEMA*, Vol. II/ 1982, s.96; A.A. Vasiliev, *The Goths in Crimea*, s.108-109; P.B. Golden, *Hazar Araştırmaları*, s.92-93; P.B. Golden, "The Question of Rus", s.80. O. Karatay'ın P.B.

Constantin Porphyrogenitus'un izah etmeden boşlukta bıraktığı en önemli mevzu Sarkel kalesinin inşa edildiği tarihtir. Cadrenus kalenin 834'te, Theophanes'in kroniğinin zeylinin yazarı ise 837'den önce inşa edildiğini belirtirler[42]. Bununla birlikte modern inceleme sahipleri Hazar Kağanı'nın elçilerinin gelişi ile kalenin inşa edilmesinin 838 ile 841 arasındaki bir tarihte gerçekleştiğini kabul etmektedirler[43]. Bu açıdan bakıldığında Theophanes'in zeylinin yazarının verdiği 837 tarihini, kalenin inşa tarihi olarak değil de Hazar Kağanı'nın elçilerinin İmparator'un huzuruna geliş tarihi olarak ele alırsak soruna çözüm bulmuş gibi oluruz. Theophanes'in kroniğinin zeyli ikinci kez, Sarkel kalesinin kime karşı inşa edildiği sorusunu cevaplamaya kalkıştığımızda da karşımıza dikilir. Metnin yazarı, kale inşasını

Golden'ın görüşüne dair mütalaasına da bk. O. Karatay, "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", s.78 / 41. dn., 97. F.E. Wozniak, hadiseleri Hazar Kağanlığının zayıflaması ile ilişkilendirerek Bizans İmparatorluğunun Sarkel kalesinin inşa edilmesine iştirakini ve sonrasında Kırım'da idarî değişikliğe gitmesini Kırım'daki çıkarlarının devamlılığını sağlamak kaygısı ile izah eder. Bk. F.E. Wozniak, "Byzantium, The Pechenegs and the Rus': The Limitations of a Great Power's Influence on its Clients in the 10th Century Eurasian Steppe", *AEMA*, Vol. IV/ 1984, s.301. Bizans İmparatorluğunun Kırım'da idarî bir yapılanmaya gitmesi ile ilgili olarak ayrıca bk. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, s.175-176; W. Treadgold, "Three Byzantine Provinces and the First Byzantine Contacts with the Rus", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 12/ 13, 1988/ 1989, s.134-135.

42 İlgili kayıtlar için bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.387.

43 C. Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the *thema* of Cerson", *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol. 21/ 1, 1997, s.210-215 (bilhassa 212'de W. Treadgold'un kronolojik hesaplamalarına yaptığı itiraza bk.); R.K. Kovalev, "What Does Historical Numismatic Suggest About the Monerary History of Khazaria", s.124; R.K. Kovalev, "Commerce and Caravan Routes", s.81; I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.340, 352; O. Karatay, "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", s.72; O. Karatay, "Hazarlar", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. O. Karatay – S. Acar, Kitabevi yay., İstanbul 2018, s.375. Sarkel'in inşa edilme tarihi ile ilgili değerlendirmelere dair genel bir liste S.A. Romaşov tarafından daha detaylı bir şekilde verilmiştir. Bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" III, s.215.

Peçenek–Hazar savaşı ile izah eder ve bu bilgi Georgius Cedrenus ve Scylitzes tarafından da tekrarlanır[44]. Bununla birlikte Peçeneklerin ancak 890'lı yıllarda Don boylarına gelmeleri bu kayıtların kendi zamanlarının ruhuyla tutulmuş olduklarını gösterir. Bu açıdan bakıldığında kaynaklar, Sarkel kalesinin kime karşı inşa edildiği sorusunu cevaplarken bizi yanlış neticelere götürmektedir. Ancak kalenin 830'ların sonlarındaki bir taleple inşa edilmesi, tarihçileri haklı olarak şu soruyu cevaplamaya sevk etmiştir: 830'ların sonunda ne değişti?

Sarkel kalesinin kime karşı inşa edildiği ile ilgili olarak bazı tarihçiler Rusları işaret etmişlerdir. Onlara göre Ruslar bu tarihlerde Don boylarına sokulmuşlardı ve bu durum Hazarları Sarkel kalesini inşa etmeye mecbur bırakırken Bizans İmparatorluğunu da Kırım'daki ekonomik çıkarları icabıyla buna iştirak etmeye zorlamıştı[45]. Ancak Rusların 830'lu yıllarda Hazarları ve Bizansları ne Don boylarında ne de başka bir yerde rahatsız ettiği ve bu şekilde bir mecburiyete

44 İlgili kayıtlar için bk. P.B. Golden, "The Migration of the Oğuz", *Archivum Ottomanicum*, Vol. IV/ 1972, s.62; P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.83; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.145; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" III, s.215; A.A. Vasiliev, *The Goths in Crimea*, s.109-110.

45 Sarkel kalesinin inşasını Ruslarla ilişkilendiren görüşler için bk. V.V. Bartol'd, ""Mesto Prikaspiyskih Oblastey v İstorii Musul'manskogo Mira", *Soçineniya*, Tom II/ Çast I, İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1963, s.684; G. Vernadsky, *A History of Russia*, New Home Library, New York 1944, s.24; G. Vernadsky, *Ancient Russia*, s.286, 331; K. Ericsson, "The Earliest Conversion of the Rus' to Christianity", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 44/ 102, 1966, s.101; A.P. Novosel'tsev, "Obrazovanie Drevnerusskogo Gosudarstva i Pervıy ego Pravitel", *Voprosı İstorii*, No. 2-3/ 1991, s.8-10; A.A. Tortika, *Severo-Zapadnaya Hazariya*, s.455-456; W. Treadgold, "Three Byzantine Provinces", s.143-144; W. Treadgold, *Byzantine Revival 780–842*, Stanford University Press, Stanford–California 1988, s.313; O. Karatay, "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", s.98; O. Karatay, "Hazarlar", s.375. Sarkel'in inşasını Ruslarla ilişkilendiren görüşlerin daha genel bir listesi için bk. P.B. Golden, "The Migration of the Oğuz", s.63/ 68. dn.; I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.72-73; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.146 / 292. dn.

sevk ettiğini gösterir bir kayıt bulunmamaktadır[46]. Tartışmanın diğer tarafında ise başını J. Marquart, M.İ. Artamonov ve K. Czegledy'nin çektikleri Sarkel kalesini Macar faaliyetleri ile ilişkilendiren görüş bulunur[47]. Aynı yıllarda bilhassa P.B. Golden'ın incelemeleri

46 A.A. Vasiliev de önce Sarkel kalesinin inşasını Ruslarla ilgili görmüş (A.A. Vasiliev, *The Goths in Crimea*, s.110-112), ancak sonrasında kalenin Ruslara karşı ilan edildiği hususunda dayanağını teşkil eden "Suğdaklı Stephan'ın Hayatı" ve "Amasralı Georg'un Hayatı" başlıklı iki farklı metnin daha sonraki yıllarda kalemе alınmış kaynaklar olduğu ve bundan ötürü de Rusların 840'lı yıllarda Karadeniz'e inmeleri gibi bir durum ile ilgili bir delil sağlamadıklarını fark etmiştir. Bk. A.A. Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860*, Cambridge-Massachusetts 1946, s.75-76, 86-88. Kaynaklarla ilgili vardığı netice daha sonraki incelemelerle de desteklenmiştir. Bk. A.D. Stokes, "Tmutarakan", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 38/ 91, 1969, s.501. A.A. Vasiliev daha da ileri giderek söz konusu yıllarda Rusların sadece tüccar kimlikleri ile varlık sürmüş olduklarını ifade ile metinlerin dönemin ruhunu yansıtmadığını vurgular ki bu görüşleri ilerleyen yıllarda daha başka delillerle de desteklenmiştir. Bk. A.A. Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860*, s.13; W. Duczko, *Viking Rus*, s.44; *Dumbarton Oaks Hagiography Database*, directors A. Kazhdan and A.M. Talbot, Harward University Press, Washington 1998, s.43-44; I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.72; M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium*, s.254-255. Sarkel kalesinin Rus tehdidi altında inşa edildiği ile ilgili görüşlerin en önemli delillerinin bu şekilde çürütülmesi ile Rus tezi artık geçerliliğini yitirmiş bir duruma gelmiştir. Ancak yine de hâlâ ısrarla "Amasra baskını"nı meselelerin içine koyarak Hazar tarihini "eskiye göre" "yeniden" yazanlar da vardır. Diğer taraftan Sarkel'deki kazıları idare etmiş M.İ. Artamonov'un arkeolojik tespitleri de Rus tezini geçersiz kılan veriler sağlamaktadır. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.388-391. (Ancak M.İ. Artamonov Suğdaklı Stephan'ın Hayatı'ndaki verileri Rusların Karadeniz'deki faaliyetleri ile ilgili güvenilir bir kaynak olarak ele alır. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.469-470) S.A. Romaşov da Rusların 880'den önceki bir tarihte Don boylarında etkinlik gösterdiklerini ispat edebilecek bir veri bulunmadığının altını çizer. Bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.146 / 296. dn. Bu gibi hususlara karşın daha başka verileri ortaya koyarak Sarkel'i hâlâ Rus tehlikesi ile ilişkilendiren bilim adamları da vardır. Bk. W. Treadgold, *The Byzantine Revival*, s.313; W. Treadgold, "Three Byzantine Provinces", s.143-144; J. Howard-Johnston, "Byzantine Sources for Khazar History", s.-174-175.

47 Sarkel kalesinin inşasını Macarlarla ilişkilendiren görüşler için bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.431; P.B. Golden, "The Question of the Rus' Qağanate", s.96; P.B. Golden, "Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship

ile ortaya konan Macarların güneye doğru göç ettiğine işaret eden veriler ve Müslüman yazarların Sarkel kalesi ile ilişkilendirilebilecek bazı ifadeleri, Sarkel kalesinin Macar tehlikesine karşı inşa edildiğine dair değerlendirmeleri kuvvetlendirir.

Dilleri itibari ile Fin-Ogor kökenli bir halk olan ve muhtemelen Ogur göçünden sonra Sibirya'daki anavatanlarından ayrılarak, Ural Dağları'ndan kuzey batıya doğru Oka ırmağına değin uzanan sahaya yerleşen; bu zaman zarfında bilhassa Onogurlarla birleşmek suretiyle Türkleşen, ancak Fin-Ogor boylarından birisinin adıyla, Macar olarak anılan[48] halkın kalabalık bir kısmı, Rusların

Revisited", s.180; J. Shepard, "The Khazars' Formal Adoption of Judaism and Byzantium's Northern Policy", *Oxford Slavonic Papers*, Vol.XXXI/1998 , s.24; R.K. Kovalev, "What Does Historical Numismatic Suggest About the Monerary History of Khazaria", s.124; R.K. Kovalev, "Commerce and Caravan Routes", s.92; A. Róna-Tas, "The Khazars and the Magyars", s.275; I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.340-341, 344; V.Ya. Petrukhin, "Khazaria and Rus", s.247; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.156. I. Boba ise bir takım farklı hususlara işaret etmekle birlikte bu görüşe yakın bir konum alır. Bk. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.73-76, 101. S.A. Pletnöva da Sarkel'in inşasını Macarlarla ilişkilendirir. Ancak buna Kabarları da ilave eder. Bk. S.A. Pletnöva, *Hazarı*, s.67. Sarkel kalesinin inşa gerekçesi ile ilgili görüşler için ayrıca bk. F.I. Kaplan, "The Decline of the Khazars and the Rise of the Varangians", *The American Slavic and East European Review*, Vol. 13/ 1, 1954, s.6/ 23. dn.

48 Macarların kökeni ve erken dönem tarihlerinde yaşadıkları bölge ile ilgili olarak bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.431-433, 435; S. Franklin and J. Shepard, *The Emergence of Rus*, s.84; G. Györffy, "Dual Kingship and the Seven Chieftains of the Hungarians in the Era of the Conquest and the Raids", *AOASH*, Tomus 47/ 1-2, 1994, s.87; P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.84-86, 89-90; I. Zimonyi, "The State of the Research on the Prehistory of the Hungarians. Historiography (Oriental Sources, History of the Steppe)", *Research on the Prehistory of the Hungarians*, ed. B.G. Mende, Budapest 2005, s.87-102. Macar tarihinin erken dönemlerinde Ogor boyları ile girdikleri yakın ilişki, onların kültürlerini temelden değiştirmiştir. Bu konuda pek çok örnek bilinmekteyse de al-Himyarî adlı bir coğrafyacının, günümüze ulaşmayan bazı coğrafya eserlerinden aktardığı Macarların dini ile ilgili kayıtları, bu etkileşimin boyutunu tüm çıplaklığı ile ortaya koyar. Bk. İ. Zimonyi, "A New

820'li yıllarda Oka boylarına inmeleri karşısında[49], 830'larda[50] beraberlerine bazı Ogur gruplarını da alarak[51] Don boylarına kadar

Muslim Source on the Hungarians in the Second Half of the Tenth Century", *Chronica*, Vol. 4/ 2004, s.26-27.

49 Macar göçü ve bunun Ruslarla ilişkisine dair bk. P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.88.

50 Macarların İtil ötesi yurtlarından Don boylarına inme tarihleri için bk. P.B. Golden, "Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship Revisited", s.181; P.B. Golden, "The Migration of the Oğuz", s.64; I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.344; A.P. Novosel'tsev, "Kievskaya Rus' i Strani Vostoka", *Voprosı İstorii*, No. 5/ 1983, s.19. Daha başka bilim adamları ise Macar göçünü daha erken döneme yerleştirir. Bu bilim adamlarından birisi olan A. Róna-Tas, daha çok filolojik verilere bağlı kalarak VI. yüzyılın sonu veya VII. yüzyılın hemen başlarındaki bir tarihte Macarların nedeni belirsiz şekilde ülkelerini terk ettiklerini, güney batıya doğru harekete geçerek sonunda, Dnyeper'e doğru ilerleyen Bulgarların boşalttıkları Don ve Kuban arasındaki sahaya yerleştiklerini ileri sürer. Bk. A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s.387, 501; A. Róna-Tas, "The Khazars and the Magyars", s.272. Bu konuda daha başka görüşler için bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.440-441; I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.347-348. Benzer bir değerlendirme O. Karatay tarafından da yapılmıştır. Bk. O. Karatay, "Kafkaslarda Göktürk ve Hazarlar", s.220. Buna mukabil söz konusu değerlendirmelere ilişkin M.İ. Artamonov ve I. Boba'nın itirazları hâlihazırda kıymetini korumaktadır. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.441; I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.88, 90-94. Bununla birlikte burada söylemeden geçemeyeceğiz, M.İ. Artamonov'un Macar tarihinin erken dönemine ilişkin kronolojisinin karışık olması bir tarafa, göçün nedeni ile ilgili kararı da birbirinden farklı olmuştur. Nitekim bir yerde Macar ilerleyişini, "Hazar Kağanlığında çıkan iç savaş sırasında yaşanan bir boşluk" ile alakalandırırken hemen sonra "Hazar baskısı"nı ileri sürer. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.438-439, 441. Ancak bu değerlendirmeleri tamamıyla hayalîdir ve hiçbir şekilde somut bir gerçekliğe dayanmaz.

51 Daha sonraki tarihlerde Macarların arasında kendisini gösteren *Sekel* veya *Eskel* adıyla geçen Bulgar boylarının varlığı Macar–Ogur karışmasının doğrudan bir delilini teşkil eder. Ibn Ruste'nin, Macarların Eskellerle Peçenekler arasında yaşadıklarına ilişkin kaydı, bu karışmanın Macarların batıya doğru göçünden önce gerçekleşmiş olabileceğini düşündürür. Bk. "Ibn Rusteh, *el-A'lâk el-nefise*", s.38. Gerdizî'nin tekrar kaydına da bk. "Gerdizî, *Zeyn el-ahbâr*", R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK yay., Ankara 2001, s.85. Sekeller ve Macarlarla karışmaları ile ilgili ayrıca bk. I. Zimonyi,

sürecek bir göç hareketine girişti[52]. Macarların hareketlilikleri İbn Ruste'nin eserine de yansımıştır. Burada yazarın 830'ların hemen başlarına tarihlenen göç hareketi ile ilişkilendirilen "*Rivayet edildiğine göre eski zamanlarda Hazarlar Macarlardan korunabilmek için onlarla aralarına hendek kazmışlardı*" sözleri[53] Macar göçünün Hazar Kağanlığının hâkimiyetindeki toprakları tehdit ederek Kağanlığı savunma yapmaya ittiği yeni bir süreci göstermektedir[54]. Elbette Bizans kaynaklarında bir kale inşası ile İbn Ruste'nin hendek kazılmasına ilişkin bilgileri, birbirinden farklı savunma sistemlerine işaret etmektedir. Bununla birlikte her iki iş temelde tek bir faaliyetin farklı parçalarını yansıtmaktadır. Bundan ötürü Ibn Ruste'nin kaydı ile *De Administrando İmperio*'da aktarılan bilgiler

Muslim Sources on the Magyars, s.45, 47, 72, 74-77; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.185. Macar unsuru içerisindeki Bulgar boyları ile ilgili ayrıca bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.433; I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.74-75; A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s.284-286. Daha sonraki kaynaklarda Macarların Karpatya'ya çekilmelerinden sonra kaynaklarda Onogur adını hatırlatan ifadelerin bulunması ve hatta Macarlar ile ilgili Ungar ve türevleri isimlerin varlığı da muhtemelen içlerine –bu dönemde veya daha sonraki zamanda– aldıkları Bulgar nüfusla yakından ilgiliydi. Ungar kelimesi ve bunun Macarlar için kullanılmasına ilişkin ayrıca bk. P.B. Golden, "Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship Revisited", s.182.

52 Macarların göçleri ile ilgili daha başka görüşler ve değerlendirmelerle ilgili olarak ayrıca bk. P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.84-88. Macarların göçü ile ilgili olarak ayrıca bk. A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his World*, s.453, 456; I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.76, 282-284, 363; S. Franklin and J. Shepard, *The Emergence of Rus*, s.85; V.Ya. Petrukhin, "Khazaria and Rus", s.249.

53 "Ibn Rusteh, *el-A'lâk el-nefise*", s.38.

54 M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.439-440; R.K. Kovalev, "What Does Historical Numismatic Suggest About the Monerary History of Khazaria", s.124-125. 830'lu yıllarda Hazar–Macar ilişkilerinin kötü bir seviyede bulunduğunu S.A. Romaşov da ele almıştır. Ancak yazara göre bunda "Hazar iç savaşı" etkilidir. Buna mukabil çalışmasının hiçbir yerinde bahsettiği iç savaşın varlığını veya bunun tesirlerinin neler olduğunu gösterir bir değerlendirmeye girişmez. Bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.146-147.

aynı hadiselerden temel alan ve bundan ötürü de bir arada değerlendirilmesi gereken kayıtlar olarak değerlendirilmelidir. Ancak bu iki kaynaktan sadece İbn Ruste'nin eseri Hazarların bu savunma sistemini kurmalarının gerekçesini yansıtan bir yön taşımaktadır. İbn Ruste açık bir şekilde Macarları işaret ettiği gibi daha başka bir hususta da Macarların Slavlara saldırarak onlardan esir aldıklarından bahseder[55]. Her ne kadar bu saldırıların, hangi zamanda ve hangi bölgede yaşayan Slavlar üzerine gerçekleştirilen saldırılar olduğunu gösterir bir ifadede bulunmamışsa da Hazarların Don boylarındaki savunma ihtiyaçları göz önüne alındığında ilgili kaydın yine bu bölgede yaşanan gelişmelerle ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu bölgedeki Saltovo kültürünün Hazar Kağanlığının önemli zirai ve üretim alanlarından birisi olmasına dikkat kesilecek olursak, Don boylarının tehdit altına düşmesi, Hazar Kağanlığının önemli bir ekonomik kaynağının yok olması demekti[56]. İşte bu gerekçe ile Sarkel'in Macarların Don boylarındaki faaliyetlerinin bölgedeki üretim sahalarını tehdit etmelerine karşı bir önlem olarak inşa edildiğini kabul etmek makul ve kaynaklarda bir karşılığı olan bir tespit olarak kendisini gösterir. Diğer taraftan bu bölge üretim açısından kıymetli olduğu kadar Kırım–İtil–Harezm–Çin arasındaki ticaret hattında önemli bir geçiş noktası olması açısından da Hazar Kağanlığının göz ardı edebileceği bir saha değildi[57].

55 Macarların Slavlara saldırmaları ile ilgili olarak bk. "Ibn Rusteh, *el-A'lâk el-nefise*", s.38.

56 Don boylarındaki zirai ve üretim hayatı ile bunun Hazar Kağanlığı ekonomisindeki yerine ilişkin bk. B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.194-195, 200, 206-207. Don boylarındaki önemli kültür-medeniyet alanlarından birisini teşkil eden Saltovo-Myatskiy kültürünün yayılım sahası ile Hazar Kağanlığı açısından taşıdığı öneme dair bk. S.A. Pletnöva, *Hazarı*, s.41-46; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.457; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.143-144.

57 Don boylarının Hazar Kağanlığının ticaret hayatındaki yerine ilişkin bk. R.K. Kovalev, "Commerce and Caravan Routes", s.81-83, 87-88. Hazar Kağanlığının Harezm ile ticaret ilişkileri hakkında bk. F. Asadov, "Reinstatement of Long-Distance International Trade After the Arab Conquest: The Khazar–Arab

Sarkel'in Hazar Kağanlığının ticaret hayatındaki rolü ile ilgili en temel değerlendirmeleri yapmış olan S.A. Pletnöva, Sarkel kalesinin bir güvenlik noktası olmasının yanında bir kervansaray özelliği de gösterdiğini örneklerle göstermiştir. Bunlar arasından en ilginç olan, Sarkel'de gerçekleştirilen arkeolojik kazılar neticesinde ele geçen deve kemikleri ve bir objenin üzerine resmedilmiş bir eşek tasviridir. S.A. Pletnöva, haklı olarak bunları Sarkel üzerinden gelişen transit ticaretin varlığına yormuştur ki daha sonraki bilim adamları da bu neticeye iştirak etmişlerdir[58]. Gerçekten de elde bulunan deliller, Sarkel'in zaman içerisinde İtil üzerinden gelişen ticarette İtil'in üstlendiği rolü, Don boylarında üstlendiğini göstermekte ve Tamatarha'dan başlayan ticaretin Don ırmağının yukarı kesimlerine taşınmasında ve hatta Don üzerinden İtil'e doğru ilerletmede Sarkel'in önemli bir noktada bulunduğunu göstermiştir[59]. Bu yol, Arap tüccarların kullandıkları İtil yolundan farklı olarak Rus tüccarları ile Bizanslıları Hazar Kağanlığı ve etrafındaki dünya ile tanıştıran bir yoldu.

Don boylarının gerek üretim sahası olması ve gerekse ticaret yolu üzerinde bulunması, bu bölgeyi Hazar Kağanlığı için acil bir şekilde müdahale edilmesi gereken bir alan sınıfına sokuyordu. Bununla birlikte Hazar Kağanlığının bu duruma müdahale edemeyerek savunma önlemleri almakla bölgeyi korumaya çalışması, 830'lara gelindiğinde tek bir gerçekle, Hazar Kağanlığının askerî gücünün Macarların gerisinde olduğuna işaret etmektedir.

Partnership on the Silk Road in the 9-10th Centuries", *Acta Via Serica*, 2016, s.41-46.

58 S.A. Pletnöva, *Sarkel i 'Şelkoviy' Put'*, s.143, 148, 150, 153-158; S.A. Pletnöva, *Hazarı*, s.54; S.A. Pletnöva, *Oçerki Hazarskoy Arheologii*, s.89 vd.; A.A. Tortika, *Severo-Zapadnaya Hazariya*, s.450-451; R.K. Kovalev, "Commerce and Caravan Routes", s.81; D. Adamczyk, "The Political Economy of the Arap Silver", s.271. Ayrıca bk. S. Franklin and J. Shepard, *The Emergence of Rus*, s.83.

59 Sarkel kalesinin Hazar Kağanlığı ticareti açısından önemi ile ilgili olarak bk. R.K. Kovalev, "Commerce and Caravan Routes", s.82-85; A.A. Tortika, *Severo-Zapadnaya Hazariya*, s.455.

799'da Kafkasya'da ortalığı yakıp yıkan Hazar ordusu otuz yıl içinde Macarlara karşı koyamayan bir ordu hâline nasıl geldi? Bu soruyu farklı bir mecrada kendimize yeniden sorabiliriz. Ancak karşımızda bulunan tablo Hazar Kağanlığının sadece Sarkel kalesini değil, benzer tahkimatları Don'un yukarı kesimleri ile Donets üzerinde de inşa ettirdiğini göstermektedir. Bu yapılar Don boylarını saldırılardan korurken aynı zamanda Kağanlığın doğu bölgelerini de adeta demirden bir perde ile sarıyordu. Sarkel kazıları sırasında ortaya çıkarılmış garnizon kalıntıları, benzerlerinin diğer kalelerde de bulunduğunu mütala etmemize imkân tanır[60]. Bu alanlarda garnizonların yer alması son derece mühimdir. Zira bu savunma noktaları, bu yolla bölgelerinde yaşanabilecek karışıklıklara hemen müdahale etme imkânına da sahip bulunuyordu. Kağanlığın iç bölgelerine doğru birer kılcal damar uçları gibi uzanan bu noktalar bu şekilde bulundukları bölgeleri ana organizmaya bağlı tutan, diğer taraftan da Kağanlık merkezinin yaşamının devamının ana kaynağı olan iktisadî gelirlerin sağlanması ile başkente akışını sağlayan son derece önemli bir görevi üstleniyordu[61]. Sarkel kalesi de işte bunlardan sadece birisi olarak

60 V.S. Flörov, "Kreposti Hazari v Doline Nijnego Dona", s.156.

61 Don ırmağı üzerindeki istihkâmlardan birisi, Sarkel kalesinden önce inşa edilmiş Tsimlyansk kalesiydi. Don ırmağının sağ kıyısında yer alan kale, muhtemelen 800'lerin hemen başında inşa edilmiş ve son derece güçlü bir tahkimattı. Bazı özellikleri, inşa sürecinde Bizans tesirinin varlığını göstermektedir. Buna karşın Bizans kaynaklarından hiçbirisinde bu kale ile ilgili bilgi yoktur. Bu durum, resmi bir görevleri olmayan Bizanslı ustaların kalenin inşasında çalıştıkları hususunda bir öngörü sağlar. Tsimlyansk kalesi ile ilgili olarak bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.409-415, 418; S.A. Pletnöva, *Hazarı*, s.44; V.S. Flörov, "Kreposti Hazari v Doline Nijnego Dona", s.159-160; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.145. Bir diğer kale yapısı ise Kamışev kalesidir. Kamışev kalesi ile ilgili olarak bk. V.S. Flörov, "Kreposti Hazari v Doline Nijnego Dona", s.160-161; I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.341-342. Don üzerindeki söz konusu tahkimatlarla ilgili olarak ayrıca bk. B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.201-203. Söz konusu kale ve ticaret açısından önemi ile ilgili olarak bk. R.K. Kovalev, "Commerce and Caravan Routes", s.84-85.

bir yandan Don boylarındaki Hazar egemenliğini canlı tutarken diğer yandan da Karadeniz–Hazar Denizi arasındaki ticaret aksının güvenliğini sağlıyordu[62].

Rus Savaş Beylerinin Slav Topraklarında Ortaya Çıkışı

IX. yüzyılın başında İsveçliler, Staraya Ladoga ve çevresine iyice yerleşmiş, bizzat kendileri yahut Oka civarındaki Slav ve Fin unsuru aracılığı ile Hazarlar ve Müslüman tüccarlarla yoğun bir ticaret ilişkisine girmişlerdi. Pek çok memlekette adlarını duyurmaları da bu durumun doğal bir neticesiydi. *Rus* veya *Ros* şeklinde kaynaklara geçen bu ad, İsveçlilerin sadece bir kısmının kendilerine verdikleri addı. Muhtemelen İsveç'in Finlandiya'ya yakın Roslagen olarak anılan kesiminden neşet eden bu adlandırma[63] kısa süre içerisinde Baltık Denizi'nden gelen tüccarlara verilen genel bir isim hâline geldi ve böylelikle Rus adı yaygınlaştı[64].

Kafkaslardaki istihkâmlarla ilgili olarak M.G. Magomedov, *Obrazovanie Hazarskogo Kaganata*, s.26-60, 95-96, 125-154, 192-193.

62 B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.194-195.

63 Roslagen ile ilgili bk. V.A. Moşin, "Naçalo Rusi", s.35.

64 İngelheim'de Rus adının İsveçlilerden bir kesimin adı olarak ifade edilmesi, ilk Rusların İsveçli bir azınlık gurup olduğunu açık surette gösterir. Diğer taraftan, daha önce bazı yazarların da vurguladıkları gibi, Bizans kaynaklarında ve –buradaki bilgilerden ilham alan– *Povest Vremennıh Let*'de *Vareg* adının İskandinavların geneli için kullanılmasına karşın *Rus* adı İskandinavlar içerisinden sadece belirli bir halk kesimine işaret etmek için tercih edilmiştir. Bu hususta daha geniş izah için bk. V.A. Moşin, "Naçalo Rusi", s.34; Yu.D. Brutskus, "Varyagi i Kolbyagi", s.85-92, 95; W. Duczko, *Viking Rus*, s.10. Rus kelimesi, Rus olarak anılanların kökeni ile ilgili olarak bk. A.A. Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860*, s.4-5; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.377-378; A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.208; S. Franklin and J. Shepard, *The Emergence of Rus*, s.28; J. Shepard, "The Origins of Rus", s.52; O. Pritsak, "The Origin of Rus", *The Russian Review*, Vol. 36/ 3, 1977, s.249-273; O. Karatay, "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", s.84; I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.320; A. Danylenko, "The Name 'Rus' in Search of a New Dimension", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*,

IX. yüzyılın ilk yarısına ait kaynaklarda Ruslar, sadece ticaretle uğraşan kimseler olarak tasvir edilirler[65]. Ancak 850'li yıllara gelindiğinde bu tasvirin dışında faaliyet gösteren kimseler kaynaklarda belirmeye başladı. Bu farklı aşama ilk defa *Povest Vremennıh Let*'de 859'daki hadiselerin anlatıldığı kısımda kendisini gösterir:

> *Varegler denizin ötesinden Çud, Slav, Merian, Ves ve Kriviçiler üzerine vergi koydular. Hazarlar ise Polyan, Severyan ve Vyatiçilerden aldılar, duman başına beyaz sincap kürkü aldılar.*

Povest Vremennıh Let'in yazarı, 860 ve 861 tarihlerini herhangi bir kayıt paylaşmadan geçtikten[66] sonra 862'de Vareglerin Slav yurdunu terk etmek mecburiyetinde kaldıklarını ifade eder:

> *Vareglerin üzerine vergi koydukları onları denizin ötesine sürdüler ve daha fazla vergi ödemeyi reddettiler, kendilerini idare etmeye başladılar*[67]

Bu kayıtlar, Rusların 859'da Slavlar üzerine hâkimiyet kurduklarını, ancak iki veya üç yıllık bir sürecin ardından bir Slav ayaklanmasıyla karşı karşıya kalarak Slav yurdundan atıldıklarını, bunu Slavların kendi kendilerini idare ettikleri yeni bir aşamanın takip ettiğini gösterir[68]. Bununla birlikte bu idarenin çok

---

Neue Folge, Bd. 52/ 1, 2004, s.1-32. I. Boba'nın da Rus adı ile ilgili ikna edici bir değerlendirmesi vardır, ancak üzerinde özel olarak durmak gerekir. Bk. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.104, 107. Rus kelimesinin Finliler tarafından kullanılması ve bunun kökeni ile ilgili olarak bk. V.A. Moşin, "Naçalo Rusi", s.35; W. Duczko, *Viking Rus*, s.23-24.

65 İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s.130-131. Buradaki kayıtların benzeri Mesudi'nin kayıtlarında da yer alır. Bk. "Mesudî, *el-Tenbih ve'l-işrâf*", s.56-57.

66 I. Boba'nın bir takım tarihî mülâhazalarla bu tarihleri altı yıl geriye çekip, ardından bir sonraki kayıt tutulan yılla birleştirme teşebbüsü tatmin edici bir değerlendirme değildir. Bk. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.110-111.

67 *PVL*, s.18; *RPL*, s.59; M. Uydu–Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s.87.

68 G. Vernadsky bu eksikliği *Aziz Ansgar'ın Yaşamı* adlı bir anlatıda bazı Danimarkalıların Baltık kıyılarına doğru yol aldıkları ve Slav kentlerini ele geçirdikleri ve fidye alarak memleketlerine döndüklerinin aktarıldığı satırlarla gidermeye teşebbüs etmiştir. Dahası, anlatıdaki hadiselerin, Aziz'in

kısa bir süre içerisinde ciddi bir karmaşa ile karşı karşıya kaldığını ifade eder ve sözlerini içinde bulundukları hâlden endişeye kapılan Slavların çareyi Varegleri yeniden ülkelerine davet etmekte bulduklarını ifade ile sürdürür:

> *Onlar Varegleri denizin ötesine sürdüler ve onlara vergi ödemediler ve kendi kendilerini idare ettiler. Ancak aralarında bir hukuk yoktu ve (bundan ötürü de) birbirleri ile savaşa tutuştular. Birbirlerine dediler ki "Bizim üzerimizde idare sürecek ve kanuna göre bizi yargılayacak bir bey bulalım". Bunun üzerine denizin ötesine Vareg Rıuslarına*[69] *gittiler, bu Varegler Rus olarak biliniyordu, kimilerinin İsveç, kimilerinin Norman, İngiliz ve Gotlandlı anıldıkları gibi onlar da bu şekilde isimlendirilmişti. Çudlar, Slavlar, Kriviçiler ve Vesler sonra Rus halkına dediler ki: "Ülkemiz büyük ve bereketlidir, fakat düzen yoktur. İdare etmek üzere gelin ve bizim üzerimizde saltanat sürün". Bunun üzerine onlar aileleriyle birlikte Rusların tamamını yanlarına alan ve göçüren üç kardeşi seçtiler. En büyüğü Rurik, Novgorod'a kondu, ikincisi Sineus, Beloozero'ya ve üçüncüsü Truvor İzborsk'a. (...) İki yıl sonra Sineus ve kardeşi Truvor öldüler ve Rurik kenti başına idare sürmeye başladı. O, kentleri takipçilerine bahşetti, Polotsk'u birine, Rostov'u diğerine ve bir başkasına da Beloozero'yu. Bu kentlerde böylelikle Vareg kolonileri varoldu. (...) Rurik tüm bu bölgelerde saltanat sürdü*[70].

öldüğü 864'ten bir süre öncesine tarihlenmiş olması da G. Vernadsky'nin ilişkilendirmesini kuvvetlendirmektedir. G. Vernadsky'nin görüşü ile ilgili olarak bk. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.112. Bununla birlikte *Aziz Ansgar'ın Yaşamı*'nda aktarılan kimi öğeler, *Povest Vremennıh Let*'deki anlatının eksikliklerini burada aramamak gerektiğini gösterir. Mesela *Aziz Ansgar'ın Yaşamı*'nda Danimarkalıların bir Slav kentini ele geçirdikleri konu edilirken, *Povest Vremennıh Let*'de konu edilen hadiseler –doğrudan etnik bir sınıflandırma yapmasa da– İsveçlilerle ilişkilidir ve onların bir kenti değil, Slav boylarını egemenlikleri altına aldıkları ifade edilir. Bu açıdan bakıldığında iki anlatının, bazı temel hususlarda ortaklığa sahip olmakla birlikte "birbirinin sağlaması" metinler olmadığı kat'i olarak söylenebilir.

69 *Vareg* kelimesine ilişkin bk. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.103-106.

70 PVL, s.18; *RPL*, s.59-60; M. Uydu–Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s.87.

Povest Vremennıh Let'in yazarının ifadeleri, gerçek bir tarih dizgisine sahip olmaktan çok, Rus idaresinin doğuşunu sistematik bir şekilde izah etmeye ve aynı zamanda meşrulaştırmaya yönelik siyasi bir yön taşımaktadır[71]. Ancak yazar bu meşrulaştırmayı yaparken temelde en önemli konuyu atlar: Rus beyleri Slav yurduna niçin gelmişlerdi, onları buraya çeken şey neydi? Daha önce bu soruyu irdeleyen I. Boba meseleyi Hazar Kağanlığında kendisini gösteren ekonomik ve sosyal sıkıntılarla ilişkilendirmiştir[72]. Ancak Hazar Kağanlığı toprakları ile kuzeyindeki bölgelerde 860–870 arasındaki dönemde sikke buluntularının ciddi bir yoğunluk kazandığına bakıldığında[73], Rurik ve beraberindekileri

71 W. Duczko, *Povest Vremennıh Let'in yazarı*nın Rurik ile ilgili kayıtlarında geçen "davet" hususunu Rurik hanedanını meşrulaştırma gayreti ile izah etmiştir. Bk. W. Duczko, *Viking Rus*, s.79. O. Karatay da W. Duczko'nun değerlendirmesine yakın bir görüş ortaya koyar, ancak sonrasında davetin bu bölgeye düzenlenen Hazar saldırısına karşı alınmış bir önlem olarak değerlendirir. Bu görüş daha önce A.P. Novosel'tsev tarafından da dile getirilmiştir. Bk. A.P. Novosel'tsev, "Obrazovanie Drevnerusskogo Gosudarstva i Pervıy ego Pravitel", s.6; O. Karatay, "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", s.102-103. Buna yakın bir görüş Hazarların Novgorod ile doğu arasındaki ticareti kestiklerine ilişkin bir değerlendirme ile G. Vernadsky tarafından da ileri sürülmüş, ancak I. Boba'nın itirazı ile karşılaşmıştı. I. Boba ise buna karşılık Vareglerin davet edilmelerini, paralı askerlik kapsamında görür. Bk. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.15, 112. Diğer taraftan daha önce D.S. Lihaçev, anlatının daha başka kaynaklarda yer alan farklı anlatılardan etkileşimle *Povest Vremennıh Let*'e girdiğine ilişkin bir tespit ortaya koymuştur. Bu husus da ayrıca mütalaa edilebilirdir. İlgili görüş ve bununla ilgili değerlendirmeler için bk. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.108. Diğer taraftan *Mücmel el-Tevârîh*'te de Rusların bölgeye gelişleri Hazarlarla ilişkili olarak anlatılır. Bu husus da *Povest Vremennıh Let*'deki anlatı ile ilişkilendirilerek ayrıca değerlendirilebilir. Bk. "Mücmel el-tevârîh", R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK yay., Ankara 2001, s.32.

72 I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.114-116. I. Boba'nın bu değerlendirmesi, *Povest Vremennıh Let*'in kronolojisini varolandan farklı bir surette yorumlaması ile de ilgilidir. Bk. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.110-111. Bu hususta ayrıca I. Zimonyi'nin kronolojik tespitlerine de bk. I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.322-323.

73 T.S. Noonan, "Fluctuations in Islamic Trade", s.250.

Slav topraklarına çeken unsurun, bu değerlendirmenin tam aksine ciddi bir yükselişe geçmiş olan ticaretin dayanılmaz cazibesinin bu sefer savaş beylerini bölgeye çekmesi ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Bu değişim kendisini İskandinav kaynaklarında da gösterir. İskandinavya'daki kimi mezar taşlarında "Greklere gitmek" ile ilgili vurgular, bölge ahalisi üzerinde Constantinopolis'in popüler bir yer olduğunu gösterirken kimi sagalarda kahramanların en gösterişli faaliyetleri olarak Bizans hizmetine girerek askerî hizmet sunmak ve bunun karşılığında altın kazanmak gösterilir[74]. Bu durum toplumsal hayat içerisinde farklı bir havanın esmeye başladığını göstermektedir. İşte Rurik, tüccarlardan farklı bir tarza sahip, farklı bir dönemin adamı olarak bu havayı soluyanlardan sadece birisiydi[75]. Daha önce tüccarların ziyaret ettiği Staraya Ladoga, şimdi doğuya doğru ticaret yapmak isteyenlerin uğrak yeri değil, Constantinopolis'e giderecek "kılıç hakkı"nı kapmak peşine düşmüş Rurik gibi beylerin ve hizmetlerindeki savaşçıların çekim yeri hâline gelmişti. *Povest Vremennıh Let*'de Rurik'in şahsında gözler önüne serilen bu değişim, aslında Baltık kıyılarındaki Rus varlığının tüccardan savaşçı kimliğine kaydığını ve bunun da beraberinde bir idare düzenini getirdiği gösterir[76]. Elbette, bu dönem Avrupası'nın umumî bir Viking tehdidi altında bulunduğuna bakıldığında[77], Constantinopolis'e

74 J. Shepard, "From the Bosporus to the British Isles: The Way from the Greeks to the Varangians", *Drevneyşie Gosudarstva Vostoçnoy Evropı 1998 g.*, İzdatel'skaya Firma Vostoçnaya Literatura, Moskva 2010, s.17.

75 Bu konuda ayrıca V.Ia. Petrukhin, "The Normans and the Khazars in the South of Rus' (The Formation of the 'Russian Land' in the Middle Dnepr Area)", *Russian History*, Vol. 19, No. 1/ 4, 1992 , s.395.

76 Söz konusu kuşak değişimi ve Rurik'in bu noktada bulunduğu konum ile ilgili olarak ayrıca bk. A.A. Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860*, s.66; R.G. Skrınnikov, "Voynı Drevney Rusi", *Voprosı İstorii*, No. 11–12/ 1995, s.26; W. Duczko, *Viking Rus*, s.82.

77 Nitekim 850–860 arasındaki on yıllık dönem Avrupa'daki Viking saldırılarında bir patlama dönemiydi. Bk. A.A. Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860*, s.14.

gitmek isteyenlerin sayısının hiç de az olmadığı açıktır. İskandinavya kaynıyordu ve İsveçliler de buna dâhil bir halk olarak ladyalarının ejderini Baltık kıyılarına çeviriyorlardı. Ancak diğer coğrafyalardan farklı olarak İsveçlilerin hareketleri, Rusya'da kalıcı olacak ve sadece bir tarihî hadise olarak kalmayarak bizzat bir ulusun tarihini yaratacaktı.

Rus Savaş Beylerinin Dnyeper Boylarına İlermesi

Povest Vremennıh Let'in yazarı, Rurik ve beraberindekilerin Rusya'ya gelişlerini Askold ve Dir[78] adlı iki komutanın güneye yol aldıklarına ilişkin bir kayıtla devam ettirir:

> *Rurikle birlikte burada onun akrabalarından olmayıp komutanlarından olan iki kişi daha vardı. Onlar aileleriyle birlikte Tsar'grad'a gitmek izni istediler. Böylelikle onlar Dnyeper'den aşağı doğru ilerlediler ve yolculukları sırasında tepenin üzerinde küçük bir kent gördüler. Kentin kime ait olduğunu araştırmaları üzerine Kiy, Schek ve Horiv adlı üç kardeşin burayı kurduklarını ve ölümlerinden beri burada yaşayan torunlarının Hazarlara vergi ödediklerini öğrendiler. Askold ve Dir bu kentte kaldı ve pek çok Vareg'i bir araya getirmelerinden sonra Rurik'in Novgorod'da knezlik hükmünü kurduğu yıllarla aynı zamanlarda Polyanların topraklarında idarelerini kurdular*[79].

78 Bazı yazarların Askold ve Dir'i, *Povest Vremennıh Let*'e özgü hayalî bir figür olarak değerlendirmelerine karşın Mesudi'nin eserinde Dir'e ilişkin malumat, her ikisinin de gerçek birer tarihî şahsiyet olduğunu gösterir. Bu hususta bk. A.A. Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860*, s.177-182. E. Kunik ve A. Rambaud ise Askold ve Dir adının tek bir kişinin adı olduğu hususunda bir değerlendirme ortaya koymuşlardır. Bununla birlikte A.A. Vasiliev'in de ifade ettiği üzere Oleg tarafından öldürülmelerinden sonra farklı yerlere gömülmelerine ilişkin ayrıntı bu yöndeki değerlendirmeleri rafa kaldırır. Bk. A.A. Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860*, s.178-179. Yu.D. Brutskus ise *al-Dir* adının *Aldirl* Oleg olarak da ele alınabileceğini dikkate sunmuştur. Bk. Yu.D. Brutskus, "Varyagi i Kolbyagi", s.83.

79 *PVL*, s.18-19; *RPL*, s.60. Ayrıca bk. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.32, 118.

Bu satırlar –Kiev'deki Hazar idaresinin ne zaman başlayıp ne zaman bittiği veya bunun Askold ile Dir'in gelişi ile ilişkili olup olmadığı gibi hususlar bir tarafa[80]– birkaç açıdan irdelenmeye muhtaçtır. Öncelikle I. Boba'nın da dikkati çektiği gibi bu anlatı, Askold ve Dir'in temel amacının Constantinopolis'e gitmek olduğunu ve Kiev'in ele geçirilmesinin bir amaç değil, yolları üzerinde karşılarına çıkan bir kenti egemenlikleri altına almak meselesi olduğunu gösterir[81]. Temelde bu yolculuk, kaynak yazarının aktardığına göre Rurik'in karargâhında belirlenmiş politikanın uzantısıydı ve amaçlanan şey de basitti: Constantinopolis'e ulaşmak ve böylelikle Rurik'in merkezi ile Constantinopolis arasında bir "yol" tesis etmek[82]. Bu yıllarda Kiev ve çevresindeki alanın Constantinopolis'ten çok Müslüman dünya ile ticaret ilişkisine sahip olmasına bakıldığında, *Povest Vremennıh Let*'in yazarının aktardığının aslında yeni bir döneme geçişin hemen başındaki bir döneme tesadüf ettiğini söylemek de mümkündür[83]. Ancak öyle görünüyor ki, kaynak yazarının aktardığına göre onlar Kiev'e ulaşmalarının ardından merkezde "belirlenmiş politika"nın dışına çıktılar. Bu sırada yaşananlarla ilgili olarak aktarılanlar, saldırgan bir siyaset takip etmemiş, aksine barışçıl bir şekilde "kentte kalmış" olduklarına yöneliktir. Ancak bunu, "Varegleri bir araya getir"dikleri ve ardından "Polyanların topraklarında idarelerini kurdu"klarına ilişkin kayıtlar takip eder. Yaşanan gelişmeleri sıralayacak olursak *Povest Vremennıh Let*'de

80 V.A. Moşin'in detaylı değerlendirmelerine de bk. V.A. Moşin, "Rus' i Hazariya pri Svyatoslave", s.188.

81 I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.119. İskandinav dillerinde Constantinopolis'in "büyük kent" manasında *Miklagard* olarak anılması, kentin ehemmiyetinin bilindiğini gösterir. Bk. A.A. Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860*, s.65.

82 Bu hedef ile ilgili olarak ayrıca bk. V.A. Moşin, "Rus' i Hazariya pri Svyatoslave", s.193.

83 Kiev ve çevresinin Constantinopolis ile ticaret ilişkisi içerisinde bulunmasından önceki dönemdeki ticaret bağlantıları ile ilgili olarak bk. T.S. Noonan, "When did First Dirhams Reach the Ukraine?", s.33 vd.

Askold ve Dir'in hareketleri şu şekilde bir gelişim evresi takip etmiştir:

I. Askold ve Dir'in Rurik'ten Constantinopolis'e gitme izni almaları
II. Kiev'e ulaşmaları
III. Kiev'de kalmaları
IV. Varegleri bir araya getirmeleri
V. Polyanların topraklarında idare kurmaları.

Hadiselerin gelişiminin *Povest Vremennıh Let*'de bu şekilde beş ayrı başlık altına gösterebileceğimiz bir aşamadan geçmesi, Askold ve Dir'in Constantinopolis'e gitmek için izin alan ve bu gaye ile bilmedikleri bir diyarda yol alırken "tesadüfen" Kiev'e ulaşan kimseler olduklarını, ancak zaman içerisinde muhtemelen Kiev'de elde ettikleri ekonomik zenginliğin haberlerinin etrafa yayılması ile yanlarına pek çok Rus unsurunu çekerek varlıklarını "idare tesis eden" kimselere dönüştüren kimseler olduklarına işaret eder[84]. Ancak *Povest Vremennıh Let*'in yazarı, Askold ve Dir'in "idare"sinin mahiyetinden bahsetmez. Yazarın, bu idareyi "idare sürmek" manasında *vladeti* kelimesiyle ifade etmesine karşın Rurik'in[85] Novgorod'daki idaresini "knezlik hükmü kurmak" manasında *knyajaşçu* olarak göstermesi, Askold ve Dir'in idaresini Rurik'in idaresi gibi meşru bir idare olarak görmediğine işaret eder. I. Boba bu "idare"nin, hâkim olunan tâbilerin vergi ödemeleri ile sınırlı bir egemenlik olduğunu dile getirir. Ancak *Povest Vremennıh*

84 I. Boba'nın Askold ve Dir'in yolculuklarının saikini "*Volga boylarındaki ticaret geçici olarak bloke edildiği için ve Askold ile Dir Kuzey Rusyadaki varlıklarının onlara bir yarar sağlamadığı*" şeklindeki izahı eksik bir değerlendirmedir. Nitekim *Povest Vremennıh Let*, Askold ve Dir'in "*Polyanların topraklarında idare*" kurmalarından dört yıl sonra, yani 866'da Constantinopolis'e saldırdıklarından bahseder. Bk. *PVL*, s.19; *RPL*, s.60.

85 Bazı bilim adamları Rurik'i, çeşitli kaynaklarda Rörik adı ile geçen Danimarka hanedan ailesinden bir kişi ile ilişkilendirmişlerdir. Bu ilişkilendirme kronolojik olarak da uygunsa da genel itibari ile ortaya konan ilişkilendirme makul değildir. Bk. A.A. Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860*, s.234-237; W. Duczko, *Viking Rus*, s.80.

Let'de Askold ve Dir'in halktan vergi topladığına ilişkin bir kayıt bulunmaz. Dahası, Kiev'in bundan önce, yukarıda gösterildiği üzere, Hazar kontrolünde bulunduğu ve ahalisinin de Hazarlara vergi ödediği kaydedilmişse de Askold ve Dir'in gelişi ile birlikte bu hâlin sona erdiği de yine dile getirilmez. İlerleyen kısımlarda görüleceği üzere, *Povest Vremennıh Let*'de Oleg'in Slav boylarını egemenlik altına alması ile Hazarlara ödenen verginin kesilmesinin bir sebep sonuç ilişkisi olarak aktarılmasına dikkat kesilecek olursak, Askold ve Dir'in Kiev'i ele geçirmesi ile Oleg'in Kiev'i ele geçirmesi arasında farklı bir cihetin bulunduğu hemen fark edilir. *Povest Vremennıh Let*'in yazarının bu noktadaki sessizliği, Oleg'in yarattığı Kiev Rusyası'nda yaşıyor olmasının beraberinde getirdiği/mecbur bıraktığı bir "siyasal duruş"tan kaynaklanıyor olabilir. Diğer taraftan bu sessizlik Polyanların, Askold ve Dir'in Kiev'de idare kurmalarına karşın Hazarlara vergi ödemeye devam ettikleri gerçeğinin gizlenmesi ile ilgili de olabilir. *Povest Vremennıh Let*'in yazarının, Polyanların Hazarlara vergi vermeyi kesmelerini ancak 885'te konu etmesine[86] bakıldığında bu değerlendirme hiç de ihtimal dışı değildir. Bu gerekçe ile Askold ve Dir'in Polyan topraklarında kurdukları idarenin Kiev ve etrafını içine alan kısmî bir idare olduğunu, ve bu sırada Hazarlarla ilişkilerinin de dostane bir hâl aldığı ve vergi ödemeye de devam ettiklerini varsaymak mümkündür[87]. Bütün bu ihtimalleri ayrı ayrı daha uzun uzadıya ele alabilmek, bunları çürütmek veya güçlendirmek mümkündür. Ancak şu kesindir: Artık Kiev'e adım atmaları ile birlikte Askold ve Dir'in Rurik'ten bağımsız geçirecekleri günleri başlamıştır. İlerleyen sayfalarda göreceğimiz üzere Oleg'in Kiev üzerine sefer düzenlemesi de, efendilerinin dizginlerinden sıyrılmaları ile "meşru olmayan" bir idare tesis etmeleri ile ilgiliydi[88].

86 *PVL*, s.20-21; *RPL*, s.61.

87 Yu.D. Brutskus da Askold ve Dir'in Hazarlara vergi ödedikleri kanaatini dile getirmiştir. Yazar, bu konuda Askold ve Dir'in ne Hazarlara, ne de Hazarlara tâbi boylara saldırdıklarına ilişkin bir kaydın tutulmamış olmasını iyi değerlendirmiştir. Bk. Yu.D. Brutskus, "Varyagi i Kolbyagi", s.84.

88 Bu hususta ayrıca bk. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.120.

Filozof Constantin-Kirill'in Hazar Kağanı'na Seyahati ve Bunun Mahiyeti

Doğu Avrupa Hıristiyanlığının en önemli şahsiyetlerinden olan Constantin'in hayatının aktarıldığı dinî mahiyetteki bir eserde, bir Hazar elçilik heyetinin Constantinopolis'e gelişi şu şekilde aktarılır:

> *Tsar'a Hazarlardan elçi geldi ve dediler ki "Her şeyin üzerindeki tek bir Tanrı'nın olduğuna inanıyor ve ona doğuya (doğru) tapınıyoruz. (Ayrıca) Diğer farklı inançları da tutuyoruz. Yahudiler kendi dinlerini kabul etmemizi istiyorlar. Sarasinler ise diğer taraftan barış önerip pek çok hediyeler (gönderiyorlar) ve kendi dinlerini önererek bizim dinimiz diğer inançların tamamından daha iyidir diyorlar. Sizin ülkenizle dostluğumuz ve sevgimizin varlığından, dininizin yüceliği ve ülkenizin Tanrı tarafından tutulmasından ötürü size geldik. Sizden bilgili insanlar (göndermenizi) rica ediyoruz ki Yahudileri ve Müslümanları yensin ve sizin dininizi kabul edelim'*[89].

Kayıttaki ifadelerin önemli bir kısmının, Ortodoks kimliğini ve bunun en büyük temsilcisi konumundaki Bizans İmparatorluğunu yüceltmek maksatlı olarak metne sonradan yapılmış bir ekleme ile girdiği açıktır[90]. Ancak bunu bir tarafa bıraktığımızda anlatı,

89 P.A. Lavrov, *Materiali po İstorii Vozniknoveniya Drevneyşey Slavyanskoy Pismennosti*, Akademiya Nauk Syuza Sevetskih Sotsialistiçeskih Respublik, Leningrad 1930, s.11. Buradaki metnin çevirisi için ayrıca bk. The Life of Constantine, trans. M. Kantor, http://macedonia.kroraina.com/en/kmsl/kmsl_1.htm#30, s.41, 43; K. Ericsson, "The Earliest Conversion of the Rus' to Christianity", s.114-115. Anastasii Bibliothecarii'nin Latince metnine de bk. F. Grivec–F. Tomsic, *Constantinus et Methodius Thessalonicenses*, Zagreb 1960, s.61-62.

90 Constantin'in hayatı anlatısının dinî–siyasi yönü ile ilgili olarak bk. H. Goldblatt, "Variance and Invariance in Cyrillo-Methodian Hagiographic Writings", *Russian History*, (Festschrift for N.W. Ingham), Vol. 33/ 2–4, 2006, s.235-265; M. van Esbroeck, "Le Substrat Hagiographique de la Mission Khazare de Constantin-Cyrille", *Analecta Bollandiana*, Vol. 104/ 3-4, 1986, s.337-348. K. Ericsson'un farklı değerlendirmelerine de bk. K. Ericsson, "The Earliest Conversion of the Rus' to Christianity", s.117.

eski Türk dinine inanan bir çevrenin[91] karşı karşıya kaldıkları dinî baskı yahut duydukları endişe neticesinde Bizans İmparatorluğuna bir heyet gönderdikleri, Hıristiyanlık tezlerinin ortaya atılarak etraflarındaki sarmaldan kendilerini kurtarabilecek din adamları talep ettiklerini göndermesi açısından önemlidir. Bununla birlikte, aynı yıllarda Ortodoks kilisesinin bir dışa açılma süreci içerisine girmesi ve bundan ötürü de Patrikliğin çeşitli din adamlarını komşu bölgelere yollaması, Constantin'in Hazarlara gönderilmesinin de bu bağlamda gerçekleştiği, yani Ortodoks kilisesi içerisindeki eğilimlerin bir neticesi olduğunu düşündürür. Diğer taraftan bazı tarihçiler, bu seyahati 860'da Constantinopolis'e düzenlenen meşhur Rus saldırısı ile ilişkilendirmiş ve Bizans İmparatorluğunun niyetini kuzeyde bu yeni tehlikeye karşı müttefik arayışına çıkmak düşüncesine yormuşlardır[92]. Gerçekten de Rusların Constantinopolis'te herkesi, ancak en çok da İmparator'u şaşkınlık içerisinde bırakan seferlerinden[93] kısa süre sonra gerçekleşen böylesi bir seyahat, siyasî hususların göz ardı edildiği bir yolculuk olmasa gerektir. Bu açıdan bakıldığında A. Poppe'nin Constantin ve Kirill'in Hazar Kağanı'na bir elçi olarak gönderilmesini Bizanslıların Rus saldırılarının önüne geçmenin en iyi yolunun Hazar Kağanı'nı Hıristiyanlığa ikna etmek ve bunun neticesinde de bölgede Hıristiyanlığın yayılarak Ruslara engel olunmasını sağlamaktan geçtiğinine yönelik yorumu gerçekçi durmaktadır[94]. Bu *misyon* sırasında

91 Heyetin doğrudan Kağan'dan geldiğini gösterir bir veri bulunmamaktadır. Nitekim seyahatin ilerleyen kısımlarında Constantin ile Kağan arasındaki konuşmalar da Kağan'ın bir din heyetinin huzuruna gelmesi hususunda bir ihtiyacının bulunmadığına işaret eder. Bununla birlikte bazı yazarlar talebin doğrudan Kağan'dan geldiğini ifade etmişlerdir. Mesela bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.210.

92 W. Barthold – P.B. Golden, "Khazar", s.1175; M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium*, s.239.

93 Bu seferle ilgili en detaylı çalışma A.A. Vasiliev tarafından yapılmıştır. Bk. A.A. Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860*.

94 A. Poppe, "The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus' to 1300", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 21/ 3–4, 1997, s.312.

Constantin'in Kiril alfabesi olarak anılacak olan alfabeyi oluşturarak Karadeniz'in kuzeyinde Hıristiyanlığın yayılmasının zeminini oluşturmaları, bu açıdan daha manalı durmaktadır[95].

Bizans İmparatoru III. Mihail'in Hazar topraklarına gitmekle görevlendirdirdiği kişi dönemin önemli din filozoflarından Constantin'di. Hazırlıklarını tamamlayan din adamı Constantinopolis'ten ayrılarak önce Kerson kentine vardı ve burada bir süre istirahatten sonra yeniden yola koyuldu. Tam olarak nerede olduğu ifade edilemeyen, ancak Kerson yakınlarında olduğu anlaşılan bir yerleşim birimini kuşatan Hazar ordusunu[96] arkasında bıraktıktan sonra muhtemelen Don ırmağı ağzında Macar saldırısını da atlatmayı başardı ve ardından herhalde Azak denizi üzerinden Kuban ırmağına ve buradan da Kafkasya içlerine doğru sürecek yolculuğuna başladı. Nihayetinde metin yazarının sadece Kafkasya Dağları olarak andığı bir yerde Hazar Kağanı'nın ikametgâhına ulaştı[97]. Burada karşısına çıkan ilk Hazar, eski Türk

95 Bu hususta G.P. Majeska'nın değerlendirmelerine de bk. G.P. Majeska, "Patriarch Photius and the Conversion of the Rus", *Russian History*, Vol. 32/ 3–4, 2005, s.413-414. Constantin'in Kırım'da bulunduğu sıradaki kimi faaliyetlerinin ve Slavların kullanacağı alfabeyi kurmasının Rus tarihi açısından önemi hususunda bk. I. Ševcenko, "Byzantium and the Slavs", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 8/ 3-4, 1984, s.296-297; F. Dvornik, "The Significance of the Missions of Cyril and Methodius", *Slavic Review*, Vol. 23/ 2, 1964, s.210-211.

96 M.İ. Artamonov bu kenti Suğdak olarak tahmin eder. Yazar bu kuşatmanın varlığını "Kırım şehirlerinde Hazarlara karşı çıkışlar başlamıştı" şeklinde yorumlar. Ancak sadece bu örnekten hareketle Kırım'da Hazarların pozisyonunu tahlil etmek gibi son derece önemli bir meseleyi aydınlatmaya çalışmak pek ciddi bir teşebbüstür. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.454.

97 Constantin'in seyahati ile ilgili olarak bk. P.A. Lavrov, *Materialı po İstorii Vozniknoveniya Drevneyşey Slavyanskoy Pisʹmennosti*, s.11-13; The Life of Constantine, s.43, 45. Constantin'in seyahat güzergahı ile ilgili olarak ayrıca bk. G. Vernadsky, "Byzantium and Southern Russia", s.70-72; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.210. Hazarların Kerson yakınlarında kuşattıkları kent ve bunun Hazar Kağanlığının Kırım'daki sınırları ile ilişkisi hakkında bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.425.

inancına inanan ve kuvvetle muhtemelen bir din adamıydı[98]. Bu kişi ile dinî bazı meseleler üzerinde tartışma yapıp onu "alt etmesi"nden sonra Constantin, Kağan'ın bulunduğu yere geldi. Bunu, Kağan'ın eğlence tertip edilmiş otağına girmesi ve hemen ardından Kağan ile konuşabileceği kadar yakınlaştığı an takip etti. Aralarındaki konuşma Constantin'in hayatı anlatısına şu şekilde yansımıştır:

> *Kadehini alan Kağan dedi ki: "Her şeyi yaratan tek bir Tanrı'nın adına içiyorum". Filozof ise kadehini aldı ve dedi ki "Tek bir Tanrı, onun göğü yaratan sözlerine ve her şeyi yapmaya kadir yaşam veren ruhuna içiyorum". Kağan ise ona (bunun üzerine) cevap verdi: "Her şeyi aynı söylüyoruz, ancak şunun üzerinde ayrılıyoruz. Siz teslisi kutsuyorsunuz, biz ise kitaplarda aradığımız Tek bir Tanrıyı"*[99].

Öyle anlaşılıyor ki "kitaplarda Tanrıyı arıyoruz" demekle Kağan din adamları arasında tartışma başlatmayı niyet etmişti. Gerçekten de amacına da nail oldu. Nitekim sözlerini, Constantin'in teslisi savunması, bu sırada Hıristiyan teolojisi meselelerine değinmesi ve ardından da etrafındaki Yahudi din adamlarının sözlü hücumuna uğrayarak derin bir tartışmaya dalması takip eder. Bu kısım teolojik açıdan önemliyse de, metnin doğası gereği daha çok Hıristiyanlığın diğer dinlere karşı müdafasını yapmak üzere okuyucu için tasarlanmış gibi durmaktadır ve bu, öyle görünüyor ki, Hazar Kağanı'nın Museviler tarafından "sıkıştırıldığı" ile ilgili bilgiler için de geçerlidir[100]. Bu sırada Constantin'in Kağan'a

98 Söz konusu Hazarın dinî kimliğine ilişkin görüş ve değerlendirmeler için bk. F. Butler, "The Representation of Oral Culture in the *Vita Constantini*", *The Slavic and East European Journal*, Vol. 39/ 3, 1995, s.367-370, 373-375.

99 P.A. Lavrov, *Materialı po İstorii Vozniknoveniya Drevneyşey Slavyanskoy Pisʹmennosti*, s.13-14; The Life of Constantine, s.47.

100 P.A. Lavrov, *Materialı po İstorii Vozniknoveniya Drevneyşey Slavyanskoy Pisʹmennosti*, s.14-24; The Life of Constantine, s.47-63. Metnin yapısındaki söz konusu oynama ile ilgili olarak bk. S. Stampfer, "Did the Khazars Convert to Judaism?", s.13.

hitaben "*Ben burada tekim ve hiçbir akrabam da burada yok*" demesi[101], bir açıdan Constantin'in Hıristiyan azizlerinden birisine benzetilmesi için metin içerisine kasti konulmuş bir ifade olarak değerlendirilebilecekse de bu beyanı Hazar Kağanı'nın sarayında Constantin'in tartıştığı Yahudi din adamlarının sayısının epey kalabalık olduğu hususunda bir delil olarak değerlendirmek lazımdır. Zaten tartışma sırasında da Yahudi tartışmacı tek bir kişi olarak değil, Yahudiler denilerek çoğul olarak aktarılır.

Anlatı, Kağan'ın Constantin'in sözlerinden hoşnut olarak onu memleketine Bizans İmparatoru'na sunulmak üzere bir mektup ile uğurlaması ile sona erer. Anlatıcı, Kağan'ın mektubunda memnuniyet ve teşekkürlerinden sonra kendisinin, beraberindekilerle Hıristiyanlığa geçeceği sözünü verdiğini ifade eder[102]. Bu kayıt, Hazar Kağanı'nın 860-861'de henüz Museviliği kabul etmemiş olduğunu kat'i bir şekilde göstermekte olmasından ötürü ayrıca önemlidir[103]. Kirill ve kardeşi Methodius'un 867 dolaylarında Venedik'te bulunduğu bir sırada, her dilde Tanrı'ya dua edilebileceği ile ilgili etkileyici hitabında Hazarların kendi dillerinde ibadet ettiklerini örnek göstermesi de belki bu

101 P.A. Lavrov, *Materialı po İstorii Vozniknoveniya Drevneyşey Slavyanskoy Pisʹmennosti*, s.15; The Life of Constantine, s.49.

102 P.A. Lavrov, *Materialı po İstorii Vozniknoveniya Drevneyşey Slavyanskoy Pisʹmennosti*, s.24; The Life of Constantine, s.61, 63. D. Shapira Kağan'ın tutumunu Kubilay'ın Hıristiyanlığı kabulü ile ilgili bilgilerle kıyaslayarak bunda daha farklı yönler arar. Bk. D. Shapira, "Khazar Account on the Ardabil War", s.332.

103 V. Minorsky, C. Zuckerman, M. van Esbroeck, J. Shepard, S. Stampfer de aynı değerlendirmede bulunmuşlardır. Bk. V. Minorsky, "A New Book on the Khazars", s.136; C. Zuckerman, "On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor. A Study of the Anonymous Khazar Letter from the Genizah of Cairo", *Revue des etudes byzantines*, Vol. 53/ 1995, s.250, 269; M. van Esbroeck, "Le Substrat Hagiographique de la Mission Khazare de Constantin-Cyrille", s.339; J. Shepard, "The Khazars' Formal Adoption of Judaism", s.14; S. Stampfer, "Did the Khazars Convert to Judaism?", s.12.

yönden değerlendirilebilir[104]. Bu açılardan bakıldığında, Constantin'in ifadeleri, 860–861 tarihlerinde Hazar Kağanı'nın henüz Museviliği kabul etmemiş olduğunu kat'i bir şekilde ortaya koyar. Bunu destekleyen daha başka verilere de sahibiz. Mesela 880 dolaylarında öldüğü tahmin edilen Stavelolu Christian'ın bir kaydı da bu açıdan mütala edilebilir. Nitekim Christian'ın, Hıristiyanların yaşadıkları bölgelere değindikten sonra "*Zira Hun halkı olan Gog ve Mogoglar arasında İskender'in güçlü bir şekilde hapsettiği halklardan birisi olan Hazar olarak anılanlar şu anda Museviliğe tam anlamıyla riayet ederler. Bu halklardan olan Bulgarlar kısa bir süre önce vaftiz edilmişlerdir*"[105] sözleri, Bulgar Hanı Boris'in, Hıristiyanlığı 864–865'te benimsemiş olduğuna bakıldığında[106], Hazarların bundan önceki bir tarihte, yani 864'ten önce Museviliği kabul ettiklerine işaret eder[107]. Bu açıdan

104 P.A. Lavrov, *Materialı po İstorii Vozniknoveniya Drevneyşey Slavyanskoy Pisʹmennosti*, s.30; The Life of Constantine, s.71. A.A. Vasiliev'in değerlendirmesine de bk. A.A. Vasiliev, *The Goths in Crimea*, s.114. Tarih ile ilgili olarak bk. F. Dvornik, "The Significance of the Missions of Cyril and Methodius", s.202, 205. Bu noktada Sallam'ın Hazar Kağanlığına yaptığı seyahati de hatırlamak gerekir. Bazı yazarların gerçekliği hususunda şüphelerinin olmasını bir tarafa bırakacak olursak, 842'de gerçekleşen bu yolculukla ilgili raporda Sallam'ın, Hazarların Musevi olduklarına ilişkin bir gözleminin olduğu ifade edilmez. Söz konusu yolculuğun Hazarlarla ilgili kısmı için bk. *Gog and Magog in Early Syriac and Islamic Sources*, ed. E. van Donzel–A. Schmidt, Brill Publication, Leiden-Boston 2009, s.187-191.

105 Christiani Druthmari Corbeiensis Monachi, "Expositio in Matthaeum", *PCC SL*, Tomus CVI, accurante P. Migne, Parisina 1864, s.1456. Stavelolu Christian'ın Hazarların Musevili kabul etmesi ile ilgili kaydı için ayrıca bk. L.S. Chekin, "Christian of Stavelot and the Conversion of Gog and Magog: A Study of the Ninth-Century Reference to Judaism Among the Khazars", *Russia Mediaevalis*, Vol. 9/ 1, 1997, s.13-34.

106 Gy. Moravcsik, "The Role of the Byzantine Church in Medieval Hungary", *The American Slavic and East European Review*, Vol. 6/ 3-4, 1947, s.134-135; F. Dvornik, "The Significance of the Missions of Cyril and Methodius", s.199.

107 J. Shepard'ın bu kayıt ile ilgili değerlendirmelerine de bk. J. Shepard, "The Khazars' Formal Adoption of Judaism", s.14-15. S. Stampfer, Christian'ın kaydını Müslüman kaynak yazarlarının bilgilerinden temel aldığını düşünmüştür. Yazar

bakıldığında, Constantin'in gözlemleri ile Stavelolu Christian'ın ifadeleri arasında karşılıklı bir birleştirme ve ilişkilendirme, Hazar Kağanı'nın Museviliği Constantin'in ayrılmasından kısa süre sonra 861 ile 864 arasındaki bir tarihte kabul ettiği yönünde bir netice ortaya koyar[108].

tabiî ki mümkün olduğu derecede Hazarların Museviliğini sadece Müslüman yazarlarla ilişkilendirmek için bu şekilde bir değerlendirmede bulunmuş olsa gerektir. Ancak zaman aralığı bu şekilde bir değerlendirmeye kapı aralamaz. Bk. S. Stampfer, "Did the Khazars Convert to Judaism?", s.25.

108 G. Vernadsky de 862 ile 864 arasındaki bir tarihi Hazar Kağanlığının resmi olarak Museviliği benimseme tarihi olarak değerlendirmiştir. Bk. G. Vernadsky, "Byzantium and Southern Russia", s.75, 85-86. Daha önce M.İ. Artamonov'un "değerlendirilmeli" dediği, 854-855'te üç yüz kişilik bir Hazar ailesi grubunun Abbasi Halifeliğine sığınmasını I. Boba, Hazar Kağanlığındaki dinî değişim ile ilişkilendirmiştir. Bu bakış açısı, bizim değerlendirdiğimiz zaman aralığına yakın olmasına karşın, aynı hadiseden bahseden Belazuri'nin göçü "İslam'a yatkınlık" ile bağdaştırmaması, hareketlilikte dinî bir baskının etkili olmadığına işaret eder. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.424; I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.115. Bununla birlikte Hazar Kağanı'nın Museviliğe geçişini daha erken tarihlere çekenler de vardır. Mesela O. Karatay Hazar Kağanı'nın Museviliği 737'de kabul ettiğini, ancak sonraki uzun süreli bir hükümdarlık dönemine sahip bir Kağan'ın bu inançtan döndüğünü ve nihayetinde 790'da Obedia adlı bir Kağan ile birlikte yeniden ve bu sefer geri dönülmeksizin bu inanca adım atıldığı gibi bir düşünceyi ortaya koymuştur. Bk. O. Karatay, *Hazarlar*, s.100-136. Ancak değerlendirmeleri genel olarak Yusuf'a atfedilen mektup ile Kenize mektubundaki malumata dayanır ve her bir boşluğu kendisine göre kimi meselelerle ilişkilendirerek yahut doldurarak açık kapatmaya çalışır. Mesela 737 ile 790 arasına yerleştirdiği kişi ile ilgili olarak Yusuf'un mektubunda herhangi bir bilgi bulunmamasını O. Karatay "*isminin anılması gerekmeyen birisiydi*" gibi muğlâk bir ifade ile geçiştirir. Yine mektupta olması gereken kimi hadiselerin atlanmasını da "*Kağan Yusuf tarihe dilediğince ağırlık vermekte, keyfince seçim yapmaktadır*" sözleri ile geçiştirir. Varolmayan kimi hadiseleri ise Yusuf'un politik bir tutum takınması ile izah eder. Bk. O. Karatay, *Hazarlar*, s.109, 119, 198, 205, 226, 228-229, 242-243, 246. Benzer "izah"lar A.P. Novosel'tsev tarafından da yapılmıştır. Bk. A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.100-101, 153-154. Yazarların izah tarzları metni tarih içerisinde bir yere koymak noktasında mahirane olsa da netice itibari ile tatmin edici değildir. Bu tatmin edici olmayan hususları, Hazar Kağanı

Rus Knezlik Rejiminin Merkeziyetçi Tutumu

Theophanes Continuatus, Askold ve Dir'e bağlı Ruslar tarafından gerçekleştirildiği anlaşılan Constantinopolis baskınından kısa süre sonra, muhtemelen 863 başlarında[109], Rusların Bizans İmparatorluğunun başkentine bir elçilik heyeti gönderdiklerini

mı yoksa Meliki mi bile olduğu belli olmayan Yusuf adlı bir Hazar görevlisine ait olduğu iddia edilen mektuplar ile ilgili daha geniş bir incelemede ele almayı düşünüyoruz. Ancak şimdilik, bu mektubun sahte olduğu ile ilgili şu makaledeki değerlendirmelere dikkat çekmek isteriz. Bk. A.N. Poliak, "The Jewish-Khazar Kingdom in the Mediaeval Geographical Science", *Actes du VIIe Congres International d'Histoire des Sciences*, red. F.S. Bodenheimer, Paris 1953, s.491; V. Minorsky, "A New Book on the Khazars", s.131-133; S. Stampfer, "Did the Khazars Convert to Judaism?", s.7-11, 15-16; G. Vernadsky, "Byzantium and Southern Russia", s.68, 81 vd. Üzerinde *Ard al-Hazar* ile *Musa resulullah* baskılarının bulunduğu bir sikke, Hazar Kağanı'nın Museviliği kabulünü 860'dan önceye de çeken görüş sahiplerinin temel dayanakları arasında en güçlü olanıdır. Ancak bu sikkelerin gerçekten Hazar Kağanlığının resmi görüşünü mü yansıttığı, yoksa buraya gelen Rahdani tüccarlarının ticaretlerini kolaylaştırmak üzere merkezî idare tarafından mı bastırıldığı belli değildir. Bilhassa sikkenin bir defalık olması, bunun resmî bir tutumdan kaynaklanmadığı hususunda bir öngörü sağlamaktadır. Söz konusu sikkeler ile ilgili olarak bk. A.A. Bıkov, "İz İstorii Denejnogo Obraşçeniya Hazari v VIII i IX vv.", *Vostoçnie İstoçniki po İstorii Narodov Yugo–Vostoçnoy i Tsentral'noy Evropı*, Tom III, pod redaktsey A.S. Tveritinovoy, İzdatel'stvo Nauka, Moskva 1974, s.50-56; R.K. Kovalev, "Creating Khazar Identity Through Coins: The Special Issue Dirhams of 837/ 838", *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages*, Ed. F. Curta, Michigan, 2005, s.220-253; M.G. Magomedov, *Obrazovanie Hazarskogo Kaganata*, s.189. Sikkelerin niçin bir kereliğe mahsus basıldığı ile ilgili çeşitli ihtimaller dile getirilmiştir. Bk. J.T. Olsson, "Coup d'etat, Coronation and Conversion: Some Reflections on the Adoption of Judaism by the Khazar Khaganate", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Vol. 23/ 4, 2013, s.506-507. Rahdani tüccarları ile ilgili olarak bk. Ch. Pellat, "Al-Radhaniyya", *EI²*, Vol. 8, Brill Publishing, Leiden 1995, s.363-367; M. Gil, "The Radhanite Merchants and the Land of Radhan", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 17/1974, s.299-328; F. Asadov, "Khazaria, Byzantium and the Arab Caliphate", s.144-146.

109 Tarih ile ilgili olarak bk. A.A. Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860*, s.229.

ve bu kimselerin Patrik Photius tarafından vaftiz edildiklerini ifade eder[110]. Bu kayıt, Rusların Bizans İmparatorluğunun iyi niyetini kazanabilmek için taviz verebilecekleri bir noktaya geldiklerini göstermesi açısından mühimdir. 867'de Patrik Photius'un bir din adamına gönderdiği mektubunda Rusların Bizans İmparatorluğuna bağlandıklarını ifade ettikten sonra haydutluğu bir kenara bırakarak Greklerle iyi ilişkiler kurduklarını ve kâfirliklerini İsa'nın dini ile değiştirdiklerini[111] iletmesi[112] bu önemin daha

110 M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium*, s.255.

111 Constantin Porphyrogenitus'un eserinde de Rusların vaftiz olduklarına ilişkin bilgi vardır. Ancak bu "başarı" Photius'a değil, doğrudan doğruya İmparator'un dedesi olan zamanın imparatoru I. Basil'e ait olarak gösterilir. M. Whittow'un da ifade ettiği üzere bakış açısının farklılaşmasında Bizans İmparatorluğu ile kilise arasındaki ilişkiler yanında propagandanın da vardı. Bk. M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium*, s.256. Diğer taraftan Photius'un misyonerlik faaliyetinin neticesinden övünmesi de propaganda ile ilişkiliydi. Zira bir şekilde o, faaliyetlerinin boşa çıkmadığını herkese gösterme eğilimindeydi. Photius'un misyonerlik faaliyetleri ve bunun propagandaya ihtiyacı olması ile ilgili olarak bk. M. Hurbanic, "What did the Patriarch Photius Believe in Regards to Missionary Activity?", *Byzantina et Slavica Cracoviensia*, (Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino–Slav Contact Zone from the Ninth to the Fifteenth Century) Vol. V, Cracow 2007, s.71-76. Bu dönemde Ortodoks kilisesinin misyonerlik çalışmaları ve bunun Katoliklerle ilişkileriyle alakası için bk. S. Nikolov, "The Magyar Connection or Constantine and Methodius in the Steppes", *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol. 21/ 1, 1997, s.80-83.

112 Photiius Constantinopolitanus Patriarcha, "Epistolarum Liber I", *PG*, Tomus CII, Accurante P. Migne, Parisiis 1900, s.735, 738. Bu kayıt ve Rus Hıristiyanlığı açısından önemi ile ilgili bk. A.A. Vasiliev, *The Goths in Crimea*, s.115, 232; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.471; D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, s.184; I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.31; M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium*, s.255-256; J. Shepard, "The Origins of Rus", s.53; A. Poppe, "The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus' to 1300", s.312. A.A. Vasiliev, bu heyetin ikinci bir gurup olduğunu ifade eder. Zira ona göre, aşağıda da değinileceği üzere, Theophanes Continiator ve daha başkalarının bahsettikleri Rus heyeti 863'te gelmiş ve sonrasında bunu 864 dolaylarında Photius'un zikrettiği ikinci bir heyet takip etmiştir. Bk. A.A. Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860*, s.230. Biz kaynak yazarlarının tek bir Rus heyetinin gelişinden bahsettiklerini düşünüyoruz.

o günlerde takdir edildiğini gösterir. Gerçekten de bundan birkaç yıl önce Constantinopolis önlerine gelerek büyük yağmada bulunan ve kuzeye çekilmelerinden sonra Gog ve Mogog olarak tanımlanacak derecede tehlikeli bir soy olarak görülen[113] Rusların şimdi Hıristiyanlığa geçmek isteklerini bildirmeleri şaşılacak bir şeydi. Bunu 874'e doğru, Photius'un halefi Patrik Ignatius'un kuzeye din adamları göndermesi takip etti[114].

Rusların Bizans İmparatorluğu ile temas kurmaları, iki yüz yıllık bir sürecin ardından Constantinopolis idaresinin Karadeniz'in kuzeyinde Hazar Kağanlığı haricinde ikinci bir muhatap bulması açısından önemli bir değişimdi. Ancak Bizans İmparatorluğu gerçekte kiminle muhatap oluyordu? Ne yazık ki bu soruya verilecek cevap Rus heyeti ile ilgili bilgi veren kaynakların hiçbirisine yansımamıştır. Dahası, Photius'un Hıristiyanlığı tebliğ etmek üzere Ruslara gönderdiği papazların nereye gittikleri bile kaydedilmemiştir. Bu sessizlik, Constantinopolis'e gelen Rusların başında bulunan kimsenin din kesimlerince dikkat edilebilecek derecede önemli görülmemesi ile ilgili olsa gerektir. Diğer taraftan *Povest Vremennıh Let*'in yazarının Constantinopolis ile Ruslar arasında dinî içerikli bir temasın kurulduğujndan bahsetmemesi ilgi çekicidir.

S. Franklin ve J. Shepard, süreci farklı değerlendirerek Constantinopolis'e ulaşan talebin kuzeyde bulunduğunu varsaydıkları "Rus Kağanı"ndan geldiğini ifade etmişlerdir[115]. Ancak, tarihî bir hakikatten çok bilimsel alanın uzlaşısının meyvesi olan bu "Kağan"dan çok talebin I. Boba'nın da değerlendirdiği şekilde,

Zira heyetlerle ilgili bilgilerdeki ayrıntılar birbirinden farklı olmayıp ortaktır. Ayrıntıdaki bu ortaklık da heyetlerdeki ortaklıkla ilgilidir.

113 Bu konuda kaleme alınmış bazı ifadeler için bk. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, s.183.

114 D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, s.184; S. Franklin and J. Shepard, *The Emergence of Rus*, s.54; F F. Dvornik, *The Slavs Their Early History and Civilization*, American Academy of Arts and Sciences, Boston 1956, s.197.

115 S. Franklin and J. Shepard, *The Emergence of Rus*, s.54.

Askold ve Dir'den geldiğini kabul etmek daha makuldür. I. Boba, Constantinopolis'e gönderilen heyeti, Askold ve Dir'in Kiev'e yönelebilecek bir bozkır saldırısına karşı önlem almaya çalışmalarıyla izah etmiştir[116]. Ancak 870'lere doğru Dinyeper ve kuzeyindeki ana tehlike bozkırdaki hareketliliklerden çok, daha kuzeydeki gelişmelerle ilgiliydi. Nitekim Staraya Ladoga'da gerçekleştirilmiş arkeolojik kazılar, tam da Bizans İmparatorluğuna gönderilen Rus heyeti ile aynı yıllarda, 863 ile 871 arasındaki bir tarihte, bu yerleşim biriminin tahrip edildiğini ortaya koymuştur. Benzer durum, Gorodişçe'de, aynı yıllara tarihlenen bir tabakada tespit olunan bir aristokrat evinin yakılmasını gösteren buluntu ile Volhov havzasındaki yerleşim birimlerindeki tahrip tabakasında da gözlemlenmiştir[117]. *Povest Vremennıh Let*, bu gelişmelerle ilişkilendirilebilecek bir karışıklık haberi vermez. Ancak, bu yıllarda Rurik'in bölgenin en güçlü şahsiyeti olması ve saldırıya uğrayan yerlerin Rurik öncesinde kurulmuş tüccar kolonileri olması, yaşananların Rurik'in Knezlik rejiminin Novgorod'daki egemenliğini kolonilere doğru genişletmek politikası ile ilişkilendirebileceğimiz bir manzara sunar[118]. Bu açıdan bakıldığında, Askold ve Dir'in Constantinopolis'e gönderdikleri heyetin, kuzeyde yaşanan gelişmelerin Kiev'e doğru yönelmesi ihtimaline karşı Bizans İmparatorluğu ile müttefiklik kurarak kendilerini sağlama alma amacı ile alakalı olduğu görünmektedir.

116 I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.121. Yazar, Bizans İmparatorluğunun bu talebi Karadeniz'in kuzeyinde göçerlere karşı bir müttefik buldukları noktasında değerlendiriyorsa da Photius'un mektubundaki ifadeler böyle bir kapsamda değildir.

117 Söz konusu buluntular için bk. A.N. Kirpiçnikov vd., "Russko-Skandinavskie Svyazi", s.27; S. Franklin and J. Shepard, *The Emergence of Rus*, s.56; J. Shepard, "The Origins of Rus", s.53-54; W. Duczko, *Viking Rus*, s.78.

118 J. Shepard da buradaki arkeolojik izleri "prenslik rejimi"nin kurulmasının ayak izleri olarak değerlendirir. Bk. J. Shepard, "The Origins of Rus", s.53. O. Karatay ise meseleyi çok farklı değerlendirerek yıkımı Hazar Kağanlığının saldırısıyla ilişkilendirir. Bk. O. Karatay, "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", s.102-103.

Askold ve Dir'in Constantinopolis ile 863'te başlayan temasları 868'e gelindiğinde aralarında bir anlaşmanın imzalanması ile daha sağlam bir seviye kazandı[119]. Bu uzlaşının maddeleri günümüze ulaşmamışsa da Ruslarla Bizans arasında ticaret ilişkisinin bundan hemen sonra başladığına işaret eden deliller[120], anlaşmanın ruhunu iktisadî çıkarların oluşturduğunu göstermektedir[121]. Buna karşın bütün bu temaslar Rurik'in ölümünden sonra tahta oturan küçük yaştaki oğlu İgor'un[122] naibi Oleg'in idaresindeki Rusların Kiev'e doğru inmelerini savuşturmaya yetmiyordu. Bu iniş, Dnyeper boylarındaki tarihi kalıcı olarak değiştirecekti:

6390 (=882) yılı: Oleg, Vareg, Çyud, Sleven, Meryu, Ves, Kriviçilerden pek çok askeri bir araya getirerek ilerledi ve Kriviçilerle birlikte Smolensk'e geldi ve kenti ele geçirdi ve kendi adamını atadı. Buradan ileriye (vniz') gitti ve Lyubetsi ele geçirdi ve kendi adamını atadı. Kiev'deki dağa vardı ve Oleg, Askold ile Dir'in nasıl knezlik ettiklerini gördü. Askerleri Ladya'ya (=gemi) yerleştirdi ve daha başkalarını geride bıraktı. Bizzat beraberinde İgor'u da götürerek ilerledi. 'Ugorskoe'ye adım attı ve askerlerini bir araya getirdi ve Askold ve Dir'e haber gönderdi ve şu şekilde dedi: "Misafirim ve Grek'e gidiyorum Olga ve İgor'un Knezliğinden. Bize, akrabalarınıza gelin". Askold ve Dir kıyıya geldiler ve ladyadan bütün diğerleri fırladılar. Oleg, Askold ve Dir'e dedi ki "Sizler ne Knezsiniz ne de knez akrabasısınız, ancak ben knezlik eilesindenim" ve İgor'u öne çıkardı (vınesoşa): "İşte Rurik'in oğlu"[123]. Askold ve Dir'i öldürdü ve

119 Bizans–Rus anlaşması ile ilgili bk. A.A. Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860*, s.230-231.

120 Söz konusu kayıtlar için bk. A.A. Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860*, s.233. Yazarın bu ilişkiyi 838'e çekmesi temelsizdir.

121 A.A. Vasiliev'in bu hususstaki farklı görüşlerine de bk. A.A. Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860*, s.229-230.

122 A.P. Novosel'tsev'e göre İgor 879'da doğmuştu. Eğer yazarın değerlendirmesi doğru ise Oleg Kiev önlerine geldiğinde İgor henüz üç yaşındaydı. Bk. A.P. Novosel'tsev, "Obrazovanie Drevnerusskogo Gosudarstva i Pervıy ego Pravitel", s 12.

123 Oleg'in İgor'u öne çıkarmasının hukukî mahiyeti ile ilgili olarak bk. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.126.

(cesetlerini) şimdi Ugorskoe olarak anılan ve Ol'min sarayının bulunduğu dağa[124] *götürdü ve dağa gömdü. Bu mezarın üzerine Aziz Nikola anısına Ol'ma kilisesi inşa edildi, Dir'in mezarı Aziz İrine('ye anısına inşa edilen kilisenin) arkasındadır*[125]*. Oleg Kiev'de Knezliğe oturdu ve Oleg dedi ki: "Sen Rusların kentlerinin annesi olacaksın"*[126]*.*

Buradaki kayıtlarında yazar, Oleg'in seferinin gerekçesi hususuna değinmeden Kiev'in ele geçirilişini Oleg'in sistematik bir karakterdeki genişleme faaliyetinin[127] bir parçası olarak takdim eder. Ancak Oleg'in, bununla kalmayarak sorgusuz sualsiz bir şekilde Askold ve Dir'i öldürtmesi, faaliyetinin sadece yayılmakla ilgili olmadığını gösterir. Daha önce de ele alındığı üzere, *Povest Vremennıh Let*'de Askold ve Dir'in güneye inmesi, Constantinopolis'e ulaşma arzularını Rurik'e iletmeleri ve bu talebin efendileri tarafından onaylanması süreci içerisinde aktarılmıştı. Ancak eserin yazarı, bundan hemen sonra yaşananları Askold ve Dir'in Kiev önlerine gelmeleri, kent ve çevresindeki bölgeyi ele geçirmeleri şeklinde, Rurik'ten taleplerinin dışında gelişen hadiseler bütünü olarak aktarır. *Povest Vremennıh Let*'in

---

124 Pek çok yazar bahsi edilen dağ veya tepeyi *Macar tepesi* manasına gelecek şekilde *Ugor* adıyla anıyorsa da O. Pritsak, dağı *Ogur tepesi* şeklinde ele alarak bu bölgenin Onogurlar tarafından yerleşim görmüş bir alan olduğunu düşünmüştür. Yazara göre onlar, Avar idaresinden kaçarak Hazar Kağanlığına sığınmış ve idareleri altındaki Kiev'de Hazar hizmetine girmişlerdi. O. Pritsak'ın görüşü için bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.163.

125 I. Boba, mezarların üzerine kilise inşa edilmesini Askold ve Dir'in Hıristiyanlığı kabul etmiş olmaları ile ilişkilendiriyorsa da *Povest Vremennıh Let*'deki ifadeler kilise inşasının daha sonraki bir tarihte olduğuna işaret eder. Bk. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.121-122.

126 *PVL*, s.20; *RPC*, s.60-61.

127 I. Boba, Oleg'in faaliyetlerini sistematik bir yayılma hareketi olarak görmeyerek, bu faaliyetleri Kuzey Rusya'dan çıkarılmalarının bir neticesi olarak takdim eder. Yazar Novgorod üzerine konan verginin "barış için" konduğunun ifade edilmesini bu hususta bir delil olarak ele alsa da, mütalaası ikna edici değildir. Bk. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.126-127.

yazarı, yeni kurulan bu idare ile Rurik arasında bir ilişkinin bulunduğuna dair bir beyanda bulunmaz. Yine, yukarıda değinildiği üzere, *Povest Vremennıh Let*'in yazarının Askold ve Dir'in idaresini "idare sürmek" manasında *vladeti* olarak tanımlamasına karşın Rurik'in Novgorod'daki hükmünü "knezlik hükmü kurmak" manasında *knyajaşçu* kelimesi ile karşılaması, hem Askold ve Dir'in idaresinin Rurik'in hükmü ile kıyas edilemeyecek derecede düşük bir hiyerarşide bulunduğuna işaret eder, hem de idarelerinin meşru olmadığını düşündüğünü gösterir. Oleg'in Askold ve Dir'e yönelik söylediği: "*Sizler ne Knezsiniz ne de knez akrabasısınız, ancak ben knezlik ailesindenim*" sözü de yazarın propagandasını tamamlayan "son vurgu" olarak metinde yerini alır[128]. Elbette Oleg'in Kiev'i alırken söz konusu meşruiyet tartışmaları içerisine girdiğini düşünmek mümkün değildir. Ancak, *Povest Vremennıh Let*'in 1115'te Kiev'de yazıldığını ve eseri kaleme alan kişinin artık merkeziyetçi bir karakter kazanan devletinin tarihini yazan bir kişi olduğunu unutmamak gerekir. O, Oleg'i konuştururken aslında Kiev'de kurduğu idareyi meşrulamakta ve Askold ile Dir'in idarelerinin hukukî temele sahip olmadığını sezinleterek Rurik hanedanını siyasi meşruiyetin merkezine yerleştirmektedir[129].

"*Oleg Kiev'de Knezliğe oturdu ve Oleg dedi ki: "Sen Rusların kentlerinin annesi olacaksın*" ifadesi Oleg'in Rurik henanının meşruiyetini sağlarken diğer taraftan kendi iktidarını meşrulamak maksadı ile hareket eden bir kişi olduğunu gösterir. Ancak ne olursa olsun Oleg'in Rus idaresinin başına geçmesi, Rurik ile başlayan Knezlik idaresinin çok daha sistematik bir aşamaya geçmesi açısından önemlidir. Artık o, Ibn Fadlan'ın bundan kırk yıl

128 Bu hususta ayrıca W. Duczko'nun değerlendirmesine de bk. W. Duczko, *Viking Rus*, s.204.

129 *Povest Vremennıh Let*'deki anlatının meşruiyet meselesi ile ilgili yönü için M. Whittow'un değerlendirmelerine de bk. M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium*, s.247. R.G. Skrinnikov'un Oleg ile ilgili farklı değerlendirmelerine de bk. R.G. Skrınnikov, "Voynı Drevney Rusi", s.26-27.

sonra defin merasiminden bahsedecek olduğu Rus beyinden[130] çok farklı bir siyasî atmosfer içerisinde bulunmakla kalmıyor, idaresini sistematik bir yayılma hareketi ile bütünleşen bir siyasî yapıya dönüştürüyordu. Bu açıdan bakıldığında Oleg'i, daha önce Türk tarihinde benzerlerini Mamay, Timur ve Edige'de gördüğümüz kukla hanları tahta çıkararak kendi idarelerini süren başbuğlar sınıfından bir kişi olarak değerlendirmek de mümkündür. Ancak bu kimselerden farklı olarak İgor'dan başka bir şansı yoktu, çünkü İgor, artık karizmatik bir soy hâline gelen Rurik'in soyunun hayattaki yegâne temsilcisiydi.

Oleg'in Faaliyetleri ve Hazar Kağanlığının Dnyeper'den Sökülüşü

Oleg Kiev'i ele geçirdiği sırada ortaya koyduğu tavır ile Askold ve Dir'den farklı bir karaktere sahip olduğunu ispatlamıştı. Bu farklılık, bundan sonraki icraatlarının aldığı yön ile daha da keskin bir hâl aldı. Nitekim idarelerini Kiev dışına yaymak için çaba göstermeyen Askold ve Dir'den farklı olarak Oleg Kiev'i ele geçirdikten hemen sonra çevredeki Slav boylarını egemenliği altına almaya girişti[131]. Rurik zamanında bahsedilmeyen bir şekilde bu boyları

130 *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.40-44. W. Duczko, İbn Fadlan'ın gömülme töreni ile ilgili ayrıntılara dayanarak, elde bir kanıt bulunmamakla birlikte bu kişinin İskandinavya'dan buraya dönemsel olarak gelen idarecilerden birisi olduğu kanaatini ortaya koymuştur. Bu değerlendirmesi kendi içinde tutarlıdır ve olasılık dâhilindedir. Bk. W. Duczko, *Viking Rus*, s.142-153. Ibn Fadlan'ın eserinde bu gömü töreni ile ilgili kayıt için ayrıca bk. J.E. Montgomery, "Ibn Fadlan and he Rusiyyah", s.12-21.

131 W. Duczko, Oleg'in Hazar Kağanlığı idaresindeki Slav boylarına hâkim olma gayretini ekonomik *resesyon* ile izah eder. Bk. W. Duczko, *Viking Rus*, s.209. Elbette böylesi bir değerlendirme yapmak mümkündür. Ancak eğer Oleg'in faaliyeti sınırlarını genişletmekten çok, ülkesine ulaşan sikke sayısındaki düşüşün beraberinde getirdiği bir saldırganlık ile ilgili olmuş olsa idi, böyle bir gayreti İtil boylarına doğru gerçekleştirmiş olması gerekirdi. Bundan ötürü W. Duczko'nun değerlendirmesine iştirak etmiyoruz.

vergiye bağlaması da ayrıca dikkat çekicidir. Diğer taraftan Oleg devri, Slav ve Rus unsurunun Rus adı altında milletleşme aşamasına geçmeye başladığı bir dönem olarak da dikkat çekicidir[132]:

> *(...) Oleg Kiev'de Knezliğe oturdu ve Oleg dedi ki: "Sen Rusların kentlerinin annesi olacaksın". Onunla birlikte olan Varegler ve Slovenler ve diğerleri (=diğer Slavlar) Rus olarak anılmaya başlandı. Oleg kenti tahkim etmeye başladı ve Slovenlerin, Kriviçi ve Meryanların üzerine vergi koydu ve barış için Vreglerin Novgorod'tan yıllık 300 grivina vergi vermesine hükmetti ki Yaroslav'ın ölümüne değin Vregler ödediler*[133].

Bu ifadeler, sıradan bir tarihî şahsiyetin sınırlarını genişletmesi ve vergi toplamasından çok, gücünü devletleşme aşamasına sokan bir hükümdarın gayretlerine işaret eder. Artık bu noktada eserde, yeni bir dönemin müjdelendiğini rahatlıkla söylemek mümkündür. Bu gelişmeleri, Drevlyan, Severyan ve Radimiç boylarının da itaat altına alınması takip etti:

> *6391 (=883) yılı: Ardından Oleg Drevlyanların üzerine saldırdı ve onları egemenlik altına aldı, onlara bir karasansar kürkü parçası vergi yükledi.*
>
> *6392 (=884) yılı: Oleg Severyanlar üzerine gitti ve Severyanları yendi, onların üzerlerine hafif vergi koydu ve Hazarlara vergi ödememelerine izin vermedi, dedi ki: "Ben onlara karşıyım, size değil".*
>
> *6393 (=885) yılı: Radimiçlere elçi gönderdi ve dedi ki: "Kime vergi veriyorsunuz?". Onlar da cevap verdiler: "Hazarlara". Ve Oleg onlara sordu: "Hazarlara vermeyeceksiniz, bana vereceksiniz". Onlar da Hazarlara verdikleri gibi şelyagı*[134] *Oleg'e verdiler. Böylelikle Oleg Polyan ve Derevlyanlar ve Severyanlar ve Radimiçiler üzerinde hâkimiyet kurdu. Ancak Uluçi ve Teveritsler üzerine ordu sevk etti*[135].

---

132 Rus yasasında bile Slavlar ile Rusların birbirinden farklı milletler olarak görülmesi, iki unsurun bu dönemde milletleşme aşamasından bahsedilemeyeceğini gösterir. Rus yasasındaki ibare ile ilgili olarak bk. Yu.D. Brutskus, "Varyagi i Kolbyagi", s.85.

133 *PVL*, s.20; *RPC*, s.61.

134 Metinde Şç'lyag.

135 *PVL*, s.20-21; *RPC*, s.61; M. Uydu–Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s.88-89.

Oleg'in Dnyeper boylarındaki Slavları artık tamamıyla kontrol aldığını gösteren bu kayıt içerisinde Radimiçlerle ilgili bir ayrıntı, bu dönemdeki farklı bir gerçeği gözler önüne serer. Bu, *Povest Vremennıh Let*'in yazarının, 859'da Hazar Kağanlığına vergi ödediğinden bahsetmediği Radimiçleri 885'de bu sefer Hazarlara vergi ödeyen bir boy olarak göstermesidir. Demek oluyor ki 859 ile 885 arasındaki bir tarihte Hazar Kağanlığı hâlâ Dnyeper'in doğu kesimlerindeki[136] egemenliğini genişletmeye devam ediyordu[137]. Yeri geldiğinde de ifade edileceği üzere 860 ve 870'li yılların Lebedia'nın Don boylarına gelmesinden sonra bölgedeki Macar boylarının Hazarların idaresine –sözde de olsa– geçmiş olmalarına bakıldığında Radimiçlerin Hazarlara vergi ödemeleri Macarlar tarafından sağlanmış olduğunu kabul etmekte beis yoktur. S.A. Romaşov'un da ifade ettiği gibi karşımızda, Oleg'in genişleme siyasetine başlamasından hemen önce Hazar Kağanlığının Dnyeper'in orta mecralarından kuzeyine ve buradan da doğuya doğru Soja ve Oster'in yukarılarına ve Desne ile Vyatiçlerin yaşadıkları Oka'ya kadar olan gayet geniş bir alan dâhilinde hükmünün geçtiği bir manzara çıkmaktadır[138]. Bununla birlikte Radimiçlerin Oleg'in egemenliğini kabul etmeleri, Hazarların Dnyeper çevresindeki bu yeni atılımlarının yok edildiğini göstermektedir. Böylelikle Oleg'in genişleme siyaseti ile Hazar Kağanlığı Dnyeper'in doğusuna atılıyor ve Slavlar üzerindeki egemenliği Oka boylarında yaşayan Vyatiçler ile Don boylarındaki Slav unsurla sınırlı kalıyordu[139]. Oleg'in bu boyları hâkimiyet altına alma çabasına girişmemesi henüz bu bölgelerde bir yayılma stratejisi içerisine girmemesi ile ilişkiliydi. Bu stratejinin

136 Radimiçlerin yaşadıkları bölge için bk. S. Franklin and J. Shepard, *The Emergence of Rus*, s.77.

137 I. Boba'nın değerlendirmesine de bk. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.57-58.

138 S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.159, 187; O. Karatay, *Hazarlar*, s. 234.

139 S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s. 167.

temelinde Constantinopolis ile Tuna'ya doğru uzanan ticaret yollarını ele geçirmek ve bu şekilde Baltık ile bu saha arasında bir ticaret ağı kurmak yatıyordu[140]. Böylelikle Oleg, 885'e gelindiğinde Oleg'in Dnyeper boylarındaki Slavların tamamını bir çatı altında toplamakla kalmayarak bir başka unsurun burada varlık sürmesinin de önüne geçmiş oluyordu. Bununla birlikte Dnyeper ırmağının güneyindeki durum çok daha farklı bir mahiyet arz ediyordu.

Başında Oleg'in bulunduğu Rusların 882 ile 885 arasındaki üç yıllık zaman zarfında Dnyeper boylarının yukarı ve orta mecralarındaki Slav boyları üzerindeki yayılmacı faaliyetleri 885'te birdenbire durdu. Ne yazık ki *Povest Vremennıh Let* bunun nedeni ile ilgili herhangi bir bilgi vermez ve 887'de Bizans tahtındaki bir değişiklik ile ilgili kayıt hariç, 885 ile 898 arasındaki on üç yıllık dönemi hiçbir kayıt paylaşmaksızın sessiz bir şekilde geçer. Arkeolojik veriler de bu sessizliğe destek verir. Zira arkeolojik incelemeler, Rusların IX. yüzyılda Dnyeper boylarında varlık gösterdiklerine ilişkin bir netice vermemiştir[141]. Buna karşın kuzey bölgelerdeki

140 Bu hususta ayrıca V.A. Moşin'in değerlendirmelerine de bk. V.A. Moşin, "Rus'i Hazariya pri Svyatoslave", s.193. A.P. Novosel'tsev ise meseleyi ticaret yolları bağlamında değerlendirerek Oleg'in bu Slav boylarını egemenlik altına almakla Avrupa'dan doğuya doğru uzanan ticaret yolunun Rus denetimi altına girdiğini vurgular. Bk. A.P. Novosel'tsev, "Obrazovanie Drevnerusskogo Gosudarstva i Pervıy ego Pravitel", s. 6.

141 Nitekim IX. yüzyılda Dnyeper'de bir takım İskandinav kültürü ile ilişkili arkeolojik veriler ele geçirilmişse de bunlar Dnyeper'in üst kesimleri ile sınırlıdır ve ne Askold ve Dir, ne de Oleg ve İgor dönemlerinde Kiev ve çevresindeki alanda bir İskandinav varlığına işaret etmektedir. Bk. W. Duczko, *Viking Rus*, s.220; A. Stalsberg, "Scandinavian Relations with Northwest Russia", s.284; S. Franklin and J. Shepard, *The Emergence of Rus*, s. 53-54, 57, 71-72; V.Ya. Petrukhin, "Khazaria and Rus", s.246-247, 252-253; V. Petrukhin, "Migratory Mechanism Rus' and the Magyars in the Ninth Century", *Ancient Human Migrations: a Multidiscipliary Approach*, eds. P.N. Peregrine, I. Peiros and M. Feldman, The University of Utah Press 2009, s.105; B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.162. O. Karatay ise Dnyeper boylarında 820'li yıllara tarihlenen sikke buluntularının

araştırmalarda, tam aksi neticeler elde edilmiştir. Mesela Staraya Ladoga ve Gorodişçe'nin 890'lı tabakalarına tarihlenen sur sistemi ile etraflarının çevrelenmesine bakıldığında bu bölgelerin ciddi bir dönüşümden geçtiği görülür. Bu yerleşim birimlerinin içinde, daha öncekilerden çok daha büyük evlerin inşa edildiğinin tespit edilmesi, bu değişime nüfus artışının da eşlik ettiğini ortaya koymuştur. Bu, aynı zamanda, Volhov ırmağının güneyindeki Rurikovo Gorodişçe adı verilen yerleşim biriminde gözlemlemlenmiş veriler için de geçerlidir. Bu veriler Rusların, Staraya Ladoga'nın ticaretteki konumunu güçlendirmeye çalışırlarken diğer taraftan ticaret ilişkilerini Volkov ırmağının güneyinde çok daha etkili hâle getirmeye teşebbüs ettiklerine işaret eder[142]. Netice olarak tüm bu arkeolojik neticeler bize şunu göstermektedir: Oleg, Dnyeper ırmağının kuzey ve orta mıntıkaları ile bunun çevresinde yaşan Slav boylarını 880'lerde üç yıllık bir seferle hâkimiyet altına almış, ancak siyasî varlığının merkezi olarak burayı belirlemeyerek kuzeye çekilerek buradaki yerleşim birimlerini güçlendirmekle meşgul olmuştur[143]. Bu durumda Dnyeper çevresinde tâbi hâle getirilmiş

varlığına işaret ederek Rusların Dnyeper boylarındaki varlığı ile ilgili kanaate iştirak etmez. Bk. O. Karatay, "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", s.87-88. Ancak sunulan bu veriler doğrudan doğruya Rusların bir etkinliğinin delili olarak değerlendirilmeye uygun değildir. Nitekim bu sikke buluntularını değerlendiren T.S. Noonan da bu verileri Rusların bölgedeki varlıklarının bir delili olarak görmemiştir. Bk. T.S. Noonan, "When Did Dirhams First Reach the Ukraine?", s.39. Bu noktada önemli ve belirleyici olan husus, Staraya Ladoga'da görüldüğü gibi benzer kültür öğelerinin ve benzer defin adetlerinin Dnyeper'de bulunmamasıdır.

142 Bölgede ele geçmiş arkeolojik veriler ve bunun mahiyeti ile ilgili olarak bk. A.N. Kirpiçnikov vd., "Russko-Skandinavskie Svyazi", s.27-28; S. Franklin and J. Shepard, *The Emergence of Rus*, s.58-59; J. Shepard, "The Origins of Rus", s.53-54; W. Duczko, *Viking Rus*, s.87, 255-256; I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.322-323.

143 I. Boba ise çok farklı bir kurgu yapar. Ona göre Oleg'in Kiev'e ilerlemesi, Peçeneklerle ilişkilendirdiği hadiseler zinciri içerisinde Novgorod'dan "çıkmak zorunda kalması" ile ilgiliydi ve bu şekilde Kiev'e geldikten sonra etrafındaki güçleri yeniden mobilize ederek çevredeki Slav boylarını da hâkimiyeti

Slav unsuru sadece bu yeni devletin ekonomik gücüne katkı sunan haraçgüzarlar olarak konumlandırılmışlardı.

Kuzeydeki gelişmeler, Oleg'in iktidarıyla birlikte ticaretin bireysel bir etkinlikten çıkarak devletleşmiş bir karakter kazanmaya

altına almış ve bunu Novgorod'u tehdit ederek kentten vergi alması takip etmiştir. Yazara göre Peçeneklerin göçü bir anda İtil'deki ticaret hayatını bloke etmiş ve Ruslar, bu şartlar içerisinde yeni bir ticaret yolu bulmak üzere güneye doğru ilerlemişler ve Oleg bundan sonra Kiev'de kalmaya devam etmiştir. Hatta yazara göre o, bundan sonra bölgede köle ticareti ile meşgul olmaya başlamıştır. Bk. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.126-127. Bununla birlikte Peçenek göçü ile Oleg'in seferi arasında on yıllık bir fark vardır ve bundan ötürü de I. Boba'nın bu son derece etkileyici değerlendirmesine iştirak edebilmek mümkün değildir. Diğer taraftan *Povest Vremennıh Let*'de Oleg'in ne Kiev'de kaldığı ne de kuzeye çıktığına dair bir beyan bulunmamaktadır. Yazarın bu sessizliği Oleg'in Kiev'de kalmaya devam ettiği şeklinde değerlendirdiği görülmektedir. Ancak yazar, bu durumun Oleg'in kuzeye de çekilebileceğine yönelik ikinci bir ihtimali de yarattığını atlar ki biz, yukarıda da ifade edildiği üzere naibin Kiev'i ve çevresinde yaşayan Slav boylarını kendisine tâbi kıldıktan sonra yeniden geldiği mıntıkaya döndüğünü düşünüyoruz. I. Boba ile farklı noktalarda bulunmamızda temel faktör, yukarıda da dile getirilmeye çalışıldığı üzere, Dnyeper boylarında X. yüzyıldan önce bir İskandinav varlığına işaret eden bir arkeolojik verinin bulunmaması, aksine aynı yıllarda kuzeydeki yerleşim birimlerinde ciddi bir gelişmenin kendisini göstermesinden ileri gelir. I. Boba'nın Oleg'in köle ticareti ile meşgul olmaya başlamasına yönelik ifadelerine delil olarak gösterdiği kaynak ifadeleri ise sonraki dönem, 900'lerden sonraki durum ile ilgili gibi görünmektedir. Burada ayrıca temas edilmesi lazım gelen bir diğer husus daha vardır. I. Boba, *Povest Vremennıh Let*'in *Lavrentiev kroniği*nden başka kronikler içerisinde yer alan versiyonlarında Oleg'in kendisini "misafir" olarak değil de "tüccar" olarak takdim ettiğine işaret eder. Bk. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.128. Elbette böyle bir fark önemlidir, zira bu beyan, Oleg'in Kiev'e yönelmesinin temel motivasyonunu tespit etmekte işe yarayan bir delil olarak ele alınabilir. Ancak bu hususta -filolojik bir tetkikatı bir tarafa bırakıp- bu versiyonlardaki ifadelerde Oleg'in kendisini "tüccar" olarak takdim etmesinde, onun içinde bulunduğu şartların değil, bir "hile"sinin mevzu edildiği görülmektedir. Bu durum, ilgili ifadenin "Oleg'in motivasyonunu tespit" etmek noktasında bir iş görmeyeceğine işaret eder. Bu nedenle I. Boba'nın söz konusu mütalaasına katılmak mümkün değildir.

başlamasının bir göstergesiydi[144]. Bu şekilde bir değişikliğe gitmelerine rağmen Ruslar, arkeolojik verilerden anlaşıldığı kadarıyla hâlâ İtil ırmağı üzerinden ilerleyen ticarete ağırlık vermeye devam ediyorlardı[145]. Bu noktada karşımıza iki temel soru çıkmaktadır:

I. Hazarlar, Dnyeper boylarında kendi idarelerini sona erdiren Rusların İtil boylarındaki ticarî hayatlarına neden müdahale etmediler?

II. Ruslar, Karadeniz'e açılacakları bir ırmağın kuzey ve orta mecralarını ele geçirmelerine karşın neden daha güneye inmek yerine, Hazar Kağanlığının kat'i üstünlük gösterdiği İtil boylarından ticaret hayatlarına devam ettiler?

Bu sorulardan ilkini cevaplamak oldukça zordur. Ancak ticaret hayatının genel seyri içerisinde Rusların elde ettiği güçlü pozisyon, öyle görünüyor ki Hazar Kağanlığının Slav tâbilerini kaybetmelerine bir cevap vermelerinin önüne geçmiş olabilir. Hazarlar böylesi bir müdahaleyi gerçekleştirmeleri karşısında kendilerini ayakta tutan *Pax Hazarica*'nın sonunun gelebileceği bir durumun ortaya çıkabileceğini hesap etmiş olabilirler. Bu açıdan bakıldığında Dnyeper boylarındaki egemenliğin Pax Hazarica'ya kurban edildiğini ve İtil'in Dnyeper'e yeğlendiğini varsaymak mümkün gibi görünmektedir.

144 Oleg ve İgor'un Bizans İmparatorluğu ile yaptıkları 911 ve 944 anlaşmaları, V.Ya. Petruhin tarafından ticaretin tamamıyla idarecilerin tekeline geçişi şeklinde değerlendirilmiştir. Bizim yorumumuzu da bu tespit şekillendirmiştir. Bk. V.Ya. Petrukhin, "Khazaria and Rus", s.259. Bu anlaşmalarla ilgili olarak ayrıca bk. W. Duczko, *Viking Rus*, s.210-212.

145 Söz konusu dönemde Rusların ticarî etkinliklerinin hâlihazırda İtil ve Oka üzerinden gerçekleşmesine ilişkin bk. B.N. Zahoder, *Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostoçnoy Evrope, Gorgan i Povolj'e v IX-X vv.*, İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1962, s.31; V.Ya. Petrukhin, "Khazaria and Rus", s.250-252; I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.314-315. Kiev'de yapılan arkeolojik kazılarda Bizans sikkeleri ancak IX. yüzyılın sonlarına tarihlendirilmiştir. Bk. V.A. Moşin, "Naçalo Rusi", s.54. Bu durum kentin de içinde bulunduğu Dnyeper yolunun Hazar idaresi zamanında bir ticaret yolu olma özelliğinin dışında bulunduğuna işaret etmektedir.

Rusların Dnyeper ırmağının güney kesimlerini ele geçirmeyerek ticarî faaliyetlerini İtil boyları üzerinden sürdürmeye devam etmeleri ise Oleg'in bir tercihinden çok zorundalığı ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki Oleg'in seferini durduran şey Rus genişlemesinin bozkır hudutlarına varması ve bir şekilde Macar nüfuz sahasına ulaşmasıydı. Elde doğrudan Macarlarla Ruslar arasında gerginliğin yaşandığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak karşımızda bulunan haritada, Rusların güneye yayılmaları ile Macarlarla sınırdaş olmaları, Rusların güneye yayılamalarının yine Macarlar tarafından engellenmiş olduğu bir mantıkî durumu beraberinde getirmektedir. I. Zimonyi de değerlendirmelerinde Rusların güneye inmelerinde önünü kesen faktörü Macarlar olarak değerlendirmiştir[146]. Diğer taraftan I. Zimonyi, Rusların Dnyeper boylarında ticaret etkinliği kuramamalarının bir diğer nedenini, ırmağın ulaşım imkânlarının zorluğu ile ilgili görmüştür[147]. Gerçekten de, *De Administrando Imperio*'da X. yüzyılın başlarındaki ticaret etkinliğini yansıttığı anlaşılan satırlarda ticaret emtiasının pek çok kez çağlayanlardan geçmek zorunda kaldığı ifade edilir[148]. Bu durum, sadece Rusların değil aynı zamanda kendilerinden önce Dnyeper'in orta ve kuzey kesimlerinde bulunanların da ticarî etkinliklerinin coğrafî faktörlerce kısıtlandığına işaret eder[149].

Bütün bunlar bir arada değerlendirildiğinde, Rusların ticari etkinliklerini Dnyeper boylarına kaydırmamalarının, Kiev'in

146 I. Zimonyi de Rusların güneye inmelerinin önündeki engeli Macarlar olarak görmüştür. Bk. I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.315, 322, 324. Macarların Don'un batısındaki bölgede elde ettikleri kudret ile ilgili olarak ayrıca A. Toynbee'nin değerlendirmelerine de bk. A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his World*, s.453-454.

147 I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.322.

148 *DAİ*, s.75; Constantine Porpyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.59.

149 IX. yüzyılda Dnyeper boylarının ticarî durumu ile ilgili olarak bk. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.14, 18; A.A. Tortika, *Severo-Zapadnaya Hazariya*, s.433.

hemen güneyinde başlayan Macar varlığı ile Dnyeper ırmağının İtil boyları derecesinde ticarete elverişli olmaması ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır[150]. Bu şartların IX. yüzyılın sonlarına değin Rusları ticarî olarak Hazarlara bağlı bir duruma soktuğu açıktır. Ancak şartlar Peçenek göçü ile birlikte Ruslar açısından değişecektir.

İkinci Macar Göçünün Don Boylarına Ulaşması

820'li yıllarda Rus tüccarlarının Oka boylarına inmeleri karşısında bu bölgede yaşayan bir kısım Macar unsurun Don boylarına göç etmek zorunda kalmaları 830'larda yeni geldikleri topraklarda büyük tehlike yaratarak Hazar Kağanlığının savunma tedbirleri almasına neden olmuş ve bu şekilde Sarkel gibi son derece mühim bir kale inşa edilmişti. Buna karşın Sarkel sadece Don boylarındaki güvenliği sağlıyordu ve Hazar Kağanlığının Dnyeper ırmağına kadar uzanan sahadaki kaybolan egemenliğini geri getiremiyordu. Artık Don ile Dnyeper arasındaki bölge, tam bir devlet statüsünde bulunmayan, buna mukabil boyların kendi kendilerini idare etmeleri esası üzerine bina edilmiş bir güç, Macar gücü tarafından kontrol ediliyordu. Bu yapının tarihi ile ilgili en temel kaynak eser *De Administrando Imperio*'dur. Ancak buradaki bilgiler Macarların tarihi ve göçü ile ilgili bilgi veren diğer kaynaklardan farklıdır. Zira *De Administrando Imperio*'nun yazarı İmparator Constantin, Lebedia adlı bir bey[151] idaresindeki Macarların Hazarlara tâbi bir

150 Bölgede Bizans İmparatorluğunun ticarî etkinliği ile ilgili olarak bk. B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.161-162. Burada ele geçmiş sikkelerle ilgili olarak bk. T.S. Noonan, "Why the Vikings First Came to Russia", s.342; A.A. Tortika, *Severo-Zapadnaya Hazariya*, s.433. Dnyeper boylarının X. yüzyıldaki ticarî kapasitesiyle ilgili olarak bk. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.18, 30.

151 G. Iljinskij, Lebedia adı ile Hazar Kağanı Yusuf'a atfedilen mektuptaki Obedia adı arasında bir bağlantı aramıştır. Ancak değerlendirmesi her türlü ikna edicilikten uzaktır. Bk. G. Iljinskij, "Lebediya Konstantina Bagryanorodnogo", *Byzantinoslavica*, Tom. II/ 1930, s.104-105.

güç olarak Hazar Kağanlığının düşmanları ile savaştığını, bunun üzerine Lebedia'nın Hazarlar tarafından meşru bir idareci olarak tanındığını, Hazar–Peçenek savaşı sırasında Lebedia'nın ve hükmü altındaki Macarların Peçenek saldırısına uğrayarak memleketlerini terk ettiklerini, ancak Hazarlara biat etmeyi bırakmadıklarını aktarır. Fakat 830'lu yıllarda Macarların Don boylarında bulunduklarına işaret eden veriler ortada iken *De Administrando Imperio*'da Macarlar, muhtemelen 860'larda yaşanan Hazar–Peçenek savaşında Hazarlara tâbi olarak Peçeneklerle mücadele eden bir halk olarak İtil'in doğusunda gösterilir. Pek çok tarihçi bu vaziyeti, geniş bir tarih aralığı kullanıp çelişkili kısımları göz ardı ederek, makulleştirmeye çalışmıştır. Bunlardan birisi olan I. Boba, Yayık'ın üst kesimlerinden İtil'in yukarı kesimlerine ve hatta batısına kadar yayılmış hâlde bulunan Macarların 820 ile 889 arasındaki bir tarihte, Peçenek saldırısı karşısında Ryazan ve Murom bölgeleri üzerinden güneybatıya doğru inmek suretiyle Don ile Dnyeper ırmakları arasındaki bölgeye geldiklerini ifade eder[152]. Ancak I. Boba'nın ve onun gibi değerlendirmelerde bulunan daha başka bilim adamlarının hatası, temelde tek bir Macar ordasının varlığını kabul etmelerinden ileri geliyordu[153]. Oysaki gerçek, iki

152 I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.89-90, 92-94.

153 J. Marquart ve J. Bury, Lebedia'nın idaresindeki Macarların önce Don ile İtil arasında yaşadıklarını ve Hazarların müttefiki olarak Peçeneklerle burada mücadele ettiklerini, yenilmelerini müteakiben başlarında Lebedia olmak üzere Dnyeper ile Seret arasındaki bölgeye geldiklerini ve ikinci defa burada yenilerek Karpatya'ya yöneldiklerini ifade etmişlerdir. Bu görüşleri eserinde değerlendiren D.M. Dunlop, aslında iki göç hadisesinin tek bir göç ile ilgili olduğunu şu sözlerle ifade eder: "*Constantin'in 38. bölümünde ardı ardına gelen göçlerden bahsedilmektedir ki, aslında aynı olayın iki farklı izahını içermektedir. Bu nedenle Macarlar için daha erken bir yerleşim yeri aramak veya bir hayal ürünü olan Lebedya'dan Etelkuzu'ya muhaceretleri için bir tarih bulmaya teşebbüs etmek gereksizdir*". Bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.215-217. M.İ. Artamonov da bu değerlendirmeyi devam ettirmiştir. Yazar, Constantin Porphyrogenitus'u "*Madyarlarla ilgili hikâyesinde, farklı kaynaklardan gelen bilgileri birbirinden tefrik edemediği için aynı olay hakkında iki farklı açıklamada bulunmaktadır*" sözleri ile eleştirir. Bunu, eserinin bir diğer yerinde, kayıtlardaki bilgileri tek bir

farklı Macar ordasının bulunduğu şeklindedir. Bunlardan ilki, İbn Ruste'nin Hazarlarla düşmanca ilişkilere sahip olduğundan bahsettiği 830'lu yıllarda Oka boylarından Don'a gelmiş ve buradaki faaliyetleri ile Sarkel gibi önemli bir kalenin inşa edilmesine neden olacak kadar tehlike yaratan Macar ordası, ikincisi ise Constantin Porphyrogenitus'un Hazarlara tâbi durumda olduklarından bahsettiği ve tam olarak ne zaman gerçekleştiğini ifade etmese de 890'larda İtil'in yukarı kesimlerinin doğuya doğru kavis çizen hattaki yurtlarını terk ederek batıya göçen Macar ordasıdır:

Türk (=Macar)[154] *halkı bir zamanlar Hazarya'nın*[155] *yakınlarında, ilk voyvodalarının*[156] *adıyla Lebedia adıyla anılan ülkelerinde yaşarlardı. Lebedi adıyla anılan kişinin unvanı kendinden sonrakilerde olduğu gibi voyvoda olarak anılırdı. Bir zamanlar Lebedia*

---

hadiseyi işaret ettiğine yönelik ispat çabası takip eder. Ardından da Lebedia'yı Don ötesine yerleştirmeye çalıştığı değerlendirmelerini sunar. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.436, 438, 441.

154 *De Administrando Imperio*'da Macarlar *Türk*, ülkeleri ise *Türkiye* olarak anılır. İslam kaynaklarında da durum aynıdır. Macarların Türk, ülkelerinin de Türkiye olarak anılmasına dair bk B.N. Zahoder, *Kaspiyskiy Svod*, s.29; P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.159-160, 176; A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s.276-282, 295; I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.56-57, 59-61, 83-84, 90-92, 100-101; I. Zimonyi, "Why were the Hungarians Referred to as Turks in the Early Muslim Sources?", *Néptörténet-Nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*, eds. L. Károly-E. Nagy Kinces, Szeged 2001, s.201-212. Ayrıca bu konuda daha başka görüşler için O. Pritsak, "From the Sabirs to the Hungarians", s.22; I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.75, 87/ 2. dn., 88, 116-117. Macar toplumunda Hazar Kağanlığı dönemindeki kültür izleri için bk. Á. Berta and A. Róna-Tas, "Old Turkic Loan Words in Hungarian: Overview and Samples", *AOASH*, Vol. 55/ 1/3, 2002, s.43-67; A. Róna-Tas, "Turkic-Alanian-Hungarian Contacts", *AOASH*, Vol. 58/ 2, 2005, s.205-213; A. Róna-Tas, "A Runic Inscription in the Kujbysev Region", *AOASH*, Vol. 30/ 3, 1976, s.267-271; A. Bartha, "Hungarian Society in the Tenth Century and the Social Division of Labour", *AOASH*, Vol. 93/ 4, 1963, s.337, 342-343, 358.

155 Metinde *Chazaria*.

156 Metinde *voivoda* kelimesinden bozulma *boebodo*.

olarak anılan bu mıntıkada Chingylus olarak da anılan Chidmas ırmağı akardı. Bu sırada onlar Türk olarak değil, bir sebeple Sabartoeasphali[157] *olarak adlandırılırlardı. Onların yedi boyu vardı ve ne kendi içlerinden ne de yabancı bir unsurdan bir prensleri vardı. Aralarındaki ilk voyvoda yukarıda bahsettiğimiz Lebedias'tı. (Onlar), Hazarlarla birlikte üç yıl yaşadılar ve onların tüm savaşlarına destek verdiler. Hazarların Kağanı, onların güçleri ve savaşlara iştiraklerinden ötürü Türklerin ilk prensi olan Lebedia'ya onun şöhretli gücü ve halkının kıymetinden ötürü Hazar asil bayanlarından birisini ondan çocuk doğursun diye eş olarak verdi. Fakat talih o ki Lebedia'nın bu Hazar kadınından evladı olmadı. Tam da bu sırada, bir zamanlar Kangar*[158] *olarak anılan (zira bu Kangar adı onlar arasında asillik ve güç sahibi olduklarının işaretidir) Peçenekler*[159] *Hazarlara karşı silahlarını çektiler, (ancak) topraklarından ayrılmak zorunda kaldılar ve Türklerin bölgesine yerleşmeye mecbur kaldılar. Türklerle bu sırada Kangar olarak anılan Peçenekler arasındaki savaşta Türklerin ordusu yenildi ve dahası iki ayrı kısma ayrıldı. Bunlardan birisi Pers ülkesine doğru doğuya yerleşti (bunlar bugün Türklerin eski adıyla Sabartoesphali adıyla anılırlar), diğer kısmı ise voyvodaları ve dükleri Lebedia ile birlikte batı istikametine doğru Etelközü*[160] *olarak anılan bölgeye yerleşmeyi başardılar ki şu an Peçenek halkı burada yaşamaktadır.*

---

157 Constantin Porphyrogenitus'un Macarların geçmişte *Sabartoesphali* adını kullanmasının Suvarları işaret eden Sevordik kelimesi ile alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Kelime ile ilgili olarak bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.447-448; Ş. Baştav, "Sabir Türkleri", *Belleten*, C. V/ 17–18, 1941, s.74-76, 81; O. Karatay, "Suvarlar", s.100, 110-114; M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium*, s.237. Kelime ile ilgili olarak daha başka değerlendirmeler de ortaya konmuştur. Bk. İ.G. Semönov, "Kavkaz v Politiçeskih Otnoşeniyah İrana s Vizantiey i Tyurskim Kaganatom", s.238-239; A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.83; G.L. Bata, "The Turks Who Were Called ΣΑΒΑΠΤΟΙ ΑΣΑΛΟΙ", *Journal of Turkish Studies*, Vol. 20/ 1996, s.180-187; A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his World*, s.421-423; O. Pritsak, "From the Sabirs to the Hungarians", s.22-23.

158 Metinde *Caucar*.

159 Metinde *Patzinacitae*.

160 Metinde *Atelcusu*.

Bundan kısa süre sonra Hazarların prensi olan Kagan, elçileri aracılığıyla onların ilk voyvodaları olan Lebedia'nın kendisine gönderilmesini istedi. Böylelikle yola çıkan Lebedia Hazar Kağanına kendisini çağırmasının nedenini sordu. Kagan bunun üzerine, Türklerin en güçlü, yetenekli, asil ve önde geleni olmasından ötürü onu çağırdığını, halkının (=Macarların) başına geçireceğini ve onunla (=Hazar Kağanı ile) uzlaşı içerisinde onları (=halkını) idaresi altına alacağını (söyledi). O ise yanıtladı: "Benimle ilgili niyetiniz ve isteğinizden ötürü ziyadesiyle mutluyum ve yürekten teşekkür ederim, bununla birlikte böylesi bir idareyi karşılayamam, kaldıramam[161]*. Ancak benden bir başkası, Arpad olarak anılan bir oğlu olan Almos*[162] *adındaki bir voyvoda var. Bunlar, ya Almos veya onun oğlu Arpad size tâbi efendi olsun".*

Kagan bu konuşmadan ötürü memnun oldu, kendisiyle birlikte adamlarını Türklere gönderdi ki burada kendi aralarında konuşup görüştüler ve bunlardan Arpad'ın babası Salmut'tan daha iyi efendilik yapacağı değerlendirildi. Çünkü uygunluğu, bilgeliğinin derecesi ve çarpıcı gücü böyle bir efendiliği karşılıyordu. Bundan ötürü Hazarların seremoni gelenek ve göreneklerine göre kalkan üzerinde kaldırarak efendi yaptılar. Arpad'dan önce Türkler asla ve asla bir efendiye sahip değillerdi. Ondan sonrakiler şimdiye değin Türklerin efendiliğini sürdürmektedirler.

Birkaç yıl sonra Türkler Peçenekler tarafından saldırıya uğradılar ve onları efendileri Arpad ile birlikte kovaladılar. Türkler böylelikle bozgunla kaçıp yerleşmek üzere bir yer arayarak Büyük Moravya'ya geldiler ve buradaki yerleşimcileri (topraklarından) çıkardılar. Burayı yerleşim alanı olarak belirlediler ki bugüne kadar burada bulunmaktadırlar. Bu zamandan sonra Türklerle Peçenekler arasında bir harp yaşanmamıştır.

Yukarıda kendilerinden bahsettiğimiz doğuya doğru Pers ülkesine yerleşen Türkler tüccarlarını şimdiye değin batıya yerleşmiş yukarıda bahsedilen Türklere göndermişlerdir, onları ziyaret ederler ve sıklıkla birbirleri arasında haberleşirler.

---

161 G. Györffy bu ifadeyi şu şekilde eserine taşır: "Bu idare için yeteri kadar güçlü değilim". Yazar aynı zamanda eserde Lebedia'nın kabilesinin şanlı kabile olarak anıldığını da ifade eder. Bk. G. Györffy, "Dual Kingship and the Seven Chieftains of the Hungarians", s.89.

162 Metinde *Salmutzes.*

Bir zamanlar Türklerin yaşadıkları Peçeneklerin yerleri, buradaki ırmaklarla isimlendirilir ki bu ırmaklar şunlardır. İlk ırmak Barouch olarak adlandırılır, ikincisi Koubou, üçüncüsü Troullos, dördüncüsü Broutos ve sonuncusu olan beşincisi ise Seretos olarak anılır[163].

Constantin Porphrogenitus, Lebedia'nın idaresindeki Macarların yaşadıkları yeri "*Hazarya'nın yakınlarında (...) Lebedia olarak anılan ülkelerinde yaşarlardı. (...)Bir zamanlar Lebedia olarak anılan bu mıntıkada Chingylus olarak da anılan Chidmas ırmağı akardı*" sözleriyle üç vurgu hâlinde tasvir eder. Bu mıntıkanın, L.G. Bata'nın, Ortaçağ Latin kaynaklarında *Magna Hungaria* adı ile geçen Başkırt toprakları olduğu hususundaki değerlendirmesi iyi bir tahmin gibi durmaktadır ve buna biz de iştirak ediyoruz[164]. Ancak metinle ilgili sorun bundan sonra başlar. Zira eserde şu esaslara bina edilen bir geçmiş sıralanır:

I. Lebedia olarak anılan yerde yaşayan ve yedi boydan müteşekkil olan halk, herhangi bir idareci tarafından yönetilmeksizin Sabartoesphali adıyla anılıyordu.

II. Sabortoesphali adıyla anılan yedi boydan müteşekkil boy konfederasyonunun ilk efendisi Lebedia adını taşıyordu.

III. Sabortoesphali adıyla anılan halk Hazarlarla üç yıl yaşadı ve onların mücadelelerine destek verdi.

IV. Hazar Kağanı, Sabortoesphali adıyla anılan halkın kendisine askerî yardımda bulunması üzerine, idarecileri Lebedia'ya, asil bir Hazar kadınını "çocuk doğursun" diye eş olarak verdi. Ancak Lebedia'nın bu kadından evladı olmadı.

---

163 *DAİ*, s.168-171; Constantine Porpyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.170-175.

164 G.L. Bata, "The Turks Who Were Called ΣΑΒΑΠΤΟΙ ΑΣΑΛΟΙ", s.178. Yer ile ilgili daha başka değerlendirmeler de yapılmıştır. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.436; A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his World*, s.453; G. Iljinskij, "Lebediya Konstantina Bagryanorodnogo", s.100-102.

V. Eskiden Kangar olarak anılan Peçenekler, Hazar Kağanlığı ile mücadeleye tutuştular ve yenilgiye uğramaları üzerine Sabartoesphali olarak anılan halkın topraklarına yerleşmeye başladılar.

VI. Topraklarına yerleşmeleri üzerine Sabortoesphali halkı Peçeneklerle savaştılar, ancak yenildiler ve iki ayrı kısma ayrıldılar. Bunlardan –halen– Sabortoesphali adı ile anılan bir kesim İran'a doğru giderken diğer kısım batıya doğru, Etelközü'ne[165] doğru ilerledi.

VII. Etelközü'ne göçten sonra Hazar Kağanı Lebedia'yı "*Türklerin en güçlü, yetenekli, asil ve önde geleni olmasından ötürü*" huzuruna çağırdı, onu "*halkının* (=Macarların) *başına geçireceğini ve onunla* (=Hazar Kağanı ile) *uzlaşı içerisinde onları (=halkını) idaresi altına alacağını*" söyledi, bunun üzerine Lebedia bu görev için Almos adlı bir "voyvoda"nın oğlu Arpad'ı önerdi.

VIII. Lebedia'nın önerisi üzerine Hazar elçileri Macarlara gönderildi, Macarlar Arpad'ı öne çıkardılar ve "*Hazarların seremoni gelenek ve göreneklerine göre kalkan üzerinde kaldırarak efendi*" yaptılar.

IX. Lebedia'nın göçünden birkaç yıl sonra Macarlar Peçenek saldırısına uğradılar ve Arpad ile birlikte halkı "Büyük Moravya"ya kaçtı.

Metin içerisinde izah bekleyen pek çok sorun vardır. Bunlardan en dikkat çekici olanı, Macarların Hazarlarla üç yıl yaşadıkları ifadesidir. Pek çok yazar bu hususta birbirinden farklı

165 Etelközü'nün bulunduğu yer ile ilgili olarak bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.436-437. S.A. Romaşov, *De Administrando Imperio*'da Peçeneklerin Macarların elinden aldıkları bölgeleri Dnyeper, aşağı Bug ve Dnyester olarak ifade edilmesini gerekçe göstererek Etelközü'nün bu bölgeler için kullanılan bir tabir olduğunu ifade eder. Bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.155.

görüşler beyan etmişlerdir[166]. Ancak "üç yıl" ifadesinin, Lebedia'nın idaresindeki halkın Hazarlara tâbi hale gelmesinin geçmişinin çok da uzun olmamasını tanımlayan sembolik bir ifade olarak değerlendirmek daha makuldür. Belki bu geçmiş, otuzkırk yıllık bir süreyi içeriyordu. Bu konudaki gerçek ne olursa olsun artık bu "uzak olmayan geçmiş"te Macarların Hazarlara tâbi olmalarını Lebedia'nın idaresindeki halkın Hazarların düşmanları ile mücadelelere girişmeleri ve Hazar Kağanı'nın iltifatına mazhar olduğuna işaret eden "asil bir Hazar kadını ile ödüllendirilmesi" takip etti.

Peçeneklerden önce zikredilen "Hazarların düşmanları" ifadesi ile kimin konu edildiğini diğer kaynaklarla ortaya koyabilmek mümkün değildir. Ancak bunların Peçenek göçünün hemen öncesinde batıya doğru göçmek zorunda kalan çeşitli boylar olduğu muhakkak gibidir. Lebedia'nın Kağanlık ile ilişkisinin bu mücadelelerdeki başarılarının ardından evlilik ilişkisi ile ödüllendirilmesi, Hazar idare geleneğindeki diğer örneklere bakıldığında, tâbi idareci hiyerarşisi içerisindeki konumunun yükseldiğini açık şekilde göstermektedir. Yeni konumunda Lebedia'nın hangi unvanla techiz edildiği belli değildir. Ancak L.G. Bata'nın da altını çizdiği üzere[167], *De Administrando Imperio*'da Lebedia'nın, unvanının önce *voyvoda* olarak

166 D.M. Dunlop, Constantin Porphyrogenitus'un "üç yıl" olarak ifade ettiği tarihi süreci önce yirmi yıl sonra üç yüz yıl olarak ele almıştır. Bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.215, 217. Daha başka yazarlar da "üç yıl" ifadesini "üç yüz yıl" olarak değerlendirmişlerdir. Bk. G. Vernadsky, *Ancient Russia*, s.240; J. Howard-Johnston, "Byzantine Sources for Khazar History", s.186. Bu hususta benzer görüş sahipleri için bk. P.B. Golden, "Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship Revisited", s.181. G.L. Bata ise, metin içerisinde Farsça tesirlerin bulunduğunu ifade ederek "üç yıl" ifadesinin aslında "ordunun yardımcı birliği" manasındaki bir kelimenin Grekçeye "üç yıl" olarak tercüme edildiği gibi epey iddialı bir yaklaşım göstermiştir. Bk. G.L. Bata, "The Turks Who Were Called ΣΑΒΑΠΤΟΙ ΑΣΑΑΛΟΙ", s.180.

167 G.L. Bata, "The Turks Who Were Called ΣΑΒΑΠΤΟΙ ΑΣΑΑΛΟΙ", s.180.

zikredilmesine karşın izdivaçtan sonra *archon* unvanı ile gösterilmesi, bu yeni aşamada konumunun bir "komutan"dan bir "hükümdar"a yükseltildiğine işaret eder[168]. Böylelikle Macarlar da Burtas ve Slavlar gibi tâbi bir halk sınıfından[169] tâbi bir hükümdara sahip halk seviyesine yükseltilmiş oluyorlardı. Ancak Lebedia'nın bu yeni ve üstün konumu kısa süreli oldu. Nitekim Constantin Porphyrogenitus, Lebedia'ya eş gönderilmesinden sonra Macarların büyük bir felaket ile, Peçenek saldırısı ile karşı karşıya kaldıklarını ifade eder. İmparator, bu iki hadise arasında ne kadar bir zamanın geçtiğini ifade etmez. Ancak Peçenek saldırısından önce, Lebedia ile Hazar asıllı eşinin çocuklarının olmadığının özellikle vurgulanması, konumunun yükseltilmesi ile Peçenek hücumu arasında beş ila on yıl arasında bir sürenin olduğunu düşündürür. Constantin Porphyrogenitus'un anlatısındaki eksiklik, Peçeneklerin Lebedia'nın idaresindeki halkı memleketlerinden, yani İtil ile Yayık arasındaki genişliği belli

168 I. Zimonyi, Lebedia'nın unvanının gerçekte *künde* olduğuna ilişkin bir değerlendirme ortaya koymuştur. Bk. I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.121, 317. Arap yazarların, Macarların başında bulunan idareciyi *künde* unvanı ile anmalarına bakılacak olunursa (I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.39, 41, 45, 47, 51, 55, 116 vd.; P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.27-28; A. Róna-Tas, "The Khazars and the Magyars", s.275) Lebedia'nın ikinci kez Hazar Kağanı'nın taltifine mazhar olduğunda bu unvanı aldığına hükmetmek mantıklıdır. Belki bu durumda Lebedia'nın İtil'in doğusunda bulunduğu sırada *künde* unvanının altında yer alan *yula* unvanını takındığı üzerinde de durulabilir. Lebedia'nın unvanı ile ilgili daha başka değerlendirmelere de bk. G. Györffy, "Dual Kingship and the Seven Chieftains of the Hungarians", s.91, 96, 100; G.L. Bata, "The Turks Who Were Called ΣΑΒΑΡΤΟΙ ΑΣΑΛΟΙ", s.179. *Künde* ve *Yula* unvanlarının Macarlar tarafından kullanılması ile ilişkili olarak ayrıca bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.444.

169 *Mücmel el-tevârîh*'de Burtasların hükümdarlarının var olduğu, hatta bunun unvanının *Taparu* olduğu ifade ediliyorsa da çağdaş eserlerin hiçbirisinde bu kaydı destekler bir bilgi yoktur. Bu gerekçe ile söz konusu bilginin uydurma veya başka bir halk ile ilgili bilgilerin yanlış anlaşılmasının ürünü olduğu üzerinde durmak gerekir. İlgili kayıt için bk. "Mücmel el-tevârîh", s.30.

olmayan topraklarından ne zaman çıkardıklarının belirtilmemesi ile devam eder. Ancak anlattıkları, hadiselerin 870'li yıllar olduğu hususunda izlenim doğurur[170].

Constantin Porpyhrogenitus, Lebedia ve ona bağlı kitlenin, Etelközü olarak andığı Don ile Dnyeper arasındaki sahaya gelmesinden bahsettikten sonra birden bire yeni aktörleri karşımıza çıkarır. Almos ve Arpad adı ile andığı bu kişiler görünüşe göre 830'larda Don boylarına gelerek Dnyeper'e kadar uzanan sahada etkinlik kuran Macar beylerindendiler. Dahası, onlar, Hazar Kağanı'nın "*halkının başına geçmesi*" teklifi karşısında Lebedia'nın "*böylesi bir idareyi karşılayamam, kaldıramam*" diyerek "*Ancak benden bir başkası, Arpad olarak anılan bir oğlu olan Almos adındaki bir voyvoda var. Bunlar, ya Almos yahut onun oğlu Arpad size tâbi efendi olsun*" sözleri ile kendilerini işaret ettirebilecek derecede güçlü kimselerdi. Daha açık ifade etmek gerekirse, Lebedia'nın Almos yahut oğlu Arpad'ı idareci olmak noktasında kendisinden ileri görerek işaret etmesi, yeni eklemlendiği boylar dengesinde, Almos'un başında

170 Lebedia'nın göçünü M.İ. Artamonov 890'ların başına P.B. Golden ise 880'lerin sonuna tarihlemiştir. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.442; P.B. Golden, "Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship Revisited", s.181. Constantin Porphyrogenitus'un bahsettiği Peçenek saldırısı, Peçeneklerin İtil'in batısına doğru yönelmeleri ile neticelenecek hadiselerle ilgili ise, Lebedia'nın halkının yurdundan çıkarılmasını 890'lara yerleştirmekte beis yoktur. Ancak yazar, daha sonraki kayıtlarında Peçeneklerin İtil'in batısına geçmelerini 890'lardaki Hazar–Oğuz ittifakının saldırısı ile ilişkilendirir. Bu durum, Lebedia'nın memleketini terk etmesi ile 893–896 arasındaki mücadeleler arasına bir sürecin girmiş olduğunu gösterir. Dahası Constantin Porphyrogenitus, Lebedia'nın halkının memleketlerini terk etmelerine neden olan Peçenek saldırısı ile Peçeneklerin İtil'i aşmalarına neden olan Hazar-Oğuz saldırıları arasına da uzun bir zaman aralığında gerçekleşmesi muhtemel hadiseler zinciri yerleştirir. Constantin Porpyhrogenitus bu kayıtları birbirine, "bir süre sonra", "birkaç yıl sonra" gibi ifadelerle bağlaması, ilki hadise arasında yirmi yıldan az olmaması gereken bir dönemin var olduğunu düşündürür. Bundan ötürü biz Lebedia'nın göçünü, Peçeneklerin 890'larda İtil'in batısına geçmelerinden on beş ila yirmi yıl öncesine yerleştirilmesi gerektiğini düşünüyoruz.

bulunduğu boy konfederasyonunu kendi konfederasyonundan daha güçlü telakki etmesi ile ilgiliydi[171]. Hadiseleri tamamlayan ise, Almos'un oğlu Arpad'ın "Hazar geleneklerine göre" tahta oturması oldu. Bu gelişme ile 830'larda Don boylarına gelen ve Hazar Kağanlığının Don ötesindeki egemenliğini sınırlandıran Macarlar artık Kağanlığın bir parçası hâline geliyorlardı. Bu sürecin mimarı Hazarlara tâbi Macar boylarının, tâbi durumda olmayan akrabalarının yaşadığı yere göçmeleri ve bu sayede bağımsızların bağımlı hâle gelmeyi daha "işe yarar" olduğunu fark etmeleriydi. Belki Arpad'ın da böyle bir "hikâye"ye ihtiyacı vardı.

Daha önce Hazarlara tâbi olan Lebedia'nın Don boylarına gelişi, Don ötesindeki durumu biranda değiştirmiş ve Macarların bir bütün olarak Hazarlara tâbi bir halk hâline gelmelerine neden olmuştur. Buna mukabil 880'li yıllarda, başlarında Arpad olmak üzere, Hazar Kağanlığı ile herhangi bir mücadele içerisinde bulunmayan Tuna Bulgarları ile mücadeleye tutuşmaları[172], bu tâbiyetin sınırlarının klasik bir hâkim–metbu ilişkisi çerçevesinde bulunmadığına işaret eder. Macarların bu yıllarda Hazarlara tâbi olduklarını gösterir daha başka bir kayıt bulunmadığı için, Constantin Porpyhrogenitus'un aktardıklarının sınırının ve çerçevesinin iyi çizilmesi gerekir. Almanya gibi uzak bölgelere sefer düzenleyebilecek derecede güç sahibi olan Macarlar[173] ya da daha doğrusunu söylemek gerekirse Macarların en güçlü boyunun önderi olmakla güç sahibi olan Arpad, Hazarlara ancak göstermelik bir şekilde itaat ediyor ama bu sayede kendi soyunu meşru bir idareci sıfatına sokuyordu. Bu güç, muhtemelen Peçenek-Hazar savaşlarının yarattığı

171 D.M. Dunlop'un değerlendirmesi ise epey farklıdır. Bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.212, 219-220.

172 *Chronicon Breve Georgius Monachus*, s.1095. Macarlarla Bulgarlar arasındaki mücadelelere dair bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.444-445.

173 Macarların 860'lı yıllarda çevre bölgelere düzenledikleri seferlere ilişkin bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.439.

ortam içerisinde[174], 880'lerin başında[175] Kabarların Don'u aşıp Macar konfederasyonuna eklemlenmeleri ile çok daha ciddi bir kuvvet kazandı:

174 Constantin Porphyrogenitus, Kabar göçünü Hazar Kağanlığı içerisindeki bir iç karışıklık olarak aktarıyorsa da bu yıllarda böyle bir karışıklığa delalet eden başka bir veri bulunmamaktadır. Onların isimlerinin isyanla ilişkilendirilebilecek bir yön taşımasına karşın (W. Barthold – P.B. Golden, "Khazar",1175) söz konusu yılların bozkırda çeşitli göç dalgalarına sahne olması, Kabar göçünün Peçenek baskısı ile gerçekleşmiş olabileceğini düşündürür. Belki bunu Lebedia'nın göç etmesinden sonra Peçeneklerin bu sefer Kabarları topraklarından çıkarmış olmalarına bağlamak daha makul karşılanabilir. Daha önce meseleye değinen M.İ. Artamonov ve A. Róna-Tas ise Kabar göçünü Hazarların Museviliği kabul etmeleri ile ilişkilendirmiş, Macarlara sığınmalarını da Macarların bağımsız olmalarıyla alakalandırmış ve hadisenin tarihini de 800 civarı olarak belirlemişlerdir. Bununla birlikte bunlardan M.İ. Artamonov'un bu hususta aklı epey karışmıştır. Nitekim ifadelerinden birkaç sayfa sonra Kabarları Macarlar tarafından itaat altına alınmış boylar olarak değerlendirir. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.418 vd., 439, 442; A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s.296-297, 324, 348-349, 504. P.B. Golden, M.İ. Artamonov'un görüşünü değerlendirirken haklı olarak bunun hiçbir veriye dayanmadığının altını çizmiştir. Bk. P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.119-120, 155-161; P.B. Golden, "Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship Revisited", s.183-185. Ayrıca bk. B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.55. Hazar Kağanlığı ile ilgili açıklanamayan pek çok hususta bu "iç savaş" senaryosu "maymuncuk" rolüne büründürüldüğü bir gerçektir. Mesela S.A. Romaşov, Bulgar boylarının yer değiştirmesi ile ilgili sorunda bu "iç savaş"ı gerekçe gösterdiği gibi daha başka hususları da yine aynı hususla ilgili olarak değerlendirmiştir. Bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.144-145, 153-155. S.A. Romaşov, ayrıca M.İ. Artamonov'un Hazarlardan kaçan Kabarların Macarlara dâhil olmalarını, Macarların Hazar konfederasyonundan kopmasıyla ilgili görüşünü de devam ettirmiştir. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.417-418; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.156.

175 Aşağıda da konu edileceği üzere Kabarların 881'de ve 882'de Dnyeper'in batısındaki bölgelerde varolduklarına işaret eden belgeler, onların 870'lerin sonu 880'in başında Don boylarına gelerek Macarlara katıldıklarını gösterir. I. Boba ise bunu çok daha önceye 854'e tarihler. Bk. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.117. Bu tespitini destekleyici bir veri sunamamıştır.

Kabarlar[176] *Hazar halkının soyundandırlar. Onlar arasında isyan ve iç savaş başladığında bu halkın bir kısmı yenildi, hayatta kalanların bir kısmı öldürüldüler, kaçanlar ise kendilerini (şimdiki) Peçenek topraklarındaki Türklere attılar ve oraya yerleşebildiler ve birbirleriyle dostluk tesis ettiler. Onlar Kabarlar olarak anılırlar. Bundan ötürü Türkler Hazarların dilini öğrenmişlerdir ve bugün dahi aynı diyalekte sahiplerdir, ancak farklı bir Türk dili kullanırlar. Savaşlardaki yiğitlikleri ve dayanıklılıklarından ötürü diğer sekiz boydan çok daha maharetlidirler ve onları mücadelelerde geride bırakırlar. Üç ayrı kısım (=boy) tek haldedir ve bugüne dek Kabar halkının bu üç (boyundan) birisi(nin efendisi) prenstir*[177].

Kabarların III. bir dalga olarak Don boylarına gelerek Macarlara eklemlenmesi, zaten güçlü bir konfederasyon olan Macarların daha da kuvvetlenmelerini sağladı. Nitekim Macarlar bu gelişmeden bir süre sonra, 881'de Viyana'ya şiddetli bir sefer düzenleyebildikleri[178] gibi 884'te Tuna Bulgar–Bizans mücadelelerine dâhil olarak[179] Bizans İmparatorluğunun yanında yer aldılar[180] ve 892'de ise bu sefer Frank Krallığı'nın müttefikleri

176 Latince metinde *Cabari*, Grekçe metince *Kabaroi*. İsimleri ile ilgili olarak bk. A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s.348. I. Boba, göçlerinden önce Kabarların Hazar Kağanlığının kuzey kesimlerinde yaşadıkları kanaatindedir. Bk. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.117.

177 *DAİ*, s.171-172; Constantine Porpyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.175.

178 "Annales ex Annalibus Iuvavensibus Antiquis Excerpti", *MGH S*, Tomi XXX, Pars II, Lipsiae 1934, s.742. Ayrıca bk. A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s.56, 329, 331, 348; A. Róna-Tas, "The Khazars and the Magyars", s.275; V.Ya. Petrukhin, "Khazaria and Rus", s.252. Bu saldırı ile ilgili *Admond kroniğ*inde de bilgi bulunmaktadır. Bk. A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his World*, s.452. I. Boba, bu yıllarda gerçekleşen seferleri Macarların Peçenekler tarafından sıkıştırılması ile izah eder. Bk. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.127. Ancak bahsi geçen yıllarda Peçeneklerin Don'un batısında bulunan Macarları sıkıştırdıkları doğru değildir.

179 Hadiselerle ilgili olarak bk. A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s.331; F.E. Wozniak, "Byzantium, The Pechenegs and the Rus", s.302-303.

180 *DAİ*, s.172; Constantine Porpyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.175-176. Bizans İmparatorluğunun Bulgar tehdidine karşı Macarlara başvurması

arasında Moravya'da faaliyet gösterdiler[181]. 893'de bazı Macar birliklerinin Bavyera'da olduklarına dair kısa birtakım haberler kendisini gösterirken[182] 894'te Macaristan'a doğru bir akın yaptıkları kaydedilmiştir[183]. Artık Macarlar, bu faaliyetleri ile daha önceki yıllardaki konumlarından çok daha farklı bir aşamaya adım atıyor, bölgesel bir güçten uluslararası bir güce dönüşmeye başlıyorlardı. Bizans İmparatorluğunun Bulgarlarla mücadelesinde Macar yardımına başvurması ve VI. Leo'nun 890'larda kaleme aldığı *Tactica* adlı eserinde onlara geniş bir yer ayırması, elde ettikleri gücün önemli bir yansımasıydı[184]. *Tactica*'da ne yazık ki Macarların askerî gücünün sayısı ifade edilmemiştir. Bu eksik husus Müslüman yazarların eserlerinde Macarların yirmi bin kişilik güce sahip oldukların belirtilmesi ile giderilmektedir[185]. Bu rakamı bilmemiz, Macarların zamanının dengelerini değiştirebilecek azımsanamayacak bir kuvvete sahip bulunduklarını tespit etmemiz açısından son derece önemlidir.

Bütün bu mütaladan sonra Macarların 820'li yıllardan 890'lara kadarki yetmiş yıllık tarihlerinin şu şekilde bir gelişim aşaması ile ortaya konulabileceğini, kurgulanabileceğini düşünüyoruz:

---

ve bunu takip eden mücadeleler ile ilgili olarak bk. A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s.331; P. Karlin-Hayter, "Military Affairs were in Leo's Hand': A Note on Byzantine Foreign Policy (886–912)", *Traditio*, Vol. 23/ 1967, s.26; R. Browning, *Byzantium and Bulgaria*, s.59; M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium*, s.239; F.E. Wozniak, "Byzantium, The Pechenegs and the Rus", s.302-303.

181 "Liudprandi Antapodosis", *MGH S*, Tomus III, Editit G.H. Pertz, Hannoverae 1839, s.276. Ayrıca bk. M.İ. Artamonov, Hazar Tarihi, s.439.

182 "Annales Ottenburani", *MGH S*, Tomus V, Editit G.H. Pertz, Hannoverae 1849, s.3.

183 "Annalium Fuldensium Pars Quarta", *MGH S*, Tomus I, Editit G.H. Pertz, Leipzig 1925, s.410.

184 *Tactica*'da Macarlarla ilgili bilgiler için bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.447; S. Franklin and J. Shepard, *The Emergence of Rus*, s.85; F.E. Wozniak, "Byzantium, The Pechenegs and the Rus", s.302-303.

185 "Ibn Rusteh, *el-A'lâk el-nefîse*", s.38. Ayrıca bk. B.N. Zahoder, *Kaspiyskiy Svod*, s.29.

I. 820'lerin başında Oka'nın yukarı kesimlerinde bulunan Macarlar Rusların sıkıştırması karşısında güneye doğru yönelerek Don civarına indiler ve bunu takip eden kırk yıllık dönemde Macarlar geldikleri bu yeni yerde yaşayan Onogurlarla da karışmak suretiyle Dnyeper'e uzanan bölgede ciddi bir güç hâline geldiler. Bu sırada başlarında bulunan boy beyleri tarafından idare ediliyorlardı ve Hazar Kağanlığı ile ilişkileri, Kağanlığın Don ırmağının batısındaki egemenliğini tehdit edebilecek ve Hazarların Sarkel kalesini inşa etmelerine neden olabilecek derecede güvenilir olmayan bir seviyedeydi.

II. 840'lı yıllarda İtil ırmağının orta mecraları ile Ural ırmağı arasındaki bir mıntıkaya işaret eden, ancak Constantin Porphyrogenitus'un "Hazarya yakınlarında", "*Chingylus olarak da anılan Chidmas ırmağı*" üzerinde bulunduğunu ifade ettiği "Lebedia ülkesi"nde Hazar Kağanlığına tâbi bir hâlde yaşayan bir diğer Macar topluluğu, başında Lebedia adlı bir bey olmak üzere Hazarların –adları Constantin Porphyrogenitus tarafından ifade edilmeyen ancak kuvvetle muhtemelen– Peçenek göçünün öncü dalgalarını oluşturan boylardan oluşan düşman unsurlarıyla mücadele hâlindeydiler.

III. Labedia bu sırada, konumu Hazarlar tarafından onaylanmış meşru bir idareci olmaktan çok, kendi idaresi altında bulunanların itaat ettikleri bir bey olarak kendisini gösteriyordu. Muhtemelen yirmi yıllık bir süreç içerisine yayılmış bir zaman diliminin sonunda Labedia, 850'lerin sonu 860'ların başı gibi bir tarihte, Hazarların düşmanları ile etkin mücadelesi ve Macarların askerî gücünün niteliğinden ötürü Kağanlık tarafından taltif edildi ve bunun bir simgesi olarak da "*Hazar asil bayanlarından birisi ondan çocuk doğursun diye eş olarak*" kendisine verildi.

IV. Macarların, tıpkı *İlteber–Yıltavar* unvanlı bir idareciye[186] sahip İtil Bulgarları ve Kafkas Hunları gibi Kağanlığın önemli "tâbi halk"larından birisi hâline geldikleri bu noktada, Labedia ile eşi arasındaki evliliğin gerçekleşmesinin üzerinden beş ila on yıl sonra, 860'ların ortaları veya sonu 870'lerin başlarında Peçenekler Oğuz baskısı ile Sır Derya üzerindeki bölgelerinden ayrılarak Yayık ırmağına doğru yöneldiler ve Macar topraklarının yakınına geldiler.

V. Peçeneklerin Yayık ırmağını geçerek İtil'e uzanan topraklara sahip olmaları Hazar–Peçenek mücadelesinin patlak vermesine neden oldu. 860'ların sonu–870'lerin başlarında başlayan bu mücadelelerden birisinde yenilen Lebedia'nın idaresindeki Macarlar yurtlarında kalamayarak batıya doğru göç etmeye başladılar.

VI. Topraklarını terk eden Macarlar, göçleri sırasında bünyelerine katılan İtil boylarında yaşayan bir kısım Bulgar unsuru ile güneybatıya ilerleyip Don ırmağını aştılar. Böylece kendilerinden kırk yıl kadar önce buraya gelmiş, ancak başlarında Lebedia gibi bir idarecileri bulunmayıp boy beyleri tarafından idare edilen Macarlar ve onlarla birlikte yaşayan Onogurların sahasına ulaşmış oldular.

VII. Hazar Kağanı yurdunu değiştirmek mecburiyetinde kalan Lebedia'nın eski konumunu yeni yerleştiği bölgede de sürdürmesi için, Don'u aşmasından kısa bir süre sonra, muhtemelen 870'lerin başlarında huzura davet etti. Ancak Lebedia –Constantin Porphyrogenitus'un farklı bir izahla göstermesine karşın– kendisinden çok daha güçlü bir durumda bulunan boyların varlığına işaretle

186 *İlteber* ve *Yıltavar* unvanlarının aynı unvan olduklarına dair bk. P.B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.172-173, 185; . I. Hrbek, "Bulghar", s.1305; A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s.226, 347, 349.

bu teklifi geri çevirdi ve bu makam için kendi halkından önce Don–Dnyeper arasında yurt tutmuş Macar–Onogur boylarından birisinin başındaki Almos'u işaret etti. Yapılan görüşmede Lebedia'ya bağlı Macar boyları ile Don–Dnyeper Macar–Onogur boyları Almos'un oğlu Arpad'ın daha önce Lebedia'nın üstlendiği yeni Hazar Kağanlığına tâbi hükümdar olmasına karar verdiler. Lebedia'nın kendisine katılmasından sonraki sürecin bu şekilde gelişmesiyle birlikte gerek meşru idarecilik vasfı kazanan ve gerekse ciddi bir güç elde eden Arpad, bölgedeki etkinliğini artırdı. Arpad'ın tahta çıkış seromonisinin, Hazarların geleneklerine uygun bir şekilde olduğu ifade edilen kalkanlar üzerinde kaldırılmasıyla gerçekleştirilmesi ise bu atamanın nihaî noktasına işaret eder ve Macar siyasî teşkilatının nüvesinin Hazarlar tarafından atıldığını ve Arpad'ın Macarların başına bir Hazar tâbisi olarak geçtiğini gösterir[187]. Bu durumda Hazar Kağanı'nın Lebedia'ya teklif ettiği, ancak sonrasında Arpad'ın üstlendiği unvan, Hazar Kağanlığı hiyerarşisindeki ikinci sınıf tâbi idareci unvanı olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar Macarların Hazarlara tâbiyeti klasik bir hâkim–metbu özelliği göstermiyorsa da bir şekilde Macarları meşru bir idareciye sahip bir halk hâline getiriyordu[188]. Don ile Dnyeper arasında artık meşru bir idareciye sahip olan Macarlar, bir süre sonra muhtemelen Hazar–Peçenek mücadelelerinde

187 Bu hususta ayrıca bk. I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.350.

188 V.Ya. Petrukhin, Lebedia'nın kendisine sunulan teklifi reddetmesini Macarların Hazarlara tâbi olmalarından bağımsızlıklarını elde etmeye uzanan bir süreç ile ilgili görmüştür. Bk. V.Ya. Petrukhin, "Khazaria and Rus", s.251. Ancak *De Administrando Imperio*'daki kayıt bu şekilde bir yoruma imkân tanımaz. Lebedia ve Almos'un kişilerden çok Macar boylarını işaret ettiğini düşünen A. Róna-Tas'ın değerlendirmeleri ise ilginç, ancak kabulü mümkün değildir. Bk. A. Róna-Tas, "The Khazars and the Magyars", s.274.

yaşanan şiddet karşısında batıya doğru göçen ikinci bir göç dalgası ile karşılaştılar. Onlar Kabar adını taşıyan üçlü bir boy konfederasyonuydu. Kabarların Macarlara katılması ile Arpad bölgesel bir lider olmaktan çıkarak Viyana'ya kadar uzanan seferlere girişen uluslararası bir idareci hâline geldi. 870'lerin başından 890'lara değin yirmi yıl süren bu süreç

VIII. Peçeneklerin 895'lerde Hazar-Oğuz ittifakı karşısında yenilgiye uğrayarak İtil'i geçmelerine kadar devam etti. Macarlar, Bulgarlar üzerine çıktıkları sefer sırasında geride bıraktıkları yurtluklarının Don ırmağını geçen Peçenekler tarafından 896'da basılmasıyla Dnyeper'in ötesine göç ederek kendi adları ile anılacak yeni yurtlarına ilerlemeye başladılar.

Yeni yurtlarına göçtükleri sırada Macarlar, Constantin Porphyrogenitus'un Nekis, Megeris, Kourtougermatos, Tarianos, Genach, Kari ve Kasi adlarıyla andığı yedi boydan müteşekkil durumdaydılar[189]. Artık onları Hazarlardan uzak yeni bir gelecek bekliyordu.

Peçeneklerin Hazar Dünyasına Sokuluşu

IX. yüzyılda Hazar Kağanlığı üç ciddi kriz ile karşı karşıya kalmıştı. Bunlardan ilki, 820'li yıllarda Rusların Oka boylarına inmeleri karşısında Macarların Don boylarına göçerek ırmağın batısında kalan bölgedeki Hazar egemenliğini 830'larda yıkmalarıydı. İkinci kriz ise 880'lerde Oleg'in başında bulunduğu Rusların Dnyeper boylarında etkinlik kurarak buradaki Hazar egemenliğini sona erdirmeleriydi. Doğudaki halk hareketlerinin bir neticesi olarak Peçeneklerin[190] Hazarların doğu

189 *DAİ*, s.172; Constantine Porpyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.174-175.

190 Peçenek adının etimolojik izahı ile ilgili görüşler için bk. P.B. Golden, "Pecenegs", *EI²*, Vol.VIII, Brill Publishing, Leiden 1995, s.289; I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.67.

sınırlarına gelerek Kağanlığa tâbi Lebedia gibi önderlerin idaresindeki boyları yerlerinden etmeleri ise Kağanlığın karşı karşıya kaldığı üçüncü krizdi. Ancak bu üç kriz içerisinde sonuncusu, neticeleri açısından en önemli olanıydı. Zira Macar ve Rus tehdidi, Hazar Kağanlığının egemenliğini ancak bölgesel bir düzeyde etkilerken Peçenek saldırıları, doğrudan Hazar Kağanlığının ekonomik kaynaklarını teşkil eden doğu ticaret yollarını tehlike altına düşürüyordu. Yani Peçenekler Hazar Kağanlığının şah damarı ile oynuyorlardı. Peki, bu Peçenekler kimdi ve Hazarların sınırında nasıl belirmişlerdi?

VIII. yüzyıla ait bir Uygur casusunun notlarının çevrilmiş olduğu bir Tibet yazmasında, *Ha-la-yun-log* adı ile ifade edilen bir boyun batısında yaşayan Peçeneklerin Uygurlarla mücadele ettiği ifade edilir. Daha sonraki araştırmalar, *Ha-la-yun-log* boyunun Oğuz boylarından birisi olan Alayuntlu boyu olduğunu ve bundan hareketle de Peçeneklerin onların batısında, İrtiş'in yukarı mecralarında yaşadıklarını göstermiştir[191]. Ancak 821'de artık burada bulunmuyorlardı. Zira Uygur Kağanlığını ziyaret eden Tamim ibn Bahr'ın seyahat anlatısında, ne bu bölgede ne de başka bir mıntıkada Peçeneklerin varlığından bahsedilir. Elde Peçeneklerin İrtiş taraflarından batıya doğru ne zaman göç ettiklerini gösterir bir veri bulunmamaktadır. Bu gelişmenin muhtemelen 750'lerde, tam da Türkistan'da Karluk–Arap–Çin arasındaki ilişkilerin iyice gerildiği yıllardaki karmaşa sırasında gerçekleştiği üzerinde durmak

191 Peçeneklerin erken dönem tarihlerine dair bk. I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.68; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.192. Arap yazarları Peçeneklerin, ölülerini yaktıklarına ilişkin ehemmiyetli bir bilgi verirler. Bk. P.B. Golden, "Pecenegs", s.290. Benzer hususun gerek arkeolojik ve gerekse filolojik delillerle Altay kültüründe de tespit edilmiş olması bu uygulamanın Peçeneklerin eski yurtlarından ve kültürlerinden gelen bir özellikleri olduğunu gösterir. Arap yazarlarının ayrıca Peçeneklerin *Mecusi* olduklarını da ifade ederler, ancak beyanları, bir gerçekliğe işaret etmekten çok yukarıda ifade edilen kültürün yanlış anlaşılmasının bir neticesidir.

makuldür[192]. Muhtemelen Sibirya içinden geçen kuzey yolunu takip ederek batıya doğru yönelen Peçenekler, göçleri sırasında Kenger boy gurubunu[193] konfederasyonlarına katarak Karluk sınırlarını takiple[194] Aral gölü civarına indiler. Ancak, bir süre sonra Uygurlarla mücadelelerinden yenik ayrılan Karlukların batıya doğru göç etmeleri Kimek ve Oğuz konfederasyonlarının hareketlenmesine neden olunca yeni vatanlarında daha fazla kalamayarak kuzeybatıya doğru göçmek zorunda kaldılar. Bu yolculuk Yayık ırmağı kıyılarına kadar sürdü ve burayı aştıklarında kendilerini İtil'e kadar uzanan yeni vatanlarında buldular[195].

P.B. Golden'ın da dikkati çektiği üzere, Peçeneklerin Bizans kaynaklarındaki hikâyesi tam da bu noktada Yayık ırmağını geçmeleri ile başlar. Ancak *De Administrando Imperio*'da Peçeneklerin

192 P.B. Golden, "The Migration of the Oğuz", s.58; P.B. Golden, "War and Warfare in the Pre-Cinggisid Western Steppes of Eurasia", *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes*, ed. C. Hriban, Editura Academiei Romane, Bucureşti 2011, s.76; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.192; I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.68. Tamim Ibn Bahr'ın Uygur ülkesi ile ilgili anlatısı için bk. V. Minorsky, "Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs", *BSOAS*, Vol. 12/ 2, 1948, s.275-305.

193 Kenger adı ve boyu, Peçeneklerle ilişkileri hakkında bk. P.B. Golden, "The Migration of the Oğuz", s.58; P.B. Golden, "Pecenegs", s.289; I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.69; B.Z. Takács, "IX. Yüzyılda Hazarlar, Peçenekler ve Macarlar", *Türkler*, C. II, ed. H.C. Güzel vd., Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s.499.

194 Karluklar ve hâkimiyetlerindeki bölge ile ilgili olarak bk. F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ankara Üniversitesi Basımevi 1967, s.27-28, 55.

195 Hadiselerin gelişimi ile ilgili olarak bk. A.N. Kurat, "Peçeneklere Dair Araştırmalar", *Türkiyat Mecmuası*, C.5/ 1936, s.108; P.B. Golden, "The Migration of the Oğuz", s.58-59; P.B. Golden, "War and Warfare in the Pre-Cinggisid Western Steppes of Eurasia", s.76; P.B. Golden, "Pecenegs", s.289. S.A. Romaşov ise hadiseleri, Belazuri'ye atıfla, Abdullah ibn Tahir'in (828–844) oğlu Tahir'in kuzey batı Türkmenistan'da bulunan Oğuzlara karşı çıktığı sefer neticesinde yerinden oynayan Oğuz kitlelerinin Peçenekleri batıya doğru göçe zorlamasıyla izah eder. Bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.192-193.

ne zaman Yayık Irmağı'nı geçtikleri ifade edilmez[196]. Buna mukabil, olayların genel seyri bunun 860'lı yıllarda gerçekleştiğine işaret eder[197]. Lebedia'nın göçü ile ilgili kısımda da ele alındığı üzere, Peçeneklerin Yayık Irmağı'nı aşmaları bir süre sonra Hazar Kağanlığı ve tâbileri Macarlar arasında bir çatışma çıkmasına ve kısa süre içerisinde Macarların vatanlarından çıkmak durumunda kalmalarına neden oldu. Artık Peçenekler Yayık ile İtil arasındaki bu yeni ülkelerinde, batıda Hazarlar ve Burtaslarla, doğuda ise epey uzak bir sahada yaşayan Oğuzlarla komşu haldeydiler[198]. Hazarlar, Macarların topraklarını terk etmelerinden sonra da Peçeneklerle mücadelelerini sürdürdüler. Nitekim Gerdizî, Peçeneklerin, Hazarlar ve Burtaslar tarafından her yıl sıkıştırıldıklarını ifade eder[199]. Peçeneklerin, Hazarların Harezm'e uzanan ticaret yollarındaki[200] egemenliklerini ele geçirmelerinden kaynaklanan bu harp, Türkistan'daki yeni gelişmelerin tesiri ile bir süre sonra Hazarların memnuniyetle karşılayacakları yeni bir aşamaya geçecekti.

Samani Sultanı İsmail'in 893'te Karlukların hâkimiyetindeki Talas'ı ele geçirmesi[201], Karluk bakiyesi boyların batıya doğru

196 *DAİ*, s.164; Constantine Porpyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.167. Ayrıca bk. P.B. Golden, "The Migration of the Oğuz", s.59.

197 Tarihleme ile ilgili olarak bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.193-194.

198 Oğuzlarla Peçeneklerin komşu olmalarına ilişkin bk. *DAİ*, s.164; Constantine Porpyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.167. Müslüman yazarların bu hususta kayıtları için bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.194-195.

199 "Gerdizî, Zeyn el-ahbâr", s.82-83. Hazar–Peçenek mücadelesi ile ilgili olarak ayrıca bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.452; A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s.235; B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.136.

200 Bu ticaret yolu ile ilgili olarak bk. P.B. Golden, Hazar Çalışmaları, s.126; R.K Kovalev, "The Infrastructure of the Northern Part of the 'Fur Road' Between the Middle Volga and the East During the Middle Ages", *AEMA*, Vol. 11/ 2000–2001, s.26-27.

201 Söz konusu sefer için bk. *The History of Al-Tabari*, Volume XXXVIII, Translated and Annotated by F. Rosenthal, State University of New York Press 1985, s.11 (Bundan sonra al-Tabari XXXVIII)

çekilerek Kimek ve Oğuz boy konfederasyonlarına dâhil olmalarına ve onların da bu yeni gelişmeler üzerine topraklarını genişletmek üzere batıya doğru hareketlenmelerine neden oldu. Bunlardan Oğuzlar için gidilebilecek yegâne bölge, batıya, Peçeneklerin henüz yerleştikleri topraklara uzanıyordu. Oğuz ilerleyişini Peçeneklerle savaşa tutuşmaları izledi. Peçenek–Oğuz harbinin Peçeneklerin iki düşmanı, Hazar Kağanlığı ile Oğuzlar arasında bir irtibatın doğmasını beraberinde getirmesi uzun sürmedi[202]. Bu ilişkiden bahseden Constantin Porphyrogenitus irtibatın mahiyetinden bahsetmemektedir. Ancak öyle görünüyor ki bu, bir ittifak olarak adlandırılabilecek bir seviyede bulunmuyor, ilişkinin ortak bir harekâta dönüşmediğine dikkat edilecek olunursa sadece Peçeneklere düşmanlıktan kaynaklanan bir yakınlaşma olarak kendisini gösteriyordu. Neticede Hazarların beklentileri ne olursa olsun Peçenekler 895'te[203] muhtemelen

202 Hadiselerle ilgili olarak bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.533; P.B. Golden, "War and Warfare in the Pre-Cinggisid Western Steppes of Eurasia", s.77; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" III, s.221. *Oğuznâme*lere yansımış Oğuz–Peçenek harbi de bu sırada ortaya çıkmış genişleme–direniş mücadelelerinin bir yansıması olsa gerektir. Söz konusu kayıtlar ve bunların tarihî hadiselerle ilişkilerine dair bk. P.B. Golden, "The Migration of the Oğuz", s.56; H. Özel, "Dede Korkut Destanlarında Oğuzların Düşmanları Kimlerdi?", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 15/ 2, 2015, s.181-184.

203 Peçeneklerin Yayık ile İtil arasındaki bölgeden çıkarılma tarihi ile ilgili olarak bk. I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.70-71; P.B. Golden, "Pecenegs", s.289; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" III, s.219, 221. D.M. Dunlop ve Gy. Gyöffy de bu tarihe yakın olarak 893–894 tarihlerini kabul etmişlerdir. Bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.212; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" III, s.221. Bazı yazarlar, Regino adlı bir din adamının Peçeneklerin Macarları yurtlarından 889'da çıkarttıklarına ilişkin kaydını esas alarak Peçenek göçünün bu tarihte başladığına kanaat getirmişlerdir. Ancak bu tarih tahminidir ve gerek Constantin Porphyrogenitus'un tarihlemesi ve gerekse Macar tarihinin genel seyri, Peçenek göçünün 895'te tetiklendiğini göstermektedir. Regino'nun kaydı için bk. A.N. Kurat, "Peçeneklere Dair Araştırmalar", s.105, 118; P.

Oğuzların şiddetli bir saldırısına uğrayarak[204] ağır bir yenilgi aldılar[205]. Artık İtil ile Yayık arasında yaşamalarının tek mümkünatı Hazarlara ve Oğuzlara biat etmeleriydi. Bazı Peçenek guruplarının bu yolu tercih ettikleri Hazarların idaresinde yaşamaya başlayan Peçeneklere ilişkin kayıtlar ile Oğuz konfederasyonu içerisindeki Peçenek bakiyesi Beçene boyununun varlığı ile açıktır[206]. Buna mukabil, Peçeneklerin asıl kitlesi, bunu tercih

Karlin-Hayter, "Military Affairs were in Leo's Hand", s.28; A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his World*, s.453; P.B. Golden, "Pecenegs", s.289; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" III, s.219, 222. Constantin Porphyrogenitus'un kaydı ve bunun değerlendirmesi için bk. *DAİ*, s.164; Constantine Porpyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.167; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.212.

204 Onların İtil'e doğru çekilmeleri, yenilmelerinin Oğuz–Hazar ittifak kuvveti tarafından değil, doğrudan Oğuzlar tarafından yenildiklerine işaret eder. Bu hususta M.İ. Artamonov'un mütalasına da bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.448.

205 Peçenek–Oğuz mücadelelerinin aşamaları ile ilgili bk. I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.99; A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s.330-331. Ayrıca bk. B.N. Zahoder, *Kaspiyskiy Svod*, s.30.

206 *Hudud'ül-Alam* yazarı Peçenekleri *Türk Peçenek* ve *Hazar Peçenek* olarak ifade ederken muhtemelen Hazar–Peçenek harbinin başlangıcında egemenlik altına alınmış Peçenek boyları ile itaat altına alınamayarak kısa bir süre sonra batıya doğru göç edecek olan ana Peçenek kitlesini birbirinden ayırmaktadır. *Hudud'ül-Alam*'daki söz konusu kayıt ve bunun mahiyeti ile ilgili olarak bk. *Hudûdü'l Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, İngilizceye çeviren V. Minorsky, Türkçeye çevirenler A. Duman, M. Ağarı, Kitabevi yay., İstanbul 2008, s.55, 121. Ayrıca bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.449-450; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" III, s.239-241; I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.71; B.Z. Takács, "IX. Yüzyılda Hazarlar, Peçenekler ve Macarlar", s.499. S.A. Romaşov ise *Türk Peçenek* tabiri ile Oğuz hâkimiyetini benimsemiş Peçenek kitlelerinin ifade edildiğini düşünmüşlerdir. Bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.169. M. Whittow ise *Hazar Peçenek* kullanımının, Hazar Kağanlığı idaresinin yeni gelen unsurları kendi siyasî yapısı içerisinde eritmeye başlaması ile izah eder. Bk. M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium*, s.238. Bu görüş, boy ve boylar konfederasyonlarının teşkili ile ilgili diğer örneklere bakınca kıymetli bir değerlendirme olarak görülebilir. Nitekim Oğuz konfederasyonu

etmeyerek batıya, İtil'e yöneldiler, önce İtil'i hemen ardından da Don ırmağını aştılar[207]. Bu hareketlenmenin, Peçeneklerin olası geçiş güzergâhı olmasından ötürü İtil'in kuzeyindeki Burtas toprakları ile Don arasındaki bölgede müthiş bir tahribata neden olduğunu tahmin etmek zor değildir. Don boylarında yapılan arkeolojik kazılarda yıkım tabakaları ortaya çıkarılmıştır ve bu veriler benzer bir yıkımın İtil boylarında da gerçekleştiği hususunda kuvvetli bir öngörü sağlamaktadır[208]. Pek çok tarihçi de *Pax*

içerisindeki Becene boyu da benzer şekilde Oğuzlar içerisine alınmış bir Peçenek gurubu idi ve zaman içerisinde "Oğuzlaşarak" eski kimliklerini kaybetmişlerdir. Hazar Kağanlığına biat eden ve Oğuzların içerisine katılan Peçenek bakiyeleri ile ilgili olarak ayrıca bk. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.18; I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.70-71; A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s.235; B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.134-136; P.B. Golden, "The Migration of the Oğuz", s.57-58.

207 A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s.237; B.Z. Takács, "IX. Yüzyılda Hazarlar, Peçenekler ve Macarlar", s.500. J. Howard-Johnston, Peçeneklerin batıya göçünün Hazarlar tarafından planlandığı hususunda bir şüphe beyan etmiştir. Benzer yargı O. Karatay tarafından da dile getirilmiştir. Hatta yazar, Peçeneklerin, Hazar Kağanlığının ortadan kalkmasından sonraki yıllarda Svyatoslav'ı öldürmelerine bile "*Bunda bir Hazar veya Musevi parmağı var mıydı acaba?*" şüphesiyle yaklaşır. Bk. J. Howard-Johnston, "Byzantine Sources for Khazar History", s.175, 184; O. Karatay, "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", s.103.

208 Don üzerindeki yerleşim birimlerinde gerçekleştirilen kazılarda elde edilen bulgular, Peçenek göçünün yarattığı buhranın boyutunu gösterir. Söz konusu buluntular ile ilgili olarak bk. B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.160. Peçenek göçünün Hazar Kağanlığının iktisadî sistemi üzerindeki olumsuz tesirleri ile ilgili olarak bk. R.K. Kovalev, "Commerce and Caravan Routes", s.80; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" III, s.220; B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.129-134, 160; P.B. Golden, "Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship Revisited", s.180; O. Karatay, *Hazarlar*, s.230; B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.151; M. Uydu Yücel, "Hazar Hakanlığı", s.452. M.İ. Artamonov ise bölgedeki yıkım tabakalarını Alanların Hazarlara isyanı ve bunun neticesinde yaşanan mücadelelerle ilişkili görmüştür. Yazarın bu tezi savunmasının ana nedeninin *Kenize mektubu*nda Alanların Hazarlara saldırdığına ilişkin kaydı doğrulamak olduğu anlaşılmaktadır. Don ve civarındaki

Hazarica'nın sonunun ve dolayısıyla Hazar Kağanlığının çöküşünün temel dinamiği olarak bu olası gelişmeleri göstermektedir[209]. Diğer taraftan Hazar Kağanlığı, görünürde de olsa kendilerine biat etmiş Macarlar sayesinde egemenlik altında tutmaya devam ettiği Don'un ötesindeki topraklarını da bu olayların tozu dumanı içerisinde yitiriyordu[210]. Nitekim Bizans İmparatorluğu–Macar ittifakı ile Bulgar Hanlığı–Frank İmparatorluğu ittifakı arasında yoğun bir mücadelenin olduğu günlerde[211] Bulgarlar,

yerleşim birimlerinin boşalması ve bunun motivasyonu hususunda bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.458-459; B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.219-220.

209 Söz konusu değerlendirmeler için bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.195; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" III, s.219-220, 222. Ayrıca bk. A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his World*, s.432-433.

210 Hazar hâkimiyetinin Don ırmağı ile sınırlanmasına ilişkin bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" III, s.223.

211 Söz konusu mücadeleler için bk. A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s.331-332. Bu savaş sırasında Hazarların nasıl bir tutum takındığı hususunda kaynaklarda açık bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu yıllarda Bizans İmparatoru olan Leo'nun ordusunda azımsanmayacak sayıda Hazar askerinin varlığını gösterir kayıtlar, Hazarların bu meselelerin bir tarafı olabileceğini düşündürür. Bununla birlikte bu askerlerin, Hazar–Bizans ittifakından çok paralı asker sıfatı ile Bizans hizmetinde bulunuyor olmaları lazımdır. Bulgar Hanı Simeon'un esir edilen Hazar askerlerinin burunlarını kestirmeleri Hazarlara yönelik kızgınlık gibi Bizanslılara sergilediğinden farklı bir hissinin bulunduğu gibi bir düşünceye kapı aralar gibi dursa da sadece bundan hareketle Hazarların Bulgarlara karşı Bizans İmparatorluğu ile bir ittifak içerisinde bulunduğunu varsaymak zorlama bir düşünce olur. Bu gerekçe ile bu konuda yeni bir inceleme ortaya koymadan Bizans hizmetindeki Hazar askerlerini paralı asker olarak görmek daha doğrudur. Hazar askerlerinin, müttefik olmadığı çok açık Abbasi Halifeliği tarafından da paralı asker olarak kullanılmasını da bu bağlamda unutmamak lazımdır. Bizans askerî sisteminde ve Abbasilerde Hazar askerlerinin paralı asker olarak istihdam edilmelerine dair bk. *Chronicon Breve Georgius Monachus*, s.1095. Ayrıca bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.232, 235-236; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.444-445; P.B. Golden, "Khazar Turkic Ghulams in Caliphal Service: Onomastic Notes"; *AEMA*, Vol. 12/ 2002–2003, s.15-27; P.B. Golden, "Some Notes on

Peçeneklerin Macarların doğu hududunda ortaya çıktıklarını haber alarak onlarla irtibat kurdular ve bunu, 896'da[212], Macarların Bulgarlar üzerine düzenlediği bir sefer sırasında, Peçenekler doğudan, Bulgarlar da gizlice ilerleyerek güneyden Macar yerleşim birimlerine saldırarak ağır bir tahribatta bulunmaları takip etti. Macarlara düzenlenen saldırının ve uğradıkları kaybın zamanın pek çok kroniğinde az veya çok kendine yer bulması[213], Peçeneklerin düşmanları olarak gördüğü unsurlara karşı ne kadar gaddarca davrandıklarını yeteri kadar net çizgilerle gösterir.

---

the 'Comitatus' in Medieval Eurasia with Special Reference to the Khazars", *Russian History*, Vol. 28, 1/ 4, 2001, s.158; P.B. Golden, "Khazar Turkic Ghulams in Caliphal Service", *Journal Asiatique*, 292/ 1-2, 2004, s.279-309; P. Golden, "Tyurki–Hazarı–Gılyamı na Slujbe u Halifov", *Hazarı Evrei i Slavyane*, red. V Petruhin, V. Moskoviç et al, Geşarim–Moskva 2005, s.458-482. Diğer taraftan Constantinopolis'te yaşayan bazı Hazar Musevileri ile ilgili kimi bilgiler efsanevi bazı kayıtların içerisine girmiştir. Elbette bu kimselerin başkente ne zaman geldikleri belli değilse de bunun Hazar Kağanlığının yıkılmasından önce olması muhtemeldir. Bk. T.S. Miller, "The Legend of Saint Zotikos According to Constantine Akropolites", *Analecta Bollandiana*, Vol. 112/ 3–4, 1994, s.340, 344, 365, 374-376. Bizans askerî sınıfında Hazarlara dair ayrıca bk. M. Uydu–Yücel, "Hazar Hakanlığı", s.450.

212 Yıl ile ilgili olarak bk. F.E. Wozniak, "Byzantium, The Pechenegs and the Rus", s.303. M.İ. Artamonov, I. Zimonyi ve S.A. Romaşov hadiseyi 895'e tarihler. Ancak bu tarih Peçeneklerin İtil'i geçtikleri tarihtir ve hem İtil'i geçip hem de Macarlara saldırmalarının aynı yıl içerisinde gerçekleştiğini kabul etmek pek makul durmamaktadır. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.446; I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.31/ 121. dn.; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" III, s.221.

213 *DAİ*, s.177-178; Constantine Porpyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.177; *Chronicon Breve Georgius Monachus*, s.1098; "Annalium Fuldensium Pars Quarta", s.412-413; "Annales Fuldenses sive Annales Regni Francorum Orientalis", *SRG*, Editionem G.H. Pertzii, Recognovit F. Kurze, Hannoverae 1891, s.126. Hadiselerle ilgili olarak ayrıca bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.445; A.A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s.334-335; P. Karlin-Hayter, "Military Affairs were in Leo's Hand", s.26-27; R. Browning, *Byzantium and Bulgaria*, s.59-60. *De Administrando Imperio*'da Peçeneklerin Macarları yurtlarından çıkarmaları ile ilgili ikinci bir bahis daha vardır, ancak kısadır. Bk. *DAİ*, s.164; Constantine Porpyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.167.

Latince eserlere Peçeneklerin gaddar kimseler olarak geçmesi[214] de bu açıdan bakıldığında herhalde sadece korku hisleri ile ifade edilen bir bilgi olmasa gerektir. Memleketlerine gelen Macarlar ve başlarında bulunan Arpad'ın oğlu Liuntika[215], karşılaştıkları tablo karşısında intikam hisleriyle dolsalar[216] da ellerinden bir şey gelmeyeceğini görerek Don ile Dnyeper arasındaki Etelközü'nü terk ederek Karpatya'ya çekilmeye karar verdiler[217]. Artık Macarları yeni bir tarih bekliyordu, Hazarları da...

İtil Boylarında Değişen Dünyalar: İtil ve Bulgar

895'te Oğuz ittifakının zaferinden sonra başlayan Peçeneklerin batı göçü ile Hazar Kağanlığı tarihi yeni bir evreye adım atıyordu. Zira bu hareket, yukarıda da ifade edildiği gibi İtil boyları ile Don boyları arasında büyük bir tahribata yol açarak Hazar Kağanlığının üretim sahaları ile ticaret yollarına ağır bir darbe indirmişti. Göçün neticelerini daha da ağırlaştıran husus Peçenek tehdidinin, Macarların göçü zamanındaki gibi Sarkel kalesi benzeri bir tahkimatla ötelenemiyor olmasıydı. Bunda, Peçeneklerin selefleri Macarlar gibi sadece Don'un batısında değil, aynı zamanda doğusunda da bulunuyor olmaları asıl belirleyici özellikti. Nitekim Taman yarımadasını yurt tutmuş güçlü bir Peçenek boyunun varlığı bile tek başına Kırım ile İtil arasındaki ticareti bıçak gibi kesmekle kalmıyor, iktisadî ilişkinin yeniden

214 S. Franklin and J. Shepard, *The Emergence of Rus*, s.86; D. Baronas, "St. Bruno of Querfurt: The Missionary Vocation", *Lithuanian Historical Studies*, Vol. 14/ 2009, s.51; D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, s.180.

215 A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s.330, 335.

216 *Chronicon Breve Georgius Monachus*, s.1098.

217 Süreç ile ilgili olarak bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.445-446; A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s.238, 331-332, 334-335; A. Róna-Tas, "The Khazars and the Magyars", s.275-276; J. Howard-Johnston, "Byzantine Sources for Khazar History", s.186; B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.127-128. O. Karatay'ın aktarımı ve değerlendirmesi ise çok farklıdır. Bk. O. Karatay, "Kafkaslarda Göktürk ve Hazarlar", s.220-221.

kurulması ihtimalini de yok ediyordu. İşte bu şartlar altında Hazar Kağanlığı X. yüzyıla her birisi Peçenek göçü ile ilişkili İtil boylarındaki tahribat ve İtil–Kırım arasındaki ticaret yolunun kesilmesi gibi neticeleri çok ağır olacak büyük bir felaket ile karşı karşıya kalarak adım atıyordu. Hazar Kağanlığının daha önce takip ettiği Hazar Denizi'nin güvenli bir ticaret alanı olarak kalması siyasetini bir kenara bırakarak[218], 910 yahut 913'te Rus savaşçılarına Hazar Denizi'ne açılma izni vermesi ve böylelikle Rusların Müslüman limanlarında yağma yapmalarının önünü açmaları[219], yaşananların Kağanlığı takip ettiği politikanın dışına çıkmaya zorlayacak kadar ağır bir faturaya neden olduğunu göstermektedir[220]. Hazar Denizi kıyısında ciddi bir terör estiren

218 Nitekim daha önce de Ruslar 864 ve 884 arasında Hazar Denizi'ne açılmışlarsa da bunlardan hiçbirisi, daha sonrakiler gibi Hazar Kağanı'nın izni ile gerçekleşmemişti. Muhtemelen Ruslar bu yıllarda Hazar Kağanlığından izin almaksızın Kuban üzerinden Kafkasya'ya ve buradan da Hazar Denizi'ne açılabiliyorlardı. Söz konusu saldırılarla ilgili olarak bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.256; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.475; V. Minorsky, "A New Book on the Khazars", s.139; V.B. Vilinbahov, "Baltiysko-Voljskiy Put", s.133; W. Duczko, *Viking Rus*, s.82; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata (V-VIII vv.) (Çast V-VII)" (IV), *AEMA*, Vol. XIV/ 2005, s.107-110 (Bundan sonra S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" IV) Bununla birlikte O. Karatay'a göre bu saldırılar bizzat Kağan'ın izni ile gerçekleşmişti. Ona göre Ruslar, Hazarların "*Azerbaycan bölgesindeki Müslüman idarecilere (Şirvanşah vd.) zaman zaman nüksetmesi muhtemel olan gerilimlerde kullanabilecekleri önemli bir silah*"tı. Bk. O. Karatay, *Hazarlar*, s.198-199, 203.

219 Saldırı ile ilgili olarak bk. Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. A. Batur, Selenge yay., İstanbul 2011, s.143-146. Söz konusu saldırıların Hazarların izni ile gerçekleşmesi ile ilgili olarak bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.475; S.A. Pletnöva, *Hazarı*, s.68; O. Karatay, *Hazarlar*, s.199.

220 D.M. Dunlop, her zamanki ölçülülüğü içerisinde "Belki de" diyerek başladığı sözlerini Hazar Kağanı'nın Ruslara Hazar Denizi'nde yağma izni vermesini "hiçbir şey yapmadan kazanç sağlayacak olmalarından ötürü memnun olma"ları ile ilişkilendirmiştir. Bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.257. M.İ. Artamonov ise Rusların Hazar Denizi'ne açılmalarını, Hazarların Rus tehdidi altında kalmaları ile ilişkilendirir. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.476,

Rusların bu saldırısını Mesudî'nin (896–956) "*Sahillerde yaşayan halklar, eskiden beri oradan kendilerine hiçbir saldırı olmadığı için dehşete kapıldılar. Çünkü Hazar Denizi'ne ancak ticaret ve balıkçı gemileri gelirdi*" sözleri ile göstermesi[221], bir zamanlar Akdeniz ve Baltık Denizi gibi bir "ekonomik göl" olan Hazar Denizi üzerinde yaşayan hemen herkesin hissiyatını yansıtır[222]. Büyük bir değişimin eşiğinde olduklarını hisseden bu kimseler, kısa süre içerisinde iki darbe ile daha yüzyüze geldiler.

Rus saldırısından hemen sonra ahali yaralarını sarmakla meşgulken Taberistan'da ortaya çıkan karışıklıklar[223] ile 914'te Samanilerin Hazar Denizi'ndeki limanlarını kaybetmeleri Hazar Denizi havzasındaki tüm ümidi bir anda söndürmeye yetti[224]. Bilhassa bu son gelişme, Hazar Denizi'ndeki ticaretin kaderinde belirleyici bir hadise oldu. Zira 890'lı yıllardan itibaren Türkistan ve çevresinde önemli bir ekonomik güç olarak beliren[225] ve 900'lerin

492. Elbette bu yılların Hazar Kağanlığına tâbi Slav boylarının teker teker Rus egemenliğine geçtiği bir dönem olduğu bir gerçekse de İtil merkezinde bir Rus tehdidi korkusunun yaşandığını gösterir bir emare bulunmamaktadır. Dahası Mesudî'nin, Hazar Denizi'nden dönen Rus birliklerine yapılan saldırı ile ilgili kaydını dikkate alacak olursak Kağanlığın böylesi bir tehdidi önemsemeyecek durumda olduğu da söylenebilir. Bundan ötürü M.İ. Artamonov'un değerlendirmesinde iştirak edilebilecek bir yön bulunmamaktadır. Ancak burada V. Minorsky'in Rus birliklerinin yok edilmesine ilişkin daha farklı bir değerlendirmesini de dikkatlere sunmak gerekir. Bk. V. Minorsky, "A New Book on the Khazars", s.139.

221 Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s.145. Söz konusu saldırı ile ilgili olarak ayrıca bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.258; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.476.

222 Rus saldırılarının Hazar Denizi'ndeki ticaret hayatı üzerindeki tesirleri ile ilgili olarak ayrıca O. Karatay'ın değerlendirmelerine de bk. O. Karatay, *Hazarlar*, s.231.

223 B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.150.

224 I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.279.

225 Samani sikkelerinin piyasadaki varlığının başlangıcına dair bk. R.K. Kovalev "Dirham Mint Output of Samanid Samarqand and its Connection to the Beginnings of Trade with Northern Europe (10th Century)", *Histoire &*

hemen başına gelindiğinde ekonomik nüfuzunu İtil'e kadar yaymayı başaran Samanilerin[226] Hazar Denizi'ndeki limanlarını kaybetmeleri, Hazar kıyısındaki bölgeler ve hinterlandında derin bir kriz yarattı. Ancak bu olumsuzluk en çok da Hazar Denizi ile kuzey arasında köprü vazifesi gören Hazar Kağanlığını etkiledi. İtil'in kuzeyindeki bölgelerde gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda ele geçen Samani sikkelerinin sayısının 914–915'te dip seviyesi[227] görmesi, bu krizin ilk yansımasıydı. Ancak henüz çok daha kötü günler gelmemişti.

Hazar Kağanlığının başkenti ile çevresindeki bölgede kendisini gösteren ekonomik daralmanın tesirlerinin hızla geniş bir alana yayıldığı sırada, ekonomik sıkıntının bir diğer tarafındaki Samanilerin önünde iki seçenek bulunuyordu. Bunlardan ilki kaybettikleri limanlarını geri almak, ikincisi ise Harezm'den Ürgenç'e ve buradan da –ilerleyen dönemde on yedi günde alınacak bir mesafede bulunan– Bulgar kentine doğru uzanan yolu kullanmak[228]. Limanlarını geri almak, Samaniler için üzerinde düşünülebilir olsa da ekonomik olarak bunu cazip kılacak ek unsurlar ortadan kalkmıştı. Yani, Samaniler bu limanı yeniden ellerine geçirseler bile

Mesure, Vol. 17/ 3–4, 2002, s.203. Samani sikkelerinin kaynağı ile ilgili olarak bk. T.S. Noonan, "Fluctuations in Islamic Trade", s.250; M. Mitchiner, "Evidence for Viking-Islamic Trade Provited by Samanid Silver Coinage", *East and West*, Vol. 37, 1/4, 1987, s.144-147. Samani ülkesinin Ortadoğu ticaretinde elde ettiği konum ile ilgili olarak bk. B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.156.

226 890–914 arasındaki dönemde Samanilerin İtil boylarındaki ticaretteki yerlerine dair bk. R.K. Kovalev "Dirham Mint Output of Samanid Samarqand", s.205-206, 209, 214.

227 R.K. Kovalev "Dirham Mint Output of Samanid Samarqand", s.206.

228 Söz konusu ticaret yolu ile ilgili olarak bk. T.S. Noonan, "Fluctuations in Islamic Trade", s.250; R.K. Kovalev "Dirham Mint Output of Samanid Samarqand", s.198-199; B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.154; O. Karatay, *Hazarlar*, s.230; M. Mitchiner, "Evidence for Viking-Islamic Trade Provited by Samanid Silver Coinage", s.143. Bölge ticaretinin yaygınlaşması ile ilgili olarak ayrıca bk. R.K. Kovalev, "Commerce and Caravan Routes", s.73.

Peçenek saldırılarının yarattığı olumsuzluğa eklenen Rus yağmacılarının estirdiği güvensiz hava karşısında Hazar Denizi üzerinden gerçekleşen o bereketli ticaret hayatının artık geride kaldığını kuşkusuz ki görüyorlardı. Bu durum Samanileri kara yoluna itiyordu.

Samanilerin kara yolunda karar kılmalarının tarihî manada çok yönlü etkileri olduğu açıktır. Ancak en önemlisi, bu kararla İtil eski İtil olmaktan, Bulgar da eski Bulgar kenti olmaktan çıkacaktı. Artık İtil, hızla ticaret merkezi kimliğinden uzaklaşmaya başlarken kuzeyindeki Bulgar kenti bu rolü çalıyor ve böylelikle Harezmli tüccarlara ev sahipliği yapan ve bu sayede hızla uluslararası ticarette daha güçlü bir temsile sahip bir merkez görünümü almaya başlıyordu[229]. X. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra kaleme alınmış doğu kaynaklarında Bulgar kenti İtil boylarındaki ticarette tek merkez olarak zikredilmesi de bununla ilgiliydi[230]. Bulgar'ın bu yeni süreçte elde ettiği konum, yazılı kaynakların yanında arkeolojik kazılarda elde edilen neticelere de yansımıştır. Nitekim Samani sikkeleri Bulgar ve çevresi[231] ile kuzeyi ve batısında kalan bölgeler arasında yoğunluklu olarak tespit

229 Bulgar kentinin Rus ve Harezmli tüccarlara ev sahipliği yapması ile ilgili olarak bk. M. Mitchiner, "Evidence for Viking-Islamic Trade Provited by Samanid Silver Coinage", s.143. Bulgar kentinin IX. yüzyıldaki ticarî konumunun uluslararası bir özellik kazanması ile ilgili olarak bk. İ.G. Konovalova, "Puti Soobşçeniya v Vostoçnoy Evrope", s.130-131; O. Karatay, *Hazarlar*, s.230.

230 Mesela Mukaddesî'nin sözleri, Ortadoğu'ya gelen kuzey diyarları ürünlerinde Bulgar kentinin bir merkez hâline geldiğine ve Ortadoğu ile ticaretini doğrudan Harezm üzerinden gerçekleştirdiğine işaret eder. Bk. Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsîm)* , çeviri ve notlar A. Batur, Selenge yay., İstanbul 2015, s.334. Ayrıca bk. T.S. Noonan, "Fluctuations in Islamic Trade", s.250-251. Bir diğer yazar da Rusların İtil'e gittiklerinden bahsetmeyerek ticaret ilişkilerini Bulgar kenti üzerinden yürüttüklerinden bahseder. Bk. R.K. Kovalev "Dirham Mint Output of Samanid Samarqand", s.199.

231 Bulgar Hanlığı ve kuzeyindeki sahada ele geçmiş Samani sikkeleri ile ilgili olarak bk. T.S. Noonan, "Medieval Islamic Copper Coins from European Russia and Surrounding Regions: The Use of the Fals in Early Islamic Trade with Eastern Europe", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 94/ 4, 1974, s.450.

edilmiştir[232]. Bu buluntulardan bazılarında –aşağıda değinilecek olan– Bulgar sikkelerinin de tespit edilmesi, Bulgar topraklarının sadece bir ticaret geçiş bölgesi değil, aynı zamanda ticarete aktif bir şekilde katılan bir ülke olduğunu göstermektedir[233].

Samanilerle Bulgarlar arasındaki ticaret ilişkisi, sadece Bulgar kenti ve çevresini değil, aynı zamanda Baltık denizine kadar uzanan sahayı da etkisi içine almakta gecikmedi. Latvia ve Litvanya'da 912–913 ve 914–915 tarihli Samanî sikkelerinin bulunması bu açıdan son derece önemlidir[234]. 920'li yıllarda bu etkinlik Bulgar kentini zenginleştirecek derecede yoğunluk kazanmış bulunuyordu. Bu kalkınma, sadece sikke buluntuları istatistiklerine[235] değil, aynı zamanda İbn Fadlan ve Mesudî'nin eserlerine de yansımıştır. Mesela İbn Fadlan, Bulgar hükümdarı

232 Baltık kıyısı ülkelerde ele geçmiş Samani sikkeleri ile ilgili olarak bk. T.S. Noonan, "Pre–970 Dirham Hoards from Estonia and Latvia, I", s.242-245, 247, 249-257; T.S. Noonan, "Pre–970 Dirham Hoards from Estonia and Latvia, II: General Considerations", *JBS*, Vol. 8/ 4, 1977, s.320; T.S. Noonan, "The 1958 Dirham Hoard from Tartu in Estonia", *Museum Notes*, Vol. 22/1977, s.137, 139-145, 148, 153-158. Öyle görünüyor ki Samani sikkelerinin Litvanya'da ortaya çıkması daha geç tarihlidir. Bu durum ve gerekçeleriyle ilgili olarak bk. T.S. Noonan, "Dirham Hoards from Medieval Lithuania", s.396 vd. (özellikle s.407). Samani sikkeleri İngiltere ile eski Çekoslovakya ve Polonya'da da ele geçmiştir. Bk. M. Mitchiner, "Evidence for Viking-Islamic Trade Provited by Samanid Silver Coinage", s.139; T. Talvio, "Finland's Place in Viking-Age Relations Btween Sweden and the Eastern Baltic/Northern Russia: The Numismatic Evidence", *JBS*, Vol. 13/3, 1982, s.247, 252.

233 T.S. Noonan, "The 1958 Dirham Hoard from Tartu in Estonia", s.145-146, 158; T.S. Noonan, "Monetary Circulation in Early Medieval Rus", "Monetary Circulation in Early Medieval Rus': A Study of Volga Bulgar Finds", *Russian History*, Vol. 7/ 3, 1980, s.303-304. Bulgar sikkeleri ile ilgili olarak bk. "Gerdizî, *Zeyn el-ahbâr*", s.84. Bulgar kentlerinde darpedilen sikkeler *Hudud'ül Alam*'da da bahsedilir. Bk. M. Mitchiner, "Evidence for Viking-Islamic Trade Provited by Samanid Silver Coinage", s.143.

234 Söz konusu buluntular ile ilgili olarak bk. V.V. Kropotkin, "Novıe Nahodki Sasanidskih i Kufiçeskih Monet v Vostoçnoy Evrope", *Numizmatika i Epigrafika*, Tom IX, İzdatel'stvo Nauka 1971, s.94.

235 R.K. Kovalev "Dirham Mint Output of Samanid Samarqand", s.206, 209.

Almış ile bir konuşmasında İlteber'in kendisine isterse altın ve gümüşten kaleler yapabileceğini ifade ettiğini bildirir[236]. Bu sözler elbette abartılı olsa da bir gerçekten temel alıyordu; o da Bulgar Hanlığının ticaretin kara yoluna kaymasıyla 920'li yıllarda ne kadar hızlı bir şekilde zenginleşmiş olduğudur. Bu zenginleşme, kalkınmanın doğası gereği elbette sadece tek bir kent ile sınırlı kalmamıştı. Bu sıralarda yahut daha sonraki dönemlerde Bilyar gibi, Suvar gibi Oşel, Kermençuk gibi kentlerin belirmeleri işte bu iktisadî değişime bağlı gelişmelerin neticesiydi[237]. Bulgar–Samani ticaret ilişkilerinin bir diğer boyutu da taraflar arasındaki siyasî ilişkilerdi. Her ne kadar elde bu irtibatın ne şekilde bir gelişim gösterdiği, temasların seviyesinin ne olduğu gibi ayrıntıları bilmemize imkân tanıyacak malumat bulunmuyorsa da Bulgar İlteberi'nin Halifelik ile temasını Samanî sarayının yardımı ile gerçekleştirebilmesi[238], taraflar arasındaki ilişkilerinin ticarî bağlantıdan çıkarak siyasî mahiyet de kazandığını gösterir.

Bulgar kentinde ortaya çıkan değişimin bir diğer yönü Hazar Kağanlığı ile Bulgar İlteberliği arasındaki ilişkilerle ilgilidir. Hazar hâkimiyeti altında gayet sessiz ve gözden uzak bir hayat yaşayan Bulgar İlteberliğinin yapısal bir değişim içerisine girdiğine ilişkin ilk emare, 918–919'da, Samani sikkesi imitasyonu olsa da, bir Bulgar sikkesinin basılmasıyla ilgilidir[239]. Ancak bu sikkelerin

236 Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s.142; *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.37.

237 Bulgar topraklarındaki zenginleşmenin bölgedeki yerleşim birimlerini şenlendirmesine ilişkin bk. V.B. Vilinbahov, "Baltiysko-Voljskiy Put", s.131.

238 Bulgar–Halifelik irtibatının sağlanmasında Samanilerin rolüne dair bk. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.6.

239 Bulgar sikkeleri ile ilgili olarak bk. T.S. Noonan, "Monetary Circulation in Early Medieval Rus", s.297-298; R.K. Kovalev, "What Does Historical Numismatic Suggest About the Monerary History of Khazaria", s.109; B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.150. Bulgar sikkelerinin darbedilme tarihleri ile ilgili olarak ayrıca bk. T.S. Noonan, "Monetary Circulation in Early Medieval Rus", s.298, 300-302. Bulgar sikkelerinin nasıl değerlendirilmesi gerektiği hususunda bk. B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.157-158.

Bulgar Hanlığının siyasi cephesi açısından önemi, devletin bağımsızlık evresine geçmeye başladığını göstermesinden ileri gelir. İbn Fadlan'ın notları, 922'de bile Bulgarların Hazarlara itaat etiklerini, onlara vergi verdiklerini göstermektedir[240]. Bu durum, Bulgarların bağımsızlık istekleriyle bağımsızlıklarını sağlayabilecek güçleri arasında derin bir uçurumun olduğunu göstermektedir. Yeri geldiğinde göreceğimiz gibi, 920'li yıllar, Hazarların güçlerini kaybetmeye başladıkları bir dönemde kuvvetli oldukları son on yıldı ve Bulgarlar açıktan açığa bağımsızlık ilan etmenin topraklarına Hazar saldırısını çekmek demek olduğunu kuşkusuz ki görüyorlardı. İşte bu diplomatik öngörüden ötürü Bulgar İlteberliği'nin Hazar Kağanlığından kopuş süreci askerî bir tarzda değil, siyasi bir itaatsizlik ile başladı. Bu itaatsizliğin izi İbn Fadlan'ın eserindeki bir ayrıntı ile gün yüzüne çıkar:

> *Hazar Hakanı, Bulgar hükümdarının güzel bir kızı olduğunu duymuş, onu istemiş. Hükümdar bu isteği geri çevirmiş, Hakan kendi Yahudi, kız Müslüman olduğu halde onu zorla almış. Kız onun yanındayken ölmüş. Bu sefer hükümdarın başka bir kızını istemiş. Hükümdar bunu duyunca, Hakan'ın, kızının önceki kardeşi gibi, gaspedilmesinden korkmuş. Eskil hükümdarıyla evlendirmiş. Bulgar hükümdarını Halifeye mektup yazmaya, bir kale yaptırmak için para istemeye sevk eden işte budur*[241].

240 *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.36-37, 47.

241 *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.37. İ.Yu. Kraçkovskiy ve A.P. Kovalevskiy'in çevirileri bundan biraz farklıdır ve burada Eskel hükümdarı Bulgar hükümdarının tâbisi olarak ifade edilir. Bk. *Puteşestvie Ibn-Fadlana na Volgu*, perevod i kommentariy pod redaktsey akademika İ.Yu. Kraçkovskoyu, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1939, s.78; A.P. Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda Ibn-Fadlana o ego Puteşestvii na Volgu v 921-922 gg.*, İzdatel'stvo Har'kovskogo Ordena Trudovogo Krasnogo Znamenii Gosudarstvennogo Universitetate imeni A.N. Gor'kogo, Har'kov 1956, s.141. Bu nokta önemlidir ve öyle görünüyor ki diğer çevirilerde de, Z.V. Togan'ın tercümesi de dâhil, bu şekilde geçmektedir. Bk. I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.75, 134. R. Şeşen'in çevirisinin bu noktada farklı olduğu görülmektedir. Bu farklılık daha başka hususlarda da kendisini gösterir. Diğer taraftan Eksellerin

İbn Fadlan esasında Hazar Kağanlığının tabiyet sisteminde hükümdar kızlarının Hazar sarayında bulunması gerektiğini iyi biliyordu[242]. Buna karşın yukarıdaki aktardıklarının tâbiyet meselesiyle ilgili olduğunu sezinlememesi hakikaten merak uyandırıcıdır. Belki bu, Bulgar Hanlığının kendisine bağımsız bir devlet gibi görünmesiyle ilgiliydi. Bu konudaki gerçek ne olursa olsun 910'lu yılların sonu ile 920'nin hemen başları arasındaki birkaç yıllık süreç içerisinde yaşandığı anlaşılan[243] soruna işaret eden anlatı, Hazar Kağanlığının Bulgarlar üzerindeki egemenliğini devam ettirme çabası ile Bulgarların buna karşı durma gayretleri arasındaki soğuk savaşı mükemmel şekilde gösterir. Bulgarlar tâbiyet sistemine uygun olarak aileden bir kızı Hazarlara gönderme kuralına uymayarak Hazar Kağanlığı egemenliğini üzerlerinden atma evresine kesin olarak geçmişlerdi.

Bulgar İlteberi, Hazar Kağanlığı ile giriştiği egemenlik mücadelesinde kendisinin ve devletinin ne kadar büyük bir risk aldığını görüyordu. İbn Fadlan ile konuşmasında bir keresinde Halifeliğin kendisine kale inşası için gönderdiği paranın teslim edilmemesi üzerine "*Bir adam kuşatılmış, köle yapılmak istenen zayıf bir kavme yardım etmek için bir guruba para verse, onlar da hıyanet etseler*" derken[244] aslında kendi içinde bulunduğu tedirgin durumu yansıtıyordu. Bulgar İlteberi için Hazar sınırına bir kale inşa edilmesi,

İtil Bulgarlarının bir unsuru olduğu İbn Ruste, *Hudud'ül Âlem*'in yazarı tarafından da dile getirilmiştir. Bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.180. Eskeller İtil Bulgarları idaresinde, Hanlığın doğusundaki bölgelerde bulunuyorlardı. Bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.185.

242 *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.46.

243 İbn Fadlan Bulgarlar ile Hazarlar arasındaki gerginliğin ne zaman baş gösterdiğini ifade etmiyorsa da yaşanan sorunu, Bulgar İlteberi'nin Halife'ye mektup yazmasının gerekçesi olarak takdim etmesi, bahse konu olan gerginliğin 910'ların sonunda yaşandığını düşündürür.

244 *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.25. Almış bu hususu biraz sonra ikinci defa daha vurgular. Bk. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.26.

itaatsizliklerine karşı Hazarların verebileceği tepkiye yönelik olarak sınırlarının dalgakıran ile örülmesi isteği yanında, uluslararası destek bulabilme kaygısı ile ilgiliydi[245]. İslâm ise tüm bu ticarî ve siyasî nedenlerin üzerini örten bir unsurdu:

> *Ahmed Ibn Fadlan der ki, Baltavar'ın oğlu Slav hükümdarı el-Hasan'dan Emir'ül Müminin el-Muktadir'e onun dinini ve İslamın kurallarını öğretecek insanları, kentlerinde ve devletinde onun adına hutbe okunacak cami inşa edecek ve minberi kuracak kimseleri göndermesi ile ilgili ricası ve düşmanı olan hükümdarlardan koruyacak bir kale inşa edilmesi ile ilgili talebini içeren mektubu geldiğinde o (=Halife) istediklerini kabul etti*[246].

Bulgarların Hazarlara karşı Abbasi Halifeliği ile ilişki kurması, Abbasilerin bu sırada onlara herhangi bir askerî yardımda bulunamayacak durumda olmasından ötürü şaşırtıcı olarak görülebilir. Bununla birlikte Bulgarların esas istedikleri askerî destekten çok uluslararası hayatta tanınmak davasıydı. İbn Fadlan'ı İlteber'e "*Ülken geniş, malın çok, vergilerin fazla. Niçin, Halife'den kale yapmak için önemsiz miktarda para istedin*" diye sormasına[247] neden olan da fark edemediği bu meseleydi. Bulgar İlteberi Almış, İbn Fadlan'ın sorusunu nezaket dolu bir diplomatik üslup ile geçiştirse de aslında amacı Abbasileri de siyasî tutumunun içerisine yerleştirerek bağımsızlığını uluslararası bir mesele hâline getirmekti. Artık bağımsızlık yönünde bir tavır koymalarından ötürü buna hakları da vardı. I. Zimonyi, İbn Fadlan'ın Bulgar İlteberi için *emir* tabirini kullanmasını Bulgarların bağımsız bir devlet hâline geldikleri hususunda bir delil olarak kabul

245 Almış'ın sınırlarına bir kale inşa edilmesi ile ilgili talebi için bk. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.1, 24. Kale yapılması isteği ile ilgili Almış'ın niyeti ile ilgili olarak ayrıca bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.478; A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.198.

246 *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.1-2; A.P. Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda Ibn-Fadlana*, s.121; *Puteşestvie Ibn-Fadlana na Volgu*, s.55.

247 *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.37.

etmiştir[248]. Yazarın bu konudaki yorumuna, İbn Fadlan'ın Bulgar hükümdarının unvanını Yıltavar olarak göstermesi ile burada izah edilmesine gerek olmayan birtakım hususlar ötürü iştirak edemesek de İbn Fadlan'ın Almış ile ilgili verdiği bilgilerin, bağımsız bir hükümdar özellikleri gösterdiğini iyi görmek gerekir. Hakikaten Almış ile ilgili tasvirler, bölgesinde bağımsızlığını elde etmeye oldukça yaklaşmış güçlü bir hükümdar olma sinyalleri vermektedir. Almış'ın Halifelik ile temas kurması da esasında bu değişimin doğal bir neticesiydi[249]. İbn Fadlan'ın satırlarında Almış, eğer isterse altın ve gümüşten kaleler yapabileceğini ifade edebilecek[250] derecede devletinin kaynaklarına güvenen, Hazarlarla mücadelesinde askerî imkânlarının eksikliğini istihkâmlarla gidermeyi düşünebilen, ancak yine de bağımsız tutumuna karşı yaşayabileceği sıkıntılara karşı Halifeliği bir müttefik olarak yanına çekmeyi düşünen bir hükümdardır. Diğer taraftan, daha önce Hazarlara biat etmiş olan Oğuzlarla ilişkilerini genişleterek onlarla müttefik olması, dahası bunu Oğuz beylerinden Etrek ile akrabalık ilişkisine girerek sağlamlaştırması[251], bozkırdaki dengelerle de oynayabilecek kabiliyet ve öngörüye sahip olduğunu gösterir. İbn Fadlan'ın aktardığı kadarı ile Oğuzların Arap elçilik heyetinin Hazar–Oğuz savaşını tetiklemesinden korkmaları[252], 920'lerde bozkırdaki siyasî şekillenişin boyutlarını göstermektedir. Yazar, ne yazık ki Oğuzların endişesinin nedenlerini ifade etmemektedir. İbn Fadlan'a belki bu noktada sitem etmeye hakkımız da vardır. Ancak bu endişe, herhalde Hazarların

248 Bk. I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.137.

249 Bulgar İlteberi'nin Halifelik ile kurduğu ilişkinin esasları için bk. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.1. Ayrıca şu değerlendirmelere de bk. A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo*, s.198; O. Karatay, *Hazarlar*, s.234.

250 *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.37.

251 *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.17. Ayrıca bk. B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.242.

252 *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.17-18. Ayrıca bk. B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.242.

Bulgar–Oğuz yakınlaşmasına ilk tepkiyi Oğuzlara saldırmakla göstereceği yönündeki bir tedirginlik ile ilgiliydi. Bu hususstaki gerçek bu veya değil, ne olursa olsun varolan siyasî ortam içerisinde Almış merkezileşen bir devletin hükümdarı gibi bir konumda kendisini göstermektedir[253].

Dnyeper Boylarında Değişen Dünyalar: Ruslar, Bizanslılar, Hazarlar, Peçenekler ve Bulgarlar

Peçeneklerin 895'te, önce İtil'i, ardından da Don ırmağını geçerek Macarları yurtlarından çıkarmaları ve sonrasında hızla Tuna ırmağına kadar uzanan bölgeye yayılmaları, Doğu Avrupa tarihinin şekillenişi bakımından bir dönüm noktasıydı. Nitekim Peçenek göçü ile birlikte Macar, Rus, Bizans, Hazar ve Bulgar tarihleri farklı bir istikamete doğru ilerlemeye başlamıştır. Ancak yaşananlardan en çok yarar sağlayanlar şüphesiz Ruslar oldu. Zira Ruslar, güneyde Macarlardan çok daha güçlü Peçeneklerle sınırdaş hâline gelmişlerse de Rus sınırlarında sürekli bir tehdit olarak boy gösteren Macarlardan kurtulmuş oluyorlardı[254]. *De Administrando Imperio*'nun IX. başlığını teşkil eden "*Rusların Rusya'dan Constantinopolis'e Gemilerle Gelişleri*" kısmında yer alan bilgiler, 960'larda kaleme alınmış bir eserde bulunmakla birlikte bu yeni ortamın Ruslara sağladığı imkânlara işaret etmesi açısından pek mühimdir[255]:

253 Almış ile ilgili I. Zimonyi'nin değerlendirmelerine de bk. I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s.279.

254 Macarların Rusların Karadeniz'e inmelerinin önünde bir engel olmaları ile ilgili olarak bk. A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his World*, s.454-455; O. Karatay, *Hazarlar*, s.233-234.

255 İlgili satırların ne zamanki durumu yansıttığı ile ilgili farklı değerlendirmeler de yapılmıştır. Bunlar arasından en dikkat çekeni kuşkusuz ki D. Obolensky'in, kaydın 944'de İgor ile anlaşma yapmak üzere Kiev'e giden Bizans elçilik heyetinin gözlemlerinin ürünü olduğu yargısıdır. Bu görüş daha sonraki bazı bilim adamları tarafından da devam ettirilmiştir. Bk. M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium*, s.249, 253; W. Duczko, *Viking Rus*, s.251.

Gemiler Rusya'nın dışından Constantinopoli'e Rusya'nın idarecisi Ingor'un (=İgor) oğlu Sphendosthlabus'un yaşadığı Nemogarda'dan (=Novgodorod) gelir. Aynı şekilde Milinisca (Smolensk ?), Teliutza, Tzernigoga (=Çernigov) ve Busegrade'dan (=Vışgorod) (da gelirler). Böylelikle bunların hepsi Dnyeper ırmağını takiple ilerlerler ve Sambatas adıyla da anılan Cioaba kalesinde (=Kiev)[256] *bir araya gelirler. Onların tebâsı olan Cribetaven (=Kriviçi) ve Lenzanen olarak anılan Slavlar ve ayrıca diğer Slavlar kış mevsiminde dağlardan kendi monoxylalarını yani kendi gemilerini keserler ve bunları biraraya getirerek hazırlarlar, ardından güzel ve açık havada buzlar eridiğinde yakında yer alan göllere giderler. Bundan sonra bunları Dnyeper ırmağına gönderirler, buradan da aynı ırmakla kendilerini Cioba'ya (=Kiev) taşır, monoxylalarını çeker, asar ve Ruslara satarlar. Ruslar sadece hafif botları satın alırlar ve eskilerden kullandıkları kürek ıskarmozları ile diğer aksamları buna eklemlerler ve bunların hepsini kullanarak hazırlarlar. Müteakiben de Haziran ayında Dnyeper ırmağını kullanarak yol alıp kendilerine vergi ödeyen Bitetzebe kalesine ilerlerler. Burada iki veya üç gün bir arada bulunurlar ve ardından da tüm monoxylalar bir araya getirilirler, arkadan da hareket ederler ve bahsi geçen Dnyeper ırmağı yoluyla ilerlerler*[257].

Constantin Porpyrogenitus'un ifadeleri üzerine elbette pek çok şey söylenebilir. Ruslar ile Slavların birbirinden ayrı halklar olarak

---

De Administrando Imperio'nun kaleme alınış metodu, bazı kayıtların yüz yıla kadar varan bazı kronolojik sapmalara neden olduğundan bu kayıt ile ilgili mesele, eserin bizatihi kendi metodu ile ilgili sorunun küçük bir parçasıdır. Bu hususta A. Toynbee'nin değerlendirmelerine bk. A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his World*, s.464-465.

256 Kiev kentinin Eski Türkçe adı Sambatas idi. Kelime ve etimolojisi ile ilgili olarak bk. V.A. Moşin, "Naçalo Rusi", s.53. İbn Fakih'in eserinde de *Samkarş* olarak geçen bir yerleşim birimi daha vardır ki Phanagoria yahut Tamatarka olarak değerlendirmiştir. Bk. V. Minorsky, "A New Book on the Khazars", s.134; İ.G. Konovalova, "Put' Kuptsov-Rusov na Vostok", s.25; Tortika, *Severo-Zapadnaya Hazariya*, s.239-240.

257 *DAİ*, s.74-75; Constantine Porpyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.57, 59. Ayrıca bk. O. Pritsak, "Where Was Constantine's Inner Rus'?", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 7 / 1983, s.555-556; I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.33.

müteala edildikleri bir dönemi göstermesi[258] veya eserin yazarının Kiev'i Hazarların andıkları şekilde *Sambat* olarak zikretmesi[259] gibi esasında önemli, ancak çalışmamızın kapsamından ötürü değerlendirme dışı bırakmamız gereken mevzular vardır. *Povest Vremennıh Let*'in yazarının çizdiği bu tabloda, Rusların daha önce yoğunluklu olarak ticaret yaptıkları İtil'in bulunmaması yahut Kafkasya'daki ticaret merkezlerinden bahsedilmemesi bu bölgelerle bağlantılı doğu ticaret merkezlerine ilişkin bir malumatın bulunmaması ve en nihayetinde Kırım'daki kentlerin zikredilmemesi dikkat çekicidir. Bunun yerine metin, Rusların artık ticaret hayatının Dnyeper üzerinden yapıldığı, Kiev'in merkez bir rol üstlendiği bir döneme tanıklık eden bir gözün dünyasını yansıtır. Artık bu dünya, X. yüzyılın hemen başında vuku bulan gelişmelerin, Rusları bu zamana kadar ticaret hayatlarını sürdürdükleri İtil ve Hazar Denizi'nden çekerek şimdi Dnyeper'e yönlendirdiği yeni bir döneme aitti. Bu yeni iktisadî hayat içerisinde *Povest Vremennıh Let*'in yazarı, Kiev'i besleyen yerler olarak artık Novgorod ve Smolensk gibi şehirleri zikreder[260]. Bu beyan esasında, İngiltere limanlarından Constantinopolis'i birbirine bağlayan yeni hattın nerelerden geçtiğini de göstermesi açısından önemlidir. Artık Baltık tam anlamıyla Akdeniz ticaretine rakip bir iç deniz hâline geliyordu ve burası Vikingler için bir Mare Nostrum'du. Dublin'de ele geçirilmiş ipekliler, Akdeniz üzerinden değil, kuvvetle muhtemelen Constantinopolis'ten

258 Benzer bakış açısı aynı yıllarda Constantinopolis'te bulunan Alman elçisi Cremona piskoposu Liudprant tarafından da paylaşılır. Diğer taraftan benzer bir mütealanın izleri Mesudî'nin eserinde de yer alır. Söz konusu kayıtlar ve değerlendirme için bk. W. Duczko, *Viking Rus*, s.122. Bu durum Rus–Slav birlikteliğinin söz konusu yıllarda henüz tek bir millet olma aşaması içerisinde bulunmadığını göstermesi açısından önemlidir. Elbette bu konuda ayrıca bir değerlendirme yapmadan hüküm vermek zordur, ancak Slav ve İsveç kökenlilerin *Rus* adı altında birleşmesi, Hıristiyanlığın kabulü gibi yeni bir sosyal dokunun toplum hayatının içerisine girmesi ile ilgiliymiş gibi görünmektedir.

259 Bu hususa V.A. Moşin dikkati çekmiştir. Bk. V.A. Moşin, "Rus' i Hazariya pri Svyatoslave", s.187-188.

260 Bu hususta ayrıca bk. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.36-37.

Kiev–Smolensk–Novgorod yolu ile adaya ulaşmıştı ve bu ticaret büyük oranda Ruslar tarafından üstlenilen çabaların yarattığı bu yeni dünyanın eseriydi[261]. Diğer taraftan bu yolun merkezi yahut kilit noktası olan Kiev, sadece Baltık Denizi'ne kıyısı olan memleketlerle değil, aynı zamanda Bulgar kentinden gelen bir yol ile Türkistan'a da açılıyordu. Kiev ve çevresinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda bulunan Samani sikkeleri[262] yanında Türkistan ile kurulan ilişki yazılı kaynaklara da yansımıştır[263]. Bu hattın yanı sıra Kiev, Krakow üzerinden Avrupa'nın batı kesimlerine kadar uzanan bir diğer ticaret yoluna da ev sahipliği yapıyordu[264]. Bütün bunlar X. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarına doğru karşımıza çok güçlü bir ticaret ağına dönüşmeye başlayan bir Dnyeper ve buradaki ticaretin ana merkezi konumundaki Kiev çıkarmaktadır. Sadece Novgorod–Constantinopolis hattı ile kuzey–güney yönlü değil[265], aynı zamanda Türkistan–Avrupa hattı ile doğu–batı

261 J. Shepard, "From the Bosporus to the British Isles", s.24.

262 B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.163. A.A. Tortika, daha başka incelemelerin neticelerini de kullanarak Bulgar ile Kiev arasındaki yolun ana hattının Donets'in kuzeyi boyunca ilerlediğini değerlendirmiştir. Bk. A.A. Tortika, *Severo-Zapadnaya Hazariya*, s.446-447.

263 Kiev ile Bulgar kenti arasındaki ilişkiye ilişkin bk. O. Pritsak, "The Perspective of the Slavs, Finns and Balts", s.187; İ.G. Konovalova, "Puti Soobşçeniya v Vostoçnoy Evrope", s.131. A.A. Tortika'nın iyi bir şekilde dikkati çektiği üzere Kiev ile Bulgar arasındaki karayolu Hazar Kağanı Yusuf'a atfedilen mektuba da yansımıştır. Bk. A.A. Tortika, "Severo-Zapadnaya Hazariya v Voenno-Politiçeskoy Sisteme Hazarskogo Kaganata: K Postanovke Problemı", *Trudı po Arheologii Stepi Evropı v Epohu Srednevekov'ya*, Tom IV, Donetsk 2005, s.8.

264 B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.164-165. Rusların Krakow'a ulaşmaları İbrahim ibn Yakub adındaki bir kişinin anılarının aktarıldığı kimi kaynaklara da geçmiştir. Bk. İ. Zimonyi, "A New Muslim Source on the Hungarians", s.30.

265 Bununla birlikte bölgede yapılmış kazılarda Bizans sikkeleri az sayıda ele geçmiştir. M. Whittow bu durumu Bizans İmparatorluğunun para politikasıyla izah ederek Bizans gümüşünün ülke dışına çıkmasını istememesiyle izah eder. Bk. M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium*, s.249. Bu hususta belki Rus–Bizans ticaretinin daha çok değiş-tokuş usulüne göre gerçekleştiği de

ekseninde de temel bir noktada bulunması Kiev için ciddi bir değişimdi. Zira daha önceki devirlerde Dnyeper hiçbir zaman bu kadar önemli bir merkez hâline gelememişti[266]. Peki, niçin şimdi böylesi bir değişim yaşıyordu?

I. Boba, Dnyeper boylarındaki iktisadî değişime dair yukarıdaki suale benzer bir soruyu çok daha önceden şu şekilde sormuştu: "*Bu noktaya kadar takdim edilen kaynakların analizi, Dnyeper'in Northmenlerin uluslararası ticaretlerinde bu ırmağı kullanmaya cezp edecek hiçbir özel avantaj sağlamadığını göstermektedir. Dnyeper ırmağı yolunun dezavantajları düşünüldüğünde, Rusların ticaret aktivitelerinin merkezini niçin Novgorod'dan Kiev'e taşıdıklarını sorabiliriz. Kiev ile kıyaslandığında Novgorod tüm stratejik ve ticari avantajlara sahipti. Ayrıca Novgorod, üzerinde gemi yüzdürülebilecek ve doğrudan Hazarlar tarafından korunan son derece önemli Volga/ Don ırmak sistemine açılan birkaç ırmak kaynağına da son derece yakındı ve ayrıca İskandinavya ile Doğu arasındaki ilişki açısından yegâne mıntıka olan Baltık Denizi'ne de yakındı. Novgorod ayrıca deniz yolu ile İspanya'ya kadar uzanan Batı Avrupa ve Akdeniz ile doğrudan ilişki kurmak avantajına da sahipti*"[267]. I. Boba bu soruya, Hazar Kağanlığındaki güvenli ticaret ortamının bozulmasının Rusları Dnyeper'e kaydırdığı şeklinde cevap verir[268]. Bu görüşe, Bulgar İlteberliğinin ciddi bir yükseliş ivmesi yakalaması ve Rusların İtil boylarında eskisi kadar rahat ticaret yapamamaları da eklenebilir[269].

düşünülebilir. Ancak 922'de İtil Bulgar Hanlığına giden İbn Fadlan, karşılaştığı Rus tüccarlarının zenginliklerini dirhem ile ölçtüklerinden bahsetmesine bakıldığında Rusların ticaretlerini gümüş ile yaptıkları kat'i bir gerçek olarak kendisini gösterir. Bk. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.38.

266 X. yüzyılın başlarına kadar Dnyeper boylarının iktisadî açıdan İtil ve Don boylarının gerisinde bulunmasına dair bk. A.A. Tortika, *Severo-Zapadnaya Hazariya*, s.433-437.

267 I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.37.

268 I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.39 vd.

269 Bu süreç ile ilgili olarak bk. S. Franklin and J. Shepard, *The Emergence of Rus*, s.60-70, 87; J. Shepard, "The Origins of Rus", s.55.

Bu şekilde İtil boylarındaki değişim, Rusların Dnyeper boylarına ağırlık vermelerini zorunlu hâle getirmiş olabilir. Dnyeper üzerinden geliştirilen bu ticarette Peçenekler Macarlar gibi potansiyel bir tehditti[270]. Ancak Ruslar Macarların aksine Peçeneklerle anlaşma yaparak bu tehdidi ortadan kaldırabiliyorlardı[271].

Dnyeper boylarındaki ticarî hayatın yükselişi, sadece bir kentin kaderini değil, aynı zamanda Rus tarihinin de kaderini derinden etkileyecektir. Bu noktada bilhassa bu ticaretin ana istikametinin Constantinopolis olmasının altını çizmek gerekir[272]. Çünkü Rus ticaretinin Kiev merkezli olarak gelişimi ve hedef kentin Bizans başkenti olması Rus–Bizans ilişkilerinin ticarî temaslardan sıyrılarak Bizans kültürünün Rusya'da kök salmasını beraberinde getirecektir. Bununla birlikte değişim sadece Ruslarla sınırlı değildi. Zira Bizans İmparatorluğunun Karadeniz'in kuzeyi siyaseti de çok yönlü ve çok etkenli olarak X. yüzyılın başlarından itibaren kabuk değiştiriyordu.

Bizans İmparatorluğu ve Kuzey: Değişim ile Yeni Bir Başlangıç Arasında

Bizans İmparatorluğu için Macarların yurtlarını terk ederek batıya göç etmeleri beklenmedik ve memnuniyetsizlikle karşıladıkları bir gelişmeydi. Zira ilişkilerin başladığı ilk yıllarda Bizanslılar da Hazarlar gibi Macarları kendi çıkarlarını tehdit eden bir unsur olarak algılamışlarsa da sonraki yıllarda onları Constantinopolis

270 Kiev'den güneye doğru ilerleyen yol ile ilgili olarak bk. *DAİ*, s.75-78; Constantine Porpyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.59, 61, 63. Kiev'in X. yüzyıldaki ticarî durumu ile ilgili olarak ayrıca bk. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, s.47.

271 F.E. Wozniak, "Byzantium, The Pechenegs and the Rus", s.307, 314; R.G. Skrınnikov, "Voynı Drevney Rusi", s.31-32.

272 Bk. B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.160-164; T.S. Noonan, "Pre–970 Dirham Hoards from Estonia and Latvia, II", s.315; O. Pritsak, "The Perspective of the Slavs, Finns and Balts", s.187.

ile doğrudan ticaret yapabilecek kadar "yakın" görmüşlerdi. Nitekim daha önce de ifade edildiği üzere, Bizanslı tüccarlar Slav köleleri doğrudan Macarlardan satın alıyorlardı ki bu ticaret hayatı kuşkusuz sadece köle ile sınırlı değildi. Diğer taraftan Macarlar, Bulgarlarla mücadelesinde güçlü bir müttefik olarak rol oynamaları açısından da Constantinopolis için önemli bir halktı[273]. Meselenin öbür tarafında ise Peçenekler, Don ırmağının batısında belirmelerinden hemen sonra Bizans İmparatorluğunun düşmanı Bulgarlar ile müttefik olmuşlardı. Dahası Peçenekler, 830'lardaki Macar göçü sırasında yaşananların aksine Kırım'a sokulmuş ve burada birtakım saldırılarda bulunmuşlardı[274]. Gelinen noktada, Bizans İmparatorluğunun Karadeniz'in kuzeyi siyaseti 710'lu yıllardan bu yana ilk defa Peçenek göçü ile birlikte çökmekle burun buruna geliyordu. Bu açıdan bakıldığında Macarların Karadeniz'in kuzeyindeki konumlarını kaybetmeleri, Bizans İmparatorluğunun Kırım ve çevresindeki çıkarları açısından hiç de olumlu karşılanmayacak beklenmedik bir gelişmeydi. Bizans İmparatorluğu bürokratlarının alelacele Gabriel adlı bir din adamını Macarlara göndererek eski memleketlerine dönmelerini istemelerinin nedeni de bu yeni durumun kendi lehlerine olmadığını fark etmeleri ile ilgiliydi. Ancak Peçeneklerden ağır bir darbe yiyen Macarların yeniden eski memleketlerine dönmelerini beklemek bir hayaldi ve Bizanslıların talebi Peçeneklere duydukları derin korku hislerinin gölgesinde reddedildi[275]. Bu red, Constantinopolis'i Peçeneklerle iyi ilişkiler kurmaya sevk ediyordu.

273 Bulgar–Bizans mücadelesinde Macarların konumları ve taşıdıkları öneme ilişkin bk. F.E. Wozniak, "Byzantium, The Pechenegs and the Rus", s.302-303. Macarların köle ticaretindeki yerlerine dair bk. E. Şan, "Macarlar ve Avrasya Köle Ticareti (IX–X. Yüzyıllar)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 117/230, 2017, s.149-162.

274 Peçeneklerin Kırım'daki faaliyetleri için bk. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, s.178-179.

275 *DAİ*, s.74; Constantine Porpyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.57.

Bürokratların Peçeneklerle iyi ilişkiler kurmak zorundalığı ile karşı karşıya kalmaları 960'lı yılların ürünü olan *De Administrando Imperio*'da bile açık bir şekilde hissedilir. Nitekim burada Peçeneklerin Kerson'un hemen yakınlarında bulundukları ve eğer onlarla dost olunmazsa Kerson ve çevresindeki bölgeleri yağmalayacakları ifade edilir[276]. Yine Peçeneklerle iyi ilişkiler kurmak, Don'un batısına geldikleri ilk yıllarda müttefik oldukları Bulgarlarla ilişkilerini zayıflatmak manasına geliyordu. Bizans İmparatorluğu, Peçeneklerle iyi ilişkiler kurarak düşmanları Bulgarların Peçeneklerle ittifak kurmalarının önünü aldıkları gibi tam tersine bu sefer Peçenekleri belki de Bulgarlarla mücadelede bir müttefik olarak da kullanabileceklerdi[277]. Benzer şekilde Peçenekler, Bizans sınırlarında bulunmalarından ötürü İmparatorluk sınırlarına gelebilecek Rus ve Macar saldırılarına karşı tampon bir güç vazifesi görebilirdi. *De Administrando Imperio*'nun kaleme alındığı sırada bile bu durum geçerliliğini koruyordu. Nitekim eserin yazarına göre böylesi bir ihtimalin ortaya çıkması durumunda Bizanslılar Peçeneklerle temasa geçerler ve onlar da İmparatorluğun düşmanları ile savaşarak onları bertaraf edebilirlerdi[278]. Peçeneklerle iyi ilişkiler kurmanın bir diğer cephesi ise

276 *DAİ*, s.68, 166; Constantine Porpyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.49, 169. Kerson ve çevresindeki Bizans gücünün zayıflığı M.İ. Artamonov tarafından ustalıkla ortaya konmuştur. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.456.

277 *DAİ*, s.71; Constantine Porpyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.53. Bizans–Bulgar mücadelelerinde Peçeneklerin tutumunun önemine ilişkin bk. F.E. Wozniak, "Byzantium, The Pechenegs and the Rus", s.305-307.

278 *DAİ*, s.70, 73-74; Constantine Porpyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.51, 53, 57. Bununla birlikte Ruslar, 944'de Peçeneklerle anlaşmış ve bu sayede Karadeniz'e açılarak Constantinopolis'e saldırı gerçekleştirmişlerdir. Buna karşın, Peçenekler, Bizans İmparatorluğu ile iyi ilişkilerini daha uzun yıllar sürdürdüler. Bunu da en iyi şekilde Svyatoslav'ın Balkan topraklarında faaliyet gösterdikleri sırada Kiev'e saldırmakla göstermişler ve 971'de de Svyatoslav'ın ölümü ile neticelenecek baskını gerçekleştirmişlerdi. Hadiselerle ilgili olarak bk. F.E. Wozniak, "Byzantium, The Pechenegs and the Rus",

ticaret ilişkileri ile ilgiliydi. Nitekim Peçeneklerle iyi geçinmek Bizans–Rus ticaret ilişkilerinin önündeki bir engelin aşılması gibi bir durumu ortaya çıkarmasının[279] yanında Rus, Hazar ve Çerkeslerle ticaret ilişkisi içerisine girerek Bizans İmparatorluğunun bir ticaret vasıtası hâlinde iş görebilirlerdi[280]. Son olarak Kersonlu tüccarlar, temel ticaret kaynaklarını oluşturan deri ve balmumunu Peçenekler sayesinde elde ediyorlardı. Constantin Porphyrogenitus, bu ticaret ürünlerinden mahrum kalmaları durumunda Kersonluların ayakta kalamayacaklarını ifade eder[281].

Bizans İmparatorluğunun Karadeniz'in kuzeyinde karşı karşıya kalabileceği bütün olası risklerinin karşısında Peçenekler, bir kurtarıcı olarak ortaya çıkıyorlardı. Buna karşın Bizanslılar Peçeneklerle ilk defa 914'te ilişki kurdular. Temasın odak noktasında Peçeneklerin Bulgarlarla iyi ilişkilerini kesmesi ve dahası kuzeyden Tuna boylarına inerek Bulgarlara saldırmaları vardı[282]. İlerleyen yıllarda Bizanslılar Peçenek ordalarını sıklıkla ziyaret ettiler. Bizanslıların Peçeneklerle nasıl temas kurdukları *De Administrando Imperio*'nun VII. başlığında iyi bir şekilde tasvir edilir. Buradaki kayıtlar, bu yıllarda Bizanslı bürokrat ve elçilerin usullerini gösterdiği gibi temasların sık bir hâl aldığına da işaret eder. Burada aktarıldığına göre Bizans elçisi Kerson'a gelmeden önce Peçeneklerle haberleşerek onlardan kılavuz ve rehine talep ediyor, Kerson'a vardığında Peçeneklerden gelen rehineyi kent görevlisine teslim edip kılavuzla birlikte Peçeneklere doğru yol

s.307, 314; A. Madgearu, "The Pechenegs in the Byzantine Army", *The Steppe Lands and the World Beyond Them Studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday*, Ed. F. Curta-B.P. Maleon, Editura Universitatii Alexandru Ioan Cuza, Iaşi 2013, s.208; P.B. Golden, "War and Warfare in the Pre-Cinggisid Western Steppes of Eurasia", s.79-80.

279 *DAİ*, s.69-70; Constantine Porpyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.49, 51.

280 *DAİ*, s.71-72; Constantine Porpyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.53.

281 *DAİ*, s.270; Constantine Porpyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.287.

282 A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his World*, s.458. Hadiselerin gelişimi ile ilgili olarak bk. F.E. Wozniak, "Byzantium, The Pechenegs and the Rus", s.304-305.

alıyordu. Yazarın elçilik heyetinin yolculuk sırasında karşı karşıya kaldığı sıkıntılardan çok Peçeneklerin hediye taleplerini ısrarla vurgulaması[283], Bizans elçilerinin bu taleple epey sık karşılaştıklarını gösterir. Ancak bu usandırıcı isteklere katlanmak mecburiyetindeydiler. Bizans İmparatorluğunun Peçenek siyasetini iyi bir şekilde analiz etmiş olan D. Obolensky "*X. yüzyılın ortalarında Peçeneklerle ittifak, İmparatorluğun kuzey siyasetinin bir köşe taşı hâline gelmişti*" derken[284] meseleyi hiç de abartmıyordu. Gerçekten de Kırım ve çevresindeki huzur ve sükûnetin tek bir anahtarı vardı ve bu da Peçeneklerin elinde bulunuyordu. Bizans İmparatorluğu giriştiği temaslar sırasında bu anahtarı iyi şekilde kullanabildiğini gösterir başarılı bir sınav vermişti. Gerçekten de Bizans İmparatorluğunun değişen siyasî şartlara uyum göstererek her seferinde buna benzer sınavlardan tekrar tekrar başarı ile ayrılmaları takdire şayandır. Tarihin takdiri de bu İmparatorluğun bu kadar uzun yıllar ayakta kalması şeklinde olmuştu. Bizans İmparatorluğu gerçek manada bir diplomasi imparatorluğuydu.

Bizans sarayında Peçeneklerle iyi münasebetler kurulması için girişimlerde bulunduğu sırada meselenin bir diğer tarafında ise Hazar Kağanlığı ile ilişkilerinin bundan sonra nasıl şekilleneceği meselesi bulunuyordu. Bizans İmparatorluğu ile Hazar Kağanlığının, X. yüzyılın başına kadar birbirlerine karşı takip ettikleri siyasetin temelinde, İtil kentinden Don ırmağına ve buradan da Bosporus üzerinden Kerson'a uzanan ticaret yolunun sağladığı ekonomik gelirlerin her iki taraf için de hayatî olması yatıyordu. Bu ilişkiler ağı içerisinde Bizans İmparatorluğu Hazar Kağanlığı için, doğudan gelip kendi toprakları üzerinden geçen ticaret kervanlarının Karadeniz'e açılacağı limanlara sahip komşusuydu. Bizans İmparatorluğu için de bu ticarî etkinliğin sürdürülebilir olması son derece önemliydi. Ancak bunun yanında bir

283 *DAİ*, s.72; Constantine Porpyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.55.

284 D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, s.179. Bu görüşü daha sonra F.E. Wozniak da vurgulamıştır. Bk. F.E. Wozniak, "Byzantium, The Pechenegs and the Rus", s.301, 308.

de Kırım'daki topraklarının ve limanlarının güvenliği meselesi vardı. İtil boylarında güçlü bir Hazar Kağanlığı, doğudan gelebilecek tehlikeli göç hareketlerinin Bizans sınırlarına ulaşmadan kırılmasını sağlayacak bir dalgakıran vazifesi görüyordu. Bununla birlikte, 895 ve bunu takip eden birkaç yıl içerisinde Hazar Kağanlığının bu özelliğini yitirmesi bir anda Hazar–Bizans ilişkilerinin zemininin de yok olmasını beraberinde getirdi. Peçenek göçü sırasında iyi bir sınav veremeyen Hazar Kağanlığının Don ırmağı ötesindeki egemenliğinin Peçenekler tarafından kırıldığı, dahası yukarıda da işaret edildiği üzere bizatihi Kırım'ın tehdit altına düştüğü bu günlerde Bizans İmparatorluğunun artık tek bir gündemi vardı o da bölgenin güvenliği. Bu gündem, bir süre sonra İmparatorluğu Peçeneklerle uzlaşmaya sevk edecekti[285]. Bizans İmparatorluğu aslında Hazar Kağanlığı ile bu aşamada da iyi ilişkiler kurabilirdi. İmparatorun *De Cerimoniis* adlı eserinde Hazar Kağanı'nın, Bizans bürokrasisi tarafından çevresindeki idarecilerin tamamından üst bir konumda zikredilmeye devam etmesine[286] bakıldığında 960'larda bile Bizans İmparatorluğu ile Hazar Kağanlığı arasındaki ilişkilerin iyi bir seviyede bulunduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte bu vaziyet, Hazar Kağanlığının Kırım'a saldırabilecek potansiyelde bir devlet olarak görülmesine mani değildi. Nitekim Constantin Porphyrogenitus, *De Administrando İmperio*'nun XI. kısmında Hazarların

285 Bizans İmparatorluğunun Karadeniz'in kuzeyinde takip ettiği siyasetin ana ilkeleri ve Hazar Kağanlığı üzerinde takip ettiği siyasetindeki değişikliğin motivasyonu ile ilgili olarak ayrıca bk. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, s.177; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.453-454, 456; P.B. Golden, "The Migration of the Oğuz", s.75, 77; J. Howard-Johnston, "Byzantine Sources for Khazar History", s.164-165, 183; F.E. Wozniak, "Byzantium, The Pechenegs and the Rus", s.300.

286 Constantin Porphyrogenitus, "De Cerimoniis Aulae Byzantinae", recensione Io. Iac. Reiskii, Volumen I, *CSHB*, Volumen I, Bonnae 1829, s. 686-690. Ayrıca bk. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, s.173; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.453; J. Howard-Johnston, "Byzantine Sources for Khazar History", s.172.

Bizanslılarla düşmanca bir ilişki içerisine girebilme ihtimalinden konu açar. Böylesi bir ihtimal karşısında Alanlarla ilişki kurularak Hazar ordusunun Sarkel'den Kerson'a ilerlediği sırada geçitlerde Hazarlara saldırmalarının sağlanabileceğini düşünen Constantin Porphyrogenitus, Alanların Bizans İmparatorluğunun müttefiki olmalarının olası bir Hazar saldırısına karşı ciddi bir engel olacağını değerlendirir:

> *(...) Elbette Hazarlar Alanların saldırısından korkularına Kerson'a ve civarına ordularıyla girmeye asla yeltenemezler. Zira eş zamanlı ve iki ayrı cephede savaşı devam ettiremezler. (Bundan ötürü de) barış içerisinde kalmak durumundadırlar*[287].

287 *DAİ*, s.80; Constantine Porpyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.65. Alanların, Kırım'a yönelebilecek olası bir Hazar tehdidi karşısında kilit bir konumda bulunması, tarihî gerçekliği zayıf olan *Kenize mektubu*ndaki bir kayıtta da kendisini gösterir. Nitekim Alanlar, metnin yazarı tarafından, Hazarların tek başına mücadele edemeyecekleri bir halk olarak gösterilir. İlgili metninde, Alanların Bizans İmparatorluğunun teşviki ile isyan ettiği ve Hazarların bunu Oğuzların yardımı ile bertaraf ettiği ifade edilir. Güya esirler arasında bulunan Alanların efendisi, zamanın Hazar Kağanı Aaron'un huzuruna getirilmiş ve affedilmiştir. Bunu, Alan hükümdarının kızı ile Aaron'un oğlu Joseph'in izdivacı izlemiştir. Mektuptaki ifade için bk. O. Karatay, *Hazarlar*, s.235, 277-278. Metinde Hazar tarihinde örnekleri iyi bilinen evlilik–tâbilik gibi tarihî gerçekliği ispat edilebilir yönler varsa da Alanları Hazarlara karşı kışkırttığı ifade edilen Bizans İmparatorluğu cephesinden herhangi bir yazarın yaşananlara dair bilgi vermemesi, metindeki kayıtları şüpheli hâle sokar. Oysaki Bizans kaynaklarında Kafkasya'da temas hâlinde bulunulan hemen her halk ile ilgili az veya çok bilgi bulunmaktadır. Mesela Ortodoks kilisesi ile Abazalar arasındaki ilişkilerle ilgili bile malumat vardır. Bk. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, s.178. Bizans kaynaklarının, Alan–Bizans ittifakı ve bunun Hazarlara karşı bir isyana dönüşmesi ile ilgili sessizliği Müslüman yazarların eserleri için de geçerlidir. Buna karşın D. Obolensky, Alanların Kafkasya'da Bizans İmparatorluğu için ehemmiyetini öyle bir seviyeye çıkarır ki Peçeneklerin Don ırmağının batısında Constantinopolis için ne ise Kafkaslarda da Alanların "o" olduğunu düşünmüştür. Bk. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, s.178. Ancak elde bulunan deliller, Alanların "ikinci bir Peçenek" örneği olduğuna benzer değerlendirmelere kapı aralamaz.

Constantin Porphyrogenitus, Alanları, eserinin X. kısmında, Kerson'a çıkan yolların güvenliğini sağlayabilecek bir halk olmalarının yanında Hazar tehdidine karşı doğrudan müdahale edebilecek bir güç olarak da takdim eder. Burada Uzların ve Alanların birbirlerinden bağımsız olarak Hazarlara saldırabileceklerini vurguladıktan sonra Alanların hücumunun Uzlara göre daha etkili olabileceğini belirtir. Yazara göre Alanlar, Hazarların ekonomik kaynaklarını sağlayan dokuz bölgesinin yakınlarındaydılar ve bundan ötürü de bu bölgeleri yağmalayarak Hazarlara büyük zarar ziyan verebilirlerdi[288]. Constantin Porphyrogenitus, Hazarlara karşı kullanılabilecek bir diğer unsur olarak Kara Bulgar adıyla andığı Taman yarımadasının aşağı kesimlerinde yaşayan Bulgar nüfusunu[289] işaret eder. Ancak onların Hazarlarla mücadelede ne gibi bir rol oynayacakları hususunu sessizce geçer[290]. Bu sessizlik, yazarın Kara Bulgarları bile Hazarlara karşı bir olası müttefik olarak görmesine karşın Rusları konu etmemesi ve onları Hazarlara karşı olası bir düşman olarak düşünmemesiyle farklı bir seviye kazanır. 907, 941 ve 944'deki Constantinopolis saldırılarından[291] ötürü yazarın Rusların ne denli güçlü olduklarını bildiğine şüphe yoktur. Buna mukabil Constantin Porphyrogenitus'un bu gücü Hazarlara karşı kullanılabilecek bir kuvvet olarak görmemesi, Rusların Hazarlara saldırmak gibi bir düşünce içinde bulunmadıklarını yansıtıyor olsa gerektir[292]. Bu ne derecede doğrudur, bu ayrı bir meseledir. Ancak

288 *DAİ*, s.80; Constantine Porpyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.63, 65.

289 Kara Bulgarların yaşadıkları yer ve kökenleri ile ilgili olarak bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.490; O. Karatay, *Hazarlar*, s.72-73. Yazar farklı bir sayfada ise Kara Bulgarların İtil Bulgarları ile de ilişkili olabileceğini ifade eder. Bk. O. Karatay, *Hazarlar*, s.234.

290 *DAİ*, s.81; Constantine Porpyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.65.

291 Constantinopolis'e düzenlenen Rus saldırılarına ilişkin bk. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, s.185-189.

292 Buna karşın *Kenize mektubu*nda Rusların Bizanslıların teşviki ile Hazarlara saldırdıkları, ancak Hazarlar tarafından yenilgiye uğratıldıkları, bundan sonra da Hazarlar tarafından Constantinopolis'e saldırmakla görevlendirildikleri gibi bir bahis bulunmaktadır. Bk. O. Karatay, *Hazarlar*, s.201, 278-279; S.A.

karşımızda 960'lı yılların bir resmi tüm çıplaklığı ile bulunur: Hazar Kağanlığının Kırım için tehdit olması durumunda Alanlar ve çevredeki diğer güçler tarafından engellenebileceğinin düşünülmesi, 960'lı yıllarda Hazar Kağanlığının askerî gücünün artık yerel bir güç seviyesine inmiş olduğunu açık şekilde göstermektedir. Bir zamanlar Bizans İmparatorluğunu Kırım'dan söküp atabilecek

Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" IV, s.110-111; M. Uydu Yücel, "Hazar Hakanlığı", s.450-451. Rusların Constantinopolis'e düzenledikleri saldırı, 941 seferini hatırlatır. Bununla birlikte, buna ilişkin kayıtlar ile *Kenize mektubu*ndaki kronoloji arasında derin bir ayrım bulunur. Mesela metinde Constantinopolis saldırısını düzenleyen kişi Oleg adına yakın *H-l-gu* ismi ile gösterilirken, 941 saldırısı sırasını İgor sevk ve idare etmişti. Yine 944'deki anlaşmanın ardından Rus birliklerinin 948'de Bizans İmparatorluğu adına Edessa'da ve 949'da Girit'de faaliyet gösterdikleri Bizans kaynaklarında bulunmasına karşın, benzer bir bilginin Hazar cephesi ile ilgili olarak zikrolunmaması "garip"tir. Rusların söz konusu faaliyetleri için bk. Yu.D. Brutskus, "Varyagi i Kolbyagi", s.88. Bu hususları daha da ilerletmek, daha da açmak mümkündür, ancak bu buranın bir konusu değil, ayrı bir makale konusudur ki ileride ele almak ihtimal dahilinde olabilir. Buna karşın, söz konusu zamana kadar yine de şu tespiti açık bir şekilde ifade etmenin mahzuru bulunmamaktadır: *De Administrando Imperio*'da Rusların Hazarlar için bir tehdit olarak görülmemelerinin 900 ile 950 arasındaki süreçteki durumu iyi bir şekilde yansıtmasına karşın, bunun tam tersi bilgiler veren *Kenize mektubu* hayalî bir metin özelliği göstermektedir. V.V. Bartol'd, bilgileri şüpheli olarak değerlendirmiş ve bazı hususlara dikkati çekmiştir. A.P. Novosel'tsev de *Kenize mektubu*ndaki bilgilerin diğer kaynaklarda yer almadığına dikkati çekmiş, ancak bunları reddetmeyerek farklı birtakım mütalalarda bulunmuştur. Bk. V.V. Bartol'd, "Mesto Prikaspiyskih Oblastey v İstorii Musul'manskogo Mira", s.684-685; A.P. Novosel'tsev, "Obrazovanie Drevnerusskogo Gosudarstva i Pervıy ego Pravitel", s.5, 17. Bu hususta ayrıca S. Stampfer'in değerlendirmelerine de bk. S. Stampfer, "Did the Khazars Convert to Judaism?", s.11-12. O Karatay ise, söz konusu mektubunun "tarihî gerçekliği"ni ıspat edebilmek için büyük uğraş vermiştir. Ancak bu uğraş içerisinde yazar "kronolojik uyumsuzluk" noktalarına ne yazık ki hiç dikkat göstermemiştir. Bk. O. Karatay, *Hazarlar*, s.201; O. Karatay, "Hazarlar", s.381. Diğer hususları şimdilik bir tarafa bıraksak bile, eğer 941'de Oleg hâlâ yaşıyor idi ise yüz yaşını aşkın olmak zorunda olması bir zafiyettir. Daha başka bir kronolojik zafiyete ise I. Zimonyi işaret etmişti. Bk. I. Zimonyi, *The Origins of the Volga Bulgars*, s.113-114.

derecede güçlü olan Kağanlık gitmiş, yerine Alanlar tarafından bile engellenebilecek bir güç kalmıştır.

Hazar Kağanlığının Güney ve Doğu Sınırlarında Değişen Dünyalar

799'daki son Hazar saldırısını takip eden yaklaşık yüz yıllık süreçte Hazar Kağanlığı ile Abbasi Halifeliği arasında herhangi bir mücadelenin yaşanmaması, Daryal ve Derbend hattının taraflar arasında hudut olma özelliğini koruduğunu göstermektedir. Ancak 886'da Kafkasya Valisi Muhammed b. Haşim'in hiçbir geçerli neden yokken Arap sınırlarını Hazar Kağanlığı kontrolündeki Şandan'a[293] doğru genişletmek üzere bir sefere girişmesi, bu havayı birdenbire dağıttı. Arapların bu teşebbüsüne Hazar Kağanlığının cevabı 901 Ağustosu'nda kaynakta *K.sa b. B.ljan* adı ile ifade edilen hükümdarlarının idaresinde Araplara saldırmak oldu. Sefer neticesinde Hazarlar düşmanlarını Şandan'dan çıkarmakla kalmayarak hiçbir zorlukla karşılaşmadan Derbend'e kadar ilerlemeyi başardılar[294]. Arapların yeni bir sefere kalkışmamaları, ilişkilerin yeniden sükûnete kavuşmasını beraberinde getirdi. Ancak 912'de bu sefer Ali b. Haytham adlı bir Arap komutanının yeniden Şandan üzerine yürümesi mücadele fitilini yeniden ateşledi. Fakat Arap komutanı daha Şandan'a varmadan yolu Hazarlar tarafından kesildi. Vuku bulan muharebe Arap ordusunun ağır bir yenilgi alması ile neticelendi. Kaynaklar Arap komutanının akıbetiyle ilgili olduğu gibi, öldürülen Arap askerlerinin sayısından da bahsetmemelerine karşın on bin askerin Hazarların eline esir düştünü aktarmaları Hazar Kağanlığının elde ettiği zaferin boyutunu tasvir eder.

293 Şandan bölgesinin Hazar Kağanlığı idaresinde bir bölge olmasına ilişkin bk. V. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband*, s.101. Bölge ile ilgili olarak ayrıca bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.104.

294 "The History of Sharvan and Al-Bab", V. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband*, s.42.

Hazarlar eski günlerini hatırlatan zaferlerinin ardından esirlerin bir kısmını kendilerine ayırdıktan sonra geri kalanını Şandan halkı ve Avarlar[295] arasında bölüştürdüler[296]. Bu ayrıntının zikredilmesi, Hazar egemenliğinin 910'lu yıllarda Avarlar gibi hâkim olunması güç bir coğrafyada yaşayan bir halkı bile kapsayacak seviyede dinç bir vaziyette olduğunu göstermesi açısından mühimdir[297]. Daha başka kayıtlar, aynı yıllarda Kaytakların[298] ve Alanların[299] da ve

295 Arap kaynaklarında Serir adı ile geçen Avarlarla ilgili olarak bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.104-107.

296 "The History of Sharvan and Al-Bab", s.26. Hadise ile ilgili olarak ayrıca bk. V. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband*, s.106; A.R. Şihsaidov, *Dagestan v X-XIV vv.*, s.157.

297 Avar–Hazar ilişkilerinin geçmişi ve mahiyeti ile ilgili bilgiler kısıtlıdır. Bununla birlikte bazı örnekler, VIII. yüzyılda Hazarlara tâbi bir halk olduklarını gösterir. Bu konuda doğrudan bilgiler bir tarafa, Ibn Ruste'nin Hazarlarla Avarların ülkesindeki yolu on iki günlük bir süre olarak vermesi ve dahası, yol üzerindeki topografya ile ilgili de malumat paylaşması bu bölgeler arasındaki ticaret ilişkilerinin azlığı göz önüne alındığında, Hazar–Avar irtibatının ciddi bir seviyede olduğu hususunda bir öngörü sağlar. İbn Ruste'nin eserindeki bilgiler için bk. V. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband*, s.167.

298 915'te Hazarların Derbend'deki karışıklık sırasında bölgeye inerek faaliyette bulunmalarıyla ilgili kayıtlarda, askerî gücün başındaki komutan *salifan* unvanı ile gösterilir. Bk. "The History of Sharvan and Al-Bab", s.43. Mesudi'nin bu unvanı Kaytakların başında bulunan kişinin unvanı olarak ifade etmesine dikkati çeken V. Minorsky, *salifan*'ın kuvvetlerinin Hazarlardan müteşekkil olmasını, X. yüzyılın ikinci çeyreği içerisinde Kaytaklar ile Hazarlar arasında ciddi bir bağın olduğu şeklinde değerlendirmiştir ki yerinde bir yorum olarak durmaktadır. Bk. V. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband*, s.93. Mesudi'nin eserindeki bilgi için bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" II, s.94. Bu hususları destekleyen bilgiler, Hazar Kağanı Yusuf'a atfedilen mektuptaki kimi ifadelerde de bulunur Bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" III, s.242.

299 Ibn Ruste, Alan hükümdarının unvanını *B.ghay.r* olarak gösterir. V. Minorsky bu unvanın *Bagatur* unvanı ile ilişkili olduğunu değerlendirmiştir ki bu, Alanların Hazarlara tâbi olduklarına işaret eder. Bk. V. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband*, s.169. Yine eserini VIII. yüzyılda kaleme alan Fazarî de Alanları Hazar Kağanlığının egemenliğinde olduğunu gösterir ifadeler kullanır. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.462. Yine Gürcü kaynaklarında

belki hatta Abhazların[300] da Hazarlara tâbi olduklarına işaret eder. Bu açıdan bakıldığında X. yüzyılın başında Hazarların Kafkasya'da hâkim ve etkin bir devlet olma özelliğini koruduğu görülmektedir. Bu vaziyetin ne kadar daha sürdüğü belli değildir. Ancak 930'ların başından itibaren Hazarların bölgedeki etkinliğinin artık sona ermiş olduğu görülmektedir. Nitekim 938'de Arapların Kaytaklara hücumu ve ardından da Şandan bölgesindeki bazı toprakları ele geçirmeleri karşısında Hazarların herhangi bir cevap vermemeleri[301], Kafkasya'daki vaziyetin Hazarların aleyhine değiştiğini gösterir. Bu hâl, Avar, Gumik, Tuman, Şandan, Karah, Zirikan ve Filan gibi bölgelerin 940'lı yıllara doğru Hazar egemenliğinde bulunmadığına işaret eden kayıtlarla[302] bir ileri aşamaya geçer. Artık 940'lar Kafkasyası, daha önceki dönemlerdeki gibi Hazar Kağanlığına bağlı topraklar olmaktan çok uzakta bulunuyordu[303]. Bununla birlikte Kafkaslarda Hazarizi çok daha sonraki asırlarda da silinmeden devam etti. Toponomi incelemeleri Kafkasya'da Hazar adı ile ilişkili, Hazarkale, Hazaryurt Hazarmaydan, Hakan, Tarkan ve daha pek çok yer adının tespiti ile neticelenmiştir[304].

---

da Alanlar, Hazar hükümdarının Uobos adlı oğlunun soyundan gelenler olarak gösterilmesi, Hazarlardaki evlilik–tâbilik ilişkileri akla getirildiğinde Alanların Hazarlara bağlı durumlarını ortaya koyan bir veri olarak kendisini gösterir. Söz konusu kayıt ve bunun mahiyeti ile ilgili olarak bk. D. Shapira, "Armenian and Georgian Sources on the Khazars", s.322-323. Ancak tüm bu verilere karşın Alanların Hazar egemenliğinde kalış süreci en erken 750'ler ile en geç 900'lerin başı arasındaki bir tarih olsa gerektir. Buna mukabil elbette gerçekten Alan topraklarında bir Hazar egemenliği var ise bunun zaman aralığının daha kısa olduğunu kabul etmek daha doğrudur.

300 V. Minorsky'in bu hususta değerlendirmelerine bk. V. Minorsky, "A New Book on the Khazars", s.129-130.

301 "The History of Sharvan and Al-Bab", s.43.

302 S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" III, s.243-244.

303 Bu bilgiler dâhilinde Alanların konumlarının ne olduğunu güvenilir bir şekilde ortaya koyan bir veri bulunmamaktadır. Bununla birlikte Kafkasya'daki en güçlü halklardan birisi olan Alanların, bu sürecin bir parçası olarak bağımsızlığını elde ettikleri muhakkaktır.

304 M.G. Magomedov, *Obrazovanie Hazarskogo Kaganata*, s.195.

Hazarların X. yüzyılın başlarından itibaren Kafkasya'da ve Don ırmağının batısı ile Kırım'da gözlemlenen kontrol kabiliyetlerinin yok olmasına benzer bir süreç İtil'in doğusunda kalan bölgede çok daha önceden, Peçeneklerin Yayık ırmağını geçmesi sırasında başlamıştı. Hatta Hazar idaresi, tâbileri olan ve kendilerinin yanında çarpışan Lebedia ve onun idaresindekilerin topraklarını terk etmelerinin önüne de geçememişti. Hazarların, Peçeneklerle mücadeleye devam ettikleri gerçekse de "Peçenek belası"ndan ancak onları doğu sınırlarından sıkıştıran Oğuz saldırısı ile kurtulabildiler. Fakat şimdi bu zafer, hiç beklenmedik bir netice vererek İtil'den Yayık'a kadar uzanan sahayı bir başka güce terk etmeleri manasına geliyordu. Peçenekler gitmiş, Oğuzlar gelmişti. Onlar bu sırada müttefik bir güç olarak bu bölgede bulunuyorlardı, peki ya gelecek?

Peçeneklerin topraklarını terk ederek Don boylarına doğru yönelmeleri ile Oğuzlar İtil'den Aral gölüne kadar uzanan bölgenin yegâne hâkimi olmuş oluyorlardı[305]. Bu egemenliğin ilk yıllarında, yani 895 ile 910'lu yıllar arasındaki on beş-yirmi yıllık dönemde Hazar–Oğuz ilişkilerinin seyri hususunda bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte 920'lerde bölgeden geçecek olan İbn Fadlan'ın Oğuzların Hazar Kağanlığı ile mücadele etmekten korktuklarını gözlemlemesi ve Hazarların ellerinde pek çok Oğuz'un esir olarak bulunduğundan bahsetmesi[306], Hazar–Oğuz ilişkilerinin 920'lerde başlangıçtakinden farklı bir hâl alarak düşmanlığa dönüştüğünü gösterir. İbn Fadlan'ın, bu gerginliğin ne

305 Peçenekleri topraklarından çıkarmalarının ardından Oğuzların içinde bulundukları durum ve sınırlar ile ilgili olarak bk. P.B. Golden, "The Migration of the Oğuz", s.74, 77; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" III, s.257.

306 *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.18. Ayrıca bk. F. Sümer, *Oğuzlar*, s.54; P.B. Golden, "The Migration of the Oğuz", s.77. O. Karatay, İbn Fadlan'ın gözlemini, *Kenize mektubu*nda Oğuzların Hazarlara düşmanlık yaptığı ile ilgili ifadeyle ilişkilendirmiştir. Bk. O. Karatay, *Hazarlar*, s.238. Ancak Ibn Fadlan endişeden bahseder, savaştan değil.

zaman başladığından ve nedenlerinden bahsetmemesi bu dönemi araştıranlar için pek tâbidir ki büyük talihsizliktir. Bununla birlikte gerginliğin temelinde Oğuz faaliyetlerinin bulunduğunu tahmin etmek zor değildir. Mesudî'nin eserinde Oğuzların Hazar sınırlarından içeriye girerek muhtemelen İtil veya Don ağzına kadar geldiklerinden ve sınır karakollarının bunu engelleyemediğinde "Hazar Meliki"nin müdahale ederek onları uzaklaştırdığından bahsetmesi[307], Hazar–Oğuz ilişkilerindeki kötü hâlin nedeninin Oğuzların düzensiz hareketleri olduğunu gösterir. Oğuzların bu öngörülemez, düzensiz hareketlerinin Hazar Kağanlığının dâhilî sınırlarında yarattığı tehlikeleri Türkmenlerin Bizans arazisindeki faaliyetlerine ne derece benzetebiliriz bu belki tartışmalı görülebilir, ancak en azından Hazar Kağanı ve maiyetinin bunu kendi egemenliklerine yapılmış tecavüz olarak gördükleri muhakkaktır. Meselenin diğer tarafında ise, bu yıllarda iyice cılızlaşmış olsa da İtil ile Harezm arasındaki ticaret imkânlarının bu Oğuz hareketlenmelerinden zarar görmesi ihtimali bulunmaktadır. Bu olası durumların gerçekliği ayrı bir tartışmanın konusudur. Bununla birlikte Mesudî'nin yukarıda işaret edilen kaydı, Hazar savunma sisteminin Oğuzları durdurmaya yetmediğini ve Hazarların merkez orduya dayanarak doğu sınırlarında ortaya çıkan tehlikeli durumu öteleyebildiklerini gösterir[308]. Bu

307 M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.475-476. Bazı yazarlar bu ilerleyişi Karluklar tarafından sıkıştırılmaları ile izah etmişlerdir. Bk. Bu sırada Oğuzları doğu hududundan baskı altına alan güç Karluklar olabilir. Bk. F. Sümer, *Oğuzlar*, s.56; P.B. Golden, "The Migration of the Oğuz", s.80.

308 P.B. Golden, "The Migration of the Oğuz", s.77. O. Karatay'ın Hazar–Oğuz ilişkilerinin gelişimi ile ilgili değerlendirmeleri ise farklıdır. Öncelikle o, *Kenize mektubu*ndaki bilgilere dayanarak Oğuzların Hazarlarla Peçenekler zamanındaki müttefikliğe devam ettiğini varsaymıştır. Nitekim *Kenize mektubu*nda Oğuzlar önce Hazarlara karşı düşman olarak gösterilirken sonrasında isyancı Alanlara karşı Hazarlara yardım veren bir halk olarak zikrolunurlar. Bk. O. Karatay, *Hazarlar*, s.236, 238, 278. Bununla birlikte Oğuzların, 930'lu yıllarda Hazarların müttefiki oldukları meselesi, *Kenize mektubu*ndaki diğer hususlarda olduğu gibi kaynaklarla desteklenebilirlikten uzaktır. O. Karatay, daha sonra Mesudî'nin,

açıdan bakıldığında karşımızda Hazar–Oğuz ilişkilerinde giderek Oğuzların lehine değişen bir manzara bulunmaktadır. 950'li yıllara gelindiğinde ise güç dengesi artık iyiden iyiye değişmişti. Nitekim *De Administrando Imperio*'da Oğuzlar, İbn Fadlan zamanında Hazar tehlikesinden korkan yahut Mesudî zamanında dengesiz hareketleri karşısında merkez ordu tarafından da olsa topraklarından çıkarılan bir güç olarak değil, Hazarlara saldırıp onlara zarar verebilecek bir halk olarak takdim edilir.

Hazar Kağanlığı 960'lı yıllara gelindiğinde Kafkasya, Kırım ve İtil'in doğusunda eş zamanlı bir duraksama ve çöküş içerisine girse de İtil boylarındaki egemenliği, *Povest Vremennıh Let*'de gösterildiği üzere, Vyatiç hudutlarına kadar yayılıyordu[309]. Bu husus, Hazar Kağanı Yusuf'a atfedilen mektuptaki ifadelerle de desteklenir. Dahası, bu belgede, Vyatiçlerin yanında Burtas, Mordvin ve Çeremişler de Hazar Kağanı'na tâbi gösterilir[310]. Burtaslarla ilgili ifadeyi doğrulamak hiçbir surette mümkün değilse de Mordvin ve Çeremişlerin bu sırada Ruslar tarafından yutulduğunu düşünmek hiç de ihtimal dışı değildir. Öyle anlaşılıyor ki mektubu uyduran kişi burada fazlaca abartıya kaçmakta

---

Oğuzların Hazar sınırlarına yüklenmeleri ve Hazarların merkez ordusu tarafıdan çıkarılmalarına ilişkin kayda döner ve bu bilgileri, *Kenize mektubu*nda Hazarlar ile Oğuzlar arasında geçen savaşlarla –kendisine göre 940'lardaki– ilgili görmüştür. Bk. O. Karatay, *Hazarlar*, s.239. Ancak ilgili kaydında Mesudî, yukarıda bir yerde de dikkati çektiğimiz üzere, taraflar arasındaki bir savaştan bahsetmemektedir. Zikrettiği Oğuzların Hazar sınırlarında kışladığı, Hazarların onları çıkaramadıkları durumda başında "Melik"in bulunduğu ordunun Oğuzları sınırdan çıkardığıdır. Burada Mesudî devamlı surette gerçekleşen bir köşekapmacadan bahsetmekte gibidir. O. Karatay'ın biraz sonra kullandığı ifadeler, esasında bu gerçeği fark ettiğini gösterir. Bk. O. Karatay, *Hazarlar*, s.242. Diğer taraftan, *Kenize mektubu*nda Hazar–Oğuz mücadelesinde Alanların "onların ülkesine yürüdüğü"nden bahsedilirken Mesudî'nin eserinde bu şekilde bir ayrıntı bulunmaz. Bu açılardan bakıldığında iki kayıt arasında ortak bir cihet bulabilmek mümkün değildir ve ikisini birbirlerini güçlendiren, ilişki kurulabilen tarihî dökümanlar olarak kullanabilmek mümkün değildir.

309 PVL, s.46-47.

310 O. Karatay –M. Duranlı, "Hazar Kağanı Yusuf'un Endelüs'e Mektubu", s. 213.

kendisine hâkim olamamıştır. Hatta Bulgarları da Hazarlara tâbi göstermekte bile bir beis görmemiştir. S.A. Romaşov, *Hudud'ül Alem* ve Mukaddesi'nin eserini kaynak göstererek Yusuf'a atfedilen mektuptaki bilgileri "doğru bilgiler" sınıfına sokma eğilimi içerisinde olmuşsa da[311] elde bulunan veriler, buna cevaz vermez. Benzer durum Suvar boyunun Hazar egemenliğinde bulunduğuna ilişkin ifade için de geçerlidir.

Hazar Kağanlığının Sonu

X. yüzyılın ortalarında Hazar Kağanlığının genel görüntüsü her açıdan çöküşe geçmiş bir devlet manzarası sunuyordu. Peçenek göçünün İtil boylarında yarattığı sorunlara Hazar Denizi'ndeki çeşitli krizlerin eklendiği bu yeni evrede İtil, Kağanlığın gücünün temeli olan ticaret yollarının merkezinde bulunan bir kent olma özelliğini kaybederek ticaret trafiğinin sapağında kalıyor ve eski özelliğini kuzeydeki Bulgar kentine terk ediyordu. Kağanlığa tâbi ulusların merkeze bağlılıklarının ciddi bir şekilde zayıflamaya başlaması ise bu değişimin uzun vadeli sonucu oldu. Kafkaslardaki halkların bağımsız tutum takınmaya başlayabilecek bir ortam bulmaları ile Bulgar İlteberliğinin merkezkaç eğilim içerisine girmesi bu yeni dönemin kendisini hemen fark ettiren örneklerindendir. Ancak yine de bu değişim Kağanlığın İtil merkezli varlığını tehdit edebilecek bir gelecek vaad etmiyordu. Zira gerek Bulgarlar, gerekse Kafkasya'daki halklar kendi bölgelerinde egemenlik kurma davası güdüyorlar, İtil'e ilerleyerek Kağanlığa son vermek gibi bir hedef belirlemiyorlardı. Buna mukabil, doğu sınırında durum farklıydı. Daha önce Peçenek saldırılarına karşı koyamayan Hazarlar bu sefer bir göç ile değil, kalbine, merkezine yönelen planlı bir saldırı ile karşı karşıyaydı. Bu, başlangıçta küçük bir sorunken zaman içinde büyük bir tehdide dönüşen Oğuz tehlikesiydi.

311 S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" III, s.258.

Elde bulunan kaynaklar, Oğuz saldırısının[312] nedenini ve gelişimini tam olarak göstermeye yeterli değildir. Buna mukabil, Hazarların, bu saldırıyı bir dış yardım ile Harezmlilerden yardım isteyerek atlatabilmeleri ne kadar büyük bir badire ile karşı karşıya kaldıklarını gösterir. Bu açıdan bakıldığında Oğuz tehdidinin Hazar Kağanlığı için artık bir bekâ meselesi hâlini aldığını açıkça görmek mümkündür[313]. Bu tehdidi dış yardım ile püskürtmüş olmasına karşın Hazar Kağanlığının bundan ciddi bir yara ile sıyrıldığını tahmin etmek zor değildir ve hatta daha önce vurgulandığı gibi Hazar Kağanlığının Harezmlilerin üstünlüğünü tanıdığı da düşünülebilir[314]. Ancak Oğuz saldırısının yarattığı asıl tehlike, devletin askerî kabiliyetinin zayıflığını etrafındaki dünyaya göstermesi oldu. Svyatoslav'ın (945–972) Oğuz saldırısından kısa süre sonra[315]

312 Hazarlara saldıran halkın "Türk" adıyla anılmasından ötürü kimi bilim adamları İtil'e saldıranların Ruslar, Peçenekler ve Oğuzlar olabileceklerine ilişkin birbirinden farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Söz konusu görüşlerle ilgili olarak bk. İ.G. Konovalova, "Padenie Hazari v İstoriçeskoy Pamyati Raznıh Naradov", *Drevneyşie Gosudarstva Vostoçnoy Evropı*, İzdatel'skaya Firma Vostoçnaya Literatura, Moskva 2003, s.179. Ancak Miskaveyh'in kaydına dikkat edilecek olunursa burada açık bir şekilde "yerleştikleri"nden bahsedilir ki bu Oğuzların Yayık ile İtil arasına konmalarını tam olarak karşılamaktadır. Dolayısıyla zaten şüphe ile karşılanmaması gereken Türk–Oğuz aynîliği bu hususla da açıklığa kavuşur. Bk. Miskaveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, tercüme K. Buzaslan, yayına hazılayanlar: M. Şeker, R. Savaş, S. Genç, A. Ertuğrul, TTK yay, Ankara 2016, s.600. Diğer pek çok tarihçi de Türk ifadesi ile kast edilenin Oğuzlar olduğunu ifade etmişlerdir. Bk. W. Barthold – P.B. Golden, "Khazar", s.1176; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" IV, s.129-130; O. Karatay, "Kafkaslarda Göktürk ve Hazarlar", s.221. Buna rağmen hâlâ eski görüşlerin üzerinde duranlar da vardır. Bk. T.M. Kalinina, "Svedeniya İbn Havkalya o Pohodah Rusi Vremen Svyatoslava", *Drevneyşie Gosudarstva Vostoçnoy Evropı 1975 g.*, İzdatel'stvo Nauka, Moskva 1976, s.94

313 Bk. B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.267; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" IV, s.129-131; V.Ya. Petrukhin, "Khazaria and Rus", s.263.

314 W. Barthold – P.B. Golden, "Khazar", s.1176.

315 Oğuz saldırısının Rus saldırısından önce gerçekleştiği hususu en iyi bir şekilde Makdisî'nin bir kaydına yansımıştır. Yazar, "*Me'mun Cürcâniyye'den onlar*

Hazarlar üzerine yürümesi işte bunun doğrudan bir neticesiydi[316]. Hazar Kağanı'nın Rus seferi karşısında, yeniden Harezmlilerden yardım istemesi belki beklenebilirdi. Ancak durum öyle gösteriyor ki Svyatoslav'ın saldırısı Hazarların yardım istemeye vakit bile bulamayacakları kadar ani gelişmişti. Yine, Hazar Kağanı'nın, 737'de Mervan'ın önünden kuzeye kaçan atası gibi kuzeye çekilmesi de

üzerine sefer yapmış, ülkelerini zapt etmiş, hükümdarlarını İslamiyete davet etmiştir" dedikten sonra Rusların Hazarlara saldırdıklarını ve topraklarını zapt ettiklerini ifade eder. Bk. "Makdisî, *Ahsen el-takâsim fî ma'rifet el-ekâlim*", R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK yay., Ankara 2001, s.176. Ayrıca bk. M.İ. Artamonov, Hazar Tarihi, s.553-556; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" IV, s.129; T.M. Kalinina, "Svedeniya Şams ad-dina al-Mukaddasi o Hazarii", *Problemı İstorii Hazarii*, Universitet Dmitriya Pojarskogo, Moskva 2015, s.92; O. Karatay, "Kafkaslarda Göktürk ve Hazarlar", s.221. Mukaddesî'nin ifadelerinde Me'mun'un Hazarlara sefer düzenlemesi ile ilgili kaydın gerçek bir sefer olmaktan çok Harezmlilerin yardımı ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Ancak asıl önemli olan husus, bu kayıt, Hazar topraklarına yapılan "son" saldırının Rus saldırısı olduğunu göstermekte, bundan önce bir Oğuz saldırısının vuku bulduğuna ilişkin kanaati desteklemekte ve Svyatoslav'ın, Oğuzların ardından İtil kentini ele geçirdiğini apaçık surette ortaya koymaktadır. Bu konuda T.M. Kalinina'nın değerlendirmelerine de bk. T.M. Kalinina, "Svedeniya Şams ad-dina al-Mukaddasi o Hazarii", s.92. Mukaddesî'nin kaydı için bk. Mukaddesî, *İslam Coğrafyası*, s.364. S.A. Romaşov ise Mukaddesi'nin kaydını başka bir hadise ile ilişkilendirerek farklı bir mahiyette ele aldığı gibi Oğuz saldırısını Svyatoslav'ın saldırısı ile eş zamanlı olarak görmüştür. Bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" IV, s.130-132. Bunun yanında Ruslar ile Oğuzlar arasında bir ittifakın bulunduğunu düşünen tarihçiler de vardır. Bunlardan birisi olan O. Karatay, Oğuzların Rusları Hazarlara kışkırtmış olabileceğini de sorgular. Bk. P.B. Golden, "War and Warfare in the Pre-Cinggisid Western Steppes of Eurasia", s.75; O. Karatay, *Hazarlar*, s.243, 247, 251-254, 259-260. Diğer taraftan yazar, Hazar–Oğuz ilişkileri içerisinde bir de Selçukluları yerleştirir. Ancak bağlantıları ve ilişkilendirmeleri ikna edici değildir. Bk. O. Karatay, *Hazarlar*, s. 240-242, 254-259.

316 M.İ. Artamonov ise Svyatoslav'ın saldırısını, kendisinden önce İtil ırmağı üzerinden Hazar Denizi'ne açılan Rusların tecrubesiyle ilişkilendirerek "Hazarların eskisi kadar güçlü olmadıklarının fark edildiği"ni ifade eder. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.492.

beklenebilirdi. Ancak adı bilinmeyen Kağan, bundan farklı olarak ordusunun başında, tıpkı eski günlerdeki gibi düşmanının üzerine yürümeye karar verdi[317]. Bu karar, Svyatoslav'ı yenebileceğine yönelik bir inançtan ileri geliyor olabilir. Sebebi ne olursa olsun Kağan'ın kararı, Kağanlığının kaderini tayin edecektir.

Rusların Hazar Kağanlığına indirecekleri son darbenin ilk adımı, Kiev Knezi Svyatoslav'ın 964'te Oka ve İtil'in yukarı kesimlerinde Hazar Kağanlığına tâbi hâlde yaşayan son Slav boyu Vyatiçleri hâkimiyet altına almak üzere sefere girişmesiyle atıldı[318]. Svyatoslav'ın bu harekâtı, Oleg zamanındaki gibi sınırlarını genişletmek maksadından farklı bir amaç taşımıyordu. Bu strateji kapsamında Ruslar, Hazarlara tâbi olsa da Slav boylarını tek bir çatı altında toplamak istiyor, ancak Hazar Kağanlığı ile açık yahut doğrudan bir mücadele içerisine girmekten kaçınıyorlardı. Yeri geldiğinde ifade edildiği gibi, Constantin Porphyrogenitus bile Hazarlara saldırabilecek güçlerden bahsederken Hazarların çevresindeki halklardan bir tek Ruslara işaret etmemişti. Herhalde bu eksiklik yazarın unutkanlığının bir eseri olmaktan çok Rusların Hazarlara saldırmasını ihtimal dışı görmesiyle ilgiliydi. Bu açıdan bakıldığında, Hazar Denizi'ne açılarak yağma yapan başıboş Rusların yolları üzerindeki İtil'de yağma yapmayı akıllarından geçirmemiş olmalarını anlamak daha kolay hâle gelir. Ruslar bu yıllarda Hazarlarla doğrudan mücade edecekleri gibi bir geleceğin düşünü bile kuramıyorlardı ve bu durum dışarıdaki dünya için de aynı şekilde bir görünüme sahipti. Peki, Svyatoslav'ı şimdi, Hazar Kağanlığının başkentine saldırı düzenlemeye iten neden neydi?

317 Bu noktada, daha sonraki bir incelemede ele almayı düşündüğümüz, İslâm kaynaklarında Hazar ordusunun başında bulunduğundan bahsedilen Bey'in varlığından bir izin bulunmaması dikkat çekicidir. Belki durum, İslâm kaynaklarında aktarıldığından farklıydı yahut Rus kaynak yazarı "Svyatoslav'ın karşısına bir Kağan çıkarmak" istiyordu. Bütün bunları daha sonraki bir incelemede hak ettiği şekilde daha detaylı ele alabileceğimi ümit ediyorum.

318 F.I. Kaplan, "The Decline of the Khazars", s.7-8; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" IV, s.119-120.

Povest Vremennıh Let'de Svyatoslav'ın İtil boylarına hareketlenmesi ile ilgili ifadelere bakıldığında, Knez'in hedefinin Hazarlara vergi ödeyen Vyatiçlerin hâkimiyet altına alınması olduğu ve bu sırada Hazarlara saldırmak gibi bir niyet taşımadığı görülür. Gerçekten de seferine çıkarken Svyatoslav'ın aklında Hazarlara ölümcül darbeyi indirmek olsaydı, Vyatiçler üzerine ilerlemek ve ardından güneye yönelmek yerine Kiev'den hareketle doğrudan Don boylarına çıkmak, Sarkel'e saldırmak ve buradan da ticaret yolunu kullanarak İtil'e yönelmek öncelikli tercihi olmalıydı. Böyle bir karar Rusların bu hattı iyi bilmelerinden ötürü Svyatoslav'a büyük bir avantaj da sağlayabilirdi. Ancak gelişmeler tam tersi bir şekilde gelişti. Öyle anlaşılıyor ki Svyatoslav, Vyatiçlere boyun eğdirdiği günlerde, Oğuzların İtil'e saldırdıklarını ve Hazarların bunu ancak dış bir yardım isteyerek püskürtebildiklerini öğrenerek birden bire Hazarlar üzerine ilerlemeye karar verdi[319]. Fakat yine de bu eğilimi teşvik eden bir hususun daha olması gerekir. Yoksa bu fırsatçılık Svyatoslav'ı sadece bir maceracı yapar. Svyatoslav'ın Vyatiç topraklarındaki faaliyetlerinden itibaren bir Hazar seferi içerisinde olduğunu düşünen M.İ. Artamonov, Rus Knezi'nin maksadını şu ikna edici değerlendirmeleri ile sunar: "*Svyatoslav'ın doğu seferi uzak siyasi hedeflere yönelikti. Bir defa bu sefer, X. yüzyılın birinci yarımında Rusların Hazar Denizi'ne düzenlediğine benzer bir yağma veya düşüncesiz bir macera seferi değil, aksine Rusya'nın mevcut siyasi durumunu ve ekonomik taleplerinin muhasebesinden çıkmış, üzerinde adamakıllı düşünülmüş bir hareketti. Svyatoslav, sadece Hazarya'yı yıkmak değil, aksine Rus ekonomisinde önemli rol oynayan doğu ticaretinin kontrolünü büyük oranda ele almak amacıyla onun İtil, Kerçen körfezi ve Don üzerindeki ana topraklarına da sahip olmak istiyordu*"[320]. Elbette Rus tüccarlarının İtil üzerinden

319 M.İ. Artamonov, Svyatoslav'ın seferini doğrudan doğruya Hazar Kağanlığına açılmış bir sefer ile ilişkilendirir ve seferin de Vyatiç topraklarından başladığını savunur. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.549-551.

320 M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.551.

Hazar Denizi'nde gerçekleştirdikleri ticarî etkinliklere işaret eden kayıtları[321] dikkate alacak olursak, Svyatoslav'ın İtil seferinin amacının 900'lerden itibaren İtil boyları ile Hazar Denizi hattında yaşanan iktisadî daralmanın nedenlerini bizzat İtil'i ele geçirerek yok etmeye çalışmakla ilişkili görmek mümkün olabilir. Ancak, İtil'in ticaret yollarının sapağında kaldığı bir dönemde Svyatoslav'ın ticaret yolları sorununu İtil'e bir sefer düzenlemekle aşmasını beklemek hayalcilikten fazlası olamaz. Bunun yerine şu şekilde bir değerlendirme seferin nedenini daha iyi yansıtır. İtil boyu ve batısındaki bölgelerde gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda ticaretin 956–970 arasında düşüş gösterdiğine işaret eden Samani sikke buluntularının azalması[322], Svyatoslav'ın seferinin, bir yağma seferi

321 Rusların İtil boylarındaki ticarî etkinliklerine ilişkin bk. İ.G. Konovalova, "Padenie hazari v İstoriçeskoy Pamyati Raznıh Naradov", s.176.

322 Samanî sikkeleri üzerine yapılan incelemeler, 943'ten sonra ciddi bir gümüş krizinin yaşandığını ortaya koymuştur. Samanilerle Karahanlılar ve Gazneliler arasındaki mücadeleler ile ilgili olduğu kadar bölgedeki gümüş madenlerinin zayıflamasıyla da alakalı olabilecek bu durum, sadece Harezm'in değil, aynı zamanda Baltık kıyılarına kadar uzanan çok geniş bir alanda ekonomik durgunluğa neden oldu. Arkeolojik kazılarda 950'lerin ilk yarısına tarihlenen on altı hazineye karşılık 960'lara tarihlenen üç örneğin varlığı –içerisindeki sikkelerin miktarı meselesi bir tarafa, kabataslak olarak– Doğu Avrupa'daki zenginliğin 1/5'i oranında kaybolduğu gibi bir neticeyi ortaya çıkarır. Diğer taraftan T.S. Noonan'ın da ortaya koyduğu gibi, sikkelerin kalitesi de gerilemiş vaziyetteydi ki bu durumu yazar "*Samani dirhemi bir sikke olarak değil, sadece bir ağırlık olarak dolaşım görüyordu*" sözleriyle değerlendirmiştir. Bununla birlikte yine de 950 ile 980 arasındaki evreyi "canlı bir ticaret" dönemi olarak anmıştır. Söz konusu gelişmelerle ilgili olarak bk. T.S. Noonan, "Fluctuations in Islamic Trade", s.246, 248, 251; T.S. Noonan, "The Onset of the Silver Crisis in Central Asia", *AEMA*, Vol. VII/ 1987–1991, s.221-245 (bilhassa 229, 232); R.K. Kovalev "Dirham Mint Output of Samanid Samarqand", s.204, 207, 212. Bu krizin Samanilerin topraklarının çevresindeki bölge üzerindeki tesirleri bir yana, İtil boyları ve batısındaki bölgelerde ciddi yansımalarının olduğu ortaya konmuştur. R.K. Kovalev bu hususta mühim bir istatistikî tablo da çıkarmıştır. Bk. R.K. Kovalev "Dirham Mint Output of Samanid Samarqand", s.205. Muhtemelen 943'te Rusların Hazar Denizi'ne girerek Berda'a'da gerçekleştirdikleri yağma da bu kriz ile yakından ilişkiliydi.

ile bu ekonomik daralmanın tesirlerini yok etmeyi amaçlamasından kaynaklandığını düşündürür[323]. Bu usul esasen bu dönemki Ruslar için pek de alışılmadık bir iş değildi. Nitekim X. yüzyılın başındaki seferler bir tarafa 943'te bile bir Rus ordusu Hazar Denizi'ne açılarak karaya çıkmış ve Berdaa'yı ele geçirdikten sonra bir yıl boyunca burada varlık göstermişti[324]. Svyatoslav'ı bu derecede yağmacı bir kişi sıfatına sokabilmek elbette mümkün değildir. Ancak yine de onun İtil seferi ve sonrasındaki faaliyetlerinde yağma isteğinin bir etkisi olduğunu reddetmek, mevcut iktisadî daralma ile ilgili veriler ışığında pek zordur. Ancak bütün bunlar,

Rusların 943 seferi ile ilgili bk. A. Florovskiy, "İzvestiya o Drevney Rusi Arabskago Pisatelya Miskaveyhi X–XI vv. i ego Prodoljatelya", *Seminarium Kondakovianum*, Tom I / 1927, s.177 vd.

323 B. Zhivkov, kaynaklarının önemli bir kısmının yok olmasından ötürü ifadeleri kaynak kaydı değerinde görülen V. Tatışçev'in, Svyatoslav'ın 968'deki Tuna seferinin gerekçesini Bulgarların Hazarlara yardım önerisine bağlayan kaydını Hazar Kağanlığına düzenlenen saldırının Rus–Hazar ilişkileri özelindeki bir meseleden değil, daha genel bir uluslararası sorunla alakalı olmasına yormuştur. Yazar, Tuna Bulgar Hanlığı ile Bizans İmparatorluğu arasındaki münasebetleri Hazar Kağanlığı–Bizans İmparatorluğu ilişkileriyle birlikte değerlendirip, Svyatoslav'ın seferinin Hazar–Bulgar ittifakına karşı Bizans–Rus ittifakı olarak yorumlamıştır. Bk. B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.264-266. Bununla birlikte V. Tatışçev'in dayandığı kaynağın 17. yüzyılda kaleme alınmış olması (B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.265/ 204. dn.) B. Zhivkov'un değerlendirmesini –tüm çekiciliğine karşın– zayıflatır. Daha önce meseleye değinen F. Dvornik'in, Svyatoslav'ın amacının kendi devletini Hazar tehlikesinden korumak olduğuna ilişkin izahatı ise Rus–Hazar ilişkilerinin gelen seyrine uygun değildir. Bk. F. Dvornik, *The Slavs Their Early History and Civilization*, s.202-203. Rusların İtil'e değil, Sarkel'e saldırdıklarını ifade eden O. Karatay ise, Rusların Hazarlara saldırmasını "*Büyük ihtimalle Hazarların kendilerine ticaret yollarını kapatmalarının intikamı*" olarak değerlendirir. Bk. O. Karatay, "Kafkaslarda Göktürk ve Hazarlar", s.221. Ancak bu sırada Hazarların Kiev'in ticaret yollarını ne şekilde kapattığı hususunu açıklamaz. Hazarların bu sırada böyle bir güce sahip olduklarını düşündürecek bir veri de bulunmamaktadır.

324 Söz konusu sefer için bk. D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.258; V.V. Bartol'd, "Mesto Prikaspiyskih Oblastey v İstorii Musul'manskogo Mira", s.686-687.

Svyatoslav'ın seferinin Rus tarihinin ilk büyük seferlerinden birisi olduğu gerçeğini değiştirmez.

Svyatoslav'ın beklenmedik seferi karşısında Hazar Kağanı başkentini terk ederek Rus Knezi'ne karşı yürüyüşe geçti[325] ve Svyatoslav ile ayrıntıları hususunda hiçbir bilgimizin bulunmadığı bir mücadeleye girdi. Ancak Kağan, devletinin varoluş mücadelesi olan bu muharebede yenildi. Bu mücadeleyle ilgili yegâne bilgileri veren *Povest Vremennıh Let*'in yazarı, zaferden sonra Svyatoslav'ın "onların kentini" ve *beyaz ev* manasına gelen *белу вежю*'yu ele geçirdiğinden, sonrasında da Alan ve Çerkeslerle mücadele ettiğini ifade eder[326]. Yazarın "onların kenti" şeklinde bahsettiği kent şüphesiz ki İtil kentiydi. Nitekim bu hadiseler hakkında bilgi veren bir diğer kaynak yazarı İbn Havkal açık bir şekilde Rusların İtil kentini ele geçirerek tahrip ettiklerini ifade ettiği gibi diğer kayıtlarında da halkının etrafa dağıldığını vurgular. Diğer taraftan yazar, *Povest Vremennıh Let*'den farklı olarak Rusların Semender ve Bulgar kentlerini de ele geçirdiklerini ifade eder[327]. Bunlar arasında Bulgar kentine düzenlenen saldırının,

325 Esas itibari ile Hazar Kağanı'nın Svyatoslav üzerine ilerleyişi, Hazar Kağanı Yusuf'a atfedilen mektupta geçen "Hazar denizini müdafa etmek için Ruslara engel olmak" mücadelesini hatıra getirmektedir. Ancak Svyatoslav'ın Hazar Kağanı'nı yenilgiye uğratmasından sonra Hazar Denizi'ne "açılmama"sı, Yusuf'un mektubundaki bağlamın yanlış ve geçmişteki hatıralardan beslendiğini gösterir.

326 Metinde ifade şu şekildedir: *одоле Святославь козаромь и градь ихь и белу вежю взя*. Bk. *PVL*, s.84. T.M. Kalinina ve daha başkaları, buradaki kaydı kaynak yazarının Svyatoslav'ın tek bir kenti ele geçirdiği şeklinde yorumlamışlardır. Bk. T.M. Kalinina, "Svedeniya İbn Havkalya o Pohodah Rusi Vremen Svyatoslava", s.91. Bununla birlikte eserin yazarı "onların kenti" ile "beyaz kale"yi iki ayrı yer, iki ayrı mıntıka olarak ifade etmektedir. Bu hususta ayrıca bk. V. Minorsky, "A New Book on the Khazars", s.139; B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.262; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" IV, s.120. Ancak daha başka çevirilerde beyan, metin yazarının tek bir kenti ifade ettiği şeklinde çevrilmiştir. Bk. *RPC*, s.47; M. Uydu-Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s.92.

327 İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. R. Şeşen, Yeditepe yay., İstanbul 2014, s.27, 302, 305-306.

Svyatoslav'ın Balkan seferinde Bulgarlarla mücadeleleri haberlerinin yanlış yorumlanması ile ilgili olduğu muhakkaksa da[328] Semender saldırısı öyle görünüyor ki doğru bir habere dayanıyordu. Nitekim Arap–Hazar savaşında da pek çok kez görüldüğü üzere, İtil ile Alan ülkesini birbirine bağlayan yol üzerinde bulunmasından ötürü Semender, *Povest Vremennıh Let*'de ifade edilen Alan ve Çerkes seferine çıkmış bir komutanın muhakkak üzerinden geçmesi gereken bir kentti[329].

Nihai olarak daha önce pek çok tarihçi Hazar Kağanlığının çöküşü ve Svyatoslav'ın seferi ile ilgili farklı değerlendirmeler ortaya koymuşlarsa da[330] biz, hadiselerin şu şekilde bir gelişim aşaması takip ettiğini düşünüyoruz:

I. Svyatoslav 964'de Vyatiçleri tâbiyet altına almış ve bu şekilde Oka ırmağı üzerinde ciddi bir baskı kurmuş ve

328 Svyatoslav'ın 968–969'deki Balkan seferi ile ilgili olarak bk. F.E. Wozniak, "Byzantium, The Pechenegs and the Rus", s.310-311; R.G. Skrınnikov, "Voynı Drevney Rusi", s.34.

329 Ayrıca bk. A.R. Şihsaidov, *Dagestan v X-XIV vv.*, s.31. İbn Havkal ile *Povest Vremennıh Let*'in kayıtları arasındaki farklılıklarla alakalı pek çok değerlendirme yapılmıştır. Bk. V.A. Moşin, "Rus' i Hazariya pri Svyatoslave", s.196; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.261-262; T.M. Kalinina, "Svedeniya İbn Havkalya o Pohodah Rusi Vremen Svyatoslava", s.100; S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" IV, s.122, 134-136; A.P. Novosel'tsev, "Kievskaya Rus' i Stranı Vostoka", *Voprosı İstorii*, No. 5/ 1983, s.26; İ.G. Konovalova, "Padenie hazari v İstoriçeskoy Pamyati Raznıh Naradov", s.173; A.A. Tortika, *Severo-Zapadnaya Hazariya*, s.186-187; İ.G. Konovalova, "Padenie hazari v İstoriçeskoy Pamyati Raznıh Naradov", s.179, 184-185; B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.262-263; O. Karatay, *Hazarlar*, s.247-248.

330 Daha önce pek çok yazar, Oğuz saldırısı, Svyatoslav'ın seferi ve Hazar Kağanlığının yıkılışı süreci ile ilgili farklı değerlendirmede bulunmuştur. Mesela M.P. Pogodin Svyatoslav'ın Oka boylarını ele geçirmesinin ardından Bulgar ve Burtaslara saldırdığını, bunu İtil kentini ele geçirmesi ile hemen ardından Kafkasya'ya inerek Semender'i zapt etmesinin takip ettiğini ve ardından da Alan ve Çerkeslere saldırmasını müteakip Don boyunu takiple Sarkel'e ulaşarak burayı ele geçirdiğini ifade etmiş ve Vyatiçlere saldırının bunların hepsinden sonra gerçekleştiğini savunmuştur. Bu değerlendirmesi daha sonraki tarihçiler

II. ardından İtil ırmağının güneyine doğru yönelerek Burtas topraklarını vurmuştur.

III. 965'te Oğuzlar, kuvvetle muhtemelen Svyatoslav'ın Burtas topraklarına gelmelerinden önce Hazar Kağanlığına

---

tarafından daha da geliştirilmiştir. M.P. Pogodin'in değerlendirmesi için bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" IV, s.123-124. M.İ. Artamonov da buna benzer bir değerlendirme ortaya koymuştur. Ona göre, Svyatoslav önce İtil'e ilerlemiş ve burayı yağmaladıktan sonra Semender üzerine yürümüş, ardından da İtil'e doğru kuzeye çıktığı sırada Kağan ile savaşmıştır. Rus Knezi elde ettiği zafer sonrasında Azak'a uzanan yolda Alan ve Çerkesleri yenilgiye uğratmasını müteakip Sarkel'i ele geçirmiştir. Bk. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.549-550. S.A. Romaşov da bu süreç ile ilgili ciddi bir değerlendirmede bulunduktan sonra, Svyatoslav'ın Tamatarha'yı ele geçirmesinin ardından Azak denizinden geçip Don boylarının kuzeyine doğru ilerleyerek Sarkel'e ulaştığını, başında Kağan'ın bulunduğu Hazar ordusunu yendikten sonra Sarkel'i ele geçirdiğini ve bunu Alan ve Çerkesleri yenmesinin takip ettiğini değerlendirerek M.P. Pogodin gibi Vyatiçlerin hüküm altına alınmasını tüm bunlardan sonraki bir gelişme olarak değerlendirir. Bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" IV, s.128-129. B. Zhivkov da Svyatoslav'ın, 964'te Vyatiçiler üzerine sefere çıktığını ve ardından Oka boylarından İtil'e doğru ilerleyerek Kiev'e dönmeden 964–965 kışını bu bölgede bir yerlerde geçirip, baharda İtil Bulgarlarına saldırdığını ve burayı ele geçirmesinden sonra yolunu güneye doğru çevirip nihayetinde önce İtil'i ardından da Semender'i ele geçirdiğini, ardından da As ve Çerkesleri yenmesi ve sonrasında Sarkel'i ele geçirerek Kiev'e dönmesinin takip ettiğini ifade etmiştir. Alan ve Çerkeslere düzenlenen saldırının gerekçesini onların Hazar Kağanlığına tâbi olmalarıyla ilişkilendiren yazar İbn Havkal'ın bahsettiği Bulgar saldırısını Tamatarka'ya yönelik olarak değerlendirerek S.A. Romaşov'un seferin başlangıcının Tamatarha olduğuna ilişkin yorumuna yakın bir konum alır. Bk. B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, s.262, 266. Sarkel ile Tamatarka kentlerinin birbirine ticaret yolu ile sıkı sıkıya bağlı iki kent olduğu akla getirilecek olunursa, yazarın tahmininin jeostratejik konseptte doğru olduğu açıktır. Sarkel–Tamatarka arasındaki sıkı bağ ile ilgili olarak bk. R.K. Kovalev, "What Does Historical Numismatic Suggest About the Monerary History of Khazaria", s.102. Bununla birlikte İslâm kaynaklarında Kırım ile ilgili malumatta bu bölgede Bulgarların yaşadıklarına ilişkin bir bilginin verilmemesi, yazarın değerlendirmesinin eksik olduğu hususunda bir delil teşkil eder. Svyatoslav'ın seferi ile ilgili O. Karatay'ın değerlendirmelerine de bk. O. Karatay, *Hazarlar*, s.243 vd.

saldırmış ve Hazarlar Oğuz tehlikesi karşısında Harezmlilerden yardım isteyerek bu tehlikeyi, İslâm'ı kabul etmek kaydıyla atlatmayı başarmışlardır.

IV. Hazarların Oğuz saldırısı ile yıpranmaları karşısında Svyatoslav, 965'te başlangıçta aklında bulunmayan bir İtil seferine girişmiştir.

V. Hazar Kağanı, Oğuz saldırısı karşısında gücünün tükenmesine karşın, elinden gelen bir şeyin olmadığını görerek veya zafer kazanabileceğini düşünerek Svyatoslav'ın üzerine yürümüş, ancak yenilmiştir.

VI. Svyatoslav, elde ettiği zaferin ardından Kağan'ın kendi kaderine terk ettiği İtil'e saldırmış ve kenti ele geçirerek Kağanlığa son vermiştir[331].

VII. Hazar Kağanlığının başkentini ele geçiren Svyatoslav güneye doğru ilerleyerek İtil ile Kafkasya'yı birbirine bağlayan yol üzerindeki Semender'e saldırarak ele geçirmiş

VIII. ardından da Alan ve Çerkes ülkeleri üzerine yürüyerek onları tabiyet altına almıştır.

331 İoannes Scylitzes'in eserinde Bizans İmparatoru Vasiliy'in XI. yüzyılın başında "Hazarya"ya bir donanma göndererek Georgi Tzulu adlı bir "idareci"nin topraklarını ele geçirdiğine ilişkin bir kayıt bazı tarihçileri Hazar Kağanlığının 1000'li yılların ilk çeyreğine kadar ayakta kaldığını değerlendirmelerine sebebiyet vermiştir. Ancak E.Ç. Skrjinskaya, Georgi Tzulu'nun Hazarlarla hiçbir bağının olmadığını pek mükemmel bir şekilde ortaya koymuştur. Yazara göre adı geçen idareci, Kerson'daki bir Bizans valisi iken isyan çıkarmış ve bu, İmparator Vasiliy'in Kırım'a bir donanma sevk ederek isyanı bastırmasına sebebiyet vermiştir. Söz konusu tartışmalar, değerlendirmeler ve E.Ç. Skrijinskaya'nın görüşü için bk. S.A. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata" IV, s.144-145. A.N. Poliak ise Hazar Kağanlığının Moğolların 1238'de Semender kentini ele geçirmesine kadar devam ettiği üzerinde durmuştur. Bk. A.N. Poliak, "The Jewish–Khazar Kingdom", s.490. Ancak bu görüşü hiçbir şekilde kaynaklarda desteklenemez. Nitekim söz konusu harekât ile ilgili kaynakların hiçbirisinde, Kağanlığı veya devlet bir tarafa Hazar adlı bir halkın varlığına bile değinilmez.

IX. Kafkasya'nın doğusu ile Don havzası arasındaki ticaret yolunu kullanarak kuzeye doğru ilerleyen Svyatoslav Don'a ulaşmış ve burada bulunan Hazar kalesi Sarkel'i de ele geçirmiş, ardından yoluna kuzeye ve batıya doğru ilerlemekle memleketine ulaşmış olsa gerektir.

Svyatoslav, babası İgor'dan aldığı Dnyeper boylarındaki Slav kabileleri ile Don boylarındaki Slav unsurun hâkimi olmak mirasını, İtil kentine düzenlediği sefer ve ardından Kafkasya'ya doğru inmekle İtil boylarına doğru genişletmiş ve bu sayede de Karadeniz'in kuzeyindeki kadim ticaret yollarının yegâne egemen gücü hâline gelmiştir[332]. Bununla birlikte elde ettiği zafer, ona bu ticarî yolların bir zamanlar Hazar Kağanlığı hazinesine aktardığı gelirleri sağlamıyordu. Onun İtil boylarında bulunmak yerine gözlerini yeniden Balkanlara dikmesi sıradan bir tercihmiş gibi değerlendirilmişse de[333] kuşkusuz ki karşı karşıya kaldığı bu durum ile ilişkiliydi[334]. Ancak nihayetinde başarı başarıdır ve Kafkasya'ya uzanan seferi, Svyatoslav'ın Balkan seferi ile birleştirildiğinde yükselen Rus gücünün dışa açıldığı yeni dönemin önemli bir mihenk taşı olarak göz alıcıdır. *Povest Vremennıh Let*'deki satırlar, elde edilen zaferin yarattığı coşkunun o zamandaki izlerini yansıtmak noktasında eksik kalsa da eserin kaleme alındığı zamanda bile Svyatoslav'ın faaliyetlerinin ne kadar önemli bir hadise olarak görüldüğüne, ne kadar önemli bir tarihî bir miras olarak değerlendirildiğine işaret eder. Zira *Povest Vremennıh Let*'in Rus Knezi'nin seferini sade bir anlatımla geçiştirse de esasında ifadelerinin altında geçmişi şan ile yâd eden bir kişinin bulunduğu hemen hissedilir.

332 Bu hususta bk. V.A. Moşin, "Rus' i Hazariya pri Svyatoslave", s.194.

333 D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.266-267; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.551.

334 V.V. Bartol'd, Svyatoslav'ın eğer İtil boylarında kalmış olsa idi Rus tarihinin Bizans kültürünün değil de Müslüman kültürün tesirinde kalacağına yönelik değerlendirmesi ilgi çekici, ancak Rus tarihinin gidişatı ile paralel değildir. Bk. V.V. Bartol'd, "Mesto Prikaspiyskih Oblastey v İstorii Musul'manskogo Mira", s.690.

965'teki Rus zaferi ile Hazar Kağanlığı artık devrini kapatmıştı. Üç yüz yıllık idarelerinde İtil boyu merkezli olarak Aral Gölü'nden Dnyeper Irmağı boylarına kadar olan bölgede sağladıkları nizamın yeniden kurulabilmesi için bir üç yüz yıl daha geçecekti.

SONUÇ

Batı Göktürk Kağanlığının 630'da yıkılması sadece Batı Türkistan tarihi açısından değil, aynı zamanda Yayık Irmağı'nın batısına doğru uzanan bozkır sahasında da önemli tesirleri olan tarihî bir gelişme oldu. Batı Türkistan böylelikle şehir devletlerine bölünerek tesirleri asırlarca devam edecek bir sürece girerken İtil Irmağı boylarında bunun tam tersi bir ortamın ayak sesleri duyulmaya başlanmıştı. 629'un sonlarında Kafkasya'da seferde bulunan Göktürk ordusunun başında bulunan Şad'ın, Batı Göktürk Kağanlığındaki karışıklık haberlerini alması üzerine kazanımlarını arkasında bırakarak kuzeye çekilmesinden 650'lerin başında Arapların Kafkasya'nın kuzeyine doğru ilerlemeye başlamalarına kadar geçen yirmi yıllık süreç yeni bir devletin, Hazar Kağanlığının doğuşuna tanıklık etmişti. Kullanılan unvanlardan tahta çıkış seremonilerine varıncaya kadar Hazar Kağanlığı Göktürk Kağanlığının bir kopyası, hatta bizatihi kendisinin bir parçası ve mirasçısıydı.

Hazar Kağanlığı tarihi, tarihçiler için pek çok açıdan dikkat çekici olmuştur. Araplarla mücadelelerinden Museviliği kabul etmeleri gibi gizemli hususlara varıncaya kadar bunun pek çok nedeni vardır. Ancak Hazar Kağanlığının tarihî süreç içerisinde ayırt edici yönü İtil boyları merkezli olarak kurulmuş ilk cihanşümul devlet olması ve bölgesini her türlü saldırıya karşı başarı ile savunmuş olmasından ileri gelir. Bu sayede Hazar Kağanlığının üzerinde kurulduğu topraklar kısa süre içerisinde güvenli

bir bölge hâline geldi ve bu da ülkenin müreffeh bir ticaret alanı olarak yükselişini beraberinde getirdi. Kırım'daki limanları ile Harezm'e kadar uzanan toprakları arasında doğu–batı ekseninde, Oka ırmağı ile Derbend arasındaki mülkü üzerinde kuzey–güney yönlü iki önemli ticaret yolu işte bu güvenli ortamın ürünüydü. Hazar Kağanlığının huzur ve refahını besleyen iki şah damarı gibi sürekli bir şekilde Kağanlığın merkezine ciddi bir gelir pompalayan bu ticaret yolları bölgenin medeni yükselişinin finansörü oldu. Bu medenî hayatın geldiği merhale Bizans kaynaklarında olduğu gibi Müslüman kaynaklarında da kendisine yer bulmuştur. Her şeyi bir kenara bıraksak bile Hazar Kağanlığından Bizans sarayına gelin olarak giden Çiçek ve Kafkasya'daki Arap valisine eş olarak giden gerçek adı bilinmeyen Hatun ile ilgili kayıtlara bakıldığında farklı kimliklere sahip kaynak yazarlarının Hazarlara karşı hayranlık duydukları açık şekilde görülür.

Elbette tarihin kendi içerisinde bir döngüsü vardır. Tüm bu gelişmeler, askerî gücün korunması ile sağlanan emniyetli bir ortam ile besleniyorsa da zaman içerisinde bu yapının ortaya çıkardığı sosyolojik yapı, kendisini besleyen askerî gücün dayandığı zemini de yok ediyordu. 764'te ve 799'da Arap sınırlarını kasıp kavuran Hazar askerî gücünün 830'lu yıllarda Macar göçünün yarattığı toz duman içerisinde Don Irmağı'nın batısındaki bölgedeki Hazar egemenliğini koruyamayacak bir noktaya gelmesi, sadece otuz–kırk yıllık bir süreç içerisinde Hazar askerî sisteminin hızlı bir şekilde gerilediğini gözler önüne serer. Müslüman kaynak yazarlarının IX. ve X. yüzyılda Hazar askeriyesinin büyük oranda Harezm'den gelen kimselerden oluştuğundan bahsetmeleri hiç de boşuna değildir. Burada sosyolojik bir değişim söz konusudur ve Hazar Kağanlığındaki askerî sınıfın ticaretin yarattığı ortam içerisinde hızla eridiği görülmektedir. Buna karşın asıl tasfiyenin Hazar Kağanlığının bozkır geleneklerinde yaşandığı şüphesizdir. Ancak Hazar Kağanlığının "bozkır" yönünü konuşurken devletin klasik bozkır siyasi teşekküllerinden uzakta kalan bir karakterinin

olduğunu da gözden kaçırmamamız gerekir. Bu karakter onun siyasetini şekillendiren en temel unsurlardan birisiydi.

Hazar Kağanlığı, klasik bozkır devletleri gibi varlığını çevre bölgelere gerçekleştirdiği seferler ve saldırılarla gösteren bir devlet olmaktan uzak bir devletti. Aksine, 653'de Arapların Belencer seferinde gayet iyi görüldüğü üzere mevcudiyeti ilk defa kendi topraklarını savunmakla duyulmuştu. Elbette bu durum, Hazarların kendi sınırlarının ötesine harekât düzenleme kudretine sahip olmayan bir devlet olduğu manasına kesinlikle gelmez. Aksine, Kağanlık, Magna Bulgarya'ya saldırıp onu tarihten silmekle, topraklarını ele geçirip Kırım'da da arazi sahibi olmakla bu noktadaki kabiliyetini göstermişti. Yine 730'da Cerrah'ın idaresindeki Arap ordusunu imha ettikten sonra Musul'a kadar ilerleyerek bölgeyi yağmadan geçirmişlerdi. 780'lerde ise bu sefer Hazarların Kırım'daki Doros kenti ile Dnyeper'e kadar olan sahayı zapt etmişlerdi. Ancak bu örneklerin tümü, Hazar Kağanlığını genişlemek siyaseti takip eden yayılmacı bir devlet sınıfına sokmaya yetmez. Hazar Kağanlığının Araplarla mücadelelerinin genel seyrine bakıldığında onların kendi topraklarını savunan bir taraf olarak belirdiklerini açıkça söylemek mümkündür. Hazarların Arap sınırlarına düzenledikleri saldırıların önemli bir kısmının kendi topraklarına yapılmış saldırılara bir cevap mahiyetinde olduğunu iyi değerlendirmek gerekir. Aynı husus II. Justinianus'un ikinci defa İmparator olmasını takip eden yıllarda Kırım'da Bizans karşıtı bir isyanın çıktığı sırada yarımadanın tamamını ele geçirmelerinin mümkün olduğu bir sırada Hazar Kağanlığının eski sınırlarında kalmayı tercih etmesinde de kendisini gösterir. Hazar Kağanlığı kendi merkez topraklarını koruyan ve dışa ancak fırsat bulduğunda yahut gereksinim duyduğunda saldıran bir karaktere sahip bir devletti. Meseleye bu açıdan baktığımızda Magna Bulgarya üzerine düzenlenen saldırının da işte böyle bir zorunluluk ile denize ulaşarak doğudan gelen ticaret kervanlarının limanlara ulaştırılması isteği ile ortaya çıkmış olduğunu

daha net bir şekilde görebilmek mümkündür ve bu bakış açısını diğer hadiseler için ortaya koymak imkân dâhilindedir. Kaynak yazarlarının Hazarlardan bahsederken, onları gaddar, bozguncu gibi tabirlerle değil de ölçülü ifadelerle eleştirilmeleri de takip ettikleri bu siyasetin doğrudan bir neticesidir. Constatin Porphyrogenitus'un *De Administrando Imperio* adlı eserinde Hazar Kağanlığına yönelik küçümseyici bir ton bulunmadığı gibi *De Cerimoniis* adlı bir diğer eserinde de Hazar Kağanı'nın üst düzeyde bir protokol içerisinde değerlendirildiği görülür. Yine Karahanlılar devrine ait bir metinde Hazar Kağanı'nın Sasani ve Çin hükümdarları ile aynı mertebede bulunan büyük bir hükümdar imajıyla tasvir edilir.

Hazar Kağanlığının kaynak yazarları tarafından saygı duyulan bir devlet olarak değerlendirilmesinin yanında, Kağanlık aynı zamanda bölgesinde sığınılacak bir güç olarak da görülüyordu. 704'te II. Justinianus'u, 730'ların sonunda bir Lezgi beyini ve 780'lerde Kartli prenslerinden Narses'i karşı karşıya kaldıkları zorluklar karşısında Hazarlara sığındıran ortak düşünce Hazarların emniyetli bir devlet olarak görülmesinden ileri geliyordu. Yine Abhazya yöneticisi II. Leon'un 787'de giriştiği isyanda Hazarlardan yardım istemesi yahut Kafkasya'da Araplar arasındaki karmaşada bir Arap gücünün Hazarlardan destek talep etmesi de Hazarların bir kurtarıcı güç olarak görülmesi ile ilgiliydi. Dış siyasette Kağanlık bu ağırlığını çok daha iyi bir şekilde sergiliyordu. En başta, adı bilinmeyen Hazar Kağanı'nın, Bizans İmparatoru II. Justinianus'un eşini getirtmek üzere bir donanmayı Kırım'a sevk etmesi karşısında gönderdiği bir mektubunda ona *"Aptal, eşini geri getirmesi için iki veya üç gemi yeterli değil miydi ki bu kadar çok hayat ziyan oldu? Yoksa onu savaşla mı alacağını düşündün? Gör, bu erkek çocuk senden doğdu. Şimdi onları sana götürecek birilerini gönder"* şeklinde seslenmesi, kendisini Bizans İmparatoru'ndan bile yüksek bir seviyede gören bir hükümdarın başında bulunduğu bir devleti karşımıza çıkarır.

Hazar Kağanlığı çevresindeki devletlerle ilişkilerini kendisini yüksek bir hiyerarşiye konumlandırarak sürdürürken tâbisi durumundaki halklarla münasebetlerinde de "imparatorluk" özellikleri gösteren bir siyaset takip ediyordu. VII. yüzyılın ikinci yarısında Albanya'daki hâkimiyetini ilteber unvanlı bir idareci tarafından yönetilen Kafkasya Hunları ile sağlayan Hazar Kağanlığı IX. yüzyılın sonlarında doğu sınırından beliren tehlikeye karşı Lebedia adı bir beyin başında bulunduğu Macarları kullanmıştı. Onların Peçeneklere direnemeyerek batıya çekilmeleri üzerine bu sefer de Oğuzlarla irtibat kurmuş ve Peçenekler böyle bir ilişkinin gölgesi altında Yayık ile İtil arasındaki vatanlarını terk etmişlerdi. Tüm bu örnekler, Hazar Kağanlığının Etrafındaki Dünya ile ilişkilerini gelişigüzel bir siyaset ile değil, aksine bir devlet disiplini ile tanzim ettiğine işaret etmektedir.

KRONOLOJİ

552 Göktürklerin Juan–Juanları yenilgiye uğratmaları ve mağlupların dört bir yana kaçışı.

557 Kandih adlı Avar elçisinin Constantinopolis'e gelişi.

563 Göktürk Hanı İstemi'nin Bizans İmparatorluğuna elçi göndermesi

567 İstemi'nin Maniach adlı elçisini Bizans İmparatoru I. Justinianus'a göndermesi

568 İstemi Han'ın Utigurları egemenlik altına alması

569–570 Bizans İmparatoru I. Justinianus'un, elçi görevi ile Komutan Zemarkos'u İstemi Han'a göndermesi

570 Zemarkos'un elçilik vazifesinin tamamlanmasından sonra Göktürklerin Sasaniler üzerine sefere çıkmaları, püskürtükmeleri ve barış anlaşması imzalamaları

571 Zemarkos'un Constantinopolis'e dönüşü

571–572 Göktürklerin İtil'i aşıp önce Don–Kuban arasındaki Onogur boyları ile güneylerindeki Alanları yenilgiye uğratarak egemenlikleri altına almaları

572 Bizans İmparatorluğu ile Sasaniler arasında harbin başlaması

576–577 Bizans elçisi Valentinos'un Göktürklere gönderilmesi ve Turksanthos tarafından ağırlanması

577 Göktürklerin Bosporus'u ele geçirmeleri

577–581 Göktürklerin dört yıl boyunca Bosporus'ta konuşlanmaları

581 Göktürk ordusunun Kerson üzerine yürümeleri

581 Göktürk Kağanı Taspar'ın ölümü, Göktürk ülkesinde iç savaşın başlaması ve Göktürklerin Kırım'dan çekilmeleri

603 Bizans İmparatorluğu ile Sasaniler arasında savaşın yeniden başlaması

625 Bizans İmparatoru Herakleios'un Andre adlı bir elçisini İtil boylarına göndermesi ve burada Bizans kaynaklarında Ziebel adı ile geçen Göktürk komutanı ile görüşerek Sasanilerle mücadeleye iştirak etmeye davet etmesi, ardından da beraberinde olumlu yanıt ile Göktürk heyeti ile birlikte Herakleios'un yanına dönüşü

627 Tong Yabgu'nun Şad unvanını taşıyan, ismi bilinmeyen yeğeni Kafkasya'ya girdi ve Albanya ile çevresinde faaliyet gösterdi.

627 Tong Yabgu muhtemelen nisan ayında Kafkasya'ya intikali, Atropatane ve çevresinde faaliyetleri sonrasında Haziran'da Tiflis önlerinde Bizans İmparatoru Herakleios ile buluşması

627 12 Aralık'ta Herakleios'un Ctesiphon muharebesinde Sasani ordusunu yenilgiye uğratması

628 Nisan'da Sasani Şahlığı'nın Bizans İmparatorluğuna teslim olarak barış sağlanması

629 Önce Şad'ın ardından da Tong Yabgu'nun Tiflis önlerine gelişi, kenti muhasara altına almaları ve ele geçirmeleri. Tong Yabgu'nun memlekete dönüşünü takiben Şad'ın güneye doğru ilerleyerek Albanya ve çevresini ele geçirmesi ve bu arada bir Sasani ordusunu da yenmesi. Bölgede egemenlik kurarak vergi sistemini de tesis etmesi.

629 Tong Yabgu'nun Kafkasya'ya akıbeti ile ilgili beklenmedik bir haber ulaştırması, Şad'ın bu gelişme üzerine ordusunu Albanya'dan çekerek kuzeye doğru tam bir ricata girişmesi.

640 Arap güçlerinin Dvin'i ele geçirmeleri ve Ermeni beylerini itaat altına almak üzere saldırı düzenlemeleri

641 Arapların daha da kuzeye ilerlemek üzere hazırlıklara başlamaları

642 Selman b. Rabia'nın Belencer'e uzanan bölgeye sefer düzenlemesi ve herhangi bir direnişle karşılaşmadığı seferini sükûnet içerisinde tamamlaması

653 Selman b. Rabia'nın II. Belencer seferi ve Hazar Kağanı karşısında uğradığı ağır yenilgi.

661 veya 662 Hazar Kağanlığının egemenliğindeki Kafkasya Hunlarının Albanya'ya saldırarak etrafı yakıp yıkmaları

664 Kafkasya Hunlarının başlarında hükümdarları İlteber'in idaresinde Albanya'ya saldırmaları, Prensleri Juanser'e egemenliklerini kabul ettirmeleri

665–668 Bulgar Hanı Kubrat'ın ölümü

668 veya 671'de Hazarların Kubrat'ın oğullarından Asparuh'un ordasına saldırmaları

670 Kafkasya Hunlarının Albanya'ya saldırısı

683 veya 684 Hazarların Arap idaresindeki Derbend'i ele geçirmeleri

685 Hazarların yeniden Albanya'ya girmeleri ve etrafı yakıp yıkmaları

689 Hazarların Ermenistan'a girerek bölgeyi yakıp yıkmaları

690 veya 691 Derbend'in yeniden Arapların eline geçmesi

692 Hazarların yeniden Derbend'e saldırmaları ve ele geçirmeleri

692 Arapların Derbend'i yeniden ele geçirmeleri

693 Arapların Çor'u ele geçirmeleri

704 Kerson'da sürgün hayatı yaşayan eski İmparator Justinianus'un Hazar Kağanı'na sığınması ve kızkardeşi ile evlenmesi

709–711 Kırım'da Bizans ile Hazarlar arasında gerginliklerin yaşanması ve Hazarların bölgedeki gücünü perçinlemesi

706–709 Derbend'in Hazarlar ve Arapların arasında birden çok kez el değiştirmesi

711 Mesleme'nin kuzey yönlü sefer düzenlemesi

711 II. Justinianus'un tahttan indirilerek öldürülmesi

711 Hazarların Kafkasya'da karşı saldırıya girişmeleri ve Derbend'i ele geçirmeleri ile Albanya'da faaliyet göstermeleri

713–714 Mesleme'nin Derbend'i ele geçirmesi

714 Mesleme'nin Tarku kentine kadar uzanan sefere çıkması ve Hazar ordusunun üzerine yürüdüğü haberleri üzerine haremini de arkasında bırakarakgeri çekilmek zorunda kalması

717 Hazarların Derbend çevresine sefer düzenlemeleri

721 Hazarların Alan topraklarında faaliyet göstermeleri

722 Mart–Nisan'da Hazarların Melik b. Safar adlı bir Arap komutanının idaresindeki Emevi ordusunu Marc el-Hicara'da ağır bir yenilgiye uğratmaları

722 Cerrah'ın Hazar zaferi üzerine yirmi beş bin kişilik kalabalık bir ordu ile Kafkasya'ya gelişi ve hemen ardından kuzeye doğru sefere çıkarak Hazarları kuzeye doğru püskürtmesi

722 Temmuz dolaylarında Cerrah'ın Derbend'in kuzeyinde Hazar Kağanı'nın oğlunun idaresindeki Hazar ordusunu yenmesi

722 Eylül Cerrah'ın idaresindeki Arap ordusunun Belencer kentini zapt etmesi

722 Ekim–Kasım Cerrah'ın Semender'e doğru ilerlemesi, Hazarların kalabalık bir ordu ile üzerine gelmeleri haberini alması üzerine geri çekilmesi

724 Şubat Hazarların Derbend üzerine saldırıya geçmesi ve Cerrah tarafından püskürtülmeleri

725 Cerrah'ın görevden alınmasından sonra Kafkasya'daki yeni Vali Mesleme'nin kuzey yönlü sefere girişmesi ve Hazar ordusunun üzerine geldiği haberi ile geri çekilmesi

726 Hazarların Derbend'e saldırısı, Mesleme tarafından püskürtülmeleri

728 Mesleme'nin kuzeye ilerlemesi, 17 Eylül'de Hazar Kağanı tarafından yolunun kesilmesi ve geri geçilmesi

729 Hazarların Derbend üzerine saldırıya geçmeleri ve püskürtülmeleri

730 8 Ekim'de Erdebil yakınlarındaki muharebede Cerrah'ın idaresindeki Arap ordusunun Hazar Kağanı'nın oğlu Barsbek'in idaresindeki Hazar ordusu tarafından yok edilmesi. Hazarların Musul'a uzanan sefere çıkmaları

731 Said'in Hazarlar üzerine sefere çıkması ve onları Derbend'e kadar püskürtmesi. Mesleme'nin Derbend'i ele geçirmesi ve ardından kuzeye doğru ilerlemesi ve Hazarlar tarafından püskürtülerek geri çekilmesi. Hazarların karşı saldırısı ve Mesleme'nin güçlükle Hazarları püskürtmesi

732 Mesleme'nin Kafkasya valiliğinden azledilerek yerini Mervan'a bırakması

733–734 Hazar Kağanı'nın kızı Çiçek ile Bizans İmparatoru III. Leon'un oğlu Constantin arasındaki evlilik

737 Mervan'ın Hazar Kağanlığına sefer düzenlemesi, Kağan'ın Arap seferi karşısında başkenti İtil'i terk ederek kuzeye çekilmesi ve ardından İslâm'ı kabul etmesi şartı ile barış anlaşmasının imzalanması

758 Hazar Kağanı'nın kızı ile Kafkasya'daki Arap Valisi Yezid arasındaki evlilik

762 Hazar Kağanı'nın kızının ölümü üzerine Hazarların Arap sınırlarını aşarak Derbend çevresi ile Ermenistan'daki yerleşim birimlerini yakılıp yıkmaları

764 Hazarların Arap sınırlarını yeniden aşmaları Arapları yenmeleri ve Arap direnişini kırmalarının ardından bölgeyi yağmalayarak memleketlerine dönmeleri

780 Kartli prenslerinden Narses'in Hazarlara sığınması

786 veya 787 Doros'un Hazar egemenliği altına alınması

787 Abhazya Prensi Leon'un giriştiği isyanda Hazarlar doğrudan bir taraf olarak ortaya çıkmaları

799 Hazarların Kafkasya'da Arap sınırlarını aşarak etrafı yakıp yıkmaları

830'ların başı Macarların Don boylarına gelmeleri

837 Hazar Kağanı'nın Bizans İmparatorluğuna elçi göndererek Don üzerinde bir kalenin inşa edilmesini istemesi

838–841 Sarkel kalesinin Macar tehdidine karşı Don ile İtil arasındaki ticaret ilişkilerini korumak üzere inşa edilmesi

860 Rusların Constantinopolis baskını

860–861 Constantin adlı din adamının Hazar Kağanlığını ziyareti

860'lar Peçeneklerin Hazar sınırlarına gelmeleri ve Hazar–Peçenek savaşının başlaması, bu sırada Lebedia adlı beyin idaresindeki Macarların da mücadeleye dâhil olmaları

870'lerin başı Lebedia'nın idaresindeki Macarların Peçenek saldırılarına dayanamayarak memleketlerini terk ederek Don'a doğru ilerlemeleri ve 870'lerin ortalarına gelindiğinde Lebedia yolu ile daha önce Hazarlardan bağımsız durumdaki Macarların Kağanlığın egemenliğini yüzeysel de olsa kabul etmeleri

880'lerin başı Kabarların Macarlara katılmaları

882 Oleg'in Kiev'i ele geçirmesi

882–885 Oleg'in Hazar egemenliğindeki Slav boylarını hâkimiyet altına alması

895 Peçeneklerin Oğuzlar tarafından yenilmesi ile batıya doğru göçmeleri

896 Peçeneklerin Macarları Don ile Dnyeper arasından çıkararak yurtlarını ele geçirmeleri

910–913 Rusların Hazar Denizi'nde büyük bir yapmaya girişmeleri

914 Samanilerin Hazar denizi üzerindeki limanlarını kaybetmeleri

910'ların sonu–920'lerin başı Bulgarların Hazar Kağanlığından kopma eğilimine girmeleri

912 Hazarların Şandan'a yürümekte olan bir Arap ordusunu yenilgiye uğratmaları

965 Oğuzların Hazarlara saldırısı ve Hazarların bundan ancak Harezm yardımı ile kurtulabilmeleri

965 Svyatoslav'ın Hazar Kağanlığı merkezi İtil'e ilerlemesi, Kağan'ın onunla mücadeleye tutuşması, İtil'in düşüşü ve Hazar Kağanlığının tarih sahnesinden silinmesi. Svyatoslav'ın Semender ve Sarkel'i ele geçirmesi.

BİBLİYOGRAFYA

Kaynaklar

Agapius de Menbidj, "Kitab al-Unvan", Seconde Partie, editee et tradite en Francais par A. Vasiliev, *Patrologia Orientalis*, Tomus Octavus, 1912, s.399-546.

Ahmed ibn A'sam al-Kufî, "Kitab al-Fütuh", *Orta Asr Arab Manbalarında Azerbaycan Tarihine aid Meteriallar*, red. F. Asadov vd., Bakı 2005, s.16-98.

"Annales ex Annalibus Iuvavensibus Antiquis Excerpti", *MGH S*, Tomi XXX, Pars II, Lipsiae 1934, s.727-744.

"Annales Fuldenses sive Annales Regni Francorum Orientalis", *SRG*, Editionem G.H. Pertzii, Recognovit F. Kurze, Hannoverae 1891.

"Annales Ottenburani", *MGH S*, Tomus V, Editit G.H. Pertz, Hannoverae 1849, s.1-8.

"Annalium Fuldensium Pars Quarta", *MGH S*, Tomus I, Editit G.H. Pertz, Leipzig 1925, s.395-418.

Christiani Druthmari Corbeiensis Monachi, "Expositio in Matthaeum", *PCC SL*, Tomus CVI, accurante P. Migne, Parisina 1864, s.1261-1501.

"Chronicon Breve Georgius Monachus cognomine Hamartolus", Tomus Unicus, Edidit E. De Muralto, *PG*, Tomus CX, Accurante P. Migne, Parisina 1863.

Chronique de Michel le Syrien Patriarche Jacobite D'Antioche (1166–1199), par J.B. Chabot, Tome II, Paris 1901.

Constantin Porphyrogenitus, "De Cerimoniis Aulae Byzantinae", recensione Io. Iac. Reiskii, Volumen I, *CSHB*, Volumen I, Bonnae 1829.

Constantine Porpyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Greek Text edited by Gy. Moravcsik, English Translation by R.J.H. Jenkins, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington 1967.

Constantinus Porphyrogenitus, "De Administrando Imperio", Vol. III, recognovit I. Bekkerus, *CSHB*, Vol. XVIII, Bonnae 1840, s.67-270.

Coripi Africani Grammatici, "Libri qui Supersunt", *MGH*, Recensuit Iosephus Partsch, Berolini 1879.

Derbendnâmeh or the History of Derbend, Translated from a Select Turkish Version and Published with the Texts and with the Notes by Mirza A. Kazem Beg, Sanktpeterburg 1851.

"Ebu Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz el-Bekrî, *el-Memâlik ve'l-mesâlik*", R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* TTK yay., Ankara 2001, s.205-207.

el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. M. Fayda, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 2002.

Eliae Metropolitae Nisibeni, *Opus Chronologicum*, Pars Prior, interpretatus est E.W. Brooks, Lipsiae 1910.

el-Yaqubi, "Tarih", *Orta Esr Menbelerinde Azerbaycan Tarihine Aid Materiallar*, redaktor F. Esedov, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, Baku 2005, s.139-172.

"Extract from the Translation of Ibnu-l-Aasem", *Derbendnâmeh or the History of Derbend*, Translated from a Select Turkish Version and Published with the Texts and with the Notes by Mirza A. Kazem Beg, Sanktpeterburg 1851, s.164-171.

Gerdizî, *Zeyn el-ahbâr*", R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* TTK yay., Ankara 2001, s.72-89.

Gregory Abul Farac (Bar Habraeus), *Abul Farac Tarihi*, C.II, İngilizceye Çev. E.A.W. Budge, Türkçeye çev. Ö.R. Doğrul, TTK yay, Ankara 1999.

Grivec, F.–Tomsic, F., *Constantinus et Methodius Thessalonicenses*, Zagreb 1960.

Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, çev. A. Bakır, Ankara 2001.

Hudûdü'l Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, İngilizceye çeviren V. Minorsky, Türkçeye çevirenler A. Duman, M. Ağarı, Kitabevi yay., İstanbul 2008.

Ibn Rusteh, *el-A'lâk el-nefise*", R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* TTK yay., Ankara 2001, s.36-42.

Imperium Orientale sive Antiquitates Constantinopolitanae in Quatuor Partes Distributae, Opara et Studio Domni Anselmi Banduri, Tomus Secundus, Parisiis 1709.

İbn el-Fakîh, *Kitâb el-büldân*", R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* TTK yay., Ankara 2001, s.193-196.

İbn Fadlan Seyahatnamesi, çev. R. Şeşen, Yeditepe yay., İstanbul 2002.

İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. R. Şeşen, Yeditepe yay., İstanbul 2014.

İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. M. Ağarı, Kitabevi yay., İstanbul 2008.

İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi El-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, III. Cilt, Çev. A. Ağırakça, Red. M. Tulum, Bahar yay., İstanbul 1991.

İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi El-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, V. Cilt, Çev. Y. Apaydın, Red. M. Tulum, Bahar yay., İstanbul 1986.

İstoriya Agvan Moyseya Kagankatvatsi, perevod s armyanskogo K.P. Patkanova, Tipografi İmperatorskoy Akademii Nauk, Sanktpeterburg 1861.

İstoriya Halifov Vardapeta Gevonda, perevod s Armyanskogo (K. Patkanyan), Sanktpeterburg 1862.

Jean de Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, çev. C. Kanat, Vadi yay, Ankara 2002.

Juanser, "History of King Vaxt'ang Gorgasali",, *Rewriting Caucasian History The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles the Original Georgian Texts and the Armenian Adaptation*, translated with Introduction and Commentary by R.W. Thompson, Clarendon Press, Oxford 1996, s.153-250.

Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi ve Alban Salnamesi*, Azerbaycan Türkçesine çeviren Z. Bünyadov, Türkiye Türkçesi Y. Gedikli, Selenge yay., İstanbul 2006.

Kovalevskiy, A.P., *Kniga Ahmeda Ibn-Fadlana o ego Puteşestvii na Volgu v 921-922 gg.*, İzdatel'stvo Har'kovskogo Ordena Trudovogo Krasnogo Znamenii Gosudarstvennogo Universitetate imeni A.N. Gor'kogo, Har'kov 1956.

Lavrov, P.A., *Materialı po İstorii Vozniknoveniya Drevneyşey Slavyanskoy Pisimennosti*, Akademiya Nauk Syuza Sevetskih Sotsialistiçeskih Respublik, Leningrad 1930.

Leonti Mroveli, "The Book of K'art'li", *Rewriting Caucasian History The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles the Original Georgian Texts and the Armenian Adaptation*, translated with Introduction and Commentary by R.W. Thompson, Clarendon Press, Oxford 1996, s.255-308.

"Liudprandi Antapodosis", *MGH S*, Tomus III, Editit G.H. Pertz, Hannoverae 1839, s.264-339.

Macaristanlı György, *Türkler*, çev. L. Aslan Özcan, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2009.

Makdisî, *Ahsen el-takâsim fî ma'rifet el-ekâlim*", R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK yay., Ankara 2001, s.175-180.

Menander Protector, *FHG*, Collegit, Disposuit, Notis et Prolegomenis Illustravir Carolus Müllerus, Volumen Quartum, Parisiis 1868, s.200-269.

Menander the Guardsman, translated by R.C. Blockley, Francis Cairns LTD, Liverpool 1985.

Mes'udî, *Acâ'ib el-dünyâ*', R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK yay., Ankara 2001, s.57, 58.

Mesudî, *el-Tenbîh ve'l-işrâf*, R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK yay., Ankara 2001, s.56, 57.

Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. A. Batur, Selenge yay., İstanbul 2011.

Miskaveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, tercüme K. Buzaslan, yayına hazılayanlar: M. Şeker, R. Savaş, S. Genç, A. Ertuğrul, TTK yay, Ankara 2016.

Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsîm)* , çeviri ve notlar A. Batur, Selenge yay., İstanbul 2015.

"Mücmel el-tevârîh", R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK yay., Ankara 2001, s.30-35.

Nicephorus Constantinopolitanus, "Breviarium Historicum", consilio B.G. Niebuhrii, *CSHB*, Vol. XXXVIII, Bonnae 1834.

Nikephoros Patriarch of Constantinople, Short History, text, Translation and Commentary by Cyril Mango, Dumbarton Oaks, Washington 1990.

Photiius Constantinopolitanus Patriarcha, "Epistolarum Libri Tres", *PG*, Tomus CII, Accurante P. Migne, Parisiis 1900, s.585-990.

Povest' Vremennıh Let, Çast Pervaya Tekst i Perevod, Podgotovka Teksta D.S. Lihaçeva, Perevod D.S. Lihaçeva i B.A. Romanova, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1950.

Puteşestvie Ibn-Fadlana na Volgu, perevod i kommentariy pod redaktsey akademika İ.Yu. Kraçkovskoyu, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1939.

Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica, Ediderunt M. Pinder et G. Parthey, Berolini 1860.

Ricoldus de Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi Bir Dominikan Keşişinin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu*, Latince aslından çeviren A.D. Altunbaş, Kronik yay., İstanbul 2018.

Russian Primary Chronicle, Laurentian Text, translated and edited by S.H. Cross and O.P. Sherbowitz-Wetzor, The Mediaeval Academy of America, Cambridge-Massachusetts 1953.

The Armenian History attributed to Sebeos, translated with notes by R.W. Thompson, historical commentary by J. Howard-Johnston, assistance from T. Greenwood, Part I Translation and Notes, Liverpool University Press, Liverpool 1999.

The Bondage and Travels of Johann Schiltberger, A Narrative of Bavaria, in Europe, Asia and Africa 1396–1427, Translated by J. Buchan Tefler, Printed for Hakluyt Society, London 1900.

The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284–813, Translated with Introduction and Commentary by C. Mango and R. Scott with assistance of G. Greatrex, Clarendon Press, Oxford 1997.

The History of al-Tabari, Volume V, translated and annotated by C.E. Bosworth, State University of New York Press 1999.

The History of Al-Tabari, Volume XIV, Translated and Annotated by G.R. Smith, State University of New York Press 1994.

The History of Al-Tabari, Volume XV, Translated and Annotated by R.S. Humphreys, State University of New York Press 1990.

The History of al-Tabari, Volume XXIII, translated and annotated by M. Hinds, State University of New York Press 1990.

The History of al-Tabari, Volume XXIV, translated and annotated by D.S. Powers, State University of New York Press 1989.

The History of Al-Tabari, Volume XXIX, translated and annotated by H. Kennedy, State University of New York Press 1990.

The History of Al-Tabari, Volume XXV, translated by K.Y. Blankinship, State University of New York Press 1989.

The History of Al-Tabari, Volume XXVIII, translated and annotated by J.D. McAuliffe, State University of New York Press 1995.

The History of Al-Tabari, Volume XXX, translated and annotated by C.E. Bosworth, State University of New York Press 1989.

The History of Al-Tabari, Volume XXXVIII, Translated and Annotated by F. Rosenthal, State University of New York Press 1985

The History of Sharvan and Al-Bab", V. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the 10th-11th Centuries*, W. Heffer and Sons Ltd. Publishing, Cambridge 1958, s.22-55.

The History of the Caucasian Albanians by Movses Dasxurançi, translated by C.J.F. Dowsett, Oxford University Press, London 1961.

The Geography of Ananias of Sirak, The Long and the Short Recensions, Introduction, Translation and Commentary by R.H. Hewsen, Wiesbaden 1992.

The Life of Constantine, trans. M. Kantor, http://macedonia.kroraina.com/en/kmsl/kmsl_1.htm#30

Theophanes Byzantius, *FHG*, Collegit, Disposuit, Notis et Prolegomenis Illustravit Carolus Müllerus, Volumen Quartum, Parisiis 1868, s.270-271.

Theophanes Continuatus, Chronographia, recognovit I. Bekkerus, *CSHB*, Vol. XVL, Bonnae 1838.

Theophanes of Byzantium, *The Library of Photius*, Vol. I, By J.H. Freese, The Macmillan Company, New York 1920, s.73-75.

Theophanis, *Chronographia*, Volumen I, ex recessione Ioannis Classeni, *CSBH*, Volumen XLIII, Bonnae 1839.

Theophlacti Simocattae, *Historiarum libri Octo*, recognovit I. Bekkerus, *CSHB*, Vol. XXII, Bonnae 1834.

Theophilus of Edessa's Chronicle and the Circulation of Historical Knowledge in Late Antiquity and Early Islam, Translated with an introduction and notes by R.G. Hoyland, Liverpool University Press 2011

Ya'kubi, *İstoriya*, tekst i perevod P.K. Juze, İzdanie O-ba Obsledovaniya i İzuçeniya Azerbaydjana, Baku 1927.

Yakut el Hamavî, *Mu'cem el-büldân*", R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK yay., Ankara 2001, s.129-146.

Araştırmalar

Adamczyk, D., "The Political Economy of the Arap Silver Redistribution Networks in Viking Age Eastern and Central Europe: Polycentric Connections or Entangled Hierarchies?", *Review*, Vol. 36/ 3–4, 2013, s.265-286.

Afanas'ev, G.E., "Gde je Arheologiçeskie Svidetel'stva Suşçestvovaniya Hazarskogo Gosudarstva?", *Rossiyskaya Arheologiya*, No. 2/ 2001, s.43-55.

Afanas'ev, G.E., *Donskie Alanı*, İzdatel'stvo Nauka, Moskva 1993.

Ahmetbeyoğlu, A., "Bizans Tarihçisi Theophanes Byzantios'da Türkler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVII/ 2, 2012, s.541-546.

Ahmetbeyoğlu, A., Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti'nin Kuruluşu", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 13/ 2007, s.35-42.

Anderson, B., "Classified Knowledge: the Epistemology of Statuary in the Parastaseis Sytomoi Chronikai", *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol. 35/1, 2011, s.1-19.

Artamonov, M.I., *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar*, Rusçadan Çeviren D. Ahsen Batur, Selenge yay., İstanbul 2004.

Asadov, F., "Khazaria, Byzantium and the Arab Caliphate: The Struggle for Control Over Eyrasian Trade Routes in the 9th–10th Centuries", *The Caucasus & Globalization*, Vol. 6/ 4, 2012, s.140-150.

Asadov, F., "Reinstatement of Long-Distance International Trade After the Arab Conquest: The Khazar–Arab Partnership on the Silk Road in the 9-10th Centuries", *Acta Via Serica*, 2016, s.33-50.

Asadov, F., Khazaria and Khorosan in 8-9 Centuries: Political and Trade Ties", *Bulletin of IICAS*, Vol. 15/ 2012, s.70-81.

Avcı, C., "Müslüman Araplar Tarafından Bizans Başkenti İstanbul'a Düzenlenen Askeri Seferler", *Byzantion'dan Constantinopolis'e İstanbul Kuşatmaları*, ed. M. Arslan – T. Kaçar, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü yay., İstanbul 2017, s.243-261.

Aydın, E., "Tonyukuk Yazıtında Geçen Ek Tag Üzerine", *Belleten*, C. LXX, S.257, 2006, s.83-94.

Balogh, L., "Notes on the Western Turks in the Work of Theophanes Confessor", *AOASH*, Tomus 58/ 2, Part II, 2005, s.187-195.

Baronas, D., "St. Bruno of Querfurt: The Missionary Vocation", *Lithuanian Historical Studies*, Vol. 14/ 2009, s.41-52.

Bartha, A., "Hungarian Society in the Tenth Century and the Social Division of Labour", *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 9, No.3/4, 1963, s.333-360.

Barthold, V.V., Minorsky, V., "Abkhaz", *EI²*, Vol.I, Brill Publishing, Leiden 1986, s.100-102.

Barthold, W. – Golden, P.B., "Khazar", *EI²*, Vol. IV, Brill Publishing, Leiden 1997, s.1172-1181.

Bartol'd, V.V., "Mesto Prikaspiyskih Oblastey v İstorii Musul'manskogo Mira", *Soçineniya*, Tom II/ Çast I, İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1963, s.651-772.

Baştav, Ş., "Sabir Türkleri", *Belleten*, C. V/ 17–18, 1941, s.53-99.

Bata, G.L., "The Turks Who Were Called ΣΑΒΑΠΤΟΙ ΑΣΑΛΟΙ", *Journal of Turkish Studies*, Vol. 20/ 1996, s.177-187.

Baykuzu, T.D., *Son Bilgiler Işığında Kürşad İsyanı*, Kömen yay., Konya 2016.

Baynes, N.H., "The Successors of Justinian", *The Cambridge Medieval History*, Vol. II, ed. H.M. Gwatkin and J.P. Whitney, The Macmillan Company, New York 1913, s.264-301.

Berta Á. – Róna-Tas, A., "Old Turkic Loan Words in Hungarian: Overview and Samples", *AOASH*, Vol. 55, No. 1/3, 2002, s.43-67.

Beylis, V.M., "Soobşçeniya Halifı Ibn Hayata al-Usfuri ob Arabo-Hazarskih Voynah v VII-pervoy Polovine VIII v.", *Drevneyşie Gosudarstva Vostoçnoy Evropı*, otv. red. T.M. Kalinina, İzdatel'skaya firma Vostoçnaya Literatura RAN, Moskva 2000, s.32-53.

Bıkov, A.A., "İz İstorii Denejnogo Obraşçeniya Hazari v VIII i IX vv.", *Vostoçnue İstoçniki po İstorii Narodov Yugo–Vostoçnoy i Tsentral'noy Evropı*, Tom III, pod redaktsey A.S. Tveritinovoy, İzdatel'stvo Nauka, Moskva 1974, s.26-71.

Bíró, M., "Georgian Sources on the Caucasian Campaign of Heracleios", *AOASH*, Tomus XXXV/ 1, 1981, s.121-132.

Bíró, M.B., "Marwan ibn Muhammad's Georgian Campaign", *AOASH*, Tomus.29/ 3, 1975, s.289-299.

Blankship, K.Y., *The End of the Jihad State The Reighn of Hisham ibn Abd al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, State University of New York Press 1994.

Boba, I., *Nomads, Northmen and Slavs*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1967.

Bol'şakov, O.G., "Utoçneniya k Perevodu 'Zapiski' İbn Fadlana", *Drevneyşie Gosudarstva Vostoçnoy Evropı 1998 g.*, Otvetstvennıy Redaktor T.M. Kalinina, İzdatel'skaya Firma Vostoçnaya Literatura, Moskva 200054-63.

Bol'şakov, O.G., *İstoriya Halifata*, Tom II, Epoha Velikih Zavoevaniy 633–656, İzdatel'skaya Firma Vostoçnaya Literatura, Moskva 2002

Bosworth, C.E., "Notes on Some Turkish Names in Seljuq Military History", *Der Islam*, Vol. 89/ 2, 2012, s.97-110.

Browning, R., *Byzantium and Bulgaria A Comparative Study Across the Early Medieval Frontier*, Maurice Temple Smith LTD, London 1975.

Brutskus, Yu., "Vryagi i Kolbyagi", *Seminarium Kondakovianum*, Tom 7 / 1935, s.81-101.

Butler, F., "The Representation of Oral Culture in the *Vita Constantini*", *The Slavic and East European Journal*, Vol. 39/ 3, 1995, s.367-384.

Chavannes, E., *Batı Türkleri*, çev. M. Koç, Selenge yay., İstanbul 2013.

Chekin, L.S., "Christian of Stavelot and the Conversion of Gog and Magog: A Study of the Ninth-Century Reference to Judaism Among the Khazars", *Russia Mediaevalis*, Vol. 9/ 1, 1997, s.13-34.

Czeglédy, K., "Khazar Raids in Transcaucasia in 762–764 A.D.", *AOASH*, Tomus 11/ 1, 1960, s.75-88.

Czeglédy, K., *Gündoğusundan Günbatısına Bozkır Halklarının Göçü*, çev. G. Karaağaç, Kesit yay., İstanbul 2009.

Danylenko, A., "The Name 'Rus' in Search of a New Dimension", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge, Bd. 52/1, 2004, s.1-32.

Demirci, M., "Abbasîler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler (VIII-IX. yy.)", *Tarihin Peşinde*, S.5/ 2011, s.109-124.

DeWeese, D.; *Islamization and Native Religion in the Golden Horde*, Pennsylvania State University Press, 1994.

Dubrovits, M., "The Altaic World Throught Byzantine Eyes: Some Remarks on the Historical Circumstances of Zemarchus' Journey to the Turks (AD 569-570)", *AOASH*, Tomus 64/ 4, 2011, s.373-409.

Duczko, W., *Viking Rus, Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*, Brill Publishing, Leiden-Boston 2004.

Dumbarton Oaks Hagiography Database, directors A. Kazhdan and A.M. Talbot, Harward University Press, Washington 1998.

Dunlop, D.M., "Bab al-Lan", *EI²*, Vol. I, Brill Publishing, Leiden 1986, s.837.

Dunlop, D.M., "Balandjar", *EI²*, Vol. I, Brill Publishing, Leiden 1986, s.985.

Dunlop, D.M., *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Z. Ay, Selenge yay., İstanbul 2008.

Dvornik, F., "The Significance of the Missions of Cyril and Methodius", *Slavic Review*, Vol. 23/ 2, 1964, s.195-211.

Dvornik, F., *The Slavs Their Early History and Civilization*, American Academy of Arts and Sciences, Boston 1956.

Ekrem, E., "Gök Türklerden Türklere: Türk Kimliğinin Oluşmasına Tarihsel bir Bakış", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, S.5/ 2006, s.5-24.

El-Cheikh, N.M., "Sieges and Conquest of Constantinople in Arab Muslim Sources", *Byzantion'dan Constantinopolis'e İstanbul Kuşatmaları*, ed. M. Arslan – T. Kaçar, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü yay., İstanbul 2017, s.229-241.

Ericsson, K., "The Earliest Conversion of the Rus' to Christianity", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 44/ 102, 1966, s.98-121.

Esbroeck, M. van, "Le Substrat Hagiographique de la Mission Khazare de Constantin-Cyrille", *Analecta Bollandiana*, Vol 104/ 3-4, 1986, s.337-348.

Florovskiy, A., "İzvestiya o Drevney Rusi Arabskago Pisatelya Miskaveyhi X–XI vv. i ego Prodoljatelya", *Seminarium Kondakovianum*, Tom I / 1927, s.175-186.

Flörov, V.S., "Kreposti Hazari v Doline Nijnego Dona (Etyud k teme fortifikatsii)", *Hazarskiy Al'manah*, Tom I, Harkov 2000, s.151-168.

Flörov, V.S., "Semikarakorı'- Krepost' Hazarskogo Kaganata na Nijnem Donu", *Rossiyskaya Arheologiya*, No. 2/ 2001, s.56-70.

Foss, C., "The Persians in the Roman Near East (602–630 AD)", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Third Series, Vol. 13/ 2, 2003, s.149-170.

Franklin, S. and Shepard, J., *The Emergence of Rus 750–1200*, Longman Publishers, London and New York 1996.

Frye, R.N., "Atil", *EI²*, Vol.I, Brill Publishing, Leiden 1986, s.738.

Gadjiev, M., "On the Construction Date of the Derbend Fortification Complex", *Iran and the Caucasus*, Vol. 12/ 2008, s.1-15.

Gadlo, A.V., *Etniçeskaya İstoriya Severnogo Kavkaza IV-X vv.*, İzdatel'stvo Leningradskogo Universitete, Leningrad 1979.

Galkina, E.S., "K Voprosu o Roli Velikoy Bulgari v Etnopolitiçeskoy İstorii Vostoçnoy Evropı", *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, Tom. 9/ 1, 2011, s.5-32.

Gelovani, N., "Arab–Byzantine Relations under the Umayyad Caliphate and South Caucasus", *International Journal of Social Science and Humanity*, Vol. 3/ 1, 2013, s.26-29.

Gil, M., "The Radhanite Merchants and the Land of Radhan", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 17/1974, s.299-328.

Gmırya, L., "The Khazars in the Caucasus", *The History of the Tatars since Ancient Times*, Vol. I, Kazan 2017, s.277-295.

Gog and Magog in Early Syriac and Islamic Sources, ed. E. van Donzel–A. Schmidt, Brill Publication, Leiden-Boston 2009.

Goldblatt, H., "Variance and Invariance in Cyrillo-Methodian Hagiographic Writings", *Russian History*, (Festschrift for N.W. Ingham), Vol. 33/ 2-4, 2006, s.235-265.

Golden, P., "Tyurki–Hazarı–Gılyamı na Slujbe u Halifov", *Hazarı Evrei i Slavyane*, red. V Petruhin, V. Moskoviç et al, Geşarim–Moskva 2005, s.458-482.

Golden, P.B., "Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship Revisited", *AOASH*, Vol. 60/ No.2, 2007, s.161-194.

Golden, P.B., "Khazar Turkic Ghulâms in Caliphal Service. Onomastic Notes", *AEMA*, Vol. 12/ 2002–2003, s.15-27.

Golden, P.B., "Khazar Turkic Ghulams in Caliphal Service: Onomastic Notes"; *AEMA*, Vol. 12/2002–2003, s.15-27.

Golden, P.B., "Khazar Turkic Ghulams in Caliphal Service", *Journal Asiatique*, 292/ 1-2, 2004, s.279-309.

Golden, P.B., "Pecenegs", *EI²*, Vol.VIII, Brill Publishing, Leiden 1995, s.289-291.

Golden, P.B., "Some Notes on the 'Comitatus' in Medieval Eurasia with Special Reference to the Khazars", *Russian History*, Vol. 28, 1/ 4, 2001, s.153-170.

Golden, P.B., "The Migration of the *Oğuz*", *Archivum Ottomanicum*, Vol. IV/ 1972, s.45-84.

Golden, P.B., "The Question of the Rus' Qağanate", *AEMA*, Vol. II/ 1982, s.77-92.

Golden, P.B., "War and Warfare in the Pre-Cinggisid Western Steppes of Eurasia", *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes*, ed. C. Hriban, Editura Academiei Romane, Bucureşti 2011, s.65-134.

Golden, P.B., *Hazar Çalışmaları*, çev. E. Mızrak, Selenge yay., İstanbul 2006.

Golden, P.B.; "Khazarica: Notes on Some Khazar Terms", *Turkic Languages*, ed. L. Johanson, Vol. 9/ 2005, s.205-222.

Goldina, R.D. – Chernykh, E.M., "Forest and Steppe: A Dialogue of Cultures: On Archaelogical Materials", *AOASH*, Vol. 58/ No. 1, 2004,, s.41-58.

Gömeç, S., "Hazar Çalışmaları", *Turkish Studies*, Vol. 2/3, 2007, s.274-281.

Gömeç, S., *Köktürk Tarihi*, Türksoy yay., Ankara 1999.

Grignaschi, M., "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", *VII. Türk Tarih Kurumu Kongresi Bildirileri*, C. I, Ankara 1972, s.230-250.

Gumilöv, L., *Eski Türkler*, Rusçadan çeviren D.A. Batur, Birleşik yay., İstanbul 1999.

Györffy, G., "Dual Kingship and the Seven Chieftains of the Hungarians in the Era of the Conquest and the Raids", *AOASH*, Tomus 47/ 1-2, 1994, s.87-104.

Harmatta, J., "Byzantinoturcica", *Acta Antiqua*, Vol. 10/1962, s.131-150.

Hovén, B.E., "Ninth-Century Dirham Hoards From Sweden", *JBS*, Vol. 13/3, 1982, s.202-219.

Howard-Johnston, J., "Byzantine Sources for Khazar History", *The World of the Khazars*, ed. P.B. Golden, H. Ben-Shammai and A. Róna-Tas, Brill Publishing, Leiden-Boston 2007, s.163-193.

Howard-Johnston, J., "Herakleius' Persian Campaigns and the Revival of the East Roman Empire 622–630", *War in History*, Vol. 6/ 1, 1999, s.1-44.

Hrbek, I, "Bulghar", *EI²*, Vol. I, Brill Publishing, Leiden 1986, s.1304-1308.

Hurbanic, M., "What did the Patriarch Photius Believe in Regards to Missionary Activity?", *Byzantina et Slavica Cracoviensia*, (Byzantium, New Peoples, New Powers: The Baynzatino–Slav Contact Zone from the Ninth to the Fifteenth Century) Vol. V, Cracow 2007, s.71-76.

Huxley, G., "Byzantinochazarika", *Harmathena*, No.148/1990, s.69-87.

Iljinskij, G., "Lebediya Konstantina Bagryanorodnogo", *Byzantinoslavica*, Tom. II/ 1930, s.100-107.

İerusalimskaya, A.A., "O Severokavkazskom 'Şelkovom Puti' v Rannem Srednevekov'e", *Sovetskaya Arheologiya*, No 2/ 1967, s.55-78

İerusalimskaya, A.A., *Kavkaz na Şelkovom Puti*, Sanktpeterburg.1992.

Kaegi, W.E., *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, çev. M. Özay, Kaknüs yay., İstanbul 2000.

Kalan, E., "İvolga Örneğinde Hun Kent Kültürüne Genel bir Bakış", *Türk Bilig*, S.24/2012, s.1-19.

Kalinina, T.M. "Vostoçnıe İstoçniki o Stolitse Hazari İtil' (Sostoyanie Problemı i Perevodı)", *Problemı İstorii Hazarii*, Universitet Dmitriya Pojarskogo, Moskva 2015, s.52-86.

Kalinina, T.M., "Anahronizmı v Rasskazah Srednevekovıh Pisateley o Hazarah", *Problemı İstorii Hazarii*, Universitet Dmitriya Pojarskogo, Moskva 2015, s.45-51.

Kalinina, T.M., "Hazarskoe Gosudarstvo – Koçevaya İmperiya? (Po Svedeniyam Pis'mennıh Pamyatnikov)", *Problemı İstorii Hazarii*, Universitet Dmitriya Pojarskogo, Moskva 2015, s.127-139.

Kalinina, T.M., "Pis'mo Hazarskogo Hakana Yustinianu II", *Hazarskiy Almanah*, Tom 14/2016, s.125-134.

Kalinina, T.M., "Svedeniya İbn Havkalya o Pohodah Rusi Vremen Svyatoslava", *Drevneyşie Gosudarstva Vostoçnoy Evropı 1975 g.*, İzdatel'stvo Nauka, Moskva 1976, s.90-101.

Kalinina, T.M., "Svedeniya Şams ad-dina al-Mukaddasi o Hazarii", *Problemı İstorii Hazarii*, Universitet Dmitriya Pojarskogo, Moskva 2015, s.90-103.

Kalinina, T.M., "Upotreblenie Etnikona *al-Hazar* v Arabo-Persidskih İstoçnikah IX-X vv.", *Problemı İstorii Hazarii*, Universitet Dmitriya Pojarskogo, Moskva 2015, s.21-36.

Kalinina, T.M., "Znat' Hazar po Dannım Arabo-Persidskih İstoçnikov", *Problemı İstorii Hazarii*, Universitet Dmitriya Pojarskogo, Moskva 2015, s.140-156.

Kaplan, F.I., "The Decline of the Khazars and the Rise of the Varangians", *The American Slavic and East European Review*, Vol. 13/1, 1954, s.1-10.

Karatay, O., *Hazarlar, Yahudi Türkler Türk Yahudiler Ötekiler*, Kripto yay., İstanbul 2018.

Karatay, O., "Hazarlar", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. O. Karatay – S. Acar, Kitabevi yay., İstanbul 2018, s.335-407.

Karatay, O., "Kafkaslarda Göktürk ve Hazarlar", *Yeni Türkiye*, S.72/2015, s.214-223.

Karatay, O., "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", *Belleten*, C. LXXIV/S.269, 2010, s.69-108.

Karatay, O., "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.X/ S.1, 2010, s.99-116.

Karatay, O., Duranlı, M., "Hazar Kağanı Yusuf'un Endelüs'e Mektubu", *Bilig*, S.64, 2013, s.199-230.

Karlin-Hayter, P., "Military Affairs were in Leo's Hand': A Note on Byzantine Foreign Policy (886-912)", *Traditio*, Vol. 23/ 1967, s.15-40.

Kaya, M.L., *Bilge Yazıtlar*, Kitap Otağı yay., Ankara 2018.

Kirpiçnikov, A.N., Lebedev, G.S., Bulkin, V.A., Dubov, İ.V., Nazarenko, V.A., "Russko-Skandinavskie Svyazi Epohi Obazovniya Kievskogo Gosudarstva na Sovremennom Etape Arheologiçeskogo İzuçeniya", *Kratkie Soobşçeniya*, Tom 160/1980, s.24-38.

Klyashtorny, S.G., "The Terkhin Inscription", *AOASH*, Vol. 36/ 1-3, 1982, s.335-366.

Klyaştornıy, S.G., "Erken Hazar Tarihinin Asya Cephesi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. I/ 2014, s.195-201.

Kmosko, M., "Araplar ve Hazarlar", çev. C. Köprülü, *Türkiyat Mecmuası*, S.3–4/ 1935, s.133-155.

Knauer, E.R., "A Man's Caftan and Leggings from the North of the Caucasus of the Eight to Tenth Century: A Genealogical Study", *Metropolitan Museum* Journal, Vol. 36/ 2001, s.125-154.

Kokovtsov, P.K., *Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X veke*, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Leningrad 1932.

Konovalova, İ.G., "Padenie hazari v İstoriçeskoy Pamyati Raznıh Naradov", *Drevneyşie Gosudarstva Vostoçnoy Evropı*, İzdatel'skaya Firma Vostoçnaya Literatura, Moskva 2003, s.171-190.

Konovalova, İ.G., "Put' Kuptsov-Rusov na Vostok", *Srednevekovaya Rus'*, Tom 6 (K 75-letiyu akademika L.V. Milova), İzdatel'stvo İndrik, Moskva 2006, s.9-28.

Konovalova, İ.G., "Puti Soobşçeniya v Vostoçnoy Evrope", *Drevneyşie Gosudarstva Vostoçnoy Evropı 1998 g.*, Otvetstvennıy Redaktor T.M. Kalinina, İzdatel'skaya Firma Vostoçnaya Literatura, Moskva 2000, s.126-133.

Koptev, A., "The Story of 'Chazar Tribute': A Scandinavian Ritual Trick in the Russian Primary Chronicle", *Scando–Slavica*, Tomus 54/ 2, 2010, s.189-212.

Kovalev, R.K., "Commerce and Caravan Routes Along the Northern Silk Road (Sixth-Ninth Centuries), Part I: Western Sector", *AEMA*, Vol. 14/ 2005, s.55-105.

Kovalev, R.K., "Creating Khazar Identity Through Coins: The Special Issue Dirhams of 837/ 838", *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages*, Ed. F. Curta, Michigan, 2005, s.220-253.

Kovalev, R.K., "Dirham Mint Output of Samanid Samarqand and its Connection to the Beginnings of Trade with Northern Europe (10th Century)", *Histoire & Mesure*, Vol. 17/3-4, 2002, s.197-216.

Kovalev, R.K., "The Infrastructure of the Northern Part of the 'Fur Road' Between the Middle Volga and the East During the Middle Ages", *AEMA*, Vol. 11/ 2000–2001, s.25-64.

Kovalev, R.K., "What Does Historical Numismatic Suggest About the Monerary History of Khazaria in the Ninth Century?- Question Revisited", *AEMA*, Vol. 13, 2004, s.97-129.

Kropotkin, V.V., "Novıe Nahodki Sasanidskih i Kufiçeskih Monet v Vostoçnoy Evrope", *Numizmatika i Epigrafika*, Tom IX, İzdatel'stvo Nauka 1971, s.76-97.

Kudryavtsev, A.A., "Dlinnıe Steni' na Vostoçnom Kavkaze", *Voprosı İstorii*, No. 11/ 1979, s.31-43.

Kudryavtsev, A.A., "O Datirovke Pervıh Sasanidskih Ukrepleniy v Derbendte", *Sovetskaya Arheologiya*, No. 3/ 1978, s.243-258.

Kulakovskiy, Yu., "K İstorii Bospora Kimmeriyskago v Kontse VI veka", *VV*, Tom. III/ 1896, s.1-17.

Kurat, A.N., "Abu Muhammad Ahmad bin A'sam al-Kufi'nin Kitab al-Futuh'u", *DTCF Dergisi*, C.VII/2, 1949, s.254-273.

Kurat, A.N., "Peçeneklere Dair Araştırmalar", *Türkiyat Mecmuası*, C.5/ 1936, s.101-140.

Kuz'min, S.L.–Volkovitskiy, A.İ., "Arheologiçeskoe İzuçenie Ladogi", *Ladoga i Gleb Lebedev*, red. D.A. Maçinskiy, İzdatel'stvo Sanktpeterskogo İnstituta İstorii RAN, Sanktpeterburg 2004, s.151-156.

Lundström, A., "Helgö: A Pre-Viking Trading Center", *Archaeology*, Vol. 31/4, 1978, s.24-31.

Macartney, C.A., "On The Greek Sources for the History of the Turks in the Sixth Century", *BSOAS*, Vol. 11/ No.2, 1944, s.266-275.

Maçinskiy, D.A.–Kuleşov, V.S., "Severnıe Narodı Seredinı IV- Pervoy Polovinı VI v. v 'Getica' İordana", *Ladoga i Gleb Lebedev*, red. D.A. Maçinskiy, İzdatel'stvo Sanktpeterskogo İnstituta İstorii RAN, Sanktpeterburg 2004, s.26-72.

Madgearu, A., "The Pechenegs in the Byzantine Army", *The Steppe Lands and the World Beyond Them Studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday*, Ed. F. Curta-B.P. Maleon, Editura Universitatii Alexandru Ioan Cuza, Iaşi 2013, s.207-218.

Magomedov, M.G., *Obrazovanie Hazarskogo Kaganata Po Materialam Arheologiçeskih İssledovaniy i Pisʹmennım Dannım*, İzdatel'stvo Nauka, Moskva 1983.

Majeska, G.P., "Patriarch Photius and the Conversion of the Rus", *Russian History*, Vol. 32/ 3–4, 2005, s.413-418.

Mako, G., "The Possible Reasons for the Arab-Khazar Wars", *AEMA*, Vol. 17, 2010, s.45-57.

Miller, T.S., "The Legend of Saint Zotikos According to Constantine Akropolites", *Analecta Bollandiana*, Vol. 112/ 3-4, 1994, s.339-376.

Minorsky, V., "A New Book on the Khazars", *Oriens*, Vol. 11/ 1–2, 1958, s.122-145.

Minorsky, V., "Balgitzi– 'Lord of the Fishes", *Weiner Zeitschrift fiir die Kunde des Morgenlandes*, Vol. 56/ 1960, s.130-137.

Minorsky, V., "Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs", *BSOAS*, Vol. 12/2, 1948, s.275-305.

Minorsky, V., *A History of Sharvan and Darband in the 10th-11th Centuries*, W. Heffer and Sons Ltd. Publishing, Cambridge 1958.

Mitchell, S., *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284–641*, çev. T. Kaçar, TTK yay., Ankara 2016.

Mitchiner, M., "Evidence for Viking-Islamic Trade Provited by Samanid Silver Coinage", *East and West*, Vol. 37, 1/4, 1987, s.139-150.

Mogariçev, Yu.M. – Soroçan, S.B., "K Voprosu ob Administrativno–Territorial'nom Ustroystve Bospora vo Vtoroy Polovine VI–VIII vv.", *Dobrudja Sbornik*, Tom 30/2015, s.151-164.

Montgomery, J.E., "Ibn Fadlan and he Rusiyyah", *Journal of Arabic and Islamic Studies*, Vol. 3/ 2000, s.1-25.

Moravcsik, Gy, *Byzantinoturcica, Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinischen Quellen*, Vol. II, Brill Publishing, Leiden 1983.

Moravcsik, Gy., "Byzantine Christianity and the Magyars in the Period of Their Migration", *The American Slavic and East European Review*, Vol. 5/3-4, 1946, s.29-45.

Moravcsik, Gy., "Proishojdenie Slova Tzitzakion", *Seminarium Kondakovianum*, Tom 4 / 1931, s.69-76.

Moravcsik, Gy., "The Role of the Byzantine Church in Medieval Hungary", *The American Slavic and East European Review*, Vol. 6/3-4, 1947, s.134-151.

Moşin, V.A., "Naçalo Rusi: Normanı v Vostoçnoy Evrope", *Byzantinoslavica*, Tom. III/ 1931, s.33-58; 285-307.

Moşin, V.A., "Rus' i Hazariya pri Svyatoslave", *Seminarium Kondakovianum*, Tom 6 / 1933, s.187-208.

Nikolov, S., "The Magyar Connection or Constantine and Methodius in the Steppes", *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol. 21/ 1, 1997, s.79-92.

Noonan, T.S., "Dirham Hoards from Medieval Lithuania", *JBS*, Vol. 23/4, 1992, s.395-414.

Noonan, T.S., "Early 'Abbasid Mint Output", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 29/2, 1986, s.113-175.

Noonan, T.S., "Fluctuations in Islamic Trade with Eastern Europe during the Viking Age", *Harvard Ukranian Studies*, Vol. 16/3-4, 1992, s.237-259.

Noonan, T.S., "Medieval Islamic Copper Coins from European Russia and Surrounding Regions: The Use of the Fals in Early Islamic Trade with Eastern Europe", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 94/4, 1974, s.448-453.

Noonan, T.S., "Monetary Circulation in Early Medieval Rus': A Study of Volga Bulgar Finds", *Russian History*, Vol. 7/3, 1980, s.294-311.

Noonan, T.S., "Pre-970 Dirham Hoards from Estonia and Latvia, I: Catalog", *JBS*, Vol8/3, 1977, s.238-259.

Noonan, T.S., "Pre-970 Dirham Hoards from Estonia and Latvia, II: General Considerations", *JBS*, Vol. 8/4, 1977, s.312-323.

Noonan, T.S., "The 1958 Dirham Hoard from Tartu in Estonia", *Museum Notes*, Vol. 22/1977, s.135-159.

Noonan, T.S., "The Onset of the Silver Crisis in Central Asia", *AEMA*, Vol. VII/ 1987–1991, s.221-245.

Noonan, T.S., "When Did Rus/ Rus' Merchants First Visit Khazaria and Baghdad?", *AEMA*, Vol. 7/ 1992, s.213-219.

Noonan, T.S., "Why the Vikings First Came to Russia", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge, Bd. 34/3, 1986, s.321-348.

Novosel'tsev, A.P., "Kievskaya Rus' i Stranı Vostoka", *Voprosı İstorii*, No. 5/ 1983, s.17-31.

Novosel'tsev, A.P., "Obrazovanie Drevnerusskogo Gosudarstva i Pervıy ego Pravitel", *Voprosı İstorii*, No. 2-3, 1991, s.3-20.

Novosel'tsev, A.P., *Hazarskoe Gosudarstvo i ego Rol' v İstorii Vostoçnoy Evropı i Kavkaza*, İzdatel'stvo Akademiya Nauk, Moskva 1990.

Obolensky, D., *The Byzantine Commonwealth Eastern Europe 500–1453*, Praeger Publishers, New York and Washington 1971.

Olsson, J.T., Coup d'etat, Coronation and Conversion: Some Reflections on the Adoption of Judaism by the Khazar Khaganate", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Vol. 23/ 4, 2013, s.495-526.

Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçeye çeviren F. Işıltan, TTK yay., Ankara 2011.

Özcan, A.T., "Menander Protector'un Doğu Roma Elçisi Zemarcus'un Göktürk Kağanlığına Yaptığı Seyahate İlişkin Kaydı", *Kubaba*, S.23, 2014, s.27-36.

Özcan, A.T., *Moğol–Rus İlişkileri (1223–1341)*, TTK yay., Ankara 2017.

Özel, H., "Dede Korkut Destanlarında Oğuzların Düşmanları Kimlerdi?", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 15/2, 2015, s.181-184.

Pellat, Ch., "Al-Radhaniyya", *EI²*, Vol. 8, Brill Publishing, Leiden 1995, s.363-367.

Petrukhin, V., "Migratory Mechanism Rus' and the Magyars in the Ninth Century", *Ancient Human Migrations: a Multidiscipliary Approach*, eds. P.N. Peregrine, I. Peiros and M. Feldman, The University of Utah Press 2009, s.103-111.

Petrukhin, V.Ia., "The Normans and the Khazars in the South of Rus' (The Formation of the 'Russian Land' in the Middle Dnepr Area)", *Russian History*, Vol. 19, No. 1/ 4, 1992, s.393-400.

Petrukhin, V.Ya., "Khazaria and Rus': An Examination of their Historical Relations", *The World of the Khazars*, ed. P.B. Golden, H. Ben-Shammai and A. Róna-Tas, Brill Publishing, Leiden-Boston 2007, s.245-268.

Pigulevskaya, N., *Vizantiya na Putyah v İndiyu, İz İstorii Torgovli Vizantii s Vostokom v IV-VI. vv.*, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1951.

Pigulevskaya, N.V., "Vizantiyskaya Diplomatiya i Torgovlya Şelkom v V-VII vv.", *VV*, Tom. I/ 1947, s.184-214.

Pletnöva, S.A., "Goroda v Hazarskom Kaganate", *Hazarskiy Al'manah*, Tom I, Harkov 2000, s.110-124.

Pletnöva, S.A., *Hazarı*, İzdatel'stvo Nauka, Moskva 1986.

Pletnöva, S.A., *Oçerki Hazarskoy Arheologii*, İzdatel'stvo Geşarim, Moskva–İerusalim 1999.

Pletnöva, S.A., *Sarkel i "Şelkovıy' Put'*, İzdatel'stvo Voronejskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Voronej 1996.

Podosinov, A.V., "Eşçe Raz O Drevneyşem Nazvanii Volgi", *Drevneyşie Gosudarstva Vostoçnoy Evropı 1998 g.*, red. T.M. Kalinina, İzdatel'skaya Firma "Vostoçnaya Literatura" RAN, Moskva 2000, s.230-239.

Poglár, S., "A Contribution to the History of the Khazar Military Organization: Strengthening of the Camp", *AOASH*, Vol. 58/ 2, 2005, s.197-204.

Pohl, W., *Die Awaren Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr.*, Verlag C.H. Beck, München 1988.

Poliak, A.N., "The Jewish-Khazar Kingdom in the Mediaeval Geographical Science", *Actes du VIIe Congres International d'Histoire des Sciences*, red. F.S. Bodenheimer, Paris 1953, s.489-492.

Poppe, A., "The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus' to 1300", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 21/ 3-4, 1997, s.311-392.

Pritsak, O, "The Perspective of the Slavs, Finns and Balts", *JBS*, Vol. 13/3, 1982, s.185-201.

Pritsak, O., "At the Dawn of Christianity in Rus': East Meets West", *Harvard Ukranian Studies*, Vol. 12/13, 1988-1989, s.87-113.

Pritsak, O., "From the Sabirs to the Hungarians", *Hungaro Turcica, Studies in honour of Julius Nemeth,* Lorand Eötvös University, Budapest 1976, (repr. *Studies in Medieval Eurasian History*, Variorum Reprints, London 1981), s.17-30.

Pritsak, O., "Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri", çev. O. Karatay, *Türkler*, C. II, ed. H.C. Güzel vd., Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s.510-521.

Pritsak, O., "The Origin of Rus", *The Russian Review*, Vol. 36/ 3, 1977, s.249-273.

Pritsak, O., "Where Was Constantine's Inner Rus'?", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 7 (Okeanos: Essays Presented to Ihor Sevcenko on his Sixtieth Birthday by his Collegues and Students), 1983, s.555-567.

Rapoport, S., "Mohammedan Writers on Slavs and Russians", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 8/22, 1929, s.80-98.

Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata (V-VIII vv.) (Çast V-VII)" (IV), *AEMA*, Vol. XIV/ 2005, s.107-193.

Romaşov, S.A., "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata (V-XIII vv.)", *AEMA*, Vol.XI/ 2001, s.219-338.

Romaşov, S.A., "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata (V-XIII vv.)", *AEMA*, Vol.XII/ 2002-2003, s.81-221.

Romaşov, S.A., "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata (V-XIII vv.)" (III), *AEMA*, Vol. XIII/ 2004, s.185-264.

Róna-Tas, A., "A Runic Inscription in the Kujbysev Region", *AOASH*, Vol. 30/ 3, 1976, s.267-271.

Róna-Tas, A., "An Old Turkic Name of Kiev", *AOASH*, Vol. 47/ 1-2, 1994, s.175-180.

Róna-Tas, A., "The Khazars and the Magyars", *The World of the Khazars*, ed. P.B. Golden, H. Ben-Shammai and A. Róna-Tas, Brill Publishing, Leiden-Boston 2007, s.269-278.

Róna-Tas, A., "Turkic-Alanian-Hungarian Contacts", *AOASH*, Vol. 58/ No. 2, 2005, s.205-213.

Róna-Tas, A., "Where was Khuvrat's Bulgaria?", *AOASH*, Vol. 53/ 1-2, 2000, s.1-22.

Róna-Tas, A., *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*, Central European University Press 1999.

Samolin, W., "Some Notes on the Avar Problem", *Central Asiatic Journal*, Vol. 3/ 1, 1957, s.62-65.

Semönov, İ.G., "K Rekonstruktsii Voenno–Politiçeskoy i Etniçeskoy Strukturı Rannego Hazarskogo Kaganata", *Hazarı Mif i İstorii*, red. A. Alikberov, T. Kalinina et al, Moskva–İerusalim 2010, s.66-76.

Semönov, İ.G., "K Utoçneniyu Hronologii i Obstoyatel'stv Arabo-Hazarskoy Voynı 708–737 godov", *AEMA*, Vol. 16/ 2008–2009, s.223-261.

Semönov, İ.G., "Kavkaz v Politiçeskih Otnoşeniyah İrana s Vizantiey i Tyurskim Kaganatom v 556–591 godah", *Hazarskih Al'manah*, Tom 13, Moskva 2015, s.234-298.

Senga, T., "The Toquz Oghuz Problem and the Origin of the Khazars", *Journal of Asian History*, Vol. 24/ 1, 1990, s.57-69.

Ševcenko, I., "Byzantium and the Slavs", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 8/ 3-4, 1984, s.289-303.

Shapira, D., "Armenian and Georgian Sources on the Khazars: A Re-Evaluation", *The World of the Khazars*, ed. P.B. Golden, H. Ben-Shammai and A. Róna-Tas, Brill Publishing, Leiden-Boston 2007, s.307-352.

Shapira, D., "Khazar Account on the Ardabil War and the Problem of its Authenticity", *Central Asia in the Middle Ages Studies in Honour of Peter B. Golden*, ed. I. Zimonyi and O. Karatay, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2016, s.311-334.

Shepard, J., "From the Bosporus to the British Isles: The Way from the Greeks to the Varangians", *Drevneyşie Gosudarstva Vostoçnoy Evropı 1998 g.*, İzdatel'skaya Firma Vostoçnaya Literatura, Moskva 2010, s.15-42.

Shepard, J., "The Khazars' Formal Adoption of Judaism and Byzantium's Northern Policy", *Oxford Slavonic Papers*, Vol.XXXI/1998, s.11-34.

Shepard, J., "The Origins of Rus' (c.900-1015)", *The Cambridge History of Russia*, Vol.I, ed. M. Perrie, Cambridge University Press 2006 , s.47-72.

Shiratori, K., "Kaghan Unvanının Menşei", *Belleten*, C. 9/ 36, 1945, s.497-504.

Shirota, S., "The Chinese Chroniclers of the Khazars: Notes on Khazaria in Tang Period Text", *AEMA*, Vol. 14/ 2005, s.231-261.

Sinor, D., "Kök Türk İmpatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı", çev. T. Tekin, *Erken İç Asya Tarihi*, ed. D. Sinor, İletişim yay., İstanbul 2012, s. 383-424.

Skrınnikov, R.G., "Voynı Drevney Rusi", *Voprosı İstorii*, No.11–12/ 1995, s.24-38.

Smokotina, D.V., "Pohod Marvana 757 g. i Problema Lokalizatsii Slavyanskoy Reki Vostoçnoy Avtorov", *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, No.1 (5), 2009, s.110-122.

Soroçan, S., "Vizantiya i Hazarı v Tavrike: Gospodstvo ili Kondominium?", *Ukraina v Tsentral'no-Shidniy Evropı*, Vıp. 7/ 2007, s.44-70.

Stalsberg, A., "Scandinavian Relations with Northwest Russia during the Viking Age: The Archaeological Evidence", *JBS*, Vol. 13/3, 1982, s.267-295.

Stepanov, T., "Rulers, Doctrines and Title Practices in Eastern Europe", *AEMA*, Vol. 14/ 2005, s.263-279.

Stokes, A.D., "Tmutarakan", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 38/ 91, 1969, s.499-514.

Stratos, A., *Byzantine Empire in the Seventh Century (602–634)*, Vol. I, Adolf M. Hakkert Publisher, Amsterdam 1980.

Sümer, F., *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ankara Üniversitesi Basımevi 1967.

Szádeczky-Kardoss, S., "Avarlar", çev. R. Sezer, *Erken İç Asya Tarihi*, ed. D. Sinor, İletişim yay., İstanbul 2012, s.283-310.

Şan, E., "Macarlar ve Avrasya Köle Ticareti (IX–X. Yüzyıllar)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 117/ 230, 2017, s.149-162.

Şan, E., "Mesleme b. Abdülmelik Tarafından 717 Yılında Fethedilen 'Medînetü's-Sakâlibe'nin Konumuna Dair", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, Ed. E. Uyumaz vd., Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2013, s.71-83.

Şihsaidov, A.R., *Dagestan v X-XIV vv. Opıt Sotsial'no–Ekonomiçeskoy Harakteristiki*, Dagestanskoe Knijnoe İzdatel'stvo, Mahaçkala 1975.

Takács, B.Z., "IX. Yüzyılda Hazarlar, Peçenekler ve Macarlar", *Türkler*, C. II, ed. H.C. Güzel vd., Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s.497-505.

Talvio, T., "Finland's Place in Viking-Age Relations Btween Sweden and the Eastern Baltic/Northern Russia: The Numismatic Evidence", *JBS*, Vol. 13/3, 1982, s.245-255.

Taskin, V.S., "O Titulah Şan'yuy i Kagan", *Mongolica (Pamyati Akademika V.Ya. Vladimirtsova 1884–1931)*, İzdatel'stvo Nauka, Moskva 1936, s.213-218.

Taşağıl, A., "Hazarlar", *DİA*, C. 17, s.116-120.

Taşağıl, A., *Gök-Türkler I-II-III*, TTK yay., Ankara 2012.

Ter-Govondyan, A.N., *Armeniya i Arabskiy Halifat*, İzdatel'stvo AN Armyanskoy SSR, Erevan 1977.

Tezcan, M., "Yabgu Unvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar)", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.48/ 2012, s.305-352.

The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars, Part II AD 363–630 A Narrative Sourcebook, Edited and Compiled by G. Greatrex and S.N.C. Lieu, Routledge-Taylor and Francis Group, London and New York 2002.

Togan, Z.V., "Hazarlar", *İA*, C.5, MEB yay., İstanbul 1987, s.397-408.

Togan, Z.V., *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

Toll, H., "Zametki o Kitayskom şekle na Yuge Rossii", *Seminarium Kondakovianum*, Tom I/ 1927, s.85-92.

Tortika, A.A., "Severo-Zapadnaya Hazariya v Voenno-Politiçeskoy Sisteme Hazarskogo Kaganata: K Postanovke Problemı", *Trudı po Arheologii Stepi Evropı v Epohu Srednevekov'ya*, Tom IV, Donetsk 2005, s.7-16.

Tortika, A.A., *Severo-Zapadnaya Hazariya v Kontekste İstorii Vostoçnoy Evropı (Vtoroya Polovina VII–Tret'ya Çetvert' X vv.*, Ministerstvo Kul'turı Turizma Ukrainı Har'kovskaya Gosudarstvennaya Akademiya Kul'turı, Har'kov 2006.

Toumanoff, C., "Caucasia and Byzantine Studies", *Traditio*, Vol. 12/1956, s.409-425.

Treadgold, W., "Three Byzantine Provinces and the First Byzantine Contacts with the Rus", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 12/ 13, 1988/ 1989, s.132-144.

Treadgold, W., *Byzantine Revival 780–842*, Stanford University Press, Stanford–California 1988.

Uydu–Yücel, M., "Hazar Hakanlığı", *Türkler*, C. II, ed. H.C. Güzel vd., Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s.445-463.

Vachkova, V., "Danube Bulgaria and Khazaria as part of the Byzantine *ouikoumene*", *Other Europe in the Middle Ages, Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, Ed. F. Curta with the assistance of R.K. Kovalev, Brill Publishing, Leiden-Boston 2008, s.339-362.

Vaissiére, E. de la, "İlk Türk Hakanlıklarının Tarihi Üzerine Yeni Bilgiler", *Ötüken'den İstanbul'a Türkçe'nin 1290 Yılı (720-2010) Sempozyumu*, yayına hazırlayan M. Ölmez, İstanbul Büyükşehir Belediyesi yay., İstanbul 2011, s.233-240.

Vaissiére, E. de la, "Theophylact's Turkish Exkurs Revisited", *De Samarcande á Istanbul: étapes orientales*, ed. V. Schiltz, Paris 2015, s.91-102.

Vaissiére, E. de la, "Ziebel Qaghan Identified", *Constructing the 7th Century*, ed. C. Zuckermann, Paris 2013, s.741-748.

Vasary, I., "Western Sources on the Early Towns of the Middle Volga Region", *AOASH*, Vol. 55/ 1–3, 2002, s.263-268.

Vasiliev, A.A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. T. Alkaç, Alfa yay., İstanbul 2016.

Vasiliev, A.A., *The Goths in Crimea*, Cambridge-Massachusetts 1936.

Vasiliev, A.A., *The Russian Attack on Constantinople in 860*, Cambridge-Massachusetts 1946.

Vernadsky, G., "Byzantium and Southern Russia: Two Notes", *Byzantion*, Vol. 15/ 1940–1941, s.67-86.

Vernadsky, G., *A History of Russia*, New Home Library, New York 1944.

Vernadsky, G., *Ancient Russia*, Yale University Press, New Heaven 1959.

Vilinbahov, V.B., "Baltiysko-Voljskiy Put", *Sovetskaya Arheologiya*, No. 3/ 1963, s.126-136.

Vryonis, S.; "Evidence on Human Sacrifice among the Early Ottoman Turks", *Journal of Asian History*, Vol. V/1971, s.140-146.

Waller, J., "Swedish Contacts with the Eastern Baltic in the Pre-Viking and Early Viking Ages: The Evidence from Helgö", *JBS*, Vol. 13/3, 1982, s.256-266.

Whittow, M., *The Making of Orthodox Byzantium 600–1025*, Macmillan Press, London 1996.

Wozniak, F.E., "Byzantium, The Pechenegs and the Rus': The Limitations of a Great Power's Influence on its Clients in the 10th Century Eurasian Steppe", *AEMA*, Vol. IV/ 1984, s.299-316.

Yıldız, H.D., *İslamiyet ve Türkler*, Kamer yay., İstanbul 2000.

Ying, L., "Some Chinese Sources on the Khazars and Khwarazm", *AEMA*, Vol. 11/ 2000–2001, s.339-364.

Zahoder, B.N., *Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostoçnoy Evrope, Gorgan i Povolj'e v IX-X vv.*, İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1962.

Zhivkov, B., *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, Brill Publishing, Leiden-Boston 2015.

Zimonyi, I., "The State of the Research on the Prehistory of the Hungarians. Historiography (Oriental Sources, History of the Steppe)", *Research on the Prehistory of the Hungarians*, ed. B.G. Mende, Budapest 2005, s.87-102.

Zimonyi, I., "Why were the Hungarians Referred to as Turks in the Early Muslim Sources?", *Néptörténet-Nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*, eds. L. Károly-E. Nagy Kinces, Szeged 2001, s.201-212.

Zimonyi, I., *Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century The Magyar Chapter of the Jayhani Tradition*, Brill Publishing, Leiden-Boston 2016.

Zimonyi, I., *The Origins of the Volga Bulgars*, Szeged 1990.

Zimonyi, İ., "A New Muslim Source on the Hungarians in the Second Half of the Tenth Century", *Chronica*, Vol. 4/ 2004, s.22-31.

Zuckerman, C., "Heraclius in 625", *Revue des Études Byzantines*, Vol. 60/2002, s.189-197.

Zuckerman, C., "La Petite Augusta et le Turc. Epiphania-Eudocie sur les Monnaies d'Heraclius", *Revue Numismatique*, Tome 150, 1995, s.113-126.

Zuckerman, C., "On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor. A Study of the Anonymous Khazar Letter from the Genizah of Cairo", *Revue des etudes byzantines*, Vol. 53/ 1995, s.237-270.

Zuckerman, C., "The Khazars and Byzantium - the First Encounter", *The World of the Khazars*, ed. P.B. Golden, H. Ben-Shammai and A. Róna-Tas, Brill Publishing, Leiden-Boston 2007, s.399-432.

Zuckerman, C., "Two Notes on the Early History of the *thema* of Cerson", *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol. 21/ 1, 1997, s.210-222.

DİZİN

A
Abaza 36,
Abbasi 187, 192, 197, 199, 200, 204, 205, 208, 221, 224, 255, 295, 306, 322
Abhaz 153, 207
Abhazya 207, 344
Agapius 156, 168, 175, 202, 204
Ahlat 161
Akdeniz 8, 9, 16, 19, 132, 299, 310, 312
Akkakas 21, 22
Alan 23, 78, 101, 134, 147, 148, 177, 178, 319, 323, 324, 335, 336, 337, 338
Alayuntlu 289
Albanya vii, viii, 40, 41, 44, 52, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 101, 102, 103, 129, 130, 131, 132, 203, 206, 345
Ali ii, 127, 322
Ali b. Haytham 322
Al-Lân 148
Almış 303, 305, 306, 307, 308
Alp İlteber (Alp İlit'ver) 87, 89, 90
Alp Tarkan 131, 180
Amasra 117, 211, 233
Amu Derya 15
Anagay 25, 26
Anastasia 125
Andre 37, 38, 39
Ant 4
Antioch 19
Ap'hazet'i 207
Apsimaros 110
Arabistan 18, 76
Aral 22, 290, 325, 340
Arap viii, xii, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 88, 101, 103, 127, 128, 130, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 141, 142, 143, 144, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 183, 184, 185, 186, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 200, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 218, 220, 221, 223, 224, 238, 279, 289, 307, 322, 323, 336, 342, 343, 344
Aras 41, 64, 87, 147, 154
Armenya 64, 65, 67
Arpad (Almos) 275, 277, 280, 281, 287, 288, 297
Arran 157, 197
Ar-Ran 140
Arzenene 18
Askold 245, 246, 247, 248, 256, 259, 260, 261, 262, 263, 266
Asparuh 95, 96, 97, 98, 99
Asuristan 50
Aşina (A-shih-na) 68, 69, 71
Aşot 102, 171, 190
Atropatane 41, 46, 52
Augustas

Avain 138
Avar xi, 1, 2, 3, 4, 7, 17, 23, 24, 30, 35, 73, 92, 95, 261, 323, 324
Ayrarat 87
Azak 251, 337
Azerbaycan 37, 46, 76, 77, 80, 82, 129, 133, 150, 152, 154, 163, 164, 165, 205, 229, 298
Az-Zam 147

B
Bâb-ı Vâk 205
Bagratouni 171
Bağdat 164, 170, 195, 197, 203, 205, 225, 226
Bajarvan 157
Balasakan 203
Balgitze 111
Baltavar 306
Baltık 218, 219, 220, 221, 222, 224, 240, 241, 244, 245, 266, 299, 302, 310, 311, 312, 333
Banacar 17
Bardanes 118, 119, 120, 122, 123, 124, 126, 131
Barouch 276
Barsbek 138, 139, 150, 154, 158, 159
Barsil 3, 28, 69
Başkırt 276
Batbaias (Batbayan) 95
Batı Göktürk Kağanlığı 13
Bavyera 284
Baylakan 153, 157, 161
Belamî 76, 135
Belâzurî 16, 82, 83, 162, 165, 170, 176, 185, 188, 189, 190, 197, 198, 201
Belencer (İnci Kalesi) viii, 17, 69, 74, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 89, 127, 128, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 158, 167, 168, 178, 179, 180, 196, 343
Beloozero 222, 242
Berda'a 136, 153, 161, 177, 199, 200, 201, 204, 333
Berzeliae 96
Berzilya 99
Bezmer 97
Bilyar 303
Birka 223
Bizans iv, vii, viii, ix, xii, xiii, xviii, xix, 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 44, 46, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 65, 67, 72, 73, 76, 77, 86, 89, 92, 93, 94, 96, 97, 99, 100, 102, 103, 104, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 172, 173, 174, 175, 192, 193, 209, 210, 211, 217, 218, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 236, 239, 240, 244, 249, 250, 251, 253, 256, 257, 258, 259, 260, 266, 269, 271, 283, 284, 290, 295, 296, 308, 311, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 321, 322, 326, 334, 338, 339, 342, 343, 344
Bizanslılar ix, 5, 7, 14, 35, 65, 308, 313, 315, 316
Bohan 25, 26
Boris 254
Bosporus 25, 26, 27, 29, 99, 100, 111, 244, 311, 317
Broutos 276
Bukayr b. Abdullah 76, 78
Bulgar Hanlığı viii, 92, 93, 97, 99, 100, 295, 301, 334
Bulgarları 170, 281, 286, 305, 320, 328
Burtas 182, 183, 189, 279, 294, 327, 337

C-Ç
Cadrenus 231
Cerrah el-Hakemî 136, 156
Cikhe-goji 104
Constantin-Kirill ix, 249
Constantinopolis xiii, 1, 5, 7, 9, 10, 11, 15, 21, 29, 30, 33, 55, 65, 77, 94, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 119, 124, 129, 131, 132, 133, 172, 174, 175, 192, 193, 210, 227, 244, 246, 247, 249, 250, 251, 256, 258, 259, 260, 261, 266, 296, 308, 309, 310, 311, 313, 314, 315, 319, 320, 321

Constantin Porphyrogenitus 227, 229, 231, 257, 272, 273, 274, 278, 279, 280, 282, 285, 286, 288, 292, 293, 316, 318, 319, 320, 331
Cotragum 95
Ctesiphon 53
Çaç 7
Çeremiş 327
Çerkes 36, 336, 338
Çernigov (Tzernigoga) 309
Çiçek (İrene) viii, 172, 173, 174, 175, 193, 200, 342
Çin 2, 8, 16, 30, 47, 52, 64, 69, 70, 72, 74, 75, 202, 223, 237, 289, 344
Çolay 44, 62, 87
Çor 45, 103, 128
Çorpan Tarkan 65, 66
Çud (Çyud) 241, 242, 260

D
Darbah 140
Daryal 147, 148, 149, 150, 151, 170, 177, 178, 179, 188, 191, 196, 197, 202, 203, 205, 322
Derbend 43, 44, 45, 46, 56, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 91, 101, 102, 103, 127, 128, 129, 130, 131, 136, 137, 140, 146, 147, 150, 154, 165, 166, 167, 168, 169, 186, 188, 189, 190, 191, 194, 195, 196, 201, 202, 205, 206, 208, 322, 323, 342
Derbendnâme 16, 69, 82, 137, 138, 140, 141, 144, 166, 202
Derevlyan 213
Dervagh 138
Dhu al-Nur 81
Dicle 50
Dinyeper 259
Dir 245, 246, 247, 248, 256, 259, 260, 261, 262, 263, 266
Dnyeper (Danapri) 23, 93, 95, 116, 193, 211, 212, 245, 260, 263, 265, 266, 267, 269, 270, 271, 272, 280, 285, 287, 288, 297, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 339, 340
Dnyester (Danastri) 95, 116
Doğu Göktürk 27, 30
Don ix, 3, 6, 17, 95, 98, 100, 101, 153, 181, 183, 196, 225, 227, 229, 230, 232, 233, 235, 237, 238, 239, 240, 251, 265, 270, 271, 272, 273, 280, 281, 282, 283, 285, 286, 287, 288, 294, 295, 297, 308, 312, 314, 315, 317, 318, 319, 325, 326, 332, 336, 337, 339, 342
Donets 223, 239, 311
Doros viii, 100, 108, 209, 210, 211, 214, 343
Drevlyan 212, 264
Dubeyl 205
Dublin 310
Düvek 138
Dvin 36, 77

E
Eftalit 7, 8
Ektag 13
El-Bab 128, 188
El-Haraşi 161
Elias 117, 118, 119, 122, 125, 126, 129, 137, 155, 156, 170, 204
El-Lân 197
El-Lekz 188
Emevi xiii, 89, 152, 156, 159, 160, 161, 164, 185, 192, 197
Ercişi Kübra 205
Ercişi Suğra 205
Erdebil viii, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159
Ermeni 18, 46, 68, 72, 77, 96, 97, 101, 102, 103, 178
Ermenistan vii, 20, 63, 66, 77, 84, 91, 101, 102, 103, 128, 129, 136, 147, 171, 190, 201, 205
Er-Ress 150
Es-Semur 189
Es-Senariyye 197
Es-Serir 188
Estonya 218, 224
Eş-Şâbiran 189
Etelközü 274, 277, 280, 297
Etrek 307
Eudocia 38, 48, 67

F
Fırat 18, 33
Filan 190, 324
Filan (Filanşah) 188, 190, 324
Fin 222, 234, 240
Fin-Ogor 234
Frank Krallığı (İmparatorluğu) 283, 295
Fransa 220
Frenk 225
Fulla 21, 210, 211

G
Gabriel 314
Gazele 168, 169
Gence 36, 52, 53, 54, 157
Gog 89, 254, 258
Gorodişçe 259, 267
Gothica 217
Göktürk (Kağanlığı) vii, xi, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 20, 21, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 99, 161, 184, 235, 297, 329, 330, 334, 341
Grigor Mamikonyan 101
Gumik 324
Gürcistan 50, 67, 85, 91, 102, 132, 134, 151, 203, 207
Gürcü 36, 48, 49, 50, 57, 101, 139, 151, 152, 323

H
Habeşî 18
Habib b. Mesleme 78, 85
Habib b. Mesleme (Habib b. Müslim) 78, 84, 85
Hahit 189
Hak'an 43, 51, 67
Hakan 82, 147, 150, 304, 324
Ha-la-yun-log 289
Halife b. Hayyat 85, 129, 131, 134, 135, 136, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 177, 178, 179, 182, 187, 189
Hamlic 225
Hamzin 142, 177, 188, 190, 203, 208
Harezm 8, 202, 230, 237, 291, 300, 301, 326, 333, 342
Haris b. Amr 149, 150
Harun Reşid 206
Haşren es-Sülemî 189
Hatun viii, 196, 198, 199, 200, 201, 342
Hayzan 167
Hazarkale 324
Hazarmaydan 324
Hazaryurt 324
Helen 222
Helgö 217, 218
Hellas 107
Herakleios vii, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 67, 92, 93
Hieropolis 33
Hilat 85
Himyeri 18
Hindistan xi, 194, 217, 218
Hintli 122, 218
Hişam (Halife) 146, 149, 159, 164, 165, 171
Honah 65
Horiv 245
Hıristiyan 42, 89, 95, 109,
Hudhayfa b. Asid 78
Hudud'ül Alem 328
Humar 229
Hun 3, 50, 87, 88, 90, 91, 142, 230, 254
Huzaymah b. Hazim 208
Hüsrev (Anuşirvan) 18, 20, 39, 41, 42, 43, 44, 49, 54, 70
Hüsrev Perviz (Ku-sa-he) 41, 42, 44, 49, 54, 70

I-İ
Ibn Hatim b. Numan 133
Ibn Hurdadbih 225
Ibouzeros Gliabanos 114, 115
Irak 194, 203, 205
İbn Cumane el Bâhılî 84
İbn Fadlan (Ahmed Ibn Fadlan) 48, 121, 218, 219, 263, 294, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 312, 325, 327

İbn Ruste 48, 167, 236, 237, 273, 305, 323
İbn'ül Asam 198
İbnü'l Esir 69, 80, 135, 143, 180
İgor 260, 263, 266, 269, 308, 309, 321, 339
İl'men 219
İlteber (Yıltavar) 87, 88, 90, 286, 303, 306, 307
İngiltere 220, 302, 310
İngvar 218
İpek Yolu 9, 10, 11
İran 9, 10, 16, 18, 30, 43, 46, 49, 52, 53, 54, 55, 59, 70, 74, 76, 86, 192, 195, 203, 277
İrtiş 289
İsfandiyadh 76
İskandinav 223, 226, 244, 246, 266, 268
İskandinavya 244, 245, 263, 312
İskender 254
İspanya 130, 159, 312
İstemi Han vii, 5, 6, 7, 8, 11, 13, 14, 15, 16, 18, 22, 24, 43, 100
İster 23
İstros 95
İsveç 218, 219, 222, 223, 224, 240, 242, 310
İsveçliler 219, 224, 240, 245
İşa 68, 69
İtil vii, ix, 1, 2, 3, 5, 7, 17, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 30, 37, 38, 68, 73, 74, 79, 98, 99, 108, 145, 153, 170, 180, 181, 182, 183, 184, 189, 196, 218, 219, 221, 223, 225, 226, 235, 237, 238, 263, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 279, 280, 285, 286, 288, 290, 291, 292, 293, 294, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 305, 308, 310, 312, 313, 317, 318, 320, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 345
İtil Bulgarları 170, 286, 305, 320
İzborsk 242

J
Jingxing ji 72
Jiu Tangshu 70, 71, 72
Johannes 210, 211
Jordanes 217
Juan-Juan 1
Juanser 38, 56, 57, 86, 87, 88, 89, 90, 152
Justinianus (I) viii, xviii, xix, 4, 5
Justinianus (II) 100, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 124, 125, 126, 127, 131, 173, 210, 343, 344
Justinos 7, 11, 12, 13, 15, 18, 19, 20, 21

K
Kabar 282, 283, 288
Kafkasya (Kafkas, Kafkaslar) vii, viii, xii, 11, 16, 21, 23, 25, 27, 28, 30, 36, 38, 39, 40, 44, 47, 48, 55, 57, 58, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 101, 103, 104, 107, 126, 127, 128, 129, 131, 133, 135, 136, 139, 145, 148, 149, 152, 153, 157, 158, 159, 160, 167, 170, 171, 172, 175, 176, 177, 178, 185, 186, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 202, 203, 205, 206, 207, 208, 211, 221, 230, 239, 251, 286, 298, 310, 319, 322, 324, 325, 327, 328, 336, 338, 339, 341, 342, 344, 345
Kağan xviii, 3, 27, 29, 38, 46, 64, 67, 70, 81, 82, 84, 109, 110, 111, 113, 114, 117, 118, 119, 120, 124, 129, 131, 137, 138, 139, 161, 162, 163, 170, 173, 180, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 198, 199, 200, 201, 203, 211, 227, 250, 252, 253, 255, 258, 298, 331, 335, 337, 338
Kandih 1
Kangar 274, 277
Kara Bulgar 320
Karadeniz ix, 25, 26, 58, 93, 94, 99, 100, 101, 111, 117, 126, 127, 183, 217, 228, 230, 231, 232, 233, 240, 243, 251, 258, 259, 267, 269, 294, 308, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 339
Karah 324
Karahanlılar 333, 344
Kara Kaytak 138
Karluk xi, 289, 290, 291

Karpat 4
Karpatya 236, 272, 297
Katolikos Elizar 90
Katolikos Viroy 59, 63, 64
Kavad 54
Kayakent 142
Kazak 177
Kazan 132
Kemâh 205
Kenger 290
Kerç 25, 99
Kerçen 332
Kermençuk 303
Kermichiones 6
Kerson (Kersones) viii, 21, 25, 26, 107, 108, 110, 111, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 127, 227, 228, 251, 315, 316, 317, 319, 320, 338
Kevser b. Esad 184
Kırım vii, viii, 11, 16, 26, 29, 93, 94, 99, 100, 108, 109, 113, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 124, 127, 131, 209, 210, 230, 231, 232, 237, 251, 297, 298, 310, 314, 317, 318, 319, 321, 325, 327, 337, 338, 342, 343, 344
Kiev (Sambatas, Sambat, Cioaba) 187, 246, 247, 248, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 266, 267, 268, 269, 271, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 315, 331, 332, 334, 337
Kimek xi, 290, 292
Kisâl 177
Kiy 245
Knez 332
Knezlik ix, 256, 259, 262
Kojor 104
Kotorosl 226
Kovrat 59
Krakow 218, 311
Kriviçi (Cribetaven) 264, 309
K.sa b. B.ljan 322
Kubab 199
Kuban 17, 93, 98, 100, 223, 235, 251, 298
Kubrat 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98
Kuça 13
Kudüs 34, 36, 54, 55
Kura 60
Kuteybe b. Müslim 84
Kutrigur 4, 73

L
Ladoga 217, 219, 222, 223, 240, 244, 259, 267
Ladya 260
Laks 203
Latvia 224, 302, 313
Laz 36
Lazica 37, 39, 47, 103
Lebedia 265, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 285, 286, 287, 289, 291, 325, 345
Lenzanen 309
Leo viii, 133, 172, 173, 174, 284, 293, 295, 296
Leon 174, 193, 207, 344
Leontios 107
Letonya 219, 224
Levond 101, 109, 131, 138, 139, 156, 163, 166, 167, 179, 199, 201, 202, 203, 204
Lezgi 149, 167, 177, 178, 189, 190, 344
Litvanya 302
Liuntika 297
Lp'ink 62, 90
Lyubets 260

M
Macar ix, xii, 233, 234, 235, 236, 251, 261, 265, 270, 271, 272, 273, 280, 281, 282, 284, 285, 286, 287, 289, 292, 295, 296, 308, 314, 315, 342
Macaristan xi, 218, 284
Macatero 227
Magna Bulgaria (Büyük Bulgaristan) 93, 99
Magna Hungaria 276
Makat 167
Malatya 20
Mamikonian 171
Maniakh (Maniach) 10, 11, 12, 13, 347
Mansur 197, 198, 199, 200, 203, 205, 221
Marc el-Hicara 134

Marcianos 18
Mare Nostrum 310
Martik b. Hakan 150
Marzpan'yan 203
Maurice 54, 92
Mauricus 125
Mauros 123
Media 15
Megeris 288
Melik b. Safar 134, 136
Merian 241
Mervan ibn Muhammed 152, 170
Meryan 264
Meryem Ana 125
Mesleme ibn Abdülmelik viii, 128, 131, 148, 149, 151, 165, 166, 167, 170
Methodius 249, 251, 253, 254, 257
Mezopotamya 33, 76
Mısır 35, 76
Mi'dad 81
Mihail 96, 151, 202, 251
Milinisca (Smolensk) 260, 309, 310, 311
Mogog 258
Moravya 275, 277, 284
Mordvin 327
Muaviye 88, 89, 90
Mugan 78
Muhammed b. Haşim 322
Mukan 24, 27
Murom 272
Musa ibn Ka'b 204
Musevi 252
Musevilik 253, 254, 255, 341
Musul 158, 169, 195, 232, 321, 334, 339, 343
Müneccim el-Sulamî 208
Müslüman 68, 72, 82, 129, 132, 133, 161, 170, 181, 185, 186, 187, 191, 200, 234, 240, 246, 254, 255, 284, 291, 298, 304, 319, 339, 342

N
Nahçivan 36, 205
Narses 206, 207, 344
Nesef 7
Neva 217, 223
Ninive 53
Nisibis 18, 20
Norman 242
Novgorod (Nemogarda) 242, 243, 245, 247, 259, 261, 262, 264, 267, 268, 309, 310, 311, 312

O-Ö
Ogur 2, 17, 28, 234, 235, 261
Oğuz 232, 235, 280, 286, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 297, 307, 308, 318, 325, 326, 327, 329, 330, 336, 338
Oka 219, 221, 222, 223, 224, 226, 234, 235, 240, 265, 269, 271, 273, 285, 288, 331, 336, 337, 342
Oleg ix, 245, 248, 253, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 288, 321, 331
Olga 260
Ol'ma 261
Ol'min 261
Onogur 3, 4, 17, 94, 236, 287
Organas 92
Ortodoks 249, 250, 257, 319
Osman 80, 84, 85, 86, 127
Osrhoene 18
Ömer 74, 76, 78, 81, 133
Ömer b. Abdülaziz 133

P
Pannonia 6, 7, 95
Papatze 111
Paphlagonia 227
Partav 45, 56, 60, 61, 130
Patricius 119
Patrik Ignatius 258
Patriklik 250
Patrik Photius 257
Pax Hazarica xii, 269, 294
Paytarakan 154
Peçenek xii, 232, 268, 271, 272, 274, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 285, 286, 287, 288, 289, 291, 292, 293, 294, 297, 298, 301, 308, 314, 316, 317, 318, 319, 325, 328
Peçenekya 227
Pers 50, 57, 59, 274, 275
Persler 6, 15, 47, 53, 57, 59, 274, 275
Petronas 227, 228, 230

Phanagoria 99, 100, 109, 110, 111, 309
Philippikos 124, 125, 126
Phokas 33, 35, 54
Poitiers 159
Polotsk 242
Polyan 212, 213, 241, 248, 264
Pont 96

R
Radimiç 264
Raju-Tarkan 203
Ras Tarkan (Istarkhan el-Harezmî) 202
Roma (Doğu Roma) xiii, 1, 4, 6, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 23, 34, 35, 36, 53, 55, 126, 174, 228
Roslagen 240
Rubas 137
Rum 225
Rurik 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 259, 260, 261, 262, 263
Rus (Ros) iv, ix, xii, xviii, 100, 138, 173, 182, 187, 190, 211, 212, 213, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 238, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 249, 250, 251, 253, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 269, 270, 271, 283, 284, 287, 289, 296, 297, 298, 299, 301, 302, 303, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 320, 321, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 339, 340
Rusya 220, 224, 245, 247, 261, 308, 309, 313, 332
Ryazan 272

S-Ş
Sabartoeasphali 274
Sabir 4, 71, 73, 274
Said viii, 149, 152, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 175, 176, 198, 208
Said b. Amr viii, 152, 159, 160, 161, 162
Said b. Salm 198, 208
Said el-Cüreşî 165
Said el-Haraşî 175
Sakalibe 170, 182, 183, 189, 225
Sal 229
Salmut 275
Saltovo 237
Samandıra 124, 125, 126
Samani 291, 299, 300, 301, 302, 303, 311, 333
Samkarş 309
Sarasin 249
Sarbaros 52
Sarkel ix, 153, 181, 183, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 237, 238, 239, 271, 273, 285, 297, 319, 332, 334, 336, 337, 339
Sarmatya 96
Sasani vii, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 15, 18, 19, 20, 21, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 59, 64, 65, 66, 68, 70, 74, 76, 194, 344
Schek 245
Scylitzes 232, 338
Sebeos 16, 37, 44, 45, 46, 77, 82, 83
Selman b. Rabia 78, 80
Sema Vştnas 59
Semender 145, 150, 153, 168, 178, 179, 180, 182, 196, 335, 336, 337, 338
Semikarakor 229
Seretos 276
Sergius 104, 128
Sevan 66
Severyan 241, 264
Shih-pi 35
Sır Derya 22, 286
Sibirya 234, 290
Sîn 84
Sindan 190
Sineus 242
Sinop 21, 124
Sivnik 87
Slav ix, 181, 182, 211, 212, 213, 222, 225, 240, 241, 242, 243, 244, 248, 257, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 299, 306, 310, 314, 331, 339
Sleven 260
Sloven 264
Smbat 46
Smolensk 260, 309, 310, 311
Soğd 8, 11

Soja 265
Staraya Ladoga 217, 219, 222, 223, 240, 244, 259, 267
Strutho 125
Subeyt en-Nehranî 135
Sui 70
Sultan İsmail 291
Suraka b. Amr 76, 78
Suriye 8, 33, 76, 85, 135
Suvar 3, 28, 303, 328
Svyatoslav ii, 294, 315, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339
Şad vii, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 47, 55, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 71, 74, 341
Şah 41, 42, 43, 52, 54, 74
Şahen 42
Şahrvaraz 33, 42, 65, 66, 74, 76, 77
Şake 203
Şam 34, 88, 89, 171, 203
Şandan 322, 323, 324
Şapraplakan 49
Şeki 137, 145, 153, 154
Şendan 188
Şirvan 136, 167, 203, 204
Şuçk 203

T
Taatur 198, 199
Tabasaran (Taberserânşah) 138, 188, 190
Taberistan 130, 299
Tactica 284
Tagma 21
Taht-ı Süleyman 36
Talas 14, 291
Ta-lo-pien 27
Taman 3, 21, 170, 297, 320
Tamatarha 238, 337
Tamim ibn Bahr 289, 290
Tardu 25
Tarkan 65, 66, 100, 131, 180, 184, 202, 203, 324
Tarku 80, 131, 141, 142
Taspar 27, 29
Ta-yeh 70
Teliutza 309
Tennis 225
Tervel 111, 112, 113, 115, 124
Teverits 264
Theodora 109, 111, 113, 114, 126
Theophilos 227
Tiberius 19, 20, 21, 22, 112, 113, 125, 126
Tibetliler 69
Tiele-Töles 28
Tiflis vii, 34, 43, 47, 48, 49, 50, 51, 55, 56, 57, 58, 61, 78, 153, 177, 204
Tiflisliler 51
Timur 263
Tong Yabgu (Yabgu Kağan, Çepetuh, Jebu Xak'an Jebu Xak'an, Jebu Xana, Jibga, Ziebel) vii, 34, 38, 39, 40, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 62, 67, 70, 71, 348
Tsar 199, 245, 249
Tsar'grad 245
Tsimlyansk 229, 239
Tudun 117, 119, 121
Tuman 177, 188, 324
Tumanşah 177, 190
Tuna 4, 95, 96, 98, 99, 111, 116, 193, 227, 266, 281, 283, 308, 316, 334
Tuna Bulgar (Devleti) 99, 283, 334
Turksanthos vii, 20, 21, 22, 23, 24
Turmaç 121
Türgiş xi
Türk iv, xi, xii, 3, 6, 8, 12, 15, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 35, 38, 40, 47, 48, 52, 53, 70, 72, 74, 75, 82, 83, 84, 115, 121, 124, 142, 144, 145, 182, 187, 199, 223, 226, 230, 231, 235, 243, 250, 252, 263, 273, 274, 283, 292, 293, 314, 329, 330
Türkistan 15, 16, 18, 21, 29, 39, 58, 66, 68, 69, 74, 87, 88, 130, 159, 160, 192, 194, 223, 289, 291, 299, 311, 341

U-Ü
Uarchonitler (Uarhonitler) 22, 23
Uluçi 264
Unigur 23
Ural Dağları 181, 234
Urdi 60

Urfa 18
Urmiye 53
Uti 60, 90
Utigur 4, 22, 23, 25, 26
Utrigur 4
Uygur xi, 2, 289, 290
Üpas 191
Ürgenç 300

V
Vabandar 144
Valentinos vii, 4, 17, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27
Van 85
Varaçan 91, 145, 162
Vraz Trdat 90
Vardan 119, 120
Vareg 240, 242, 245, 260
Varsan (Versan) 145, 154, 155, 161, 162, 168
Velistsihe 203
Ves 222, 241, 260
Viking xii, 217, 218, 219, 220, 233, 240, 241, 243, 244, 247, 259, 262, 263, 266, 267, 269, 298, 300, 301, 302, 308, 310
Viyana 283, 288
Vladimir 182, 187
Volga 70, 91, 93, 103, 133, 145, 178, 183, 247, 291, 302, 312, 321
Volhov 219, 259, 267
Vyatiç 327, 332

X
Xin Tangshu 72

Y
Yahudi 38, 71, 73, 74, 80, 83, 84, 87, 101, 114, 121, 124, 127, 130, 135, 136, 141, 142, 143, 144, 146, 148, 149, 150, 152, 154, 156, 157, 160, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 171, 176, 177, 178, 179, 180, 183, 186, 187, 190, 191, 192, 193, 202, 203, 207, 208, 209, 225, 250, 251, 252, 253, 272, 278, 281, 292, 293, 295, 298, 299, 304, 334, 336, 339
Yakubî 82, 83, 140, 144, 147, 149, 163, 165, 168, 177, 202, 204, 208
Yakut 83
Yaroslav 264
Yaroslavl 182, 226
Yayık 272, 279, 286, 290, 291, 292, 293, 325, 329, 341, 345
Yezdigert 68, 74
Yezid viii, 136, 179, 191, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 203, 204, 205, 208, 221
Yezid bin Üseyd 132
Yezid b. Mazyad 208
Yuri Vsevolodoviç 182
Yusuf 96, 98, 157, 184, 255, 256, 271, 311, 323, 327, 328, 335

Z
Zali 4
Zemarcus (Zemarkus, Zemarkos, Zemarchus) 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 348
Zenobia 33
Ziebel 37, 38, 39, 44, 47, 67, 68
Zirikiran 188, 190
Zoilos 117, 119, 121

ALTAY TAYFUN ÖZCAN

HAZAR KAĞANLIĞI
ve Etrafındaki Dünya

KARADENİZ'İN KUZEYİNDEN DOĞAN
TÜRK GÜNEŞİ: HAZAR KAĞANLIĞI...

630'da Göktürk Kağanlığı 80 yıllık kısa ama görkemli bir idareden sonra tarih sahnesinden çekilirken İtil ırmağı yeni bir devletin kuruluşuna şahit oluyordu...

Göktürk hanedanından bir kişi tarafından kurulan bu yeni devlet aslında Göktürk Kağanlığı'nın egemen olduğu toprakların bir parçasında yeniden dirilişini temsil eder. Göktürk idaresi altında geçirdikleri yıllarda sadakatlerini defalarca ispat etmiş olan, kendileri de Türk halklarından birisi olan Hazarlara dayanmasından ötürü Hazar Kağanlığı adı ile anılan bu devletin tarihi, 630 dolaylarındaki kuruluşundan 965'teki yıkılışına kadar bölge gücünden bir dünya gücüne dönüşümünün tarihidir.

Altay Tayfun Özcan, değişik yönleri ile Türk tarihinin en merak uyandıran devletlerinden birisi olan Hazar Kağanlığının tarihine bu eser ile dış siyaseti penceresinden yaklaşıyor. Hazar Kağanlığı'nın Emevi ve Abbasi Halifelikleri ile düşmanlıktan sıkı ticari ilişkilere dönüşen münasebetlerini, Bizans İmparatorluğu ile müttefiklik gibi bir görünüm arz eden temaslarından karşılıklı güvensizliğe dönüşen ilişkilerini, Rusların bir tüccar sınıfı olarak sokuldukları Hazar topraklarında Kağanlık için nasıl büyük bir tehlikeye dönüştüklerini tüm detaylarıyla anlatıyor. Aynı zamanda Hazar Kağanlığı'nın Macar ve Oğuzlarla kimi zaman dostlukla kimi zaman düşmanlıkla geçen ilişkilerini, Peçeneklerle mücadeleleri ve İtil Bulgarlarının bağımsızlıklarını kazanmak için Hazarlarla nasıl bir soğuk savaşa giriştikleri de yine bu eserde yer buluyor.

"Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya", tüm okurları bilinmeyen yönleri ve tarihimizdeki kritik yerleriyle Hazarların dünyasına davet ediyor.

THG
0875441
RLN
0875441 RLN

Kronik
₺32,00
KDV'den muafır.
ISBN: 978-605-7635-00-6
kronikkitap.com kronikkitap
9 786057 635006